

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
Тернопільська академія народного господарства

На правах рукопису

МЕЛЬНИК
Алла Федорівна

**Організаційно-економічний механізм
розвитку територіального комплексу послуг в
умовах формування ринкових відносин**

Спеціальність: 08.10.01. - Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Науковий консультант:
член-кореспондент НАН України,
доктор економічних наук
Долішній М.І.

ТЕРНОПІЛЬ - 1997

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ ПОСЛУГ В СКЛАДІ РЕГІОНАЛЬНИХ ГОСПОДАРСЬКИХ СИСТЕМ	13
1.1 Характеристика суті і місця територіальних комплексів послуг в складі регіональних господарських систем (РГС).....	13
1.2 Фактори і тенденції розвитку територіального комплексу послуг в економіці перехідного періоду	38
1.3 Методологічна база, логіка та методика дослідження	66
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ТА ЛОКАЛЬНИХ РИНКІВ ПОСЛУГ ТА ЇХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ДЛЯ РГС	77
2.1 Розвиток підприємництва - основа і фактор формування ринкового середовища в інтегральному територіальному комплексі послуг (ІТКП).....	77
2.2 Організаційні та методологічні аспекти роздержавлення в інституціональному реформуванні ІТКП	105
2.3 Трансформація територіально-організаційних структур ІТКП в економіці перехідного періоду	128
РОЗДІЛ 3. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНОГО МЕХАНІЗМУ ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ТА ЛОКАЛЬНИХ РИНКІВ ПОСЛУГ В ПЕРЕХІДНІЙ ЕКОНОМІЦІ.....	167
3.1 Інтегральний територіальний комплекс послуг як вид регіонального (локального) ринку.....	167
3.2 Моделі організаційно-економічного механізму функціонування регіональних та локальних ринків послуг в практиці зарубіжних країн.....	188
3.3 Методологічні принципи формування організаційно-економічного механізму ринку послуг	207
3.4 Публічна адміністрація в трансформаційній моделі управління територіальним комплексом послуг.....	232
РОЗДІЛ 4. УДОСКОНАЛЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ МЕХАНІЗМІВ РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНИХ ТА ЛОКАЛЬНИХ РИНКІВ ПОСЛУГ.....	258
4.1 Методичні та інформаційні аспекти становлення регіонального аналізу розвитку ІТКП.....	258
4.2 Регіональні програми як елементи функціональних механізмів регулювання розвитку регіональних та локальних ринків послуг в перехідній економіці.....	283
4.3 Організація інвестування та координація інвестиційної діяльності як інструменти просторового розвитку регіональних та локальних ринків послуг	321
4.4 Удосконалення механізмів економічного регулювання розвитку і функціонування регіональних та локальних ринків послуг.....	349
ВИСНОВКИ.....	375
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	384
ДОДАТКИ.....	403

ВСТУП

Здійснення економічних реформ в Україні, їх спрямування на побудову соціально-орієнтованої ринкової економіки передбачає посилення уваги до сфери послуг, як до найбільш синтезуючої соціальні аспекти економічної політики, дослідження тенденцій розвитку, організаційного та економічного механізму її функціонування в умовах перехідної економіки.

Неефективна економічна політика, структурні деформації в регіональних господарських системах, домінування традиційного уявлення про сферу послуг як допоміжну в їх складі, ігнорування законів територіальної організації продуктивних сил, різке зниження споживчого попиту та бюджетних можливостей фінансування суспільних послуг в мовах економічної кризи призвели до руйнації і занепаду цієї сфери. Разом з тим, досвід країн, які обрали індустріально-сервісну модель економічного зростання, довів велику роль сфери послуг в забезпеченні високих темпів економічного розвитку, що вимагає перегляду поглядів на її місце в структурі національної та регіональної економіки, значення в забезпеченні секторного повороту і умов економічного зростання.

В умовах здійснення економічних перетворень в Україні намітились нові об'єктивні тенденції в соціальному та економічному розвитку: зростання ролі сфери послуг як учасника економічного виробництва, перегляд джерел заміщення витрат, пов'язаних з їх наданням, переміщення центру управління сферою послуг на рівень регіонів, підвищення прав та відповідальності регіональних органів державного управління та місцевого самоврядування в реалізації механізмів економічної та соціальної політики, розпочались процеси формування регіональних та локальних ринків. Принципова зміна економічного середовища, правового поля діяльності обумовили ситуацію, коли старі структури і старі методи управління є недієвими, а нові не сформовані і не відпрацьовані в науці та практиці.

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю наукового обґрунтування концепції подальшого розвитку сфери послуг за умов трансформації соціально-економічних відносин в національній та регіональних господарських системах,

а також визначення шляхів реалізації безпосередньо причетних до неї пріоритетних напрямків сучасної державної політики України.

Різні аспекти досліджуваної проблеми висвітлені в працях вітчизняних та зарубіжних вчених. Так, зокрема, питанням теорії сфери послуг присвячені роботи Е.М.Агабаб'яна, Е.Б.Аткінсона, В.Т.Барінова, М.І.Долішнього, В.Є.Козака, В.Є.Комарова, Т.І.Корягіної, В.І.Куценко, В.Ф.Маєра, Т.В.Мільнера, В.Н.Новікова, С.П.Правдіна, Н.М.Рімашевської, В.М.Рутгайзера, М.В.Солодкова, Дж.Е.Стігліца, В.Д.Улановської, В.В.Юхименка та ін. Проблеми географії та територіальної організації сфери обслуговування досліджувалися Е.М.Алаєвим, Є.С.Айнваргом, М.І.Білецьким, І.В.Івановою, С.О.Ковальовим, Л.А.Меркушевою, В.В.Покшишевським, Б.С.Хорєвим, В.М.Юрковським та ін. Теоретичні засади формування та функціонування територіальних комплексів та територіальних господарських систем викладені в працях Т.М.Аламнієва, А.Вебера, Ф.Д.Заставного, І.Ізарда, М.М.Колосовського, В.І.Лаженцева, А.Льоша, П.Мерлена, Р.Мерфі, М.М.Паламарчука, С.М.Писаренко, О.І.Шаблія та ін. Проблеми удосконалення механізмів управління регіональними господарськими системами та їх складовими в умовах формування ринкових відносин піднімалися в роботах О.М.Алимова, Б.М.Андрушківа, М.І.Долішнього, С.А.Генсірука, С.М.Злупка, І.І.Лукінова, М.З.Мальського, Р.І.Михасюка, В.А.Поповкіна, Я.О.Побурка, О.І.Фурдичка, М.Г.Чумаченка та інших вчених.

Разом з тим, в науковій літературі відсутні інтегровані дослідження сфери послуг і механізмів її функціонування як складової регіональних та локальних ринків, як специфічного територіального комплексу в складі сучасного господарства регіонів, як об'єкта реального і абстрактного міждисциплінарного дослідження з характерними йому специфічними властивостями функціонування. В теоретичних розробках вчених не знайшли достатнього обґрунтування питання мезоуправління розвитком сфери послуг в складі економіки регіонів, суть і методологічні принципи організаційно-економічного механізму її функціонування за умов реформування власності і розвитку нових форм господарювання, оцінка трансформаційних змін в структурі

територіального комплексу послуг і його територіальній організації, проблеми поєднання важелів зовнішнього впливу на регіональні та локальні ринки послуг з елементами ринкового саморегулювання як на стадії їх формування, так на стадії розвинутих ринкових відносин.

Відсутність цілісної концепції і комплексного підходу до вирішення проблем формування ринкових відносин в територіальних комплексах послуг та побудови організаційно-економічного механізму його функціонування, адекватного економіці перехідного періоду, новим об'єктивним тенденціям економічного і соціального розвитку територій, розширенню прав регіонів у реалізації економічної і соціальної політики, відсутність відпрацьованих методичних підходів щодо функціональних механізмів управління стали суттєвою причиною низької результативності управлінських рішень і дій щодо регулювання і координації суб'єктів ринку, що формується.

Нерозв'язаність вказаних теоретичних, організаційних і методологічних проблем з огляду на нову економічну ситуацію в Україні та її регіонах визначила мету і основні завдання дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація пов'язана з виконанням досліджень, передбачених планом НДР Тернопільської академії народного господарства і, зокрема: затвердженої Міністерством освіти теми “Обґрунтування напрямків і розробка науково-обґрунтованих рекомендацій по вдосконаленню механізму державного регулювання і підтримки малого бізнесу в сфері послуг” (ПДР-01-1995, номер держреєстрації 0196И003029), тем, включених в план НДР рішеннями вченої Ради ТАНГ - “Організаційні та методологічні проблеми формування ринку регіону”, “Розробка цільових комплексних програм соціально-економічного розвитку м.Тернополя до 2000 року” (господарський договір №ЕТД-36-88), “Розробка каталогу послуг, які надаються неселенню підприємствами, організаціями, кооперативами м.Тернополя” (господарський договір №9-НКУ-89).

Результати досліджень, покладених в основу дисертації, використані у розробці Пропозицій з розвитку комплексу послуг сільському населенню до Комплексної програми перебудови села на 1986-1990 р.р. і на період до 2000 р (ВАСХНІЛ, 1987),

науково-методичної програми “Науково-технічний прогрес на період до 2000 року по Тернопільській області” (1985 р.), Цільової комплексної програми “Товари і послуги” по м.Тернополю на період до 2000 року (1988-1990 рр.), Програми стабілізації економіки Тернопільської області в умовах становлення ринкових відносин (1992-1995 р.р.), Програми підтримки підприємництва у м.Тернополі (1996 р.), Цільової програми підтримання малого і середнього підприємництва в Тернопільській області на 1997-1998 рр., Програми розвитку рекреації в рекреаційній зоні м.Яремча (1997 р.).

При виконанні вказаних робіт дисертант був науковим керівником тем або розділів комплексних тем і приймав безпосередню участь у формуванні теоретичних і методичних підходів, створенні науково-методичного апарату та проведенні аналітичних та прогнозних розрахунків, експертних оцінок проблем і перспектив, які стосуються сфери послуг.

Мета і основні завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розробка теоретичних, методологічних і методичних положень, наукових і практичних рекомендацій щодо становлення організаційно-економічного механізму розвитку та функціонування територіальних комплексів послуг на період формування ринкових відносин та діяльності комплексу в перспективі.

Реалізація мети роботи обумовила необхідність визначення і розв’язання наступних завдань:

- здійснення теоретико-методологічного аналізу концептуальних підходів щодо визначення сутності і місця сфери послуг в сучасних регіональних господарських системах, характеристика її як специфічного територіального комплексу, дослідження основ його комплексоутворення, проявів поліструктурності, основних факторів та тенденцій розвитку в умовах формування ринкових відносин;
- аналіз організаційних механізмів реформування власності, їх економічних і соціальних наслідків для функціонування комплексу послуг в досліджуваних регіонах, трансформації його організаційно-виробничої та територіальної структури під впливом процесів ринкотворення;

- системна характеристика територіального комплексу послуг як інституції ринку;
- формування концептуальних положень розвитку комплексу послуг в регіоні в умовах перехідного періоду з урахуванням зарубіжного досвіду функціонування регіональних та локальних ринків послуг;
- визначення методологічних принципів формування організаційно-економічного механізму ринків послуг, концепції участі органів державного управління та місцевого самоврядування у трансформаційній моделі управління територіальним комплексом послуг;
- розробка науково-методичних основ регіонального аналізу ринків послуг;
- вироблення методологічних та методичних підходів до формування регіональних програм розвитку сфери послуг та механізмів їх реалізації в сучасних умовах;
- формування методичних підходів та вироблення інструментарію розв'язання проблем просторового розвитку сфери послуг в умовах ініціативної інвестиційної діяльності;
- визначення шляхів подальшого удосконалення економічного регулювання регіональних та локальних ринків послуг.

Об'єктом дослідження визначені територіальні комплекси послуг населенню галицької областей Західного регіону (Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської), як областей, які мають спільні риси економічного розвитку, геополітичного розміщення, близьку за характеристиками демографічну ситуацію, спільні традиції в організації побуту та відпочинку, а, відповідно, і споживанні послуг. Предметом дослідження є теоретико-концептуальні, методологічні, методичні та прикладні аспекти розвитку територіальних комплексів послуг в період формування ринкових відносин, організаційний та економічний механізм управління цим процесом.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній:

- поглиблено теоретико-методологічні та науково-методичні положення, розкрито фактори комплексоутворення у сфері послуг, розроблено теоретичні основи формування територіальних комплексів послуг в умовах формування ринкових від-

носин і структурної трансформації економіки України, обґрунтовано компонент регіонально-господарської структури - міжгалузевий інтегральний територіальний комплекс послуг (ІТКП), визначено його види, типи і рівні ієрархії;

- визначено зміст організаційно-економічного механізму розвитку територіального комплексу послуг в період становлення ринкових відносин, вперше дана класифікація його складових - державного, регіонального, інституціонального і громадського регулювання та саморегулювання, їх функціональних елементів, важелів, методів;

- сформульовані основи концепції трансформації традиційних форм регіонального регулювання розвитку територіального комплексу сфери послуг в економіці перехідного періоду, перебудови організаційних структур управління та функцій публічного менеджменту в розвитку ІТКП за умов багатоманітності форм власності;

- вперше охарактеризовано ІТКП як інституцію регіональних та локальних ринків, сформовано методичні підходи до визначення їх ємності, доповнено теоретико-методологічні положення теорії регіонального ринкознавства;

- відпрацьовано основи моделі соціального механізму в ринку послуг, обґрунтована категорія регіонального стандарту обслуговування, визначено організаційні та економічні механізми його забезпечення;

- визначено концептуальні підходи до формування системи регіонального аналізу розвитку ІТКП, сформовано його основні структурні зрізи, методики обрахунку найважливіших аналітичних показників, в тому числі оцінки ефективності функціонування ІТКП та його компоненти - малого підприємництва в складі РГС;

- поглиблено науково-методичні положення регіонального програмування на сучасному етапі розвитку ринкових відносин, розроблено методичні підходи до формування регіональних програм в сфері послуг, механізми забезпечення їх реалізації, відпрацьована модель оптимального розподілу фінансових ресурсів на програми в умовах дефіциту місцевих бюджетів;

- відпрацьовано концептуальні підходи до формування механізмів координації інвестиційної діяльності, як основи вирішення проблем просторового розвитку тери-

торіального комплексу, сформовано ідею та розроблено методику регіонального стратегічного планування, шкалу критеріїв для вибору управлінських рішень щодо реалізації просторової стратегії розвитку ІТКП, модель оптимальної концентрації інвестиційної діяльності в його галузях в адміністративно-територіальних одиницях, методику регіональної експертизи інвестиційних проектів;

- обгрунтовані методологічні підходи щодо застосування системи бюджетних субсидій в сфері послуг, відпрацьовано методики визначення та розподілу міжрівневих (міжбюджетних) субсидій для забезпечення зрівноваженого розвитку неринкового сектора ІТКП та досягнення регіональних стандартів;

- розроблені пропозиції з удосконалення організаційних та фінансово-кредитних механізмів підтримки малого бізнесу в сфері послуг, вперше відпрацьована система критеріїв і методика диференціації суб'єктів оподаткування для ініціювання надання податкових пільг на місцевому рівні.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретична цінність результатів дослідження полягає у формуванні в економічній науці України нової галузі знань - регіонального ринкознавства як системоохоплюючої теорії механізмів функціонування РГС та їх складової - ІТКП в умовах ринкових економічних відносин.

Практична цінність дисертації полягає в тому, що розроблені в ній теоретичні положення і методичні підходи до реалізації складових організаційно-економічного механізму розвитку територіальних комплексів послуг можуть бути використані при формуванні державної регіональної політики, в економіко-аналітичній і прогностичній роботі територіальних, господарських і статистичних органів, при вирішенні проблем економічної оптимізації компонентної та просторової структури територіального комплексу послуг і регіональної господарської системи, розробці регіональних програм, вдосконаленні організаційних структур управління, координації підприємницької діяльності, виробленні економічних важелів регулювання ринку послуг.

Результати досліджень впроваджені і впроваджуються в роботі регіональних органів управління Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей, в навчальному процесі Тернопільської академії народного господарства та інших вузів Украї-

ни у вигляді методик регіональних програм та регіонального бізнес-плану, розроблених комплексних цільових програм або їх розділів, аналітичних записок, експертних заключень, паспортів виробників послуг, програм навчальних дисциплін та навчальних посібників, що підтверджується відповідними документами (додаток X).

Особистий внесок здобувача. До основних наукових результатів, які становлять особистий здобуток дисертанта і виносяться на захист, належать:

1. Концепція розвитку сфери послуг регіону, як єдиного інтегрального комплексу, в регіональний (локальний) ринок послуг, його структуризація.

2. Методика та результати оцінки трансформації територіально-організаційних структур ІТКП під впливом процесів ринкотворення.

3. Обґрунтування категорії “організаційно-економічний механізм регіонального ринку послуг”, структуризація його складових за функціональними елементами та важелями впливу.

4. Модель (дерево цілей) соціального механізму в регіональних (локальних) ринках послуг, ідея, зміст регіонального стандарту та механізми його реалізації.

5. Структуризація зрізів, методики та функціонально-алгоритмічна характеристика регіонального аналізу ІТКП.

6. Методологічні підходи до формування регіональних програм в сфері послуг, модель оптимального розподілу бюджетних ресурсів на програми за умов її обмеженості.

7. Ідея, концепція стратегічного регіонального планування, як основа реалізації просторової стратегії та координації інвестиційної діяльності в ІТКП.

8. Система механізмів та важелів фінансово-кредитного та податкового регулювання регіональних та локальних ринків послуг.

Декларуючи це, зазначаємо, що в дисертації наведені результати анкетного опитування керівників малих підприємств, методики та прогнози регіональної програми розвитку і підтримки підприємництва в сфері послуг населенню, відпрацьовані при виконанні під керівництвом дисертанта держбюджетної теми “Обґрунтування напрямків і розробка науково-обґрунтованих рекомендацій по вдосконаленню меха-

нізму державного регулювання і підтримки малого бізнесу в сфері послуг”. Автору належать всі ідеї, концепція, методичні підходи до формування програми, зміст, покладеної в основу опитування анкети.

Апробація результатів дисертації. Результати досліджень доповідалися, обговорювалися і отримали позитивну оцінку на 33 міжнародних, республіканських, міжрегіональних та регіональних конференціях, 22 конференціях та наукових семінарах викладачів Тернопільської академії народного господарства і, зокрема: “Инфраструктура по месту работы” (Болгария, Хасково, 1990), “Инфраструктура в условиях на позарата икономика” (Болгария, Хасково, 1992), “Zachowania przestrzenne przemyslu w zmieniajacych sie warunkach cospodarowania (Krakow, 1993), “Актуальные проблемы развития торговли, гостиничного хозяйства и туризма в условиях рыночных отношений (Киев, 1993), “ Problemy transformacji struktur regionalnych w procesie przechodzenia do gospodarki rynkowej” (Polanczyk, 1994), “Хаосът и предизвикателствата на планирането” (Болгария, Свиштов, 1995), “Przemiany struktur spoleczno-cospodarszych obszarow przygranicznych” (Polanchyk, 1996), “Проблеми економічної інтеграції України в Європейський Союз: теорія і стратегія” (Ялта-Форос, 1996), “Соціально-економічні та екологічні проблеми розвитку адміністративних районів” (Тернопіль, 1997) та ін.

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 77 наукових праць загальним обсягом 142,13 д.а., з яких 99,63 д.а. належить особисто автору і, зокрема: в 6 монографіях, 4 навчальних посібниках, 5 брошурах, 30 наукових статтях, 5 наукових доповідях, 26 тезах доповідей на наукових конференціях.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ ПОСЛУГ В СКЛАДІ РЕГІОНАЛЬНИХ ГОСПОДАРСЬКИХ СИСТЕМ

1.1. Характеристика суті і місця територіальних комплексів послуг у складі регіональних господарських систем

Вихідними позиціями будь-якого теоретичного дослідження є визначення розуміння автором основних категорій, які стосуються його об'єкту. Основними категоріями обраного в дисертації об'єкту дослідження є: сфера обслуговування, територіальний комплекс, регіон, регіональна господарська система (РГС).

Для визначення суті категорії сфера обслуговування важливе значення мають теоретичні розробки щодо характеристики її структури, виділення критеріїв, на основі яких можна регламентувати віднесення тих чи інших видів діяльності до її складу, оцінки її місця в сфері економічного виробництва. У радянській економічній літературі протягом багатьох років поняття сфери обслуговування ототожнювалось або переплітались з поняттям невиробничої сфери і фактично дослідження сфери обслуговування зосереджувались в рамках дослідження невиробничої сфери [300, 301, 129, 233, 213, 52]. Спільністю підходів вчених щодо характеристики сфери обслуговування як невиробничої сфери є орієнтація на марксистську концепцію трактування характеру праці в ній як непродуктивної, а відповідно поділу за характером праці суспільного виробництва на виробничу і невиробничу сферу. На звуженій концепції характеру продуктивної праці була побудована і практика врахування ролі сфери послуг в суспільному відтворенні, в класифікації галузей народного господарства. Згідно з класифікатором галузей народного господарства, який до останнього часу лежав в основі вітчизняної статистики, до сфери матеріального виробництва відносились: транспорт вантажний, зв'язок (по обслуговуванню підприємств матеріального виробництва), торгівля і громадське харчування, а до невиробничої сфери - побутове обслуговування, пасажирський транспорт, зв'язок (по обслуговуванню не-

виробничої сфери і населення), охорона здоров'я, фізична культура і соціальне забезпечення, освіта і наукове обслуговування, кредитування і державне страхування. Класифікатор видів діяльності, запроваджений у 1997 р., зберіг їх поділ на сферу матеріального і нематеріального виробництва, закріпивши за першою транспорт, зв'язок, виробничі види побутового обслуговування, за другою - житлово-комунальне господарство, невиробничі види побутового обслуговування, охорону здоров'я, фізичну культуру та соціальне забезпечення, освіту, культуру і мистецтво. Таким чином, в діючій класифікації сфера послуг не отримала чіткого визначення. Нема її і в теорії, яка протягом тривалого періоду була покладена в основу практичної діяльності. Так, наприклад, К.Маркс підкреслював, що визначення продуктивної праці, яке характерне для простої праці недостатнє для капіталістичного способу виробництва [174.-С.192, 516]. При капіталізмі, пояснював він, продуктивною працею є вся праця, яка забезпечує виробництво і присвоєння додаткової праці [174.-С.517]. К.Маркс надав питанням суспільного поділу праці соціального змісту. В той же час в теоріях вчених-економістів К.Бюхера, Е.Дюркшіна, Г.Шмалера та інших характер розподілу праці пояснюється пристосуванням індивідуумів до певної спеціалізованої діяльності. Ще на початку ХХ століття М.І.Туган-Барановський довів наукову необгрунтованість поділу на продуктивну і непродуктивну працю, відзначивши, що з цього К.Маркс не зміг витягти ніяких плодів [316.-С.109].

Незважаючи на це радянські економісти залишались на позиціях марксистського поділу праці, хоча частина з них не ототожнювала сферу послуг з невиробничою сферою. Так, Куценко В.І. вказувала, що знак рівності між виробничою сферою і продуктивною працею поставити не можна, так як неможливо ототожнювати всю невиробничу сферу з непродуктивною працею [161.-С.22]. В.Е.Козак обгрунтовано довів, що продуктивна праця функціонує, як в сфері матеріального виробництва, так і в ряді галузей невиробничої сфери [145]. В ряді наукових праць застосовувався термін "сфера обслуговування". Остання, з різним наповненням змісту, розглядалась як самостійна складова суспільного виробництва в працях М.А.Абрамова, Е.П.Горбунова, В.С.Семенова [2, 40, 295]. Розвиваючи думку про характер праці в

суспільному виробництві, М.І.Долішній підкреслював, що поняття "невиробнича сфера" і "сфера послуг" не тотожні [52.-С.24]. Такої ж думки дотримувався В.М.Рутгайзер [286.-С.14].

Розбіжність думок щодо змісту сфери обслуговування пояснюється не тільки підходами щодо визначення характеру праці в ній, але й до оцінки результату праці - послуги, яка в одних випадках матеріалізується в матеріальне благо (побутові послуги з виготовлення трикотажних виробів, пошиття одягу, взуття, виготовлення меблів та ін.), а в інших є певною цілеспрямованою діяльністю у вигляді корисного ефекту праці. Саме розглядаючи характер послуг, результати праці при наданні яких матеріалізуються в певних матеріальних благах, ряд економістів уже в 70-і роки (в т.ч. автор дослідження) визнали, що сфера послуг об'єднує ряд галузей матеріального і нематеріального виробництва [185].

Дослідження суті сфери обслуговування в системі національної економіки взагалі, і в системі економічного виробництва, зокрема, залишається однією з найбільш актуальних проблем теорії макроекономіки, яка недостатньо відпрацьована у вітчизняній економічній науці. Разом з тим теоретична невизначеність щодо розгляду сфери послуг як об'єкту самостійного дослідження відобразилась і на практиці управління, а саме розпорошенні функцій керівництва нею між багатьма його суб'єктами. Тому не дивно, що спроби дослідження сфери обслуговування як єдиного об'єкта, які були зроблені на початку 90-их років, стосувались прикладних питань управління її розвитком [307, 348]. І хоча автори здійснюють розподіл послуг за сферою матеріального виробництва і невиробничою сферою, вони роблять спроби сукупного обрахунку їх обсягу, проблеми розвитку матеріально-технічної бази, управління і економічного регулювання розглядають відносно сфери послуг в цілому.

Злам традиційних поглядів на сферу суспільного виробництва, перехід до розширеної концепції розуміння масштабів економічного виробництва в Україні, викликані входженням України в Європейське співтовариство, переходом до обрахунку макроекономічних показників за міжнародною системою національних рахунків, вимагають перегляду місця сфери послуг в класифікації видів діяльності. В статистич-

них службах ООН всі види діяльності групуються в три сектори: первинний (аграрне виробництво, рибальство, мисливство, лісництво), вторинний (індустріальні галузі - видобувна, обробна промисловість, будівництво, електро- і газопостачання), третинний (транспорт, зв'язок, торгівля, державна адміністрація, освіта, охорона здоров'я, інженерно-консультативні послуги, побутові і т.д.) [372]. Третинний сектор не є інтегрованим господарським комплексом, який протистоїть іншим галузям і сферам економіки як єдине ціле. Разом з тим гетерогенність і багатофункціональність його не виключає правомірність аналізу розвитку в комплексному нерозчленованому виді. Зростаюча роль сфери обслуговування в структурах економік зарубіжних країн, успіхи індустріально-сервісної моделі економічного зростання [72.-С.7] вимагають розгляду її, як самостійної економічної категорії і як цілісного єдиного учасника економічного виробництва.

В економічній літературі зустрічається звужене і розширене трактування сфери послуг. Сфера послуг, як економічна категорія, за визначенням групи науковців під керівництвом Корягіної Т.І. є сукупністю галузей, підгалузей і видів діяльності, функціональне призначення яких в системі суспільного виробництва виражається у виробництві і реалізації послуг і духовних благ населенню [307.-С.5]. Критерієм виділення категорії сфери обслуговування в даному підході є надання послуг населенню. В.В.Юхименко, відстоюючи розширене трактування категорії послуг, вказує, що вона включає комплекс галузей народного господарства по наданню послуг населенню, матеріальному виробництву і невиробничій сфері [348.-С.3]. В основу вказаного підходу покладено спільність результату праці - послуги і поділ суспільного виробництва на матеріальне виробництво і невиробничу сферу.

Підтримуючи розширену концепцію трактування сфери обслуговування вважаємо, що остання є сукупністю галузей народного господарства, покликаних задовольняти потреби населення, підприємств і держави в послугах. Критерієм об'єднання галузей в сферу обслуговування є не характер праці і вид її споживчої вартості, а те, що кожна з цих галузей, надаючи послуги різним споживачам - населенню, державі, підприємствам, в тій чи іншій мірі приймає участь у відтворювальному процесі.

Єдність галузей сфери послуг у відтворювальному процесі проявляється в тому, що кінцевим результатом праці в них є послуги в матеріальному і нематеріальному вигляді. Послуги є самостійним об'єктом спрямованості праці і додатковим джерелом споживання.

Характеризуючи сферу послуг за критерієм споживання, слід відзначити, що в її складі є послуги, пов'язані з процесом виробничого споживання (послуги продуцентам), і послуги, пов'язані з процесом споживання населення. Послуги підприємствам і організаціям, пов'язані прямо або опосередковано з їх виробничою діяльністю, не включаються в склад послуг населенню і в об'єкт нашого дослідження. Послуги, які забезпечують особисті потреби населення (спожиті в індивідуальній та колективній формі), є основою для визначення і виділення самостійної складової в сфері обслуговування.

Для визначення рамок наукового дослідження важливо конкретизувати склад сфери обслуговування населення. Як і в питанні про характер праці в сфері послуг, тут в економічній літературі немає єдиної точки зору. Так, наприклад, В.Т.Баринов відносить до сфери обслуговування населення освіту, охорону здоров'я, фізичну культуру і спорт, заклади і установи відпочинку, торгівлю, житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, транспорт і зв'язок [14.-С.12]. Група вчених під керівництвом д.е.н. Корягіної Т.І. відносить до сфери послуг (населення - А.М.) житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування населення, народну освіту, охорону здоров'я, фізкультуру і спорт, культуру і мистецтво, пасажирський транспорт, зв'язок по обслуговуванню населення, роздрібну торгівлю, громадське харчування [307.-С.3]. В.В.Юхименко включає до сфери обслуговування населення галузі: торгівлю, побутове обслуговування населення, фізкультуру і соціальне забезпечення, пасажирський транспорт, зв'язок, житлово-комунальне господарство, культуру, охорону здоров'я, санаторно-курортні і туристсько-екскурсійні заклади [348.-С.5-8].

Вказаний згаданими авторами перелік галузей сфери обслуговування населення сформувався на основі характеру споживання, властивому неринковій економіці. Він не враховує потребу населення у послугах фінансово-банківських установ, юри-

дичних, нотаріальних, інформаційних служб, рекламних агентств тощо. Огляд зазначених визначень свідчить, що деякі види обслуговування упущені (санаторно-курортне і туристсько-екскурсійне обслуговування - у В.Т.Барінова і групи Т.І.Корягіної). Разом з тим до складу сфери обслуговування відносяться торгівля і громадське харчування. Наявність процесу обслуговування в цих галузях не означає, що основним продуктом їх праці є послуги. Основне функціональне призначення торгівлі і громадського харчування полягає в забезпеченні посередницьких функцій з реалізації товару між виробником і споживачем (транспортування, збереження, упаковка, складування) або у виготовленні товару (страв). Лише незначна частина праці працівників цих галузей пов'язана з безпосереднім обслуговуванням населення по реалізації товару. Тому в зарубіжній економічній літературі в більшості випадків торгівля і громадське харчування, які включені до третинного сектору, розглядаються як самостійна сфера, а ринок товарів і ринок послуг розмежовуються. На розгляд торгівлі і громадського харчування як самостійної сфери зорієнтована і вітчизняна статистика. Обсягові показники її діяльності представлені обсягом роздрібного товарообігу, а показником діяльності сфери послуг є сумарний обсяг платних і безплатних послуг.

З огляду на сказане пропонуємо таке визначення галузевого складу сфери обслуговування населення: побутове обслуговування населення, житлово-комунальне господарство, пасажирський транспорт, зв'язок з обслуговування населення, культура і мистецтво, охорона здоров'я, фізкультура і спорт, освіта, санаторно-курортне та оздоровче обслуговування, туристсько-екскурсійне обслуговування, діяльність фінансових установ з обслуговування населення (банківських, страхових та інших), юридичних, нотаріальних, інформаційних служб з обслуговування населення. Запропонований підхід дозволяє повністю врахувати сучасні тенденції в зміні характеру споживання послуг населенням, наблизити класифікацію галузей і видів діяльності в сфері обслуговування до класифікації платних послуг, оскільки жодна з вказаних галузей в сучасних умовах не надає безплатні послуги у чистому вигляді.

Розглядаючи проблеми теорії обслуговування, слід зазначити, що послуги як

продукт праці за характером виробництва і характером споживання відрізняються від виробництва і споживання матеріальних благ. Виробництво послуг настає в момент пред'явлення попиту, в більшості випадків процес споживання співпадає з процесом виробництва, а це означає необхідність присутності виробника і споживача в єдиній просторовій спільності. Оскільки виробництво і споживання послуг співпадає в просторі і в часі, то більшість послуг є нетранспортабельними. Звідси функціонування сфери послуг пов'язане з розміщенням населення. Так як життєдіяльність населення локалізується в межах певної території, то сфера послуг локалізується в межах цієї території або є засобом підкорення відстані (пасажирський транспорт, зв'язок по обслуговуванню населення). Оскільки сфера послуг покликана задовольняти багатогранні потреби жителів регіону, то це вимагає розвитку в кожному регіоні всіх без виключення видів послуг. Ця комплексність повинна сприйматись як абсолютна. На відміну від промислового, сільськогосподарського виробництва існує необхідність надавати населенню весь комплекс послуг. Нідерландський вчений Х.Бос здійснив класифікацію галузей в залежності від територіальної організації на повсемісні і спорадичні [20.-С.28]. При цьому галузі сфери обслуговування він відніс до типу повсемісних галузей. Сказане вимагає дослідження розвитку сфери обслуговування в рамках певної території, регіональної господарської структури і виділення категорії "територіальний комплекс послуг".

Більшість наукових праць з теорії територіальних комплексів присвячені характеристиці територіально-виробничих комплексів. Так, зокрема питання визначення суті територіально-виробничих комплексів розглядались в працях М.М.Колосовського (1947р., 1969 р.), А.Т.Хрушова (1969р.), М.І.Шрага (1969р.), Є.Д.Силаєва (1968р.), П.О.Алампієва (1963р.), М.Н.Бокарія (1983р.), А.Д.Деменова (1970р.), М.М.Паламарчука і Н.Н.Процько (1970р.), А.П.Горкіна, В.М.Гохмана, Л.В.Смирнягіна (1976р.). Ф.Д.Заставного (1977р.), О.І.Шаблія. Проблеми територіальної організації виробничих комплексів досліджувались такими вченими як І.Ізрд (1966р.), А.Льош (1959р.), Р.Мерфі, П.Мерлен, А.Вебер (1926р.) та ін.

Ознайомлення з працями вказаних авторів свідчить, що до кінця 70-их років

був в основному сформований погляд на зміст територіально-виробничих комплексів, хоча сутність ТВК досить часто ототожнювалось з поняттям промислових територіально-виробничих комплексів. В наступних наукових розробках теоретико-концептуальні і прикладні дослідження процесів територіального комплексоутворення, розвитку і функціонування територіальних комплексів були розширені на інші галузі матеріального виробництва, а також галузі невиробничої сфери [3, 163, 227]. У вказаних наукових працях з'явилися такі поняття як інтегральний виробничо-територіальний комплекс (територіально-виробничий комплекс), регіональний (локальний), народногосподарський (соціально-економічний) комплекс, міжгалузєва (галузєва територіальна система (комплекс)), територіально-господарська система. Відстоюючи ідею господарської комплексності В.І.Лажєнцев підкреслює, що "... в даний час мова йде вже не тільки про виробничі, але і про інші комплекси" [163.-С.126]. С.М.Писаренко зазначає, що територіально-господарський комплекс (ТГК) взаємопов'язує галузі матеріального виробництва (ТВК) і невиробничої сфери (комплексу обслуговування) на певній території. При цьому ТВК є матеріально-технічною основою відповідної територіальної господарської системи (ТГС) [227.-С.15].

Прихильники розширеного трактування територіально-господарських комплексів (ТГК) базуються на положенні, що в реальності розвиток елементів ТВК супроводжується функціонуванням розгалуженої системи обслуговуючих виробництв невиробничих комплексів, пов'язаних з торгівлею, охороною здоров'я тощо. Підприємства і організації невиробничої сфери формують самостійно галузеві і міжгалузєві просторові утворення - територіальні торгівельні, рекреаційні, соціально-культурні комплекси, інтегральний комплекс сфери обслуговування регіону. Для всіх цих комплексів територіальна спільність складових компонентів є додатковим фактором підвищення господарської ефективності їх функціонування завдяки стійкості взаємних зв'язків, зниження транспортних витрат, раціонального використання всіх видів ресурсів. На основі взаємодії територіальних комплексів виробничої і невиробничої сфери формуються складні структуризовані територіально-господарські системи.

Характеризуючи матеріальне виробництво як визначальний фактор комплексформування, науковці фактично дотримуються думки про примат матеріального виробництва і його вирішальний вплив на сферу обслуговування (невиробничу сферу).

Не заперечуючи впливу розвитку промисловості, сільського господарства, капітального будівництва як комплексують факторів у формуванні територіальних господарських систем, ми вважаємо, що такий підхід відображає лише один із варіантів територіально-господарського комплексотворення і формування територіальних комплексів сфери обслуговування. Радикальна трансформація економічної системи України, перегляд меж економічного виробництва впливає, як на комплексотворення в Україні і в її регіонах, так і на перегляд підходів щодо визначення комплексують факторів. Система державних заходів на структурну перебудову економіки передбачає розширення місця і ролі сфери послуг в складі територіальних господарських систем. За оцінками зарубіжних експертів в пріоритетні галузі інвестицій в Україні, а в деяких регіонах особливо, включаються галузі сфери обслуговування, зокрема санаторно-курортне і туристсько-екскурсійне обслуговування. Для деяких регіонів вони можуть стати комплексують фактором у формуванні територіальних господарських систем. Так, зокрема, як один із можливих напрямків структурної переорієнтації Карпатського регіону розглядається спрямування на максимально-прискорений розвиток рекреаційного комплексу загальноукраїнського та міжнародного значення, підпорядковуючи йому всі інші комплекси і галузі території [53].

Світова практика сформувала поняття рекреаційних зон, довела їх ефективність, а в деяких регіонах визначальність у створенні і прирості валового національного продукту, і ці обставини слід прийняти до уваги при визначенні варіантів комплексотворення. Сфера обслуговування розглядається як рівноправний учасник економічного виробництва, а відповідно її галузі можуть виступити комплексують провідними факторами.

Таким чином, в сучасному формуванні територіально-господарських систем можна розглядати два варіанти комплексотворення: при визначальній ролі промис-

ловості, сільського господарства, як традиційно базових галузей економіки регіонів; при визначальній ролі рекреаційних галузей, як складових територіального комплексу сфери обслуговування. Це дозволяє сформулювати сутність економічної категорії територіального комплексу послуг і визначити важливий для регіональної економіки аспект її класифікації. Територіальний комплекс послуг - це сукупність галузей і видів діяльності з надання індивідуальних і колективних видів послуг населенню, які здійснюються в певному місці і об'єднаних в певну групу (підсистему) єдиною ціллю (функціональним призначенням), тісними виробничими, комерційними і іншими зв'язками. Основою комплексоутворення в сфері послуг населенню є об'єктивні передумови, спричинені дією законів територіального поділу та інтеграції праці, системного ускладнення сфери послуг, що веде до галузевої, міжгалузевої і просторової інтеграції видів і форм діяльності в ній, утворення інтегральних господарських систем різних типів і рангів. В умовах внутрігалузевого і міжгалузевого поділу праці здійснюється два протилежні процеси - зростання числа функціонально відмінних елементів сфери послуг з одного боку, і ускладнення і поглиблення зв'язків між цими елементами з другого. В результаті останнього формуються тісні міжгалузеві територіально-господарські зв'язки, пов'язані з наданням послуг в складі територіально-господарської системи регіону, і формування територіального комплексу послуг.

Територіальний комплекс послуг слід віднести до категорії інтегральних, оскільки він є взаємопов'язаною сукупністю галузей, підгалузей, видів послуг, підприємств і установ. Це дозволяє визначити категорію "інтегральний територіальний комплекс послуг" (ІТКП), який надалі буде основою нашого багатоаспектного дослідження. ІТКП характеризується просторовою спільністю, виробничо-економічними зв'язками, внутрішньою зв'язаністю, узгодженістю господарських компонентів і наявністю системотворчих взаємозв'язків між окремими видами господарської діяльності, спрямованої в рамках конкретної території на виконання загальної функції - задоволення потреб споживачів у послугах. За своєю структурою ІТКП є складним поліструктурним і багатоконпонентним утворенням, в якому діють різні підсистеми. Між ними існують інтенсивні внутрішні зв'язки: інфраструктурні,

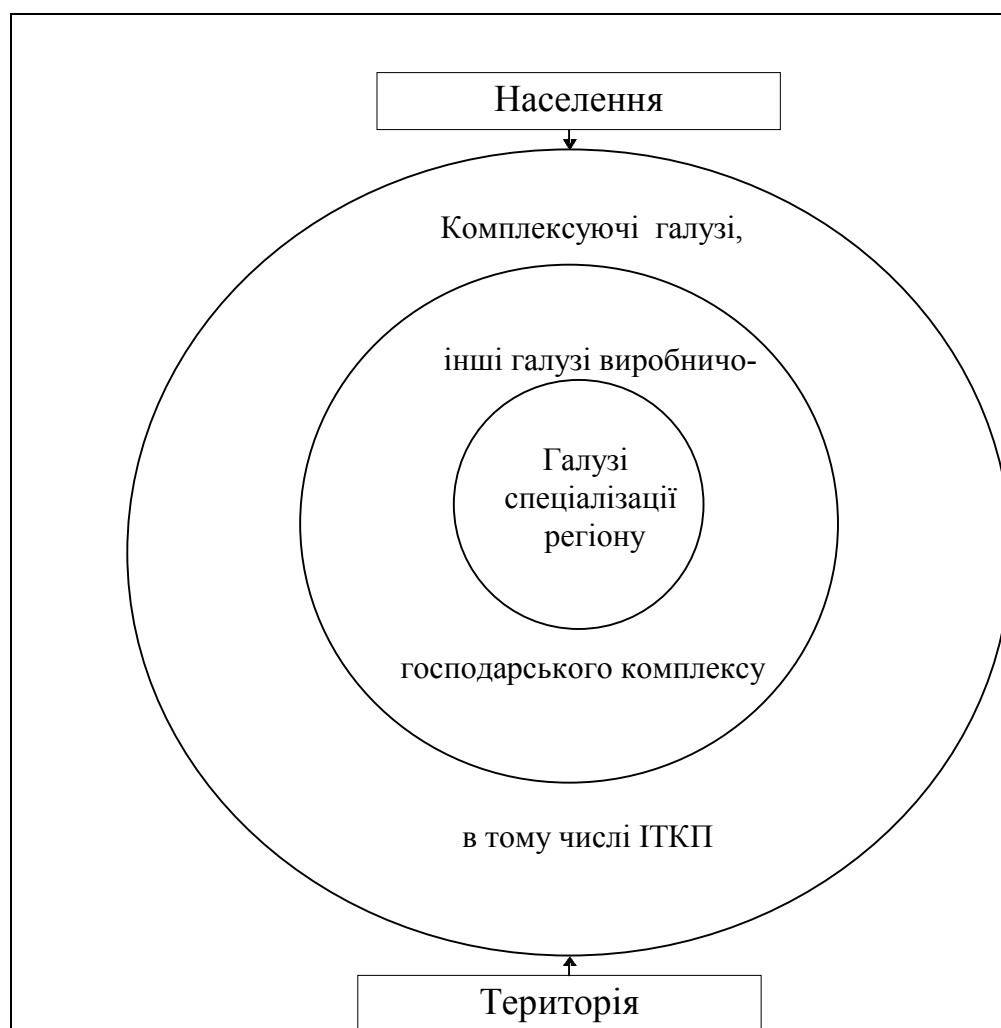
матеріально-технічного забезпечення, управлінські, маркетингові, рекламні, фінансово-кредитні тощо.

Цілісність об'єкту ІТКП, наявність багатокomпонентних зв'язків вимагає системного дослідження його стану і розвитку. Розглядаючи ІТКП як систему, слід встановити характер цього комплексу (система відкрита чи закрита), основні властивості, здійснити її структурування, визначити головні і другорядні компоненти, встановити входи і виходи системи, її місце в більш складних системах. З позицій системного підходу ІТКП є, з одного боку, цілісною системою з властивою їй специфічною природою, з другого - функціональною підсистемою територіально-господарського комплексу регіону (РГС) і національного господарського комплексу країни (інтегрального національного комплексу послуг країни). На практиці визначений теоретично взаємозв'язок (накладка в ІТКП вертикального і горизонтального аспектів суперсистеми) проявляється в проблемі розмежування власності, функцій управління, в проблемі фінансування тощо.

Статус ІТКП, першорядність і другорядність його елементів, підходи до структурування залежать від домінування основних комлексоутворюючих начал. В залежності від цього теоретично можемо виділити два типи ІТКП: традиційний, зорієнтований на територіально-виробничий комплекс і територіально-господарську систему, відповідно, обслуговування населення регіону; територіально-рекреаційний, зорієнтований на рекреаційне обслуговування населення не тільки даного регіону, але, в ряді випадків, на задоволення міжрегіональних і загальнонаціональних потреб в рекреаційних послугах.

Перший має за базу комлексоформуючі галузі (промисловість, сільське господарство, будівництво), галузі виробничої інфраструктури і є комлексуєчим в складі регіональної господарської системи (рис.1.1). Такий ІТКП формується в кожній адміністративно-територіальній одиниці, є автономним в рамках регіону. Враховуючи процес формування в Україні надобласних соціально-економічних регіонів, виконання деяких функцій обслуговування (консультаційні та лікувальні медичні, вищої освіти, культури, пасажирського транспорту) в рамках її територіальної зони,

можна виділити категорію ІТКП надобласного типу. Однак основним типом регіону, на якому слід розглядати його склад і функції, є область, як адміністративно визначена, найбільш замкнута відтворювальна система, де можлива управлінська єдність, є значні відтворювальні ресурси, які забезпечують більше 70% виробничого споживання і практично повний набір послуг населенню. Регіональні одиниці більш низького рангу (район, місто, село) мають обмежені внутрішні можливості відтворення і можливості культурно-побутового обслуговування, що передбачає розгляд їх як основи територіальної структуризації ІТКП.

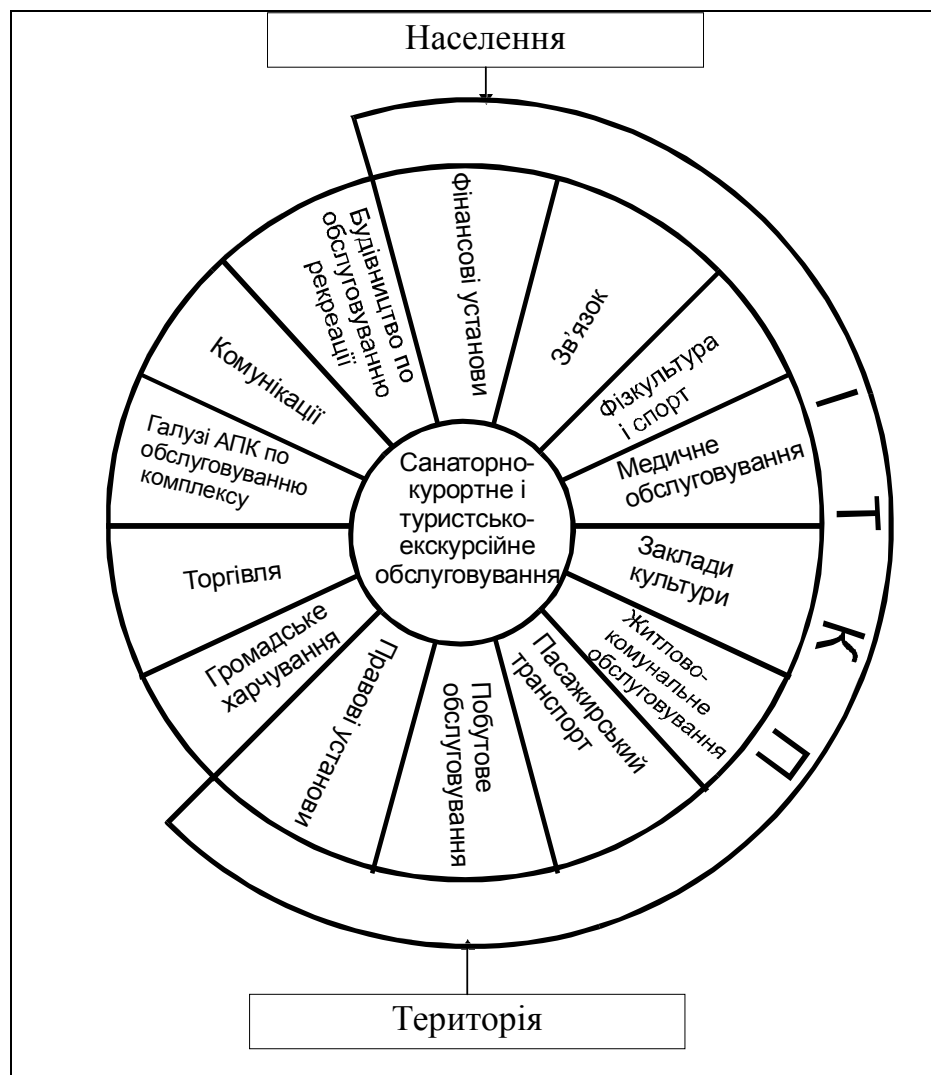

Рис. 1.1. Місце ІТКП у складі типових ТГС.

Територіальний комплекс послуг в рекреаційних регіонах може формуватись на базі санаторно-курортного, оздоровчого і туристсько-екскурсійного обслуговування через супроводжуюче надання декількох видів послуг (послуг пасажирського транспорту, житлового господарства, комунальних, побутових, культури, фізкульту-

ри і спорту, медичних, банківських установ, зв'язку, юридичних служб) (рис.1.2).

Рис. 1.2. Місце ІТКП в складі ТГС рекреаційних регіонів.

Як і будь-який територіальний комплекс ІТКП поєднує в своїй цілісній системі територію, населення і сферу обслуговування. Суттєве значення для вибору параметрів аналізу ІТКП має визначення його компонентної структури. Оскільки сфера обслуговування виражає весь спектр відносин з приводу виробництва та споживання послуг, то в компонентній структурі ІТКП слід виділити продукт комплексу і потенціал (економічний і функціональний). Функціональний потенціал (художньо-культурний, медичний, освітній тощо) є об'єктом переважно галузевого управління, економічний - територіального.

Для уточнення складу економічного потенціалу важливо проаналізувати співвідношення між категоріями "сфера обслуговування" і "соціальна інфраструктура".

Питанням дослідження суті інфраструктури присвячені праці вчених-економістів П.Рузенштейна, К.Родана, Р.Курксе, А.Янгенсона, С.Хватова, Т.Семенкова, В.Томіна, А.Кочерги, В.Куценко та інших. Огляд економічної літератури свідчить, що інфраструктура визначається як: а) сукупність допоміжних галузей, виробництв і видів діяльності з обслуговування основного виробництва і населення; б) об'єкти та інженерно-технічні споруди, які забезпечують функціонування підприємств сфери матеріального виробництва, життєдіяльність і інтелектуальний розвиток населення на певній території; в) частина матеріально-технічної бази, яка забезпечує загальні умови розвитку економічних і соціальних процесів. Найбільш вірною, на наш погляд, є точка зору А.М.Алимова, А.І.Кочерги, В.І.Куценко і інших, в яких чітко сформульоване уявлення про інфраструктуру, як сукупність об'єктів, функціонування яких створює загальні умови суспільного виробництва. Такий підхід дозволяє розглянути інфраструктуру як структурний елемент РГС або територіального комплексу.

Різне функціональне призначення об'єктів інфраструктури зумовило формування в її складі структурних підрозділів (виробничої, соціальної та інституціональної інфраструктури) і галузей. Однак це не дає підстави для ототожнення соціальної інфраструктури з сферою обслуговування. Сфера обслуговування охоплює всю сукупність виробничих відносин з приводу виробництва і споживання послуг, соціальна ж інфраструктура дає уявлення про загальні територіальні умови їх виробництва і соціального розвитку. Останнє дозволяє розглядати соціальну інфраструктуру як складову ІТКП і зокрема складову його економічного потенціалу.

Підсумовуючи сказане, можна визначити, що економічний потенціал, як один із основних компонентів ІТКП включає в себе: матеріально-речову складову, в тому числі соціальну інфраструктуру, що функціонує в рамках ІТКП - об'єкти освіти, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, житлово-комунального господарства, побутового обслуговування населення і т.п., знаряддя праці - машини, механізми, транспортні засоби, устаткування, обладнання, предмети праці - сировину, матеріали і т.п.; кадровий потенціал - працівників, систему підготовки і перепідготовки; науково-технічний потенціал (в межах регіону); фінансові ресурси; організаційні ресурси;

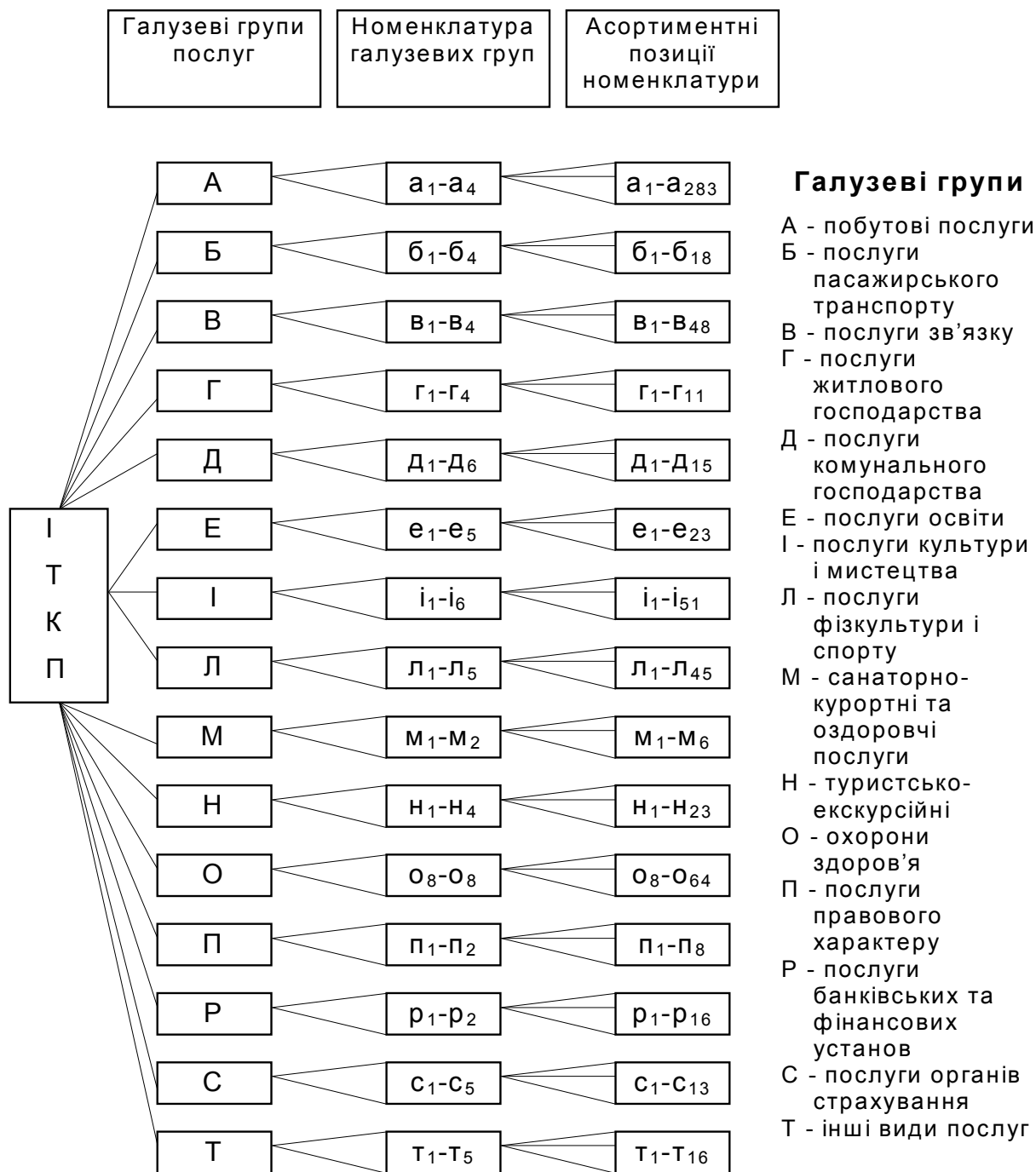
природно-ресурсний потенціал (для рекреаційних ІТКП). Важливими для функціонування і розвитку ІТКП є такі складові РГС, як населення, інституціональна і виробнича інфраструктура. Дві останні обслуговують всю РГС, створюючи умови функціонування регіонального ринку, і можуть одночасно використовуватись як сферою обслуговування, так і іншими сферами регіональної економіки.

Реалізація принципів системного аналізу, поліструктурний характер ІТКП вимагають здійснення його структуризації. В основу критеріїв структуризації комплексу послуг можуть бути покладені: вид і функціональне призначення послуг, спосіб їх споживання, просторовий фактор і характер розміщення, тип виробника, характер заміщення затрат тощо. Звідси, крім традиційного територіального і галузевого зрізу, сучасна структура ІТКП може отримати зрізи за: видами послуг, формами власності, формами господарювання, способами заміщення затрат, характером споживання, виробничими компонентами, територіальними рівнями.

Виходячи з визначеного нами галузевого складу сфери обслуговування населення, галузеву структуру ІТКП можна представити як сукупність галузевих підкомплексів: побутового обслуговування, житлового господарства, комунального господарства, пасажирського транспорту, зв'язку по обслуговуванню населення, культури і мистецтва, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, освіти, санаторно-курортного і оздоровчого обслуговування, туристсько-екскурсійного обслуговування та підкомплексів - видів діяльності (фінансової - банківської, страхової та іншої, юридичної, інформаційно-довідкової, рекламної та іншої). Згідно з затвердженим 8.04.94р. Міністерством статистики Каталогом галузей народного господарства та Класифікатором видів діяльності, затвердженим у 1997 р., більшість з цих галузей і видів діяльності віднесені до спеціалізованих в сфері надання послуг населенню. Крім них послуги населенню регіону надають структурні підрозділи неспеціалізованих галузей (непрофільних підприємств) - будівництва (організації, що здійснюють ремонт і будівництво житла, квартир на замовлення населення, проектні організації), промисловості (ремонт і виготовлення металовиробів, послуги прокату), сільського господарства (послуги з переробки сільгосппродукції, оранки, підвезення кормів, палива), поста-

чання та збуту (посередницькі), інформаційно-обчислювального обслуговування (оголошення, інформаційні повідомлення), фінансування, страхування і пенсійного забезпечення. В зв'язку з залученням до обслуговування населення неспеціалізованих галузей в кожному з досліджуваних регіонів їх надає від 400 до 500 підприємств, які належать різним міністерствам і відомствам або є самостійними структурними одиницями.

Структура ІТКП за видами послуг характеризує їх галузеві групи, номенклатуру і асортимент. В сучасній економічній літературі узагальнена характеристика видової структури комплексу послуг як правило здійснюється за класифікатором платних послуг 1 89 188 1991 р. видання, за яким визначено 13 галузевих груп послуг, деталізованих за номенклатурними позиціями. В кінці 1996 р. цей склад був доповнений переліком платних послуг освіти та розширений по відношенню до інших галузевих груп. Однак орієнтація видової структуризації ІТКП лише на платні послуги не дозволяє повністю розкрити всі види споживчих потреб, які він задовольняє, і не враховує багатоманітності джерел покриття затрат на виробництво і реалізацію послуг. Дослідження діяльності підприємств різної відомчої підпорядкованості і різних форм власності, що надають послуги в сучасних умовах господарювання, оцінка трансформаційних процесів у галузевих підкомплексах, розвитку приватних структур в традиційних негоспрозрахункових галузях, появи нових видів споживчих потреб населення в областях Галичини, засвідчують необхідність побудови видової структури ІТКП за критерієм єдності комплексу (додаток А табл. А.1) і дозволяють представити її у вигляді трирівневої моделі (рис.1.3). Для досліджуваного регіону вона включає 15 галузевих груп послуг, 75 укрупнених номенклатурних і 643 основних асортиментних позицій, які на практиці можуть бути ще більш деталізованими. Так, наприклад, асортиментна позиція "послуги по лікуванню хворих" може бути деталізована за видами захворювань і за методами лікування, асортиментна позиція "послуги з підготовки кваліфікованої робочої сили" - деталізована за профілями і т.д.

Рис. 1.3. Структуризація ІТКП регіону за видами послуг.

Поряд з задоволенням потреб макроекономічного аналізу така структуризація придатна для організації підприємницької діяльності, маркетингових досліджень, управління розміщенням підприємств. Кожна позиція нижнього рангу структуризації, відображаючи строго конкретну функцію в задоволенні споживчих потреб (потребу в голінні, в масажуванні, в плаванні і т.п.), реалізує завдання груп вищого рангу

- потреби в перукарських послугах, послугах амбулаторно-поліклінічних закладів, послугах з занять фізкультурою і спортом, а надалі за ланками структуризації - побутових послуг, послуг фізкультури і спорту, охорони здоров'я. З зростанням рангу знижується ступінь конкретизації споживчих потреб і зростає ступінь інтеграції в єдиний ІТКП. Необхідність останньої обумовлена: потребою комплексного обслуговування споживача (клієнта, пацієнта), що реалізується в одночасному споживанні кількох видів послуг і орієнтує на доцільність комбінування в ІТКП; синтезацією потреб у більш укрупнені групи, наприклад, надгалузеві, що інтегрують галузі в залежності від характеру потреб, які вони задовольняють.

Як і в розглянутих раніше випадках, в економічній літературі не склалось єдиної думки щодо класифікації галузей за даною ознакою. Так, наприклад, Корягіна Т.І., Рутгайзер В.М. та ін. об'єднують галузі обслуговування в дві групи: перша - зорієнтована на задоволення соціально-культурних, духовних, інтелектуальних потреб, задоволення нормальної життєдіяльності (освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, культура); друга - галузі матеріально-побутового характеру (житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, пасажирський транспорт, невиробничий зв'язок, роздрібна торгівля і громадське харчування) [307.-С.5]. В.Т.Барінов за функцією задоволення фізичних і духовних потреб класифікує галузі сфери обслуговування в чотири групи: інтелектуальні послуги (освіта, культура, мистецтво), послуги здоров'я і його охорони (охорона здоров'я, фізкультура і спорт, заклади відпочинку), послуги торгівлі (торгівля і громадське харчування), послуги по задоволенню побутових потреб населення (житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, транспорт і зв'язок по обслуговуванню населення) [14.-С.12]. Юхименко В.В. за соціально-економічним характером і значенням потреб, які задовольняються сферою обслуговування, поділяє галузі на соціально-культурні і комунально-побутові. Мотивуючи те, що перша група задовольняє соціальні потреби духовного характеру, автор відносить до неї заклади народної освіти, культури і мистецтва, охорони здоров'я, фізкультури і соціального забезпечення. До другої групи він відносить послуги пасажирського транспорту, торгівлю, побутове обслуговування,

житлово-комунальне господарство та ін. [348.-С.5]. Не зупиняючись на погрішностях категорійного апарату в кожній з наведених класифікацій, відзначимо, що вони не чітко зорієнтовані на критерій характеру потреб, об'єднують два-три критерії.

В країнах з ринковою і перехідною економікою умови життєдіяльності людини формують такі групи потреб: матеріально-побутові, пов'язані з створенням певного комфорту життя; освітньо-культурного і духовного розвитку; підтримки стану здоров'я; ділового характеру. В зв'язку з сказаним, галузі сфери обслуговування, покликані задовольняти ці потреби, доцільно згрупувати в чотири групи: галузі, які надають послуги матеріально-побутового характеру; галузі, які надають послуги освітньо-культурного і духовного розвитку; галузі, які надають послуги по підтриманню стану здоров'я; галузі, які надають послуги по забезпеченню ділової життєдіяльності. До першої групи слід віднести: побутове обслуговування населення, житлове господарство, комунальне обслуговування, транспорт і зв'язок, до другої - освіту, культуру і мистецтво, до третьої - охорону здоров'я, фізкультуру і спорт, санаторно-курортне і туристсько-екскурсійне обслуговування, до четвертої - банківську діяльність, діяльність судових та юридичних установ, страхування, інші види діяльності (інформаційне обслуговування, рекламу, охорону майна громадян, технічну інвентаризацію тощо). Безумовно такий поділ є достатньо умовним, але може бути покладений в основу аналізу пропорцій в розвитку сфери обслуговування, оцінки тенденцій в характері споживання населення. Наведена класифікація дозволяє виділити в складі ІТКП чотири субкомплекси і сформувану синтезовану функціонально-галузеву схему структуризації ІТКП (рис.1.4).

Рис. 1.4. Структура ІТКП за функціонально-галузевою ознакою.

Для оцінки трансформаційних процесів в ІТКП, пов'язаних з формуванням в Україні ринкової економіки, важливе значення має його структуризація за способом заміщення витрат. З запровадженням у 1985р. в Україні статистики платних послуг, всі послуги за цією ознакою поділяються на платні і безплатні. В склад платних послуг включаються: побутові, пасажирського транспорту, зв'язку, житлового госпо-

дарства, по утриманню дітей в дошкільних закладах, платні послуги культури, охорони здоров'я, освіти, фізичної культури і спорту, послуги санаторно-курортні та оздоровчі, туристсько-екскурсійні, послуги правового характеру та установ банків України, комунального господарства та інші. Співвідношення між платними і безплатними послугами не є сталим, як в кількісному так і в змістовному відношенні. Трансформаційні процеси в економіці України і її регіонах, зміни в способах споживання характеризуються переміщенням все більшої частки традиційно безплатних послуг в категорію платних. Особливо інтенсивними є такі процеси в освіті, в охороні здоров'я, в інформаційній діяльності, судово-правовій, банківській та інших. Поділ послуг на платні і безплатні дозволяє виділити в структурі ІТКП: територіальний підкомплекс сфери платних послуг, який доцільно розглядати як об'єкт регіонального або локального ринку, комерційний сектор ІТКП; територіальний підкомплекс послуг, що розвивається за рахунок суспільних фондів споживання і може розглядатись як некомерційний сектор ІТКП. Компонування видів діяльності у визначені підкомплекси не залежить від галузевої, відомчої приналежності і форм власності. Це означає, що в одній і тій же галузі, відомстві, можуть поєднуватись як комерційна так і некомерційна діяльність з надання послуг.

Найбільш повно це поєднання проявляється на рівні виробничих структур, як основи виробничо-компонентної структуризації ІТКП. Визначення вітчизняною статистикою типових для кожного галузевого підкомплексу структурних виробничих підрозділів, врахування структурних підрозділів сфери послуг, які є на балансах промислових підприємств, організацій і установ, а також врахування форм власності і форм господарювання дозволили змодельовати виробничо-компонентну структуру ІТКП (додаток А табл.А.2). Запропонована структуризація може бути покладена в основу дослідження дислокації мережі, конструювання складу ІТКП на різних територіальних рівнях, аналізу структури власності і оцінки інституціональних перетворень.

Формування в Україні економіки ринкового типу, входження її у світове співтовариство створило необхідність запровадження секторного аналізу економіки. Це

вимагає здійснення секторної структуризації ІТКП. Згідно з методикою секторного аналізу всі учасники виробництва його продукту можуть бути розподілені за такими інституціональними секторами: нефінансовий сектор, державний сектор, сектор неприбуткових організацій, фінансовий сектор і сектор домашніх господарств. Нефінансовий сектор сфери обслуговування здійснює ринковий випуск послуг для домашніх господарств і підприємств. Він включає в себе галузі, види діяльності, структурні виробничі підрозділи, які надають платні послуги населенню і підприємствам за винятком фінансових посередників (банківських установ і органів страхування). Ринковий випуск послуг для підприємств і організацій не включається в сферу ринкового випуску послуг ІТКП. Державний сектор сфери обслуговування і сектор неприбуткових організацій здійснюють випуск послуг, які надаються всьому суспільству і домашнім господарствам. В державний сектор ІТКП включаються заклади освіти, культури, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, житлового господарства в рамках неринкового випуску послуг домашнім господарствам за рахунок коштів державного і місцевого бюджету. В сектор неприбуткових організацій ІТКП включаються заклади освіти, культури, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, житлового господарства в рамках неринкового випуску послуг домашнім господарствам за рахунок коштів профспілок, релігійних організацій, добровільних товариств, благодійних фондів. Фінансовий сектор здійснює послуги фінансових посередників населенню, підприємствам і організаціям. До фінансового сектору ІТКП слід включити діяльність банківських установ і органів страхування по обслуговуванню населення. Внутрішнє виробництво послуг в ІТКП в регіоні формує сектор домашніх господарств, який по суті визначає умовну вартість житлових послуг з боку власників приватного житла і оплату праці найманої прислуги. Запропонована структуризація відповідає міжнародним стандартам.

Розглянуті досі аспекти структуризації ІТКП в більшій мірі відображали вертикальний зріз в його складі. Разом з тим теорія системного аналізу вказує на те, що така система як територіальний комплекс утверджує особливу єдність з середовищем, в першу чергу з фактором простору. Це вимагає дослідження в ІТКП його те-

риторіальної структури. Під останньою слід розуміти просторову диференціацію комплексу на різних таксономічних рівнях. Територіальна структура ІТКП відображає просторове взаєморозміщення та ієрархічну підпорядкованість елементів системи на певних рівнях просторової ієрархії.

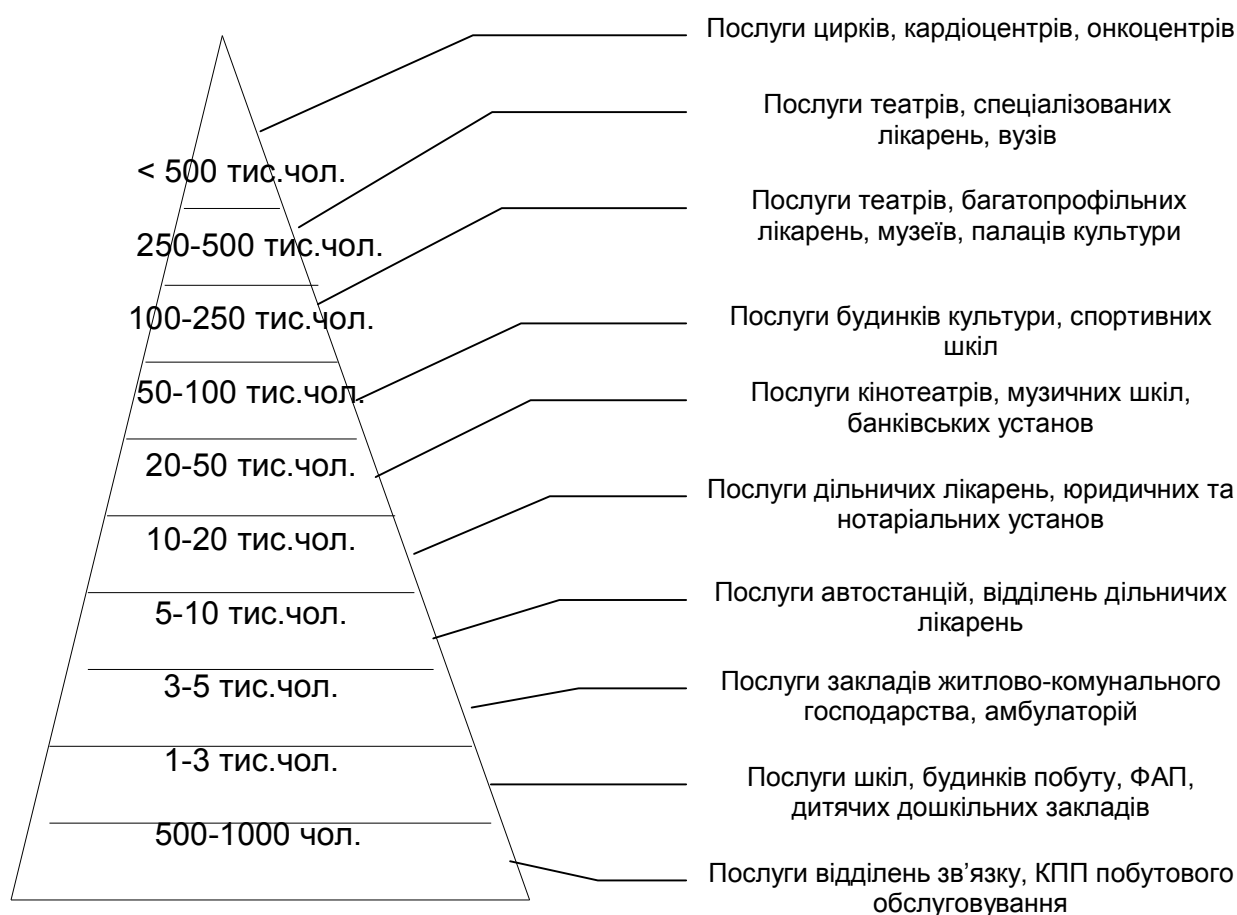
За територіальною ознакою доцільно розрізняти інтегральні комплекси послуг на макро-, мезо- і мікрорівнях. На макрорівні можна виділити національний інтегральний комплекс; на мезорівні - міжобласний (наприклад, для типу рекреаційних ІТКП), обласний, районний, міста, на мікрорівні - ІТКП населеного пункту низового таксономічного рівня, ІТВКП виробничих зон. Оскільки об'єктом дисертаційного дослідження є ІТКП в складі регіональної господарської системи, основні аспекти досліджень концентруються в рамках мезорівня, що ставить завдання дослідження ієрархічно побудованих регіональних систем обслуговування в рамках області.

Користуючись теорією бази і центральних місць [374.-С.17-19], кожну територію необхідно розглядати як сукупність населених пунктів, яку можна класифікувати, як: хутори, маленькі села, села, селища, районні центри, міста, обласні центри, міста високого рангу. Вітчизняна статистика рекомендує для характеристики комплексу такі територіальні одиниці:

Територіальні одиниці	Обласний центр	Місто обласного підпорядкування	Районний центр	Селище міського типу	Сільський населений пункт
чисельність жителів, чол.	до 20 тис.	до 20 тис.	до 3 тис.	до 3 тис.	до 100
	від 20 до 50 тис.	від 20 до 50 тис.	від 3 до 5 тис.	від 3 до 5 тис.	від 100 до 200
	від 50 до 100 тис.	від 50 до 100 тис.	від 5 до 10 тис.	від 5 до 10 тис.	від 200 до 500
	від 250 до 500 тис.	від 250 до 500 тис.	від 10 до 20 тис.	від 10 до 20 тис.	від 500 до 1000
	від 500 тис. і більше	від 500 тис. і більше	від 20 тис. і більше	від 20 тис. і більше	від 1000 і більше

Кожна з територіальних одиниць має свою територію, яка до неї тяжить, відповідно кожна з них виконує певну матеріально-побутову, соціально-культурну, ділову функцію в житті населення. Можна встановити взаємозалежність між класом функцій і розміром центру територіального комплексу послуг (рис.1.5). Чим вищий клас функцій, тим більший радіус обслуговування і більший розмір центру територіального комплексу. Тому в малих центрах (від 500 чол. до 10 тис.чол.) локалізуються послуги щоденного попиту (деякі побутові, комунальні, освіти, елементи охорони здоров'я, зв'язку); в середніх (від 10 тис.чол. до 100 тис.чол.) щоденного і періодичного, в

крупних (100 тис. і більше) - щоденного, періодичного і епізодичного (послуги театрів, музеїв, спорткомплексів).

Рис. 1.5. Піраміда класів функцій ІТКП в залежності від розмірів територіальних одиниць.

Це дозволяє в розрізі області і районів згрупувати мережу об'єктів як основу ІТКП і виділити: ІТКП обласного центру, ІТКП міста обласного підпорядкування, ІТКП районного центру, ІТКП селища міського типу, ІТКП сільського населеного пункту з наступною диференціацією в залежності від чисельності населення. Найбільш повно ІТКП представлений в великих населених пунктах. Тут є повний набір його виробничо-компонентної та видової структури. Дослідження сфери обслуговування в населених пунктах Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської областей за галузевими, номенклатурними і асортиментними групами в розрізі п'яти типів територіальних одиниць (обласний центр, місто обласного підпорядкування, районний

центр, селище міського типу, сільський населений пункт) дозволяє зробити висновок, що якщо повнота набору послуг (за номенклатурним складом) в обласному центрі складає 98,7%, то в місті обласного підпорядкування 92,2%, в районному центрі 75,3%, в селищі міського типу 33,8%, в сільському населеному пункті 23,4%. Запропонована на основі теорії центральних місць класифікація ІТКП не підходить для ІТКП рекреаційного типу, зорієнтованих на природно-ресурсний потенціал.

Таким чином ІТКП відрізняються ядром комплексоутворення, просторовими масштабами, формами територіальної організації.

Як складова регіональної господарської системи, ІТКП знаходиться у взаємозв'язку з її компонентами і з системою в цілому. Місце ІТКП в регіональній господарській системі (РГС) визначається тим, що його галузі, які відносяться до обслуговуючих РГС (за винятком, регіонів рекреації), є галузями внутрішньокomплексного значення. Це вимагає оцінки місця і ролі ІТКП в регіональному процесі відтворення. У вітчизняній літературі питання місця і соціально-економічного значення сфери послуг в основному досліджувались на загальнонаціональному рівні, в масштабах відтворювального процесу в цілому. Роль сфери послуг в суспільному виробництві в наукових трактуваннях авторів в основному зводилась до соціального ефекту її діяльності. Визнано, що сфера послуг задовольняє матеріально-побутові, соціально-культурні потреби населення, сприяє раціональному використанню позаробочого і збільшенню вільного часу населення, підвищенню рівня його освіти, культури, формування політичної і суспільної активності, забезпечення всестороннього і духовного розвитку. Економічний ефект в основному оцінюється через опосередкований вплив сфери послуг на продуктивність праці, на відтворення робочої сили і відповідно на підвищення ефективності суспільного виробництва.

Звужена концепція трактування меж економічного виробництва сформувала уявлення про те, що сфера послуг розвивається на основі розвитку матеріального виробництва і залежить від рівня його зростання, сприяла недооцінці економічної функції послуг в процесі відтворення. В практиці господарювання не утвердився порядок розрахунку економічних параметрів ролі послуг в розвитку господарства регіо-

ну. Разом з тим розширення функцій регіонів в управлінні соціально-економічним розвитком, передача функцій фінансування багатьох видів діяльності на рівень місцевих бюджетів вимагає оцінки економічного ефекту кожного компонента регіональної господарської системи.

Основними параметрами участі ІТКП в регіональному відтворюючому процесі є участь у: виробництві регіональною господарською системою валового внутрішнього продукту; просторовій організації регіонального виробництва; формуванні і використанні місцевих бюджетів; формуванні регіонального ринку праці, розширенні його меж; забезпеченні збалансованості попиту і пропозиції на споживчому ринку; формуванні складу і величини мінімального споживчого бюджету. Між структуруючими галузями та ІТКП існує прямий і обернений зв'язок. Доведено, що рівень розвитку структуруючих галузей промисловості, сільського господарства, визначаючи рівень доходів населення, визначає рівень його споживання, а відповідно за ефектом мультиплікатора і рівень розвитку сфери послуг. З другого боку сфера обслуговування прямо і опосередковано впливає на розвиток структуруючих галузей. Нераціональність розміщення або відсутність об'єктів сфери обслуговування є причиною зриву в розвитку цих галузей. Незадоволення умовами життя викликає міграцію населення. Вплив сфери обслуговування на комплексуючі галузі здійснюється через освоєння і нагромадження знань основною продуктивною силою - їх працівниками, через укріплення здоров'я населення і відповідно через забезпечення певного фізичного потенціалу робочої сили, зайнятості в них, через створення умов для повноцінного відтворення робочої сили. Визначені проблеми слід розглядати як найбільш важливі аспекти регіонального аналізу, які вимагають методологічної розробки.

Резюмуючи викладене, можна відзначити, що ІТКП в складі регіональної господарської системи є відкритою системою нижчого порядку з відповідними входами і виходами, відповідно знаходиться під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів, які викликають певні тенденції і динаміку її розвитку.

1.2. Фактори і тенденції розвитку територіального комплексу

послуг в економіці перехідного періоду

Дослідження розвитку ІТКП слід розглядати в широкому контексті економічних, соціальних і структурних змін, які мають місце в Україні та в її регіонах. Його розвиток є досить складним соціально-економічним процесом, який характеризується темпами зростання, зміною галузевої, видової, виробничої структури і територіальних пропорцій, а також інших складових.

Як відкрита система, ІТКП знаходиться під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів. Сукупність факторів, які визначають стан і динаміку розвитку комплексу, можна класифікувати й за іншими ознаками. За ознакою рівня економічних зрізів дослідження - на макроекономічні, регіональні, мікроекономічні; за ознакою ступеня впливу на ІТКП в цілому і на його компонентні складові - на загальні і часткові (специфічні, які стосуються окремих галузей, видів послуг тощо); за ознакою тривалості дії - на тимчасові і постійнодіючі.

До макроекономічних факторів, в першу чергу, слід віднести фактори сукупного попиту і сукупної пропозиції, які визначають стан народногосподарської кон'юнктури. З огляду на рекомендації економічної комісії ООН щодо оцінки народногосподарської кон'юнктури для аналізу їх впливу на розвиток сфери послуг слід взяти до уваги, з одного боку, доходи населення, їх динаміку, рівень інвестиційної активності, рівень цін і їх динаміку, попит держави на послуги (бюджетне фінансування); з другого - виробництво валового внутрішнього продукту, рівень виробництва в базових галузях (промисловість, сільське господарство, будівництво) і їх економічний стан, можливості кредитування, стан матеріально-технічної бази сфери послуг, стан ринку засобів виробництва, трудові ресурси і зайнятість, економічний стан підприємств сфери послуг, їх платіжеспособність.

Аналіз вказаних факторів в Україні і в регіонах слід здійснити з врахуванням різних етапів в реформуванні економіки в 1991-1995 рр. Визначальною для стану розвитку сфери послуг стала динаміка цін (додаток Б. табл.Б.1). За період з 1991 по 1995 рр. індекс цін на послуги склав 158184,4. При цьому, розпочавшись з "лібералізації" 1992 р., зростання цін на послуги в основному характеризувалось періодичним

корегуванням директивних цін або періодичними скачками вільних цін. Корегування директивних цін, в складі яких залишились тарифи громадського транспорту, плата за житло і комунальні послуги, тарифи на послуги зв'язку, не відповідало в 1992-1994 р.р. темпам зростання оптових цін, що призвело до суттєвого погіршення фінансового стану підприємств, які їх надавали. Так, наприклад, показники заміщення витрат в сфері житлових і комунальних послуг в 1994 р. склали лише 10%. Індекси цін і тарифів на платні послуги в 1991-1995 р.р. свідчать, що найвищий підйом мав місце в 1993 р. (92,8 раза) при випереджаючому зростанні цін і тарифів на житлово-комунальні послуги (291,0 раза), послугах охорони здоров'я (152,6 раза), послугах санаторно-курортних та оздоровчих (124,4 раза) (додаток 3). В 1995 р. Україна активувала політику запровадження "правдивих цін", що примусило індекс цін на послуги рухатись швидше від цін на товари.

Суттєве значення для розвитку попиту на послуги має показник індексу споживчих цін (ІСЦ), що вимірює рівень цін, які споживачі повинні заплатити за певний споживчий кошик товарів і послуг. Послуги, які входять до цього кошика включають плату за житло, комунальні послуги та користування транспортом. Індекс споживчих цін в 1991-1995 рр. склав 117641,2, в тому числі на платні послуги, що включаються до його обрахунку 624405,1 (табл.1.1).

Таблиця 1.1. Індекс споживчих цін на товари і послуги в 1991-1995рр.¹

	До грудня попереднього року, разів					1995р. до 1990р. 1990р.=1
	1991/ 1990	1992/ 1991	1993/ 1992	1994/ 1993	1995/ 1994	
Індекс споживчих цін	3,9	21,0	102,6	5,0	2,8	117641,2
в т.ч. на послуги	3,7	35,9	92,1	8,8	5,8	624405,1

Ситуацію на споживчому ринку в значній мірі визначає рівень і структура грошових доходів населення. З 1990 по 1995рр. грошові доходи населення зросли в 21567,7 раза (табл.1.2.).

Таблиця 1.2. Динаміка величини та структури грошових доходів населення

Примітки: ¹ Розраховано за даними Міністерства статистики України.

ня в 1990-1995 рр.¹

	1990р.	1991р.	1992р.	1993р.	1994р.	1995р.	1995р. до 1990р.
Всього грошових доходів населення, млрд.крб.	109,9	203,9	2366,3	62854,6	538914,0	2369635,0	
Зростання грошових доходів, % до попереднього року		185,5	1160,5	2656,4	854,1	441,4	21567,7
Заробітна плата, млрд.крб.	63,6	113,6	1403,9	30596,2	291599,0	1499418,0	
Частка заробітної плати в грошових доходах, %	57,9	55,7	59,3	48,7	54,1	63,3	
Зростання заробітної плати							в 23575,8

Домінуючою складовою в їх структурі залишилась заробітна плата, яка в 1995р. склала 63,3% сумарних грошових доходів населення і зросла в порівнянні з 1990 р. у 23575,8 раза. В умовах інфляції, незважаючи на спроби уряду регулювати рівень грошових доходів (періодичне застосування механізмів індексування заробітної плати, регулювання доходів через механізм оподаткування, застосування методу регулювання фонду споживання виробничих галузей, застосування уніфікованої системи ставок в бюджетній сфері), Україна була втягнута в динамічні процеси підвищення цін - заробітної плати. В результаті з 1992р. розпочалось зниження реальної заробітної плати і реальних доходів населення. З врахуванням індексу споживчих цін - реальні (відкориговані грошові) доходи за досліджуваний період скоротились з 52,3 млрд.пост.крб. до 20,1 млрд.пост.крб., тобто в 2,6 раза (табл.1.3.).

Таблиця 1.3. Реальні (відкориговані) грошові доходи (пост.крб. 1990р.)²

	1991р.	1992р.	1993р.	1994р.	1995р.	1995р./1991р.
Реальні доходи (млрд. пост.крб.)	52,3	28,9	7,5	12,8	20,1	скоротились в 2,6 раза
Реальні доходи (в % до 1990р.)	47,6	26,4	6,8	11,6	18,3	

Для структури попиту населення на послуги суттєве значення має зміна структури грошових доходів, яка конкретизує платоспроможний попит різних груп спо-

Примітки: ¹ Розраховано за даними Міністерства статистики України.

² Розраховано за даними Міністерства статистики.

живачів. Додатки до сукупного попиту з боку уряду, які здійснювались з бюджету, фондів зайнятості, соціального страхування, Пенсійного, Чорнобиля, хоча і були недостатніми, помітно знизили в 1991-1995рр. частку доходів у вигляді оплати праці (з 70,7% в 1990р. до 65,4% в 1995р.), збільшили частку пенсій, допомог, стипендій та інших надходжень (з 24% в 1990р. до 31,8% в 1995 р.). На сукупний попит, починаючи з 1992 р., вплинули суттєві зміни у пріоритетах витрат з державного бюджету, скорочення дотацій на продукти харчування, скасування позабюджетних субсидій.

Фактори пропозиції в 1991-1995рр. мали такі тенденції. Реальна вартість ВВП в Україні, починаючи з 1991р. скорочувалась, а номінальна росла в зв'язку з інфляцією. Так за період з 1990р. по 1995р. номінальний валовий продукт в Україні зріс за оцінкою Міністерства статистики України з 167,1 млрд.крб. до 5293000 млрд.крб., тобто в 31675,6 рази.¹ В той же час реальний валовий продукт склав 53,2 млрд. постійних крб. 1990 р., тобто в 3,1 рази менше, ніж в 1990р. Суттєве значення для розвитку послуг мають тенденції в структурі використання ВВП, які характеризуються зростанням частки нематеріального споживання. Зокрема в 1995р. 70,1% ВВП припадало на особисте споживання, 22% на суспільне споживання і лише 4,5% на валові внутрішні інвестиції [18.-С.22-23].

Ситуація на ринку праці виявилась сприятливою для сфери послуг. При скороченні зайнятості в суспільному виробництві в 1995р. в порівнянні з 1990р. на 12,6% зайнятість в сфері послуг знизилась на 6,5%. Ринок праці в ній характеризувався за цей період переміщенням робочої сили, зайнятої в державних підприємствах, в створювані кооперативи і малі підприємства. Останні дозволили створити додатково за даними 1995 року 936635 робочих місць.

Негативні тенденції в економічному виробництві України, дефіцит бюджету призвели до руйнації матеріально-технічної бази сфери послуг. В 1995р. побутові послуги населенню України, наприклад, надавали 38 тис. підприємств і структурних підрозділів, що склало 59% рівня 1990 року. За цей період кількість підприємств, які

Примітка. ¹ Розраховано за даними Міністерства статистики.

надавали послуги перукарень скоротилася на 47%, індивідуального пошиття швейних виробів, з ремонту взуття на 48,8%, ремонту дрібних побутових машин та приладів - на 30,5%, прокатних пунктів - на 49,6%. Випереджаючими темпами зменшувалась кількість підприємств побутового обслуговування населення в сільській місцевості. Якщо в міських поселеннях протягом цього періоду перестало існувати 31% від кількості підприємств, що діяли у 1990 р., то в сільській місцевості - 57%. На транспорті, фактором пропозиції, який суттєво вплинув на розвиток даного виду послуг, став фактор погіршення його пропускної спроможності із-за припинення постачання машин, запасних частин, а також нестачу пального і різке зростання цін на нього. Можливості пропозиції в сфері житлово-комунального господарства були різко підірвані у зв'язку з нерівномірністю підняття цін на енергоносії і на комунальні послуги населенню.

Важливим фактором пропозиції для розвитку сфери послуг став фінансовий стан її підприємств за умов інфляції і існуючої фінансової політики. Зростання оподаткування підприємств, при одночасному підвищенні матеріаломісткості, а також інфляції призвели до недооцінки економічної амортизації. Підприємства сфери послуг, як і інших галузей, були декапіталізовані, що привело до різкого спаду інвестиційної діяльності. З підвищенням НБУ процентних ставок за кредит, вона була фактично блокована і по відношенню до цього джерела інвестиційних ресурсів.

Відзначені тенденції в зростанні цін, зниженні реальної заробітної плати і реальних доходів населення негативно відобразились на купівельній спроможності населення, а негативні тенденції з боку пропозиції - на можливостях її задоволення. Причому, якщо в 1992-1993 рр. це обумовилось в основному значним підвищенням темпів зростання роздрібних цін над темпами збільшення поточних доходів, в першу чергу заробітної плати, то в 1994 році найбільш суттєвий вклад внесло майже в 2,5 разове знецінення долара, інших твердих валют при їх конвертуванні для куплі товарів на внутрішньому ринку, переміщення збережень у придбання валюти (4,8% грошових витрат населення), в 1995-1996 р.р. - підвищення цін і тарифів на житлово-комунальні послуги.

Попит населення визначається двома факторами - потребою і платоспроможністю. Якщо з середини 70-их років до 1992 р. попит населення в більшій мірі визначався рівнем розвитку потреб, їх структурою, то в 1992-1995 р.р., на перший план виходить платоспроможність. В 1990 р. в структурі причин незадовільненого попиту домінували причини дефіциту деяких видів послуг (особливо туристських, санаторно-курортних, пасажирського транспорту в періоди пікового навантаження, деяких побутових - ремонту і будівництва житла, виготовлення меблів для населення і т.п.), в 1992-1995рр. - нестача грошових коштів. Скорочення загального платоспроможного попиту супроводжувалось кардинальними змінами в його структурі: знизилась частка платних послуг в структурі споживчих бюджетів, загальний обсяг споживання послуг населення; в структурі затрат на послуги домінують затрати на послуги, які населення споживає і сплачує у вигляді обов'язкових платежів; споживання перестало бути процесом задоволення потреб; продовжувалась деформація і без того нераціональної структури особистого споживання. Аналіз фонду споживання населення у 1990-1995рр. свідчить, що особисті витрати населення на оплату послуг знизилась з 15,2% в 1990 р. до 13,8% в 1994 р. (табл.1.4), і лише в зв'язку з запровадженням політики уряду на наближення цін на житлово-комунальні послуги до їх реальної величини в 1995р. вони піднялись до 20,0%. Частка платних і безплатних послуг в фонді споживання знизилась з 26,9% в 1990р. до 26,4% в 1995р., а частка безплатних послуг в загальному споживанні послуг - відповідно, з 55,0% до 30,0%.

Загальний обсяг платних послуг в фактичних цінах як в цілому, так і в розрахунку на одного жителя щорічно зростає (табл.1.5).

З врахуванням індексу цін ємність національного ринку послуг з 1990 по 1995рр. скоротилась в 5,5 раза, рівень споживання послуг на душу населення - в 5,6 раза (табл.1.6).

Таблиця 1.4. Витрати на послуги і їх частка у фонді споживання населення (в поточних цінах)¹

Показники	Роки
-----------	------

Примітки: ¹ Розраховано за даними Міністерства статистики.

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
1.Особисті споживчі витрати на товари і послуги, млрд.крб. млрд.грн.	86,4 -	144,7 -	1537,0 -	43935,0 -	402455,7 -	1716720,0 17,2
2.Особисті витрати на оплату послуг, млрд.крб. млрд.грн.	13,1 -	17,0 -	117,3 -	4164,0 -	55391,0 -	342791,0 3,42
3.Частка платних послуг у фонді особистого споживання, %	15,2	11,7	7,6	9,5	13,8	20,0
4.Державні поточні витрати на послуги, млрд.крб. млрд.грн.	16,0	36,7	746,8	16335,4	93417,0	145813,0 1,5
5.Всього споживання послуг, млрд.крб. млрд.грн.	29,1 -	53,7 -	865,9 -	20499,4 -	148808,0 -	488604,0 4,9
6.Частка платних і безплатних послуг у фонді споживання, %	26,9	27,4	29,8	26,9	26,9	26,4
7.Частка безплатних послуг в загальному споживанні послуг, %	55,0	68,3	86,4	79,7	62,7	30,0

Таблиця 1.5.Реалізація платних послуг населенню України в 1991-1995рр.¹

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Всього, в фактичних цінах, млн.крб. млн.грн.	13056 -	17018 -	117284 -	4164000 -	56190000 -	370405000 3704,0
Всього, в цінах 1990р., млн.крб.	13056	10376,8	4898,3	1874,0	2237,9	2341,6

Динаміка реального споживання платних послуг упродовж досліджуваного періоду в основному відповідає динаміці реальних (відкорегованих грошових) доходів та реального валового продукту (рис.1.6).

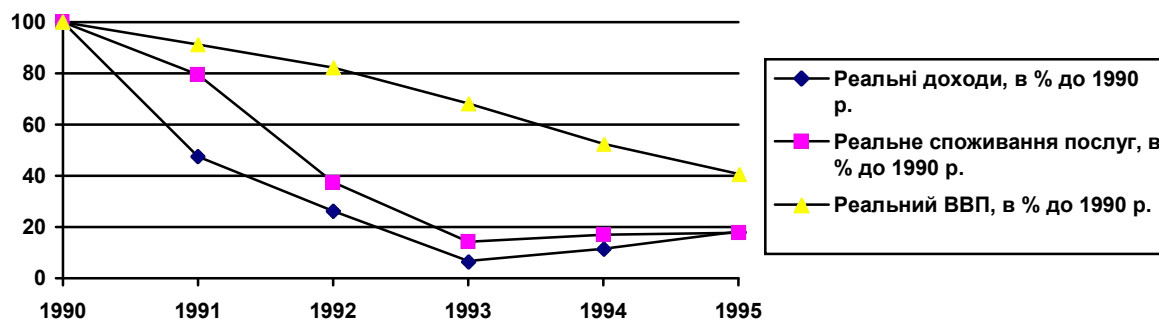
Таблиця 1.6.Реалізація платних послуг на душу населення в Україні²

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
--	------	------	------	------	------	------

¹ Таблиця складена за даними Міністерства статистики України.

Примітка. ² Розраховано за даними Міністерства статистики України.

На душу населення в фактичних цінах, крб. грн.	252	327	2249	80000	1082000	7187000
	-	-	-	-	-	71,87
На душу населення в цінах 1990 р., крб.	252	199,4	93,2	36,0	43,1	45,2

Рис. 1.6. Реальне споживання платних послуг, реальні доходи та реальний ВВП в 1991-1995 р.р.¹

Зниження загального споживання послуг супроводжувалось (з другої половини 1993р.) тенденцією інтенсивного переміщення попиту і місця його реалізації на неорганізаційний ринок. В 1994-1995 р.р. у зв'язку з незначним зростанням реальних доходів населення намітилась тенденція до деякого підвищення споживання платних послуг. Структура споживання послуг змінювалась в сторону збільшення послуг матеріально-побутового характеру та послуг, пов'язаних з підтриманням стану здоров'я (додаток Б табл.Б.2). Так, частка послуг матеріально-побутового характеру збільшилась з 74,3% в 1990р. до 80,9%. В той же час споживання послуг освітньо-культурного характеру скоротилось з 6,8% до 2,3%. Загальною тенденцією зміни споживання послуг населення України в 1991-1995 р.р. є більш різке скорочення споживання послуг в сільській місцевості. Загальний обсяг споживання послуг у сільській місцевості в 1995 р. скоротився в порівнянні з 1990 роком в 7,3 раза, а в розрахунку на душу населення - в 7,2 раза і склав 17,5 крб. в цінах 1990 р. (при 123 крб. в 1990р.).

Аналіз споживання послуг населенням в досліджуваних Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях підтверджує вплив вказаних макроекономічних факторів і визначені загальні тенденції в сфері послуг в Україні. Зазначені тен-

денції є типовими для споживчого ринку за умов глибокої економічної кризи. Разом з тим є і певні територіальні відмінності, визначені впливом регіональних факторів. До регіональних факторів, які визначають територіальні відмінності у рівнях споживання і рівнях розвитку ІТКП, слід віднести: демографічну ситуацію, природо-ресурсний потенціал, що особливо важливо для ІТКП рекреаційного типу; рівень економічного потенціалу і економічного розвитку по відношенню до загальнонаціональних показників; рівень життя; ситуацію на регіональному ринку праці; рівень розвитку інфраструктури і, в першу чергу, соціальної; ситуацію на регіональному (локальному) товарному ринку; інтенсивність ринкових перетворень на фоні загальнонаціональних процесів.

Досліджувані області відносяться до регіонів, де на базі величезного природо-ресурсного потенціалу сформувався аграрно-індустріальний (Івано-Франківська, Тернопільська обл.), індустріально-аграрний (Львівська обл.) тип регіональних господарських систем. Це визначило структуру населення, рівень розвитку продуктивних сил і ефективність соціально-економічної структури. Частка міського населення в Івано-Франківській області складає 43,6%, Тернопільській 43,4%, у Львівській - 61%. Области відносяться до середньо і густозаселених. Щільність населення в Івано-Франківській області складає 105 тис.чол. на 1 км², що становить 122,9% від середньоукраїнського показника, у Тернопільській - 85 або 99,4% середньореспубліканського показника, у Львівській - 127 або 148,1% середньореспубліканського показника. В досліджуваних областях намітилися депопуляційні процеси. В 1995р. коефіцієнти природного руху населення у Львівській і Тернопільській області були від'ємними (відповідно - -0,8-1,7). Продовжується процес загального "старіння" населення. На початок 1995р. особи пенсійного віку у Львівській області становили 20,8%, у Івано-Франківській - 20,7%, у Тернопільській - 24,3% в загальній кількості населення. Питома вага осіб пенсійного віку за останні п'ять років збільшилась, в той час, як чисельність населення майже не змінилась.

Територію досліджуваних регіонів слід розглядати як перспективну для розвитку рекреаційної індустрії в Україні. Цьому сприяє вигідне географічне положен-

ня, геополітичне становище, рекреаційний потенціал, природні та історико-культурні особливості. Серед рекреаційних ресурсів основне місце займають бальнеологічні мінеральні води та лікувальні грязі. Так, зокрема в Тернопільській області свердловини і джерела вод без специфічних компонентів знаходяться в Борщівському, Теревовлянському і Монастириському районах; сульфатні води - залягають у центральній частині області, південніше м.Тернополя, родовища вод типу "Нафтуса" і "Друскіненкай" розвідані і частково експлуатуються в районі с.м.т.Гусятин. Лікувальні торф'яні грязі зареєстровані у Зборівському, Монастириському, Тернопільському, Теревовлянському, Шумському, Бережанському, Підволочиському районах.

У Львівській області мінеральні води типу "Нафтуса" охоплюють майже всю Карпатську територію області і південну частину Передкарпатського прогину. Зона поширення лікувальних розсолів з підвищеним складом сульфатів займає південно-західну частину Передкарпаття. В центральній частині області розташована зона поширення мінеральних сульфатних вод, які становлять гідромінеральну базу курортів - Великий Любінь, Немирів, Шкло. Мінеральні води без специфічних компонентів і властивостей поширені практично на всій території області. Лікувальні торф'яні грязі зосереджені в Немирівському, Великолюбінському, Моршинському родовищах і родовищі Шкло, запаси медичного озокериту - в Бориславському родовищі.

В Івано-Франківській області мінеральні води представлені шістьдесятьма водопунктами і вісьмома бальнеологічними групами в населених пунктах Черче, Грегорів, Журов, Пуятинці, Вітань, Залуква, Бережниця, Верховина, Шешори, Текуча. В області зосереджені лікувальні грязі в Черче, Заланові, Дегова, родовища озокериту - в Дзвиняче і Старуні.

Крім бальнеологічних ресурсів, досліджувані регіони мають сприятливі кліматичні та унікальні природно-ландшафтні умови. Так, зокрема, ландшафтна територія Тернопільської області, яка має рекреаційне значення, оцінюється в 200 тис.га. Важливе значення мають карстові печери Кривче. На території Тернопільської області є значна кількість археологічних пам'яток, пам'ятників архітектури, пам'яток, пов'язаних з національною боротьбою українського народу. Найбільш привабливи-

ми для туристів є Кременецькі гори, Медобори, гіпсові печери, каньйон р. Дністер, Каспирівський державний ландшафтний заповідник, Почаївська лавра та розташовані на території Почаєва культові споруди, лісовий заказник "Дача Галілей" та ін. О.Заставецька виділяє на території області 5 рекреаційних районів. [122.-С.171]. Провідним природо-ресурсним потенціалом Івано-Франківської області є ліси, якими покрито 43% площі області і які з успіхом використовуються для кліматотерапії (кліматичні низькогірні курорти Ворохта, Косів, Яремча). З метою збереження природних ландшафтів області 60 тис.га території вилучено під Карпатський державний національний парк і ряд заказників. На основі комплексної оцінки всієї сукупності природних і антропогенних факторів в області можна виділити 95 територіальних утворень, придатних для рекреації і курортотворення. Орієнтовна площа рекреаційно-курортних утворень складає 85,8 тис.га. Історико-культурна спадщина Івано-Франківської області дозволяє виділити тут 3,5 тис. екскурсійних об'єктів, з яких більше 700 можуть бути включені в програму туристських маршрутів. Гірська територія області придатна для організації зимових видів спорту та відпочинку. За оцінками Т.Науменко, при такому рекреаційному потенціалі, Івано-Франківська область спроможна забезпечити рекреацію в межах 60 млн. людино-днів, а при інтеграції в світову рекреаційну систему - пріоритетний соціально-економічний розвиток регіону [208.-С.11]. Територія Львівської області за своїми ландшафтними особливостями, особливо в гірській частині, придатна для розвитку туризму, відпочинку, зимових видів спорту. Область є однією з найнасиченіших туристичними та культурними пам'ятками. Приблизно на 1000 м² припадає 200 об'єктів при середній насиченості по Україні 80 об'єктів.

Таким чином ресурсо-рекреаційний досліджуваних областей дозволяє визначити в їх складі ряд районів, де ядром комплексоутворення можуть стати санаторно-курортний і туристсько-екскурсійний підкомплекси ІТКП. В районах оздоровчих зон, зон санаторно-курортного лікування, гірськолижного та культурно-пізнавального туризму: Ворохтянській, Яремчанській, Косівській, Черченській (Івано-Франківська область), Львівській, Верхньодністровській, Сколівській, Трускаве-

цько-Східницькій, Моршинській, Немирівській, Великолюбінській, Шклівській (Львівська область), Кременецькій, Почаївській, Гусятинській, Микулинецькій, Тербовлянській, Заліщицькій (Тернопільська область) формуються і мають перспективу ІТКП рекреаційного типу.

Надзвичайно вигідне географічне розташування досліджуваних областей на перетині важливих транспортних шляхів з заходу на схід та з півночі на південь обумовлює реальні можливості міжнародного туризму, активізації в цьому регіоні ділової активності. Цьому сприяє наявна транспортна мережа. Сукупність вказаних факторів створює об'єктивну необхідність і можливість різкого розширення інфраструктури ІТКП.

Рівень економічного розвитку областей Галичини оцінюється в межах середнього. Кризові явища, які охопили економіку України, досить чітко проявились в розвитку промислового, сільськогосподарського виробництва та інвестиційного комплексу досліджуваних областей. Вагому роль серед факторів, які викликали негативні тенденції в розвитку РГС, відіграють структурні диспропорції. Структурні пропорції, які склались за попередніх умов, не відповідають завданням соціальної орієнтації економіки. У роботах М.Долішнього, В.Поповкіна, О.Шаблія [54, 231, 337] підкреслюється, що соціально-економічна структура регіональних господарських систем Львівської, Івано-Франківської областей страждає виробничою однобокістю, майже 3/4 працюючих зайнято у виробничій сфері, що говорить про соціально несприятливий характер регіональної економіки. Це ж саме можна сказати і про Тернопільську область, в якій в сільському господарстві і промисловості зосереджено 52,3% основної продуктивної сили. Негативні тенденції скорочення питомої ваги продукції гр."Б" в промисловій продукції, які мали місце протягом багатьох років і поглибились в останній період, роблять неможливим збалансування споживчого ринку, підвищення реальних доходів населення.

Аналіз найважливіших тенденцій розвитку досліджуваних регіональних господарських систем дає підстави стверджувати, що тут ще не сформувались основні ринкові параметри, які відповідали б характеристикам класичних ринків. Це в першу

чергу стосується ринку праці. Внаслідок наростання кризових явищ у виробництві посилилось напруження на ринку праці. Чисельність зайнятих у суспільному виробництві в досліджуваних регіонах скорочувалось швидше, ніж чисельність трудових ресурсів. В результаті офіційна зайнятість населення в порівнянні з 1990р. у Львівській області у 1995р. знизилась на 12,8%, Івано-Франківській - на 4,4%, Тернопільській - на 7,3%. При цьому пропозиція робочих місць залишилась досить низькою. Якщо на Україні на 100 зареєстрованих у службі зайнятості громадян на 1.01.95 припадало 80 вільних робочих місць, то у Львівській - 28, Івано-Франківській - 17, Тернопільській - всього 11. Характерною особливістю ринку праці в досліджуваному регіоні є те, що зростання офіційного безробіття було незначним і неадекватним до спаду виробництва, внаслідок чого катастрофічно зросло приховане безробіття і не-рагламентована зайнятість населення. Внаслідок наростання професійно-кваліфікованої невідповідності у попиті і пропозиції робочої сили, можливості працевлаштування незайнятого населення залишаються обмеженими. З огляду на сказане, сфера послуг може стати своєрідним демпером, який здатний зняти напруженість на регіональному ринку праці. Уже сьогодні можна констатувати деяке підвищення частки сфери послуг в макросекторіальній структурі зайнятості (табл.1.7).

При цьому, на нашу думку, питома вага населення, зайнятого в сфері послуг, є значно вищою, ніж за наведеними на основі офіційної статистики даними. Із-за труднощів розмежування на виробниче обслуговування і обслуговування населення не враховані зайняті на транспорті, зв'язку, в банківських установах, органах страхування, юридичних установах, та деяких інших видах діяльності та частка населення, зайнятого в неформальному секторі, де, як відомо, перевага надається праці в сфері обслуговування і торгово-посередницьких операціях.

Таблиця 1.7. Зміна частки сфери послуг в макросекторіальній зайнятості населення в Україні і її регіонах (%)¹

Регіони	Роки					
	1990	1991	1992	1993	1994	1995

Примітки: ¹ Розраховано за даними обласних управлінь статистики Міністерства статистики України.

Україна	22,4	23,0	23,4	22,8	23,7	23,7
Івано-Франківська область	22,6	23,9	25,3	25,9	27,6	23,7
Львівська область	22,1	23,9	27,9	24,6	25,3	24,7
Тернопільська область	21,6	23,5	25,3	24,4	26,3	24,0

На фоні областей України досліджувані регіони за балансом грошових доходів і видатків населення, який є основним джерелом офіційної статистики, мають порівняно низькі середньодушові доходи. Їх основний компонент - заробітна плата теж є нижчою середньореспубліканського показника і зростає повільнішими темпами, ніж в середньому по Україні. Так, наприклад, в 1995р. середньомісячна заробітна плата в Івано-Франківській області становила 81,4% середньореспубліканського показника, у Львівській - 82,7%, у Тернопільській - 75,7%. Перерахунок рівнів споживання послуг на 1-го жителя в порівнянні ціни дозволяє зробити висновок, що рівень споживання послуг неадекватно відображає більш низький офіційний рівень життя в досліджуваних регіонах (табл.1.8). На наш погляд, це пояснюється більш високим тиском на регіональні ринки досліджуваних областей доходів, утворених в неформальному секторі економіки, та неординаковим ступенем розвитку неорганізованого ринку послуг.

Таблиця 1.8. Реалізація платних послуг на 1-го жителя в Україні та її регіонах (у цінах 1990 р., крб.)¹

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1995/ 1990
Україна	252	199,4	93,2	36,0	43,1	45,2	в 5,6р.
Івано-Франківська область	193	138,9	89,1	46,8	34,3	22,1	в 8,7р.
Львівська область	255	192,1	125,3	101,4	97,2	56,6	в 4,5р.
Тернопільська область	195	143,9	90,3	72,4	67,7	48,0	в 4,1р.

Найнижчий рівень споживання послуг і найглибший спад у Івано-Франківській області пояснюється негативними тенденціями в пропозиції. Мережа закладів сфери послуг в цій області зазнала найбільшої руйнації. Так, наприклад в побутовому обслуговуванні населення вона скоротилась майже на 57,0%, а в сільській місцевості в 1995р. склала лише 26,1% рівня 1990р.

Негативний вплив на процес обслуговування населення справила відсутність

¹ Розраховано за даними обласних управлінь статистики Міністерства статистики України.

чітких критеріїв і підходів до здійснення структурної політики в сфері послуг. Найбільш яскраво деформації, які мають місце в структурі ІТКП, проявляються у зміні видової структури (додаток Б табл.Б.3). Фактор платоспроможності та диференційована динаміка цін в досліджуваних регіонах обумовили погіршення видової структури ІТКП, глибина якого визначилась специфікою кон'юнктури факторів кожної конкретної області. Загальною тенденцією як і в Україні, є структурні зрушення у витратах населення на послуги в користь послуг матеріально-побутового характеру при скороченні частки витрат на послуги соціокультурного характеру. Так, зокрема, у Івано-Франківській області частка витрат на матеріально-побутові послуги зросла з 68,8% в 1990р. до 84,3%, Львівській з 68,4% до 69,4%, Тернопільській з 65% до 90%. В той же час витрати на послуги культури скоротились відповідно з 1,2% до 0,7%, з 1,0% до 0,5%, з 1,0% до 0,5%. Оцінка реальної структури витрат населення на оплату послуг порівняно з аналогічними показниками в країнах з розвинутою ринковою економікою свідчить про значні резерви не лише розширення ємності ринку платних послуг в досліджуваному регіоні, але й удосконалення його видової структури. В зв'язку з цим на передній план висувається проблема формування нових орієнтирів споживання.

Характер структурної політики в регіональних ІТКП можна прослідкувати і за іншими параметрами: співвідношенням між попитом і тенденцією його зміни на послуги окремих галузевих підкомплексів і їх економічним потенціалом, зокрема рівнем і динамікою розвитку інфраструктури, співвідношенням між формами власності в ІТКП, тенденціями його зміни і завданням формування умов ринкової економіки, співвідношенням між соціальними гарантіями в сфері послуг і ринковими механізмами їх саморегуляції.

Зубожіння населення в умовах кризи, поглиблення деформації в характері споживання послуг зумовили унікальний тип диспропорції в розвитку ІТКП: з одного боку - неможливість реалізувати нагромаджений економічний потенціал в зв'язку з низьким платоспроможним попитом населення на деякі види послуг (туристсько-екскурсійних, фізкультури і спорту, послуг по утриманню дітей в дитячих дошкіль-

них закладах), з другого - відсталістю кількості і якості соціальної інфраструктури від нормативних показників та світових соціальних стандартів. Так, зокрема, забезпеченість дошкільними закладами, складає у Львівській області - 24%, Івано-Франківській - 23,0%, у Тернопільській - 31%, амбулаторно-поліклінічними закладами, відповідно - 69,5%, 57,2%, 67,1%, басейнами - 29,0%, 22,3%, 28,1%, готелями - 74,1%, 70,2%, 72,7% [304.-С.296, 390, 439].

В кінці 80-их початку 90-их років намітилась тенденція до скорочення обсягу централізованих і нецентралізованих капітальних вкладень у сферу послуг, що супроводжувалось скороченням введення в дію основних інфраструктурних об'єктів, не завжди пов'язаним з рівнем нормативної насиченості мережі (додаток Б табл.Б.4). З 1991р. в досліджуваних областях розпочалось абсолютне скорочення мережі дитячих дошкільних закладів (в усіх досліджуваних областях), бібліотек, закладів культури клубного типу, кіноустановок, санаторіїв та пансіонатів з лікуванням (Івано-Франківська, Тернопільська обл.), будинків та пансіонатів відпочинку (Львівська, Тернопільська обл.). Таким чином тенденції скорочення споживання соціокультурних послуг, підтримуються з боку пропозиції. Недостатній рівень розвитку інфраструктурних мереж соціального призначення призвів до того, що економічний потенціал регіональних ІТКП залишається відсталим, а населення проживає в умовах соціального дискомфорту.

Оцінюючи вплив факторів попиту, як таких, що носять тимчасовий характер, викликаних кризовими явищами в економіці, слід підкреслити, що деформації, які склались в сфері пропозиції, можуть носити значно триваліший характер. Руйнація економічного потенціалу, яка притаманна сучасним ІТКП, може викликати більш тривалі наслідки в часі і появу нового типу диспропорцій - між зростаючим попитом населення в умовах підвищення реальних доходів і можливостями його забезпечити з боку потужностей сфери послуг.

Трансформація виробничих і соціально-економічних відносин в Україні та її регіонах в період формування ринкових відносин супроводжується переглядом співвідношень в способі заміщення затрат, пов'язаних з споживанням послуг. В рамках

системи соціального захисту населення в Україні було запроваджено ряд пільг, які мали безпосереднє відношення до сфери послуг. Основним джерелом їх реалізації розглядались фонди суспільного споживання. Однак, виконуючи функції гарантування членам суспільства рівних прав на задоволення потреб в освіті, охороні здоров'я, культурному розвитку і відпочинку, вони здійснювали функцію реалізації рівності трудящих в процесі розподілу благ, вирівнювання диференціації доходів через пільгове надання послуг. В умовах формування ринкових відносин суспільні фонди споживання, зберігаючи функції забезпечення конституційних соціальних гарантій населенню в отриманні освіти, охороні здоров'я, не можуть використовуватись як джерело зрівнялівки в споживанні послуг. Відсутність чітких критеріїв щодо меж соціального захисту в сфері надання послуг в умовах перехідного періоду створює певні труднощі для прогнозування кількісних співвідношень між платними і безплатними формами обслуговування. Разом з тим основні елементи концепції соціального захисту населення в процесі функціонування ІТКП очевидні. До них слід віднести: забезпечення конституційних гарантій в отриманні освіти та медичного обслуговування в державних і комунальних закладах; державна підтримка соціально-культурної сфери з метою захисту від зникнення з ринку соціально-необхідних послуг; створення нового механізму використання коштів державного і місцевого бюджетів через систему програм розвитку галузей освіти, охорони здоров'я, спорту, культури, мистецтва та інших і розробка цих програм; формування страхових медичних фондів та фондів підтримки сфери обслуговування; перехід від системи знеосібленої підтримки всього населення через дотування цін в житлово-комунальному господарстві до системи адресної цільової допомоги менш забезпечених верств населення; державне стимулювання підприємництва в окремих галузях сфери обслуговування через систему пільг і фінансових допомог.

Економіка сфери послуг України та її регіонів - не є цілиною, де ринок мав би змогу розвиватися протягом тривалого часу, починаючи з малих підприємств, контрольованих власниками, до найскладніших структур. Навпаки, в кожній галузі цієї сфери сформувались певні стартові умови, які є іншими, ніж в країнах з розвинутою

ринковою економікою: "своя" інфраструктура, що відповідала командній системі господарювання, високий ступінь концентрації виробництва, який був досягнутий, як за рахунок укрупнення існуючих об'єктів, так і за рахунок введення в дію в останні десятиріччя більш крупних підприємств і установ; висока система соціального захисту, закладена в системі державного забезпечення надання безплатних видів послуг. Організаційна структура ІТКП на момент входження України в фазу ринкових реформ характеризувалась домінуванням державної власності, переважно галузевим принципом управління, багаторівневістю у системі побудови органів управління, збереженням адміністративних методів керівництва, монополізацію виробництва, малою розгалуженістю мережі, особливо в сільській місцевості. Скорочення апарату управління, ліквідація зайвих ланок і ряду міністерств у сфері послуг, яке мало місце на початку реформ, не супроводжувалось зміною частки державної власності. Аналіз співвідношення в каналах реалізації попиту населення в досліджуваних регіонах свідчить, що в 1991р. 90-93% його задовольнялось через державні підприємства, 7,4% через кооперативи і 2% через осіб, які займались індивідуальною трудовою діяльністю. Навіть в країнах Східної Європи - Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині ще до початку радикальних реформ 70-80% загального обсягу послуг населенню надавалось через індивідуально-кооперативний сектор.

З огляду на сказане формування ринкових відносин в ІТКП вимагало запровадження досить складної моделі цього процесу, зміни співвідношень між всіма визначеними елементами його структури. Логіка реформ спрямована на: перебудову організаційних структур управління, деконцентрацію, демонополізацію виробництва, створення конкурентного середовища, роздержавлення власності, створення ринкової інфраструктури, умов функціонування суб'єктів ринку послуг (рис.1.7).

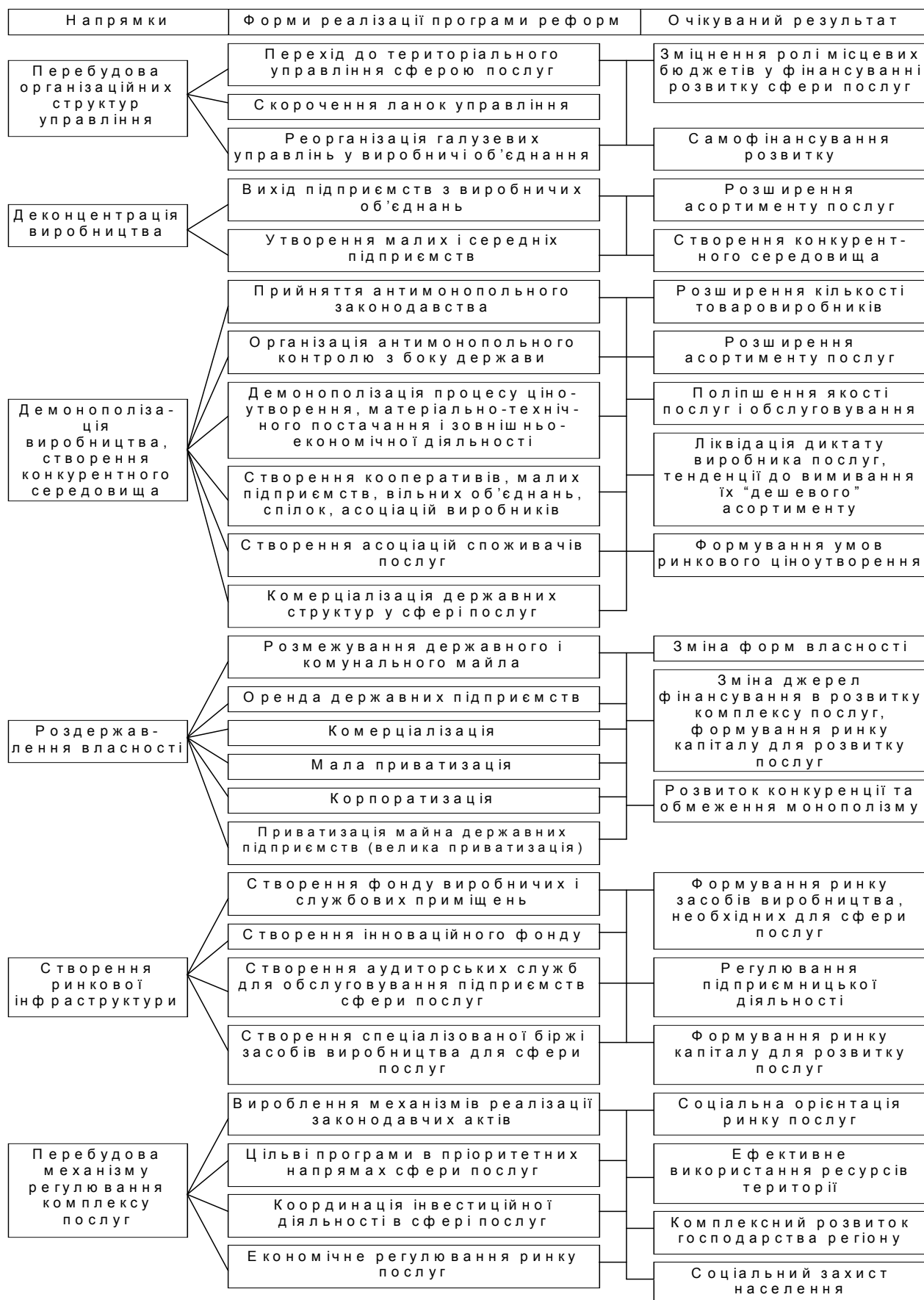

Рис. 1.7. Логіка реформ на формування ринку послуг населенню регіону.

Основна мета - перехід від адміністративно-командного типу управління в сфері послуг до організаційно-економічного механізму її функціонування, властивого економіці ринкового типу, підняття рівня обслуговування населення до світових стандартів. Адаптація даної моделі до реалій функціонування ІТКП вимагає врахування тенденцій в розвитку окремих галузевих підкомплексів, викликаних дією специфічних, внутрігалузевих факторів і прогнозу їх на майбутнє. Досліджуючи в дисертації тенденції в розвитку галузевих підкомплексів ІТКП у всіх можливих проявах, на початках зафіксуємо лише найбільш загальні їх характеристики.

У побутовому обслуговуванні населення - це переміщення попиту на найбільш життєнеобхідні види послуг, зростання частки ремонтних видів, ліквідація в областях надвиробничих структур - галузевих обласних і міських управлінь побутового обслуговування, організація кооперативів, малих підприємств, інших нових форм господарювання, комерціалізація побутового обслуговування населення, розвиток орендних відносин з поступовим переходом до малої приватизації, проведення її на конкурсних і неконкурсних началах, перехід до вільного ціноутворення. Оскільки вказані тенденції відбувались на фоні глибоких кризових явищ, то в галузевому підкомплексі побутового обслуговування погіршилися параметри діяльності виробничих структур. В досліджуваних регіонах обсяг споживання побутових послуг в 1995р. порівняно з 1990р. скоротився в діапазоні 3,4-8,6 разів, а по таких видах обслуговування як ремонт меблів, ремонт швейних та трикотажних виробів, послуги лазень та душів, хімчистки та фарбування більш ніж в 5-9 разів. Обсяг надання послуг населенню сільської місцевості скоротився ще в більшій мірі, особливо з таких видів послуг, як ремонт складно-побутової техніки, меблів, послуги фотографій, хімчистки і фарбування, індошиття взуття.

У житлово-комунальному господарстві на фоні кризових явищ (погіршення фінансового стану підприємств, зниження інвестиційної діяльності, руйнація матеріально-технічної бази) здійснюються процеси, спрямовані на формування ринкового середовища (передача житлового відомчого фонду у комунальну власність, приватизація житла, формування ринку нерухомості, "перехід до правдивих цін", формуван-

ня малих підприємницьких структур). Визначені реальні тенденції до формування ринкових відносин в цьому секторі, при невідпрацьованості організаційно-економічного механізму його функціонування, обумовили недостатню інтенсивність ринкових перетворень, а відтак неможливість розглядати житлово-комунальне господарство як повноцінний сегмент ринку. В досліджуваних регіонах не сформувалось альтернативи державному житлово-комунальному комплексу, що за умов нестачі фінансових ресурсів у останнього, обумовлює погіршення якості обслуговування населення. Спад житлового будівництва, який розпочався в 1989-1990рр. через нестачу будівельних матеріалів, а в 1992-1995рр. через зниження інвестиційних можливостей інвесторів сприяв збереженню напруженості на "ринку житла". За щільністю заселення квартир в міських поселеннях Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська області суттєво перевищують середньоукраїнський показник. В кінцевому рахунку це обмежує можливості збільшення фізичних обсягів та якості житлових послуг.

У пасажирському транспорті кризові явища відзначились скороченням обсягу пасажирообороту, фізичних обсягів споживання послуг повітряного і міжміського автомобільного транспорту, переміщенням діяльності повітряного транспорту на обслуговування міжнародних відправлень, погіршенням фінансового стану підприємств, особливо внутріміського, зниженням рівня забезпеченості транспорту транспортними засобами. Разом з тим мало місце реформування власності, розвиток нових форм господарювання - кооперативів, малих підприємств, що разом з низькою еластичністю попиту на ці види послуг, не допустило спаду їх обсягів. За умов економічного пожвавлення на розвиток пасажирського транспорту діятимуть дві групи факторів, які спричинятимуть неоднозначну дію на зміну попиту: посилення культурно-побутових, ділових зв'язків між населеними пунктами, розвиток ділової і культурної активності, туризму, санаторно-курортного обслуговування, які викличуть зростання потреб в послугах транспорту; збільшення у населення власного автотранспорту, яке викличе зменшення попиту на послуги транспорту загального користування.

Не зважаючи на деякі ознаки кризи частка продукту діяльності галузевого підкомплексу зв'язку мала тенденцію до зростання. В досліджуваному регіоні розпочались роботи з модернізації матеріально-технічної бази (розвиток кабельного телебачення, відеотелефонної мережі, формування регіональних структур міжнародного та мобільного телефонного зв'язку, розвиток стільникового радіотелефонного зв'язку, створення мереж з комутацією пакетів для інформаційно-обчислювальних, інформаційно-довідкових мереж, системи інформаційної пошти, застосування цифрових радіорелейних ліній зв'язку на заміну кабельних при будівництві зонових ліній зв'язку. Реалізація започаткованих тенденцій в розвитку галузевого підкомплексу стримується скороченням державних інвестицій в галузь при незначній демонополізації виробництва її послуг. За таких обставин попит населення на користування квартирними телефонами задовольняється менш як на 60%. Розрив в забезпеченні послугами зв'язку між досліджуваними регіонами і країнами Східної та Західної Європи не скорочується, а збільшується.

Для комплексу послуг освіти характерний злам традиційних стереотипів щодо державної монополії на надання його послуг, зниження ролі суспільних форм та розвиток приватних форм дошкільного виховання, відповідно трансформації його інфраструктурного потенціалу, поєднання платних і безплатних форм надання послуг освіти в системі навчальних закладів, демократизація управління, диференціація і гуманізація навчального процесу, інтенсивний розвиток післядипломних форм навчання при негативних тенденціях, викликаних кризовими явищами, - зменшення інвестицій в освітній потенціал та розвиток матеріально-технічної бази, погіршення фінансового стану державних закладів освіти, відповідно, плинність і погіршення кадрового потенціалу. На початку 90-их років досліджувані регіони, відчули нестачу дошкільних закладів. З наданням жінкам додаткової відпустки по догляду за дитиною почала складатися тенденція до виховання дітей віком до 3-ох річного віку вдома, що посилилась в зв'язку з розвитком безробіття в період кризи, і в зв'язку з передачею відомчих дитячих дошкільних закладів, які в значній мірі утримувались за рахунок коштів підприємств, у комунальну власність. В результаті скоротились фі-

зичні обсяги споживання послуг і кількість дітей, які в них перебувають. Вказані тенденції при поєднанні з тенденціями в скороченні і перепрофілюванні мережі дошкільних закладів можуть створити ситуацію, коли існуюча мережа виявиться стримуючим фактором залучення жінок активного працездатного віку в суспільне виробництво за умов економічного підйому. Розвиток ринкових засад в освіті відбувається в умовах зниження життєвого рівня основної частини населення і низької його платоспроможності, монополізму державних навчальних закладів, невідпрацьованості юридичних та організаційно-економічних механізмів і характеризується недостатньою адаптацією до ринків праці.

Найважливішими ознаками розвитку комплексу послуг культури і мистецтва є розширення асортименту платних послуг, економізація (комерціалізація) культури, переміщення співвідношення з недомашніх форм споживання культури на домашні, розширення джерел фінансування культури і мистецтва шляхом залучення до державних і госпрозрахункових коштів закладів культури, громадських організацій позабюджетного (спонсорського) фінансування, скорочення коштів від цільових фондів промислових, сільськогосподарських та інших підприємств. Рівень споживання послуг культури в досліджуваних регіонах суттєво знизився. Негативні тенденції в споживанні послуг культури обумовлені зубожінням населення в умовах кризи, зростанням частки вторинної зайнятості, скороченням державних асигнувань на її розвиток і переходом значної кількості закладів культури на госпрозрахункові засади діяльності, збільшенням витрат на їх утримання в зв'язку з підвищенням цін і тарифів на спожиті засоби, а звідси подорожчанням видовищних послуг, відсталістю і неповноструктурністю мережі, національно-культурною дезорганізованістю значної частини суспільства, відсутністю правового забезпечення діяльності галузі на рівні правових стандартів.

Комплексу послуг фізкультури і спорту характерне скорочення обсягів платних послуг, погіршення організації фізкультурно-оздоровчої роботи у виробничих колективах, на селі і за місцем проживання, скорочення обсягу інвестицій, як результат - погіршення матеріальної забезпеченості масового фізкультурного руху та сис-

теми підготовки спортивного резерву і спортсменів високого класу. Разом з тим елементи ринкових реформ, які зародились в кінці 80-их років з наданням платних послуг населенню, в цей період доповнюються активною підприємницькою діяльністю в організації видовищних заходів у фізкультурі і спорті і спонсорською підтримкою спортивних колективів з боку підприємницьких структур. Однак рівень розвитку масової фізкультури і спорту з метою підтримки належного фізичного стану людей залишається надзвичайно низьким.

Концепція розвитку галузевого підкомплексу охорони здоров'я передбачає переорієнтацію в 90-их роках на модель, характерну країнам з ринковою економікою, зростання частки платних послуг, надання їх на базі закладів різних форм власності, передачу відомчих об'єктів у комунальну власність, запровадження страхової медицини. На фоні прогресивних ринкових перетворень, за умов економічної кризи відбулась руйнація матеріально-технічної бази охорони здоров'я, погіршення фінансового стану закладів, їх оснащеності сучасним медичним обладнанням, інструментом, інвентарем, лікарськими препаратами. Це супроводжується погіршенням стану здоров'я населення, зростанням рівня захворюваності, який коливається в досліджуваних регіонах в межах 420-440 осіб на 1000 чоловік населення. Загальними тенденціями розвитку підкомплексу на території регіону слід вважати: зміну принципів господарювання в закладах охорони здоров'я шляхом розширення асортименту платних послуг, запровадження різних форм власності; впровадження програми домашньої (сімейної) медицини, систем і центрів реабілітації хворих.

Економічний підйом у туристсько-екскурсійному підкомплексі викликаний більш інтенсивним розвитком виїзного комерційного туризму та, відповідно, підприємництва, супроводжується скороченням внутрішнього культурно-пізнавального туризму. Разом з тим сукупність сприятливих для рекреації умов створює можливість включення його в склад пріоритетних галузей РГС Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської областей. Сучасні тенденції розвитку туристсько-екскурсійного підкомплексу досліджуваних ІТКП визначились макроекономічними факторами, обумовленими кризовими явищами в економіці (значне падіння реальних доходів

населення, різке скорочення інвестування в сферу туристсько-екскурсійної діяльності з боку держави), і внутрірегіональними (недостатня потужність мережі туристичних об'єктів, низька технічна оснащеність і низький рівень комфортності готельно-туристичного господарства). Негативні ірриаційні зміни в структурі туристсько-екскурсійних послуг були викликані також нерозробленістю наукової цінової бази в даній галузі діяльності, недосконалістю податкової політики, невідпрацьованістю взаємовідносин між підприємствами різних форм власності та нормативної бази роздержавлення і приватизації. Для прогнозу більш віддалених тенденцій розвитку туристсько-екскурсійного обслуговування в складі досліджуваних ІТКП і визначення пріоритетних напрямів діяльності для забезпечення його розвитку слід врахувати не стільки макроекономічні фактори, які викликані кризовими явищами і носять тимчасовий характер, скільки стартові умови розвитку підкомплексу і рекреаційний потенціал регіону. Останнє вимагає соціально-орієнтованої реструктуризації досліджуваних РГС, розширення ємності туристичного ринку.

У санаторно-курортному та оздоровчому обслуговуванні мають місце: різка переорієнтація діяльності підкомплексу на принципи госпрозрахункової діяльності, зміна джерел фінансування, збільшення частки повністю оплачуваних населенням послуг в складі спожитих санаторно-курортних послуг; зростання попиту населення на послуги санаторно-курортного характеру за умов погіршення стану здоров'я; руйнація матеріально-технічної бази санаторно-курортних закладів, погіршення їх фінансового стану, викликаного припиненням інвестування відомчих об'єктів з боку підприємств і організацій-власників, а також погіршення фінансових можливостей профспілок; поступова передача відомчих об'єктів у комунальну власність, формування недержавних форм санаторно-курортного обслуговування, нових форм власності і нових форм господарювання. Маючи той же природо-ресурсний потенціал, що і туристсько-екскурсійне обслуговування, санаторно-курортно-оздоровчий підкомплекс ІТКП повинен увійти в склад пріоритетних видів діяльності в РГС досліджуваних областей. Цьому сприяють високий рівень трудозабезпеченості регіону, готовність місцевого населення до здійснення рекреаційного бізнесу, звуження мож-

ливостей населення України використовувати ряд традиційних рекреаційних територій колишнього СРСР. Стримуючими факторами розвитку санаторно-курортно-оздоровчого підкомплексу в складі ІТКП досліджуваних регіонів виступають: відсутність достатнього обсягу власних інвестиційних ресурсів для розширення ємності ринку санаторно-курортних послуг, відповідно включення розвіданих природно-мінеральних ресурсів в рекреаційний оборот; низький рівень комфортності значної частини санаторно-курортних об'єктів, нерозвинутість інфраструктури загального призначення; нераціональність і некомплексність використання рекреаційних можливостей територій в зв'язку з сформованою багаторічною відомчою розпорошеністю об'єктів, появою нових підприємницьких структур в складі галузевого підкомплексу при відсутності належної координації рекреаційної діяльності; економічна нестабільність та законодавча неточність, що послабили інтерес іноземних інвесторів до розвитку рекреаційного бізнесу в досліджуваних регіонах; невідпрацьованість і неврахування специфіки рекреаційної діяльності в нормативній документації з питань реформування економіки України. Створення сприятливого організаційно-економічного, соціального та екологічного середовища для розвитку санаторно-курортної індустрії в досліджуваному регіоні може послабити їх вплив, стати фактором секторного повороту в розвитку РГС.

Розвиток підкомплексу правових послуг населенню характеризується збереженням (за статистикою) невисокого рівня споживання послуг правового характеру при незначному розширенні їх асортименту, розвитком приватних форм нотаріального та консультаційного юридичного обслуговування при недостатньому впровадженню прогресивних форм обслуговування - укладення угод на постійне обслуговування з нотаріусами, адвокатами і т.п. Розбудова правової держави в Україні, очікувані тенденції зростання реальних доходів населення при виході України з економічної кризи, створення більш сприятливих умов підприємницької діяльності дозволяє прогнозувати суттєве зростання рівнів споживання правових послуг у перспективі.

Підкомплекс послуг банківських установ до початку економічних реформ був

представлений платними і безплатними послугами Ощадбанку. В період 1991-1995 р.р. відбулась демонополізація його діяльності, розвиток приватних форм підприємництва. За умов ринкових реформ, здійснення масової приватизації, формування ринку цінних паперів, тенденція зростання попиту з боку населення на послуги фінансових установ і розширення пропозиції з боку недержавних фінансових структур сприятиме суттєвому розширенню місця галузевого підкомплексу банківських і фінансових установ в складі ІТКП за всіма параметрами його діяльності: обсягом послуг, часткою зайнятих, масштабами інфраструктури.

Досліджуваний період характеризується суттєвим зменшенням частки інших видів послуг в загальному споживанні послуг населенню, особливо в сільській місцевості. Такі структурні зміни обумовлені виключенням в 1992р. з складу платних послуг деяких видів діяльності, які за своєю природою не є послугами (продаж вугілля населенню, будівельних матеріалів, молодняка худоби і птиці, тощо), суттєвим скороченням асортименту нетипових послуг, які надавались сільському населенню колгоспами, радгоспами і кооперативами (кладка і ремонт печей, чистка димарів, агрономічна, ветеринарна і зоотехнічна допомога, випасання особистої худоби, оранка та інша агрономічна обробка присадибних ділянок тощо), і переміщенням частини з них в неформальний сектор економіки. З розвитком підприємницької діяльності можна прогнозувати суттєве зростання обсягу платних послуг даного підкомплексу, хоча це не виключає здійснення цілеспрямованих організаційних дій з боку місцевих органів управління з реанімації найбільш життєво значимих послуг для сільського населення.

Таким чином, загальними тенденціями розвитку ІТКП в умовах економіки перехідного періоду стали: орієнтація на ринковий тип характеру споживання послуг, злам традиційних бар'єрів між платними і безплатними послугами; скорочення соціальних гарантій в споживанні послуг, частки безплатного обслуговування в структурі споживання матеріальних благ і послуг; скорочення ємності ринку платних послуг; диспропорційний спад у рівнях їх споживання, який поглибив деформованість структури споживання; сповільнення темпів розвитку матеріально-технічної

бази, а в ряді галузей її руйнація; розвиток нових форм власності і господарювання, розвиток підприємництва. Оцінка загальних та галузевих факторів і тенденцій розвитку ІТКП в досліджуваних регіонах свідчить, що для нього, як і для економіки РГС, характерна системна (галузева, виробничо-вартісна, територіальна і технологічна) криза. Системна криза в ІТКП не є кризою перевиробництва, вона є кризою трансформаційного процесу, про що свідчить тривалий спад і обвальна криза в споживанні послуг, структурна диспропорційність в ІТКП, повільне відмирання позаекономічного принудження і швидка руйнація соціальних гарантій, наростання соціокультурної кризи. На фоні негативних кризових тенденцій визначився напрямок розвитку ІТКП - його еволюція в ринкову, приватно-власницьку модель сфери послуг.

1.3. Методологічна база, логіка та методика дослідження

Системний підхід до характеристики ІТКП, використаний в 1.1, визначає методологію економічного дослідження, покладену в основу дисертаційної роботи, а попередній діагностичний аналіз факторів і тенденцій його розвитку в 1991-1995 рр. (1.2) - його логіку.

Методологія відображає світоглядні позиції автора, погляд на економічні закономірності в розвитку об'єкта, охоплює принципи, базу, систему підходів до дослідження. Розглядаючи ІТКП як систему нижчого порядку в складі РГС (системи вищого порядку), в основу дослідження його розвитку автор ставить регіонально-цілісний підхід, суть якого за В.А.Поповкіним "означає об'єктивну неділимість, нерозчленованість, триєдинство природнього, синтетичного (створеного людиною) і соціального середовища; вона передбачає, що взаємозв'язки між компонентами цих середовищ всередині кожного з регіонів (а в їх складі ІТКП - А.М.) є більш тісними і постійними, ніж з елементами зовнішнього середовища" [232.-С.16-17].

Об'єктивно це обумовлює необхідність розгляду механізмів розвитку ІТКП, як предмету міждисциплінарного дослідження, зокрема синтезу таких наук, як економічна теорія, макро- і мікроекономіка, регіональна економіка, економіка галузей сфери послуг, економічна географія, право, державний і муніципальний менедж-

мент, фінанси, демографія, соціологія, статистика, маркетинг.

Конкретний зміст міждисциплінарного дослідження визначається реаліями, згідно з якими сучасні ІТКП розвиваються і функціонують в умовах переходу від однієї соціально-економічної системи до другої, який не є безпосереднім стрибком від однієї зрілої системи до іншої. З одного боку, це процес поступового підриву, самозаперечення докорінних соціально-економічних відносин попередньої системи, з другого - зародження в її надрах нових відносин, які виступають досить часто суперечливо по відношенню до елементів старої системи. Останнє обумовлює декілька принципових моментів у характері дослідження проблеми.

По-перше, теоретико-світоглядні позиції, які покладені в основу дисертаційного дослідження розвитку ІТКП, базуються на положеннях теорії ринкової економіки. Разом з тим перехідний стан суспільства вимагає врахування специфіки товарних відносин в ринку послуг, що формується, витікаючих з цього особливостей його трансформаційної моделі.

По-друге, в основу дослідження ІТКП, як системи, що знаходиться в стані інтенсивних змін, повинні бути покладені філософські принципи пізнання економічних явищ.

По-третє, зміст і структуру дослідження визначають тенденції в розвитку національної економіки України, регіональних господарських систем та ІТКП, як їх складових, проблеми розвитку ІТКП в контексті основних шляхів та пріоритетних напрямків реформування економіки України; тенденції в перерозподілі ролі окремих секторів в розвитку економіки зарубіжних країн, зокрема підвищення ролі третинного сектору.

В процесі дисертаційного дослідження явищ, що мають місце в механізмах його функціонування в перехідній економіці, передбачається використати такі філософські принципи пізнання:

- принцип пізнання взаємозв'язку економічних явищ. Перед економічним аналізом ставиться завдання виявити розвиток економічних явищ в трансформаційній моделі функціонування сфери послуг в перехідній економіці, взаємозв'язок ви-

робничо-економічних відносин з соціальними процесами, взаємозв'язок економічних явищ між собою. Передбачається дослідити типи взаємозв'язків: суттєві і несуттєві, постійні і тимчасові, безпосередні і опосередковані, випадкові і необхідні, функціональні і кореляційні, причинно-наслідкові та інші. Застосування цього принципу означає, що в економічному дослідженні розвитку ІТКП враховуються зв'язки між окремими галузями в складі РГС, зв'язки між економічними явищами і соціальними наслідками, зв'язки між економічними явищами в ІТКП і демографічними, юридичними, соціальними процесами і, навпаки;

- принцип розвитку економічних явищ, суть якого полягає в тому, що всі явища економічної діяльності знаходяться в постійному русі і розвитку. При цьому розвиток відбувається, як в просторі, так і в часі, або генетично. Раз всі компоненти ІТКП знаходяться в розвитку, то сьогоднішнє головне і стійке завтра може виявитись другорядним і відмираючим, а сьогоднішнє несуттєве завтра може виявитись сильним і стійким. Тому в процесі дослідження передбачається проаналізувати еволюцію форм організації та управління ІТКП за умов зародження і розвитку нових типів суспільних відносин, при орієнтації на форми, які на даний момент ще не мають переважної сили. Принцип розвитку економічних явищ тісно пов'язаний з процесом передбачення, аналізом перспектив його розвитку. Це зумовлює необхідність застосування виміру розвитку ІТКП, регіональних та локальних ринків послуг через прогнозування;

- принцип взаємопереходу кількісних та якісних змін, за якими розвиток економічних явищ в ІТКП відбувається шляхом нагромадження кількості і поступового або стрибкоподібного переходу її в нову якість, а нова якість розширює можливості кількісного зростання. Досліджуючи проблему розвитку ІТКП, ставимо завдання за різним кількісним розвитком економічних явищ (розвиток малого бізнесу, приватизація, деконцентрація виробництва) прослідкувати процес переходу кількості в якість (нову структуру форм власності, нову структуру форм господарювання, нову територіальну структуру), а відтак процес переходу старої системи відносин в ІТКП в нову якість - регіональний (локальний) ринок послуг;

- принцип єдності і боротьби протилежностей, який орієнтує на те, що стара система організації та управління ІТКП, перероджуючись в нову, повинна сама себе зруйнувати. ІТКП і його розвиток має внутрішні протиріччя, які є джерелом розвитку, оскільки боротьба між ними породжує зруйнування старої системи і перехід її в нову якість. Цей процес в сфері послуг в перехідній економіці протікає у формі боротьби нових форм господарювання, нових форм власності, нових форм і видів обслуговування з формами, що відживають. При цьому враховується вплив об'єктивного і суб'єктивного факторів. В дисертації ставиться завдання виявити найважливіші типи протиріч у функціонуванні ІТКП, знайти шлях їх розв'язання;

- принцип заперечення, згідно з яким процес розвитку ІТКП іде безперервно від нижчого до вищого, від старого до нового, від одного заперечення до іншого. Діалектика заперечення виступає моментом розвитку явища. Перехід до нової якості ІТКП - це і є заперечення старої якості. Дальший розвиток викликає заперечення якості, утвореної на етапі першого заперечення. Завдяки цьому досягається постійна спадкоємність в розвитку досліджуваного комплексу.

Для формування теоретико-світоглядних позицій щодо визначення політекономічної суті об'єкта і предмету дослідження, механізмів формування і функціонування ринку послуг до уваги були взяті такі складові теорії ринкової економіки, як: теорія товарного виробництва, зокрема аналіз особливостей послуг як товару, трактування ринку послуг з позиції теорії вартості; теорія попиту і пропозиції, зокрема механізми взаємовідносин "ціна-попит", "ціна-пропозиція", механізми дії закону вартості як закону ринкової рівноваги; теорія ринку, як системи господарювання, його функціональної і територіальної структури, сутності ринкового механізму і його елементів; теорія економічної конкуренції і монополії, їх особливості і прояви в економіці перехідного періоду; теорія грошей і грошового обігу, інфляції та антиінфляційної політики; теорія граничної корисності та теорія граничних затрат; теорія доходів та їх розподілу, принципові відмінності розподілу продукту в умовах ринкової економіки, проблеми формування ефективної і соціально-збалансованої системи розподілу продукту в умовах переходу від командно-адміністративної до ринкової еконо-

міки.

В процесі виконання дисертаційних досліджень опрацьовано теоретичні основи підприємницької діяльності, визначено суть і значення підприємницької діяльності для функціонування ринку послуг, умови успішного підприємства і механізми їх забезпечення. Розглянута економічна, юридична, історична сутність категорії власності, роль роздержавлення і приватизації в становленні ринкових відносин, еволюція форм власності і закономірності зміни соціально-економічних та організаційних форм господарювання. Досліджена індустріально-сервісна модель економічного зростання, роль сфери послуг в модернізації сучасної ринкової економіки. Опрацьовано основні теорії участі держави в економіці, концепції економічного лібералізму і економічного дирижизму, проблеми переходу від етатичної до регульованої ринкової економіки. Економіко-географічна характеристика ІТКП ґрунтується на теорії територіально-господарських систем і комплексів, теорії географії сфери обслуговування і географії населення, теорії регіонального аналізу, теорії економічної бази і центральних місць, теорії міжпоселенського обслуговування. Правові аспекти побудови сучасних механізмів управління сферою послуг відпрацьовувались на основі вивчення теорій державного управління, місцевого самоврядування, держави і права.

В результаті теоретичного осмислення надбання вказаних теорій, матеріал дисертації ґрунтується навколо кількох основних концепцій, що складають базисний набір інтелектуальних інструментів, які визначають теоретико-світоглядні позиції автора в дослідженні механізмів розвитку ІТКП, і можуть бути покладені в основу такого дослідження економістами та економгеографами. До них слід віднести: концепцію розвитку ІТКП як єдиної цілісної системи, єдиного цілісного комплексу в складі РГС; концепцію розвитку ІТКП, як виду регіонального (локального) ринку; концепцію секторного повороту в розвитку національної економіки та економіки регіонів, прискореного розвитку третинного сектору; концепцію соціальної орієнтації ринкової економіки і ринку послуг, зокрема; концепцію формування демократичної моделі управління сучасним ринком та ринком послуг, зокрема; концепцію регіоналізації управління.

При дослідженні ІТКП, як економічної системи, враховується, що її розвиток визначається економічними законами, стихійна дія яких в сучасних ринкових економіках та економіках перехідного періоду доповнюється елементами державного регулювання через зміну умов (вдосконалення права власності, вдосконалення організаційно-господарського механізму), через зміну державного управління.

Вихідною основою удосконалення функціонування будь-якої системи та ІТКП, зокрема, є діагностичний аналіз проблемних ситуацій. Загальні, галузеві тенденції розвитку та логіка економічних реформ в ІТКП (див. рис. 1.2.), дозволили визначити початкову базу діагностики - оцінку процесів деконцентрації виробництва, роздержавлення, приватизації, розвитку підприємництва, їх впливу на зміну структури власності, трансформацію організаційної та територіальної структури, територіальної організації сфери обслуговування. Послідує логіка дослідження мотивується завданням відслідкувати середовище ІТКП в результаті відзначених процесів, його готовність до саморегулювання і відповідно до конкуренції на базі адекватних ринкових сигналів, властивих немонополізованій економіці, тобто необхідності оцінити ринок послуг, який сформувався в регіонах України. При цьому враховується, що для сучасних індустріально розвинутих країн характерним є не чистий ринок, а змішана економіка, де уряд забезпечує значну частину послуг, активно впливає на діяльність приватного сектора.

Визначення структури подальшого дослідження мотивується необхідністю підпорядкування розвитку ринку послуг побудові єдиної цілісної моделі суспільства та моделі організаційно-економічного механізму, який би забезпечив соціальну орієнтацію економіки. Основні аспекти вирішення цієї проблеми розглядаються в контексті завдань реального здійснення політики регіоналізації державного управління, подальшого розвитку місцевого самоврядування, вирішення проблем розподілу функцій між центром і регіонами в організації надання послуг. В дисертації ставиться мета - внести вклад в новий напрям регіональних досліджень - регіональне ринкознавство, яке Шніпер Р.І. визначив, як "інтегральну економічну дисципліну, яка досліджує закономірності формування і функціонування системи взаємодіючих і взає-

мопов'язаних ринків, які обслуговують відтворювальний процес регіону”[342.-С.10-20]. Глибина розробки теми досліджень визначається проблемами і запитам практиці, спектром завдань і функцій, які реалізуються для забезпечення функціонування ринку послуг на регіональному рівні. В світлі пріоритетних напрямків державної політики на шляху реформування ринкових відносин в Україні в дисертації передбачається наукове опрацювання: проблем державної підтримки малого і середнього бізнесу, реформування відносин власності; принципів майбутньої моделі соціальної політики, визначення шляхів переходу від бюрократичної політики державного благодійництва до створення умов соціального самозахисту; проблем подальшої інституціональної розбудови економіки і формування моделі її післякризового розвитку, як моделі державно-регульованої соціально-орієнтованої економіки; ефективних механізмів керованості і менеджменту державного сектору, забезпечення їх реальної інтеграції в систему ринкових відносин; проблеми перебудови фінансової системи, її децентралізації; вироблення ефективної моделі управління, формування принципово нової моделі регулюючої ролі держави, відмінної від моделі адміністративної економіки.

Відповідно до визначеного в 1.1 місця ІТКП в складі РГС в дисертації ставиться завдання опрацювати ряд актуальних для теорії і практики методологічних проблем: проблеми обчислення величини валової доданої вартості створюваної в галузях ІТКП та її частки у валовому внутрішньому продукті регіону; проблеми визначення оптимальної пропорційності в розвитку сфери обслуговування, пов'язаних з цим проблем раціоналізації споживчих бюджетів населення та вибору показників територіальної пропорційності; проблем обрахунку можливостей ІТКП в його сприйнятливості до споживання економічних ресурсів і, зокрема, трудових та фінансових; проблеми обрахунку соціально-економічної ефективності функціонування ІТКП в складі РГС; проблем врахування ступеня взаємозв'язку між розвитком комплексують галузей регіональної господарської системи та ІТКП.

Міждисциплінарний характер дослідження механізмів розвитку ІТКП визначає багатоманітний спектр методів, покладених в його основу, до яких слід віднести: за-

гальнонаукові (метод системного аналізу, синтезу, моделювання, формалізації), між-дисциплінарні (економічних оцінок, експедиційний, картографічний, анкетного опитування); конкретні економічні (балансовий, нормативний, статистичної виборки, статистичних групувань, кореляційного аналізу); економіко-математичні, економіко-географічні (геометод, економіко-географічного аналізу, регіонального аналізу).

Системний підхід до дослідження проблеми вказує на провідну роль методу системного аналізу. При цьому цей метод розглядається, як метод пізнання, заснований на системній методології, сукупності наукових методів і практичних прийомів вирішення різноманітних проблем розвитку ІТКП на основі системного підходу, представлення не тільки об'єкта, але й предмета дослідження у вигляді системи. Відповідно до вимог системного аналізу пошук кращого вирішення проблеми розпочинається з визначення і упорядкування цілей діяльності системи, при функціонуванні якої виникла дана проблема. Система цілей соціально-економічного розвитку ІТКП, виявлених в результаті системного аналізу, повинна бути використана для створення моделей і методів обґрунтування різних управлінських рішень. Системний аналіз застосовується в дисертації при дослідженні структури ІТКП, організаційних аспектів формування локальних ринків послуг, оцінці територіальних рівнів і територіальної організації сфери послуг, сутності і природи організаційно-економічного механізму його функціонування, формуванні зрізів регіонального аналізу, вибору проблем для програмного вирішення, прийнятті інвестиційних рішень, розподілі бюджетних ресурсів тощо. Комплексний характер системного аналізу дає можливість виявити взаємопов'язану сукупність проблем (виробничих, організаційних, економічних, соціальних) і необхідних управлінських рішень щодо їх розв'язання. Таким чином, системний аналіз в дисертаційному дослідженні дозволяє вирішувати теоретико-методологічні і прикладні завдання. Подвійна природа системного аналізу, яка синтезує ці завдання, дозволяє використати його у ролі каркасу, який об'єднує необхідні методи, знання і дії для вирішення проблеми. Системний аналіз як метод пізнання характеризується певними принципами, логічними елементами, сталістю та методами проведення. Зосереджуючись на методології вирішення проблем в ІТКП,

системний аналіз передбачає набір стандартних елементів, послідовність яких диктується структурою проблеми і причинно-наслідковими зв'язками. В дослідженні проблеми розвитку ІТКП елементи системного аналізу подаються в послідовності “цілі” (бажані стани системи ІТКП і результатів її діяльності) - “шляхи досягнення цілей” (відбір найбільш раціональних варіантів і вибір найкращого) - “необхідні ресурси” (визначення потреби в ресурсах, вибір пріоритетів в їх розподілі за умов обмеженості). Для вирішення проблеми “цілі - шляхи досягнення цілей - ресурси” в дисертації використовується метод структуризації, який дозволяє дезагрегувати досліджувану проблему на складові елементи з послідуною, при можливості численною, оцінкою їх відносної важливості (наприклад, при побудові дерева цілей). В залежності від проблеми, яка підлягає структуризації використовуються такі принципи деталізації: предметний, функціональний, принцип охоплення всіх факторів, які впливають на вирішення досліджуваної проблеми, трансформації їх в певні заходи. Метод структуризації використовується у побудові організаційної структури ІТКП, побудові моделі регіонального аналізу, в нормативному прогнозуванні і побудові структури регіональних програм.

Вітчизняна і зарубіжна практика дослідження системи значне місце відводить експертним методам. Метод експертних оцінок в проведенні дисертаційних досліджень застосовувався при визначенні ваг впливу окремих видів обслуговування на результуючий показник комплексності обслуговування, формуванні регіональних програм, оцінці інвестиційної привабливості галузі і регіону для інвестиційної діяльності в сфері послуг.

Великий інформаційний матеріал для якісної і кількісної оцінки процесів і проблем розвитку сфери послуг отримано з допомогою методу анкетного опитування. При виконанні дисертаційних досліджень було проведено: анкетне опитування виробників і споживачів послуг щодо доцільності розвитку малого бізнесу, анкетне опитування керівників сільськогосподарських підприємств щодо перспективних видів і форм обслуговування сільського населення, анкетне обстеження постприватизаційної діяльності малих підприємств сфери послуг.

В дослідженні природи і особливостей функціонування локальних ринків послуг широке застосування знайшли методи маркетингового дослідження ринку.

Принцип альтернативності при виборі варіантів управлінського рішення щодо розвитку ІТКП вимагає використання методів оптимізації як складової економіко-математичних методів. Об'єктом економіко-математичних досліджень є ІТКП як економіко-виробнича система, ресурси і їх оптимальний розподіл, проблеми просторового розміщення. З допомогою економіко-математичних методів в процесі виконання досліджень паралельно або послідовно вирішуються такі завдання: дослідження особливостей функціонування економічних і соціальних процесів, які протікають в системі, встановлення закономірностей її розвитку, отримання опису кількісних залежностей між різними факторами і показниками системи; розробка пропозицій з активного впливу на досліджувані процеси з метою задання системі бажаного режиму функціонування. В дисертаційному дослідженні синтезовано три основних теорії економіко-математичної науки: теорія економічних систем і моделей, теорія економічної інформації, теорія управляючих систем.

Характер ІТКП обумовлює необхідність застосування географічних методів дослідження. При цьому розвиток сфери послуг характеризується через карту, яка розглядається як особливий тип моделі ІТКП. Методи організації ІТКП і, зокрема, оцінки просторового розвитку малого бізнесу в сфері послуг, територіальних рівнів обслуговування, відповідності ступеня комплексної і територіальної організації мережі регіональним стандартам. Дослідження просторових аспектів розвитку ІТКП доцільно базувати на використанні методів регіонального аналізу, суть яких полягає в географічному та статистичному трактуванні процесів розміщення. Великі перспективи в цьому відношенні має використання гравітаційних моделей, моделі відносного потенціалу, аналіз чутливості ринку послуг до економічного циклу, дослідження коефіцієнтів, кривих та індексів локалізації, аналіз міжрайонних потоків грошей та платіжного балансу. Обмеженість інформаційної бази не дозволила застосувати повний спектр цих можливих способів аналізу просторового розвитку локальних ринків послуг, в зв'язку з чим деякі з методів і прийомів запропоновані без достатньої

практичної апробації.

Динаміка розвитку ІТКП в часі оцінюється на основі аналізу ретроспективних показників і доповнюється системою прогнозів: аналітичних (для дослідження процесів в ІТКП), реалістичних (пов'язаних з розробкою і реалізацією регіональних програм), нормативних (пов'язаних з формуванням рекомендаційних варіантів розвитку). При цьому враховувалось, що згідно спільного наказу Міністерства економіки, Міністерства фінансів, Міністерства статистики, НБУ від 26.09.1996р. №131/208/288/88 “Про затвердження інструкції про порядок перерахування звітних і планових соціально-економічних показників з українських карбованців у гривні” цифрові дані в динамічних рядах до 1995р. не перераховується і подаються у карбованцях, дані з 1995р. подаються у карбованцях і гривнях, дані за 1996р. і далі - у гривнях.

Представлена методологія, методика та логіка дисертаційного дослідження орієнтує на розкриття цілісності об'єкта; виявлення багатоманітних типів зв'язку у ньому і зведення їх в єдину теоретичну картину, а на її основі дозволяє забезпечити формування єдиної цілісної концепції його розвитку на найближчий і осяговий перспективний період.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ТА ЛОКАЛЬНИХ РИНКІВ ПОСЛУГ ТА ЇХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ДЛЯ РГС

2.1. Розвиток малого підприємництва - основа і фактор формування ринкового середовища в ІТКП

Аналіз стану ІТКП в дореформенний період і тенденцій розвитку в роки реформування економіки дозволяє зробити висновок, що: по-перше, економіка ІТКП вступила в період реформ з високим, як для сфери послуг, рівнем концентрації виробництва, що погіршувало організацію обслуговування; по-друге, економіці ІТКП було характерне домінування державної власності, що сприяло закріпленню монополізму. Звідси, формування ринкових відносин в сфері послуг вимагає, в першу чергу, вирішення проблеми деконцентрації виробництва, в другу - реформування власності.

В суспільстві, яке виростає з економіки, заснованої на загальнодержавній власності, існує чотири основних шляхи її реформування: виникнення приватної власності на базі нагромадження коштів окремою особою; реалізація державних програм приватизації; незаконний, здійснюваний стихійно, всупереч законодавству процес присвоєння державного майна тими або іншими особами; шлях легалізації, перетворення в офіційні приватновласницьких структур тих господарських ланок, які склалися на підпільному ринку в попередні десятиліття. Вказані трансформаційні процеси характерні для ІТКП, однак у зв'язку з деякими особливостями відтворення і організації виробництва в сфері послуг мають певні особливості.

Важливе місце в становленні ринкового середовища в сфері послуг відводиться розвитку різних форм підприємництва, провідна роль в якому належить малому і середньому бізнесу. Сучасна економічна наука визначає підприємництво як особливий вид діяльності, в основі якого лежать такі відмінні ознаки: свобода у виборі на-

прямків і методів; наявність фактора ризику при становленні і розвитку бізнесу; орієнтація на досягнення комерційного успіху; інноваційний характер розвитку. За законодавчим визначенням підприємництво - це самостійна, систематична, здійснювана на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг та зайнятостю торгівлею з метою одержання прибутку [118.-С.5]. Ідея розвитку підприємництва, як ініціативної самостійної діяльності громадян, їх об'єднань, спрямованої на отримання прибутку, пов'язується з форсуванням відносин конкуренції, розкріпачення економічної активності виробників, формування альтернатив монополізму.

Сфера послуг населенню на фоні інших складових регіональних господарських структур в значній частині своїх галузей не є високомонополізованою. Однак, в умовах перехідного періоду, в силу історичних і організаційних, об'єктивних і суб'єктивних причин в ній сформувався особливий тип монополізму. Він пов'язаний: а) з монополізмом державної власності; б) технологічним монополізмом, обумовленим високим ступенем концентрації і спеціалізації виробництва послуг, вищим, ніж в зарубіжних країнах, хоча і нижчим, ніж в базових комплексоутворюючих галузях; в) монополізмом виробничо-технологічної залежності підприємств сфери послуг від постачальників засобів виробництва (тканин, ділової деревини, запасних частин, пряжі, пального і т.д.).

В якості основних найпростіших заходів по боротьбі з монополізмом у сфері послуг виступають розукрупнення підприємств (деконцентрація виробництва організаційним шляхом) і розвиток малого бізнесу (деконцентрація виробничим шляхом). Такі напрями відображають специфіку формування конкурентних відносин в економіці перехідного періоду: а) експансія відносин конкуренції з боку держави, спрямована на створення "критичної" маси ринкового сектора; б) вільне, стихійне розгортання відносин конкуренції, подібне до процесів первісного нагромадження капіталу, що може поступово привести до відносин, подібних до вільної конкуренції.

Проведені дослідження свідчать, що в 1990-1994 р.р. у сфері послуг домінував перший з визначених напрямів, пов'язаний з розукрупненням великих спеціалізова-

них підприємств, відокремленням підприємств сфери послуг, що знаходились на балансі промислових та інших підприємств, організацій та установ. На перших етапах становлення ринкових відносин даний напрямок є закономірним і сприятливим для подолання надмірної концентрації та централізації, створення конкурентного середовища. Він дозволяє повніше реалізувати вже наявний виробничий потенціал і нагромаджений професійний досвід раніше діючих підприємств сфери послуг. Разом з тим, він пов'язаний із деякими негативними наслідками.

Становлення ринку послуг, необхідність покращення обслуговування населення вимагають динамічного розвитку мережі новостворених малих підприємств - основних елементів комплексу на основі залучення реальних інвестицій в сферу послуг. Історія розвитку підприємництва в сфері послуг на Заході показує, що воно виросло з малого бізнесу. І хоча в сучасному ринку послуг існують і взаємодіють великі, середні і малі підприємства, малий бізнес розглядається як особливий сектор. Він складає основу дрібного виробництва, здійснює широкую свободу ринкового вибору, визначає темпи, структуру і якісну сторону розвитку сфери послуг, забезпечує насичення ринку повним асортиментом послуг, забезпечує додатковими робочими місцями. Світовий досвід показує такі переваги малого підприємництва: юридична і економічна незалежність суб'єктів господарювання, значні можливості мобілізації фінансових, сировинних, трудових, природних ресурсів, висока гнучкість і пристосованість до вимог ринку, що швидко змінюються, простота виробничих процесів, незначна капіталомісткість, малі терміни освоєння і швидка окупність капітальних вкладень, простота розміщення як у великих, так і в малих населених пунктах і можливість наблизити виробництво до безпосереднього споживача, відсутність жорсткої регламентації праці, широкі можливості для прояву ініціативи і розумного ризику, створення мікрокультурного середовища, яке сприяє формуванню високої відповідальності і високої культури обслуговування. Перспектива зростання ролі малого підприємництва в комплексі послуг зумовлена тим, що споживач психологічно віддає перевагу безпосередньому контактові з виробником, чого не досягається у великомасштабному виробництві. Проведені нами соціологічні обстеження відзначають,

що 64% опитаних позитивно відносяться до розвитку малого бізнесу в сфері послуг і сподіваються, що саме це дасть можливість наповнити ринок послуг. В умовах перехідної економіки роль малого бізнесу проявляється у створенні конкурентного середовища в сфері послуг, сприянні структурній перебудові ІТКП, формуванні соціального прошарку власників, а, відповідно, стабільної бази ринкових відносин. Мале підприємництво розглядається не тільки як засіб погашення наслідків надмірно укрупненого виробництва, але й як засіб активізації інвестиційної діяльності в умовах інвестиційного "голоду" великих підприємств.

Організаційно-правовими формами малого підприємництва в сфері послуг населенню є індивідуально-трудова діяльність (ІТД), кооперативи, малі підприємства. Підприємницька діяльність в ІТКП набула поширення в сфері побутового обслуговування населення (індивідуальне пошиття та ремонт одягу, взуття, ремонт складно-побутової техніки, послуги перукарень) в системі освітніх послуг (послуги няньок, вихователів, репетиторів), в системі охорони здоров'я (послуги стоматологів) і т.п. ще під час командно-адміністративної економіки в легальній і нелегальній формі. Поява і розвиток малого підприємництва в кінці 80-их років відбувалися в процесі протистояння зростаючих вимог до послуги, як засобу задоволення різноманітних матеріальних і духовних запитів населення, і неспроможності задовільнити їх з боку підприємств державної власності.

Пом'якшити дане протистояння, а також в певній мірі легалізувати вже існуючі підприємницькі відносини виробника з споживачем послуг дозволило законодавче закріплення в 1986р., індивідуальної трудової діяльності [74]. І хоча ІТД є формою підприємництва, яка сприйнятлива практично всіма видами послуг, через організаційні умови розвитку, що базуються виключно на особистій праці товаровиробника, гострий дефіцит матеріально-технічних ресурсів, нестачу фінансових ресурсів у індивідуалів, вона була неспроможна забезпечити суттєве покращення обслуговування населення, стати альтернативою державних підприємств. У 1990р. у сфері послуг ІТД було зайнято 40,8 тис.осіб. Це становило 28% від усіх громадян, зайнятих ІТД [207.-С.63]. З прийняттям в 1991р. Закону України "Про підприємства в Україні" ІТД

здійснюється громадянами, які мають статус юридичної або фізичної особи (підприємця).

Прийняття законодавчих актів України “Про власність”, “Про підприємства”, “Про господарські товариства”, “Про підприємництво” створило певну основу для різних форм малого підприємництва в сфері послуг, однією з яких є кооперативи. Кооператив є громадською організацією, яка на основі добровільного об'єднання громадян здійснює господарську та іншу діяльність, що ґрунтується на своїй власності, орендованому або наданому в безкоштовне користування майні, самостійності, самоуправлінні і самофінансуванні, а також матеріальній заінтересованості його членів у кінцевих результатах роботи. Кооператив є юридичною особою, користується правами і виконує зобов'язання, що впливають з його діяльності, і має самостійний баланс. Майно кооперативу формується за рахунок грошових і матеріальних внесків його членів, виробленої ним продукції (послуг), доходів, отриманих від реалізації та іншої діяльності, надходжень від продажу акцій та інших цінних паперів банку. Кооператив є більш складною формою підприємницької діяльності в сфері послуг, ніж ТД. Позитивною стороною цієї форми господарювання є формування колективної підприємливості, заснованої на демократичності внутрішньої організації, економічній самостійності і економічній відповідальності, що дає змогу акумулювати в кооперативних підприємствах значну частину матеріальних, фінансових, трудових ресурсів і на цій основі збільшувати пропозицію послуг.

Дослідження генезису створення кооперативів у сфері послуг України свідчить, що в основному їх організували на базі державних підприємств, організацій (спонсорів) і лише невелика кількість працювала відокремлено. Найбільше кооперативів діяло у побутовому обслуговуванні населення (індивідуальне пошиття швейних виробів, головних уборів і виробів текстильної галантарей, індивідуальне пошиття і в'язання трикотажних виробів, ремонт радіотелеапаратури, складної побутової техніки, годинників, виготовлення виробів з металу, ремонт і технічне обслуговування транспортних засобів, що належать громадянам, ремонт і виготовлення меблів, фотопослуги, ритуальні послуги, ремонт і будівництво житла, господарських будівель);

у пасажирському транспорті (перевезення пасажирів легковими автомобілями); житловому господарстві (послуги з обміну житлової площі); охороні здоров'я (послуги консультативного і діагностико-лікувального характеру); туристсько-екскурсійному обслуговуванні (організація групових та індивідуальних туристичних поїздок); правовому (юридичні консультації, представництво у судах, укладання угод на правове обслуговування). Аналіз розвитку кооперативного руху в сфері послуг показав, що як форма господарювання вони в певній мірі заповнили споживчий ринок регіонів за асортиментом і обсягом послуг. Зокрема розширили обсяг послуг - медичних, технічного обслуговування транспортних засобів, з будівництва і ремонту житла, пошиття і ремонту одягу, пошиття та ремонту взуття. Кооперативи стали своєрідною школою підприємництва. Однак, утворюючись на базі державних підприємств або взамін їх, вони зосередились в населених пунктах (в основному у містах), де сфера послуг була відносно розвинутою, а на селі, де це потрібно було в першу чергу, кооперативи розвивались повільно, залишаючи поле діяльності неформальному сектору економіки [183.-С.59].

При створенні кооперативу на основі державного підприємства, йому надавались в оренду з правом подальшого викупу основні фонди, якими користувалися колективи до організації кооперативу. Як юридична особа, кооператив укладав договір з державним підприємством на постачання сировини, матеріалів, що регламентується спільним поділом доходу. Державні підприємства сфери послуг, маючи вигідні позиції в забезпеченні сировиною, матеріалами, обладнанням, об'єднали свої зусилля зі створеними на їх основі кооперативами, що мали більші переваги при розподілі доходу, встановленні ціни, у фінансово-кредитних відносинах. Замість змагання, між кооперативами і державним сектором утвердились перерозподільчі відносини. Дані негативні явища призвели до ситуації, при якій зростання числа кооперативів не впливало в тій мірі, що передбачалось, на зростання обсягів і розширення асортименту послуг, покращення якості обслуговування і задоволення попиту населення. Значені деформації завдали помітної шкоди престижності кооперативному руху і темпам його розвитку в сфері послуг. Реальні кроки у деконцентрації і демонополізації

виробництва, зроблені при створенні відгалужених кооперативів, були блоковані невідлагодженістю правової бази захисту їх майнових інтересів, відсутністю економічних умов, непродуманістю заходів щодо перебудови податкової системи, їх недостатньої гнучкості і, в кінцевому рахунку, викликали зворотний процес - згорання кооперативного руху. Кількість діючих кооперативів у сфері послуг Тернопільської області, наприклад, за 1991р. скоротилась на 34 одиниці, внаслідок чого в області було втрачено 236 робочих місць [183.-С.60]. У 1992-1993рр. в Україні і в досліджуваних регіонах збереглась тенденція скорочення кооперативної діяльності в сфері послуг. Так, зокрема, кількість діючих кооперативів у ній лише в 1992 р. скоротилась в Україні в 1,7 раза, у Івано-Франківській та Тернопільській областях - в 1,8 раза, у Львівській - в 2,1 раза.

Суттєвий поштовх для зазначеної тенденції мало прийняття Радою Міністрів УРСР в 1990р. Постанови "Про заходи щодо створення і розвитку малих підприємств", яка надала переваг цій формі підприємницької діяльності порівняно з кооперативами. Якщо корпоративи можуть створюватись тільки на основі колективної форми власності, то малі підприємства функціонують на різноманітних формах власності - державній, колективній, спільній, індивідуальній, що надзвичайно важливо для демонополізації. Малим підприємствам були надані пільги в оподаткуванні, право нарахування прискореної амортизації. Кооперативні підприємства, опинившись в гірших умовах господарювання, почали масово перереєструватись в малі підприємства, що в кінцевому рахунку призвело до скорочення їх кількості. В 1995 р. в Україні у сфері послуг функціонувало лише 767 кооперативів.

Українським законодавством визначений такий основний і єдиний критерій віднесення підприємств до розряду малих як кількість зайнятих. Так, до малих підприємств у сфері послуг відносяться підприємства з чисельністю працюючих до 25 осіб. Вони можуть створюватись громадянами, членами сімей та їх дітьми, особами, які спільно ведуть трудове господарство, державними, орендними, колективними, спільними підприємствами, кооперативами, господарськими асоціаціями, іншими підприємствами та організаціями, що є юридичними особами, державними органами,

уповноваженими управляти державним майном, в тому числі спільно з вказаними органами, підприємствами, організаціями, а також в результаті виділення з їх складу. З цього випливало, що державне підприємство, заснувавши мале підприємство, в цій частині діяльності одержувало повну господарську самостійність. Як і у випадку з кооперативами, стверення малих підприємств на базі державних, що залишились під адміністративним управлінням, призвело до перерозподілу матеріальних ресурсів, подвійної зайнятості, соціальної напруги.

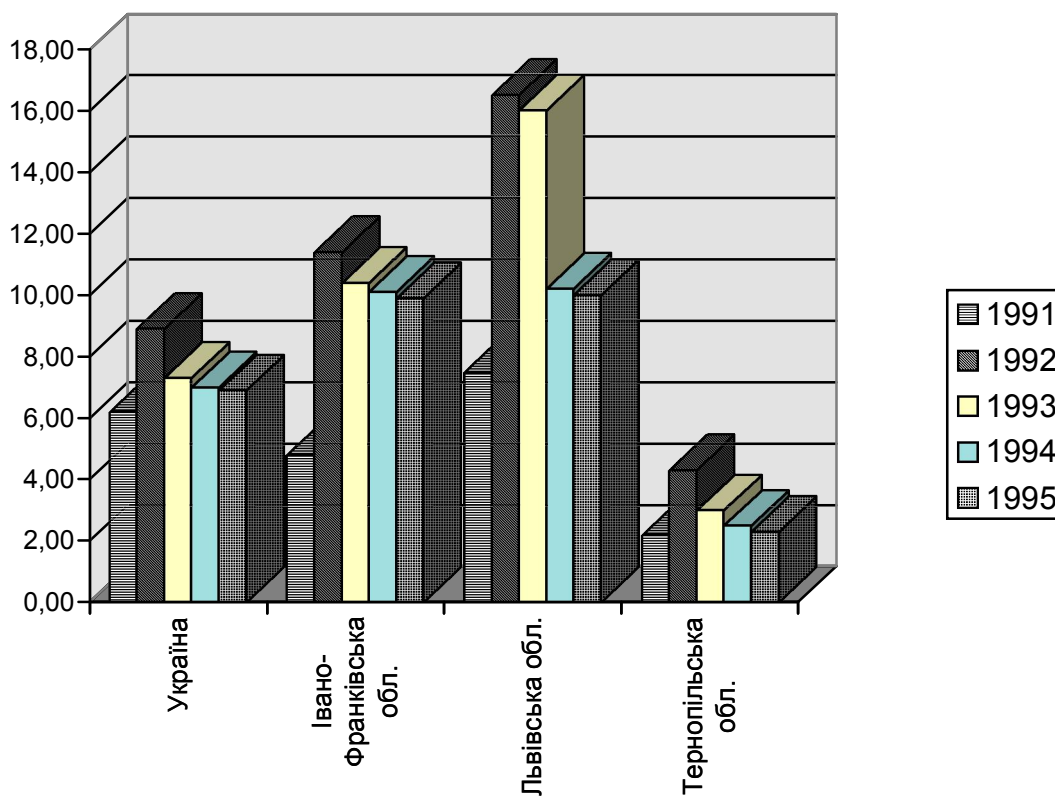
Становленню новостворених малих підприємств на базі недержавних форм власності перешкоджала відсутність законодавчо закріплених прав підприємств нових форм власності та їх захисту, нерозвинутість ринку засобів виробництва і натуралізація виробничо-господарських зв'язків через запровадження бартерного обміну. У малих підприємств сфери послуг, де матеріальні затрати за нашими підрахунками складають 40-42% виторгу від реалізації послуг, можливість придбання сировини і матеріалів в мережі державної торгівлі складала лише 13%, 60% сировини і матеріалів могли бути придбані у державних підприємствах. Не маючи, на відміну від промислових підприємств продукції для бартерного обміну, підприємства сфери послуг фактично були блоковані у виробничо-господарській діяльності [183.-С.64]. Самостійне створення громадянами малих підприємств у сфері послуг значно ускладнилось в зв'язку з лібералізацією цін і пов'язаною з нею зростаючою інфляцією, яка призвела до знецінення заощаджень населення, зростання процентних ставок, стрімкого зростання цін на матеріали і устаткування, що в кінцевому рахунку підірвало фінансову базу малого бізнесу.

Дослідження розвитку підприємництва в ІТКП може мати багато аспектів. Найбільш доцільними з точки зору вибору і оптимізації управлінських рішень з них є: визначення умов і факторів (стримуючих і сприяючих) розвитку малого підприємництва; визначення місця малого підприємництва в системі ІТКП і його впливу на трансформацію територіально-організаційних структур; оцінка ефективності функціонування суб'єктів малого підприємництва; визначення проблем і напрямів формування матеріальних умов його розвитку; аналіз тенденцій і виявлення проблем у фо-

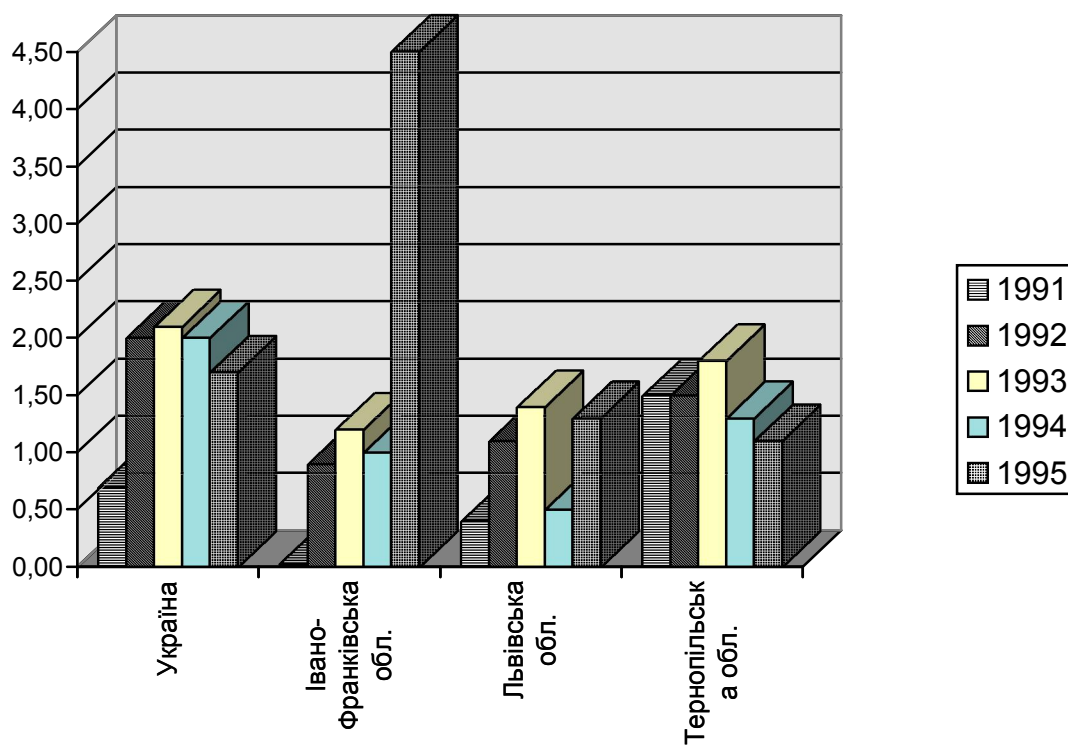
рмуванні інфраструктури підприємництва; виявлення форм взаємовідносин малого підприємництва з іншими формами господарювання в складі ІТКП, співвідношень між малим, середнім і великим бізнесом.

Місце малих підприємств у структурі комплексу послуг населенню регіону та їх роль в задоволенні потреб населення можуть бути охарактеризовані такими показниками, як питома вага малих підприємств у загальній кількості підприємств, що надають послуги населенню, частка послуг малих підприємств в загальному обсязі платних послуг, наданих населенню, частка зайнятих в малих підприємствах в загальній кількості зайнятих у сфері послуг. В 1995 р. за даними Міністерства статистики в Україні в сфері послуг функціонувало 9476 малих підприємств, що в 7,4 раза більше в порівнянні з 1991 р., з них 350 діяли у Івано-Франківській, 892 - у Львівській і 192 - в Тернопільській області. [279.-С.5] Питома вага малих підприємств у загальній кількості підприємств, що надають платні послуги населенню, у 1995р. в цілому по Україні склала 6,9%, Івано-Франківській - 9,9%, Львівській - 10,0%, Тернопільській - 2,3%. Дослідження динаміки цього показника протягом 1991-1995 р.р., показало нелінійність процесів становлення малого бізнесу в досліджуваних регіонах. Якщо в 1992 р. прослідковувалось зростання частки малих підприємств у порівнянні з попереднім періодом як в Україні в цілому, так і в кожній окремій досліджуваній області, то в наступні 1993-1995 рр. внаслідок скорочення кількості малих підприємств спостерігається її зменшення (рис.2.1).

Упродовж 1991-1993 р.р. частка послуг малих підприємств у загальному обсязі реалізованих послуг незначно, але поступово зростала як в цілому, так і в досліджуваних регіонах, а з 1994 р. спостерігалось її зменшення (рис. 2.2). В 1995 р. тенденція до зниження ролі малих підприємств у наданні платних послуг збереглась в Україні в цілому та у Тернопільській області.

Рис. 2.1. Частка малих підприємств у загальній кількості підприємств, що надають платні послуги населенню (%).

Рис. 2.2. Частка послуг малих підприємств у загальному обсязі платних послуг,

наданих населенню (%)

Складність визначення загальної кількості зайнятих у сфері платних послуг, що полягає у відсутності статистичної інформації про чисельність працівників, які надають їх в рамках непрофільних підприємств, та чіткого розмежування зайнятих обслуговуванням населення і продуцентів, не дозволяє об'єктивно і реально визначити частку зайнятих у малих підприємствах в загальній кількості зайнятих у сфері послуг. За таких обставин участь малих формувань у національному ринку праці можна відслідкувати на основі динаміки середньорічної кількості зайнятих у них працівників (табл.2.1.). В досліджуваних регіонах динаміка середньорічної чисельності зайнятих у малому підприємстві відповідає динаміці малих підприємницьких структур, характеризуючись найвищою кількістю зайнятих в кооперативах у 1990 р. і найвищою кількістю зайнятих у малих підприємствах в 1992 р.

Таблиця 2.1. Середньорічна кількість працівників малих підприємств і кооперативів у галузях сфери послуг населенню в Україні у 1993-1995рр. (осіб)¹

	1993 рік			1995 рік		
	в малих підприємствах	в кооперативах	всього	в малих підприємствах	в кооперативах	всього
Транспорт і зв'язок	23655	5556	29211	9300	1200	10500
Житлово-комунальне господарство і побутове обслуговування населення	56147	6929	63076	28900	2600	31500
Охорона здоров'я, фізкультура і соціальне забезпечення	14946	2077	17023	10200	400	10600
Освіта, культура, мистецтво	13470	1858	15328	11000	500	11500
ВСЬОГО	108218	16420	124638	59400	4700	64100

Проведений генетичний аналіз показує, що реакція малого бізнесу сфери послуг виявилась адекватною ступеню адміністрування економіки, який за Д.Кауфманом оцінюється (при стабільній шкалі) в січні-вересні 1992 р. 80 балів, у жовтні 1992 р.-вересні 1993 р. - 35, у вересні-червні 1994 р. - 70 [46]. І хоча в 1995 р. індекс адміністративного регулювання знову знизився до 35 балів, збереження високого податкового пресу та ліквідація податкових канікул не дозволили суттєво пож-

Примітка. ¹ Розраховано за даними Міністерства статистики України.

вавити мале підприємництво. В міру ускладнення механізмів адміністративного контролю та регулювання частина підприємців сфери послуг згорнула свою діяльність, а частина пристосувалась і вийшла зі сфери легальної економіки. В результаті, володіючи значним потенціалом підвищення ефективності функціонування комплексу послуг в цілому, малі підприємства не змогли його реалізувати. Так, проведені нами дослідження показали, що якщо на кінець 1992 р. в Україні діяло 57,0% всіх зареєстрованих малих підприємств сфери послуг населенню, то на кінець 1994 р. лише 34,3%, а 1995 р. - 30%.

В залежності від технологічних особливостей виробничого процесу, капіталомісткості, фондомісткості галузей сфери послуг, процес становлення і розвитку малих підприємств протікає в кожній з них різними темпами і набуває різних масштабів. Аналіз структури послуг, наданих населенню України в 1995р. малими підприємствами, свідчить, що їх підприємницька діяльність в основному зосереджена в побутовому обслуговуванні (54,9% наданих підприємствами послуг), туристсько-екскурсійному (26,5%) і дещо менше в послугах культури (2,5%), пасажирському транспорті (3,8%), в житловому господарстві (2,4%), в інших (9,9%). Домінуюче місце побутового і туристсько-екскурсійного обслуговування пояснюється їх високою сприйнятністю для розвитку підприємницької діяльності з орієнтацією на досягнення комерційного успіху. Значно складнішими, суперечливими є процеси впровадження підприємницької діяльності в охороні здоров'я, загально-освітньому навчанні, галузях культури, фізкультури і спорту, житлово-комунальному господарстві. Це пов'язано з соціальною значимістю їх послуг, переходом більшості з них з категорії безплатних або частково оплачуваних у платні, необхідністю розвитку в даних галузях поряд з прибутковою неприбутковою діяльністю, яка, на відміну від першої, ставить за мету своєї господарської діяльності не забезпечення максимуму прибутку, а пошук такого співвідношення джерел фінансування, які б створили умови для досягнення соціально-культурних цілей.

Формування сектора малого підприємництва як складового елемента ІТКП та основної передумови становлення ринку послуг обумовлено усією сукупністю фак-

торів, які визначають сучасні тенденції розвитку (див. 1.2). Разом з тим, на розвиток малого підприємництва впливають фактори, пов'язані зі специфікою та особливостями підприємницької діяльності. До них слід віднести: інфляційні явища, рівень правового забезпечення і державної підтримки малого підприємництва, рівень сприйнятливості до підприємництва галузей і регіонів, можливості ресурсного забезпечення, інформаційне забезпечення малого підприємництва.

Процеси становлення ринкових відносин в Україні супроводжувались високим рівнем інфляції, найвищий рівень якої (47% в середньому за місяць) був досягнутий у 1993 р. Збільшуючи ризикованість довготермінових інвестиційних проектів, спотворюючи інформацію про відносні ціни, практично повністю знецінюючи амортизаційні відрахування, інфляція виступила основним стримуючим фактором підприємницької діяльності. В умовах інфляції підприємці змушені були купувати необхідні їм засоби виробництва за завищеними цінами, спрямовуючи свої зусилля від вирішення питань розширення виробництва до поточних фінансових питань. Малі підприємства, функціонуючи на ринках в багато складніших умовах, ніж великі підприємства, не завжди можуть реалізувати свої послуги за цінами, які б покрили затрати на виробництво і дали змогу одержати прибуток. Так, зокрема, з 23 видів номенклатури побутових послуг в Україні у 1995 р. збитковими були 11 видів, у тому числі ремонт взуття (-2,5%), ремонт швейних, хутряних, трикотажних та шкіряних виробів, головних уборів та виробів текстильної галантереї (-15,3%), індивідуальне пошиття швейних, хутряних та шкіряних виробів, головних уборів та текстильної галантереї (-10,3%), ремонт інших побутових машин і приладів (-6,5%), ремонт та виготовлення металовиробів (-0,1%), ремонт та технічне обслуговування транспортних засобів, які належать громадянам (-2,1%), ремонт меблів (-10,9%), хімчистка та фарбування (-16,6%), ремонт і будівництво житла (-2,2%), послуги лазень та душів (-37,4%), інші послуги, включаючи газифікацію і переробку сільгосппродукції (-10,5%) [297.-С.3]. У Івано-Франківській області збитковими були 7 з 23 видів побутових послуг, у Львівській - 9, Тернопільській - 7. Інфляція, підтримана зниженням платоспроможного попиту населення на послуги, звузила можливості для досягнення економічної

ефективності підприємницької діяльності, що поставило під загрозу розвиток малого бізнесу.

Упродовж всього перехідного періоду стримуючий вплив на розвиток малого підприємництва здійснює діюча в Україні система оподаткування і кредитування. Соціологічні обстеження підприємницьких структур, проведені нами в 1992 р. і в 1995 р. показують, що в обох випадках серед причин, що стримують розвиток малого бізнесу, на першому місці були визначені "високі податки". На цю проблему вказали в 1992 р. 93% опитаних, а в 1995р. - 96%. Вилучення через надвисокі податкові ставки до 90% доходу підприємницьких структур як юридичних, так і фізичних осіб не стимулює розвитку нових виробництв, а високі кредитні ставки практично повністю перекривають доступ малих формувань до джерел формування початкового капіталу. Складність отримання кредитів має декілька інших аспектів: по-перше, при заявці на їх отримання малі підприємства не можуть запропонувати щось під гарантії; по-друге, малі кредити з точки зору банків не рентабельні; по-третє, не можливі спеціальні кредити з бюджету в зв'язку з необхідністю його стабілізації. Вибіркове обстеження малих підприємств сфери послуг в Тернопільській області засвідчило, що лише 1,2% з обстежених підприємств отримали банківські кредити і 1,2% - іноземні кредити. Нестача кредитів пояснюється слабо розвиненим фінансовим сектором в Україні, що створює суттєві труднощі вирішення вказаної проблеми на ближню і середньострокову перспективу.

Визначальний вплив на розвиток малого підприємництва має фактор його правового забезпечення. Правова система знаходиться в стадії формування, характеризується як нестабільна, громіздка, суперечлива, що не дозволяє їй забезпечити умови для динамічного і ефективного розвитку підприємницької діяльності.

Малому підприємству притаманний цілий ряд слабких сторін: висока чутливість до будь-яких економічних коливань, недостатня компетентність кадрів при прийнятті управлінських рішень, аналізі кон'юнктури ринку і виборі його сегменту, ризик втрат капіталу і майна, слабка соціальна захищеність працівників, а, відповідно, і складність найму кваліфікованих кадрів. Розуміння вказаних проблем малого

бізнесу і його значної ролі в розвитку конкурентного середовища призвело до виділення державної підтримки малого бізнесу в самостійну частину державної економічної політики в багатьох зарубіжних країнах (США, Італії, Японії та ін.). Система державної підтримки малого підприємництва в Україні проходить етап свого становлення. І хоча її окремі елементи вже сформовані, через порушення принципу комплексності, вона не життєдіяльна. Невідпрацьованість засобів підтримки, відсутність чіткої вертикальної структури державних органів підтримки малих формувань, нестача фінансових ресурсів не дозволили здійснити масштабні заходи з реалізації прийнятої Програми державної підтримки підприємництва в Україні [265]. Дефіцит Державного та місцевого бюджетів ускладнює можливості реалізації Концепції державної політики розвитку малого підприємництва [180]. За таких обставин вплив фактора, який в більшості країн визначає успішне функціонування малого бізнесу, в Україні дуже слабкий.

Світовий досвід показує, що ефективність і темпи розвитку малого бізнесу в значній (і навіть в основній) мірі визначаються ресурсними можливостями, до яких слід віднести людські ресурси регіону, організаційні і матеріально-речові, що є у розпорядженні підприємницьких структур. Аналіз регіональних факторів розвитку сфери обслуговування в досліджуваних областях показав, що дані регіони характеризуються надлишком трудових ресурсів; високим рівнем офіційного і прихованого безробіття, що створює достатній резерв людських ресурсів для розвитку підприємництва у сфері послуг.

Визначальною складовою матеріально-речових ресурсів малого підприємництва є основні фонди. Їх формування в малому бізнесі сфери послуг здійснювалось: в процесі становлення малих формувань на базі структурних підрозділів, виділених при комерціалізації; при створенні малих підприємств на базі державних підприємств з наступним перетворенням їх в господарські товариства; в процесі утворення ініціативних приватних малих бізнесових структур. Перші два напрямки визначають організаційний шлях формування матеріальної бази, третій - виробничий. Матеріальна база і її складова - основні фонди, отримані організаційним шляхом, хоча і ста-

ли основою малого підприємництва, внаслідок тривалого дотримання залишкового принципу фінансування сфери обслуговування мають незадовільний стан. Значне погіршення останнього зумовлено загальною економічною кризою в країні, розривом старих і невідлагодженістю нових господарських зв'язків між підприємствами, значним підвищенням цін на матеріали, комплектуючі, обладнання. За даними Укр-союзсервісу частка обладнання підприємств побутового обслуговування населення, що експлуатується більше 10 років, у 1994 р. досягла 58,8% проти 33,0% у 1990 р. Значна частина малих підприємств працює в орендованих приміщеннях. Забезпеченість їх власними виробничими фондами невисока і склала в 1995 р. в середньому на одне підприємство 8275 грн. при найвищому показнику (42388 грн.) у житлово-комунальному господарстві і найнижчому (1430 грн.) в освіті. Проведені в регіонах дослідження показують, що в галузевій структурі основних фондів малого підприємництва найбільшу питому вагу займають основні фонди малих формувань побутового обслуговування населення, а рівень забезпеченості основними фондами одного підприємства, як і в Україні, найвищий в житлово-комунальному господарстві (табл.2.2).

Таблиця 2.2. Забезпеченість основними фондами суб'єктів малого підприємництва сфери послуг населенню Галичини у 1995 р.¹

	Івано-Франківська область		Львівська область		Тернопільська область	
	Питома вага в загальній вартості основних фондів, %	Забезпеченість одного підприємства (в % до середньої в малих підприємствах сфери послуг)	Питома вага в загальній вартості основних фондів, %	Забезпеченість одного підприємства (в % до середньої в малих підприємствах сфери послуг)	Питома вага в загальній вартості основних фондів, %	Забезпеченість одного підприємства (в % до середньої в малих підприємствах сфери послуг)
Всього основних фондів, в тому числі:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
в житлово-комунальному господарстві	5,5	131,7	8,6	297,0	300,9	800,0
в побутовому обслуговуванні	86,4	106,0	87,7	127,6	56,6	92,8
в охороні здоров'я, фізкультурі і соціальному забезпеченні	6,0	59,7	3,2	33,6	1,3	5,6

Примітка. ¹ Розраховано на основі даних обласних управлінь статистики Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей.

в освіті	0,7	12,5	0,2	8,0	2,9	189,5
в культурі і мистецтві	1,4	72,1	0,9	15,3	1,1	123,5

Невисокою залишається і фондоозброєність праці в малих підприємствах сфери послуг, яка в 1995 р. в середньому в Україні склала 939 грн. При найвищому показнику в житлово-комунальному господарстві (1977 грн.) і найнижчому (90 грн.) в освіті. Відсутність статистичної інформації не дозволяє дати порівняльну характеристику рівня фондоозброєності праці в малих формуваннях з відповідним середнім показником по підприємствах всіх розмірних груп сфери послуг. Однак, проведене нами в Тернопільській області вибіркове дослідження в галузі побутового обслуговування населення показало, що в малих формуваннях рівень фондоозброєності на 33,4% нижчий від відповідного показника, розрахованого по підприємствах всіх розмірних груп галузі.

Емпіричні дані та проведені соціологічні опитування малих підприємців сфери послуг показали, що серед основних причин, які стримують розвиток підприємництва в сфері послуг є складність забезпечення матеріальними ресурсами. На це вказало 64% опитаних у 1992 р. Нерозвинутість ринку засобів виробництва, слабкий розвиток в Україні виробництв, які б спеціалізувались на випуску різного роду матеріалів і устаткування для підприємств сфери послуг, призвели до ситуації, коли мала підприємницька діяльність стримується дефіцитом практично всіх видів засобів виробництва у всіх галузях сфери послуг. Складність створення матеріальних умов розвитку малого підприємництва в сфері послуг обумовлена специфічністю використовуваного в ній обладнання. Так, наприклад, для оснащення малих підприємств побутового обслуговування населення необхідно близько 200 найменувань основного технологічного обладнання, у тому числі для ремонту, індивідуального пошиття та в'язання швейних та трикотажних виробів 58 найменувань, для ремонту та індивідуального пошиття взуття - 33, ремонту побутових машин та приладів - 46, ремонту побутової радіоелектронної апаратури - 20, хімічної частки одягу - 9, прання білизни - 9, для надання послуг фотографій - 4, послуг перукарень - 10. За даними Укрсоюзсервісу тільки 28,5% всієї кількості типів технологічного обладнання, необхідного для виробництва побутових послуг, виробляється вітчизняними підприємствами, решта

обладнання закуповується в Росії та інших зарубіжних країнах. Майже повністю закуповується за кордоном обладнання для надання послуг фізкультури і спорту, охорони здоров'я, туристсько-екскурсійних, санаторно-курортних.

За таких умов в сфері послуг з трьох можливих видів підприємницької діяльності - а) інноваційної, спрямованої на впровадження нових і модернізацію старих видів послуг; б) підприємницької діяльності, зорієнтованої на незбалансованість регіонального ринку; в) підприємницької діяльності, що базується на монопольному володінні ресурсами, - в Україні та досліджуваних регіонах домінує остання. Оскільки для малих підприємств сфери послуг майже ніколи не надаються кредити для поставок і вони змушені відразу розрахуватись за отримані засоби виробництва, багато підприємств тісно прив'язуються (легально і нелегально) до конкретного великого підприємства, щоб гарантувати собі постачання необхідними матеріалами і устаткуванням, або пробують вирішити проблеми постачання з іноземними підприємствами. Опитування підприємців у 1995 р. показало, що тепер лише 21% з них вважають, що нестача матеріальних ресурсів є серйозною причиною, яка стримує розвиток бізнесу в сфері послуг. Очевидно, що обраний шлях вирішення проблеми не може бути надійним і оптимальним для всієї маси підприємств. За таких обставин малі підприємства не повністю використовують свій потенціал і переміщують свою підприємницьку діяльність в найменш ризиковані ніші ринку послуг, звужуючи пропозицію їх для населення.

Найбільш вузьким місцем для розвитку малого бізнесу в сфері послуг є нестача виробничих площ. На проблему приміщень, як стримуючий фактор розвитку підприємництва в сфері послуг, вказують 29% респондентів. Разом з тим, оцінка виробничого і соціального потенціалу досліджуваних областей дозволяє зробити висновок про суттєві резерви укріплення матеріальної бази малого підприємництва. Так, наприклад, тільки в одній Тернопільській області нараховується 595 об'єктів незавершеного будівництва невиробничого призначення, з них 156 об'єктів культури, 26 об'єктів охорони здоров'я, 97 об'єктів освіти, 8 об'єктів побуту, 9 об'єктів культурно-спортивних і оздоровчих комплексів, які можуть бути залучені в матеріальну базу

малого підприємництва сфери послуг [215.-С.58]. Аналіз роботи промислових підприємств та цілого ряду державних підприємств сфери послуг в досліджуваних регіонах показав, що середній рівень використання виробничих приміщень складає 45%. За даних обставин ефективно використання незадіяного виробничого потенціалу регіону з метою формування матеріальної бази малого бізнесу можна забезпечувати: через створення сприятливих умов оренди та вдосконалення механізму реалізації малим формуванням на конкурсній основі об'єктів незавершеного будівництва, нежитлових приміщень, невстановленого обладнання державних підприємств. Робота, яка ведеться в даному напрямку створеними відділами оренди нежитлових приміщень, через різну відомчу приналежність об'єктів та їх розмежування між комунальною та державною власністю, не носить системного, всеохоплюючого характеру, що не дозволяє в повній мірі використати фізичні ресурси регіону для створення матеріальних умов розвитку малого підприємництва.

Підприємницька діяльність, як функція виробництва і реалізації послуг населенню, передбачає здійснення цілого ряду функцій, пов'язаних з матеріально-технічним забезпеченням, маркетинговою діяльністю, управлінням кадрами, веденням фінансового обліку, які не завжди посильні малим формуванням. Це вимагає формування системи елементів ринкової інфраструктури для малого підприємництва, обґрунтування складу якої здійснено автором у 1992 р. [183.-С.70-71].

В залежності від здійснюваних функцій, систему елементів ринкової інфраструктури малого підприємництва сфери послуг можна представити блоками матеріально-технічного, фінансового кадрового забезпечення, блоком виробничого обслуговування та інформаційно-консультативним блоком (рис.2.3).

Дослідження, проведені в регіонах показують, що ринкова інфраструктура для малого підприємництва в сфері послуг знаходиться в стадії становлення, характеризується недостатньою розвиненістю практично всіх складових елементів. В усіх регіонах практично відсутні інституції, діяльність яких булаб спрямована на матеріально-технічне забезпечення та виробниче обслуговування малого бізнесу сфери послуг.

Рис. 2.3. Схема інфраструктури розвитку малого підприємництва сфери послуг населенню.

Фонди фінансової підтримки малого підприємництва, створення яких за ініціативою спілок, асоціацій, об'єднань малих підприємницьких структур і комерційними банками в 1993 р. спрямовувалось на забезпечення кредитування матеріально-технічного постачання суб'єктів малого бізнесу, сприяння інноваційній діяльності підприємницьких структур, забезпечення їх інформаційно-методичної підтримки внаслідок ускладнення загальних економічних умов функціонування підприємницьких структур, відсутності взаємодії об'єднань підприємців з місцевими органами влади в напрямку підтримки малого бізнесу, обмежених можливостей залучення коштів місцевого бюджету не змогли нагромадити достатній обсяг фінансових ресурсів і фактично самореорганізувались. Певну роль, як джерело цільових субсидій і довгострокового пільгового кредитування малого підприємництва, гарант перед банками, покликані були відіграти регіональні відділення Українського фонду підтримки підприємництва і розвитку конкуренції. Однак, в досліджуваних областях вони створені не були, що майже повністю виключило можливість залучення коштів Фонду для підтримки малого підприємництва в даних регіонах. Упродовж 1993-1994 рр. спостерігалось швидке зростання числа комерційних банків, які в загальній системі елементів ринкової інфраструктури набули найбільшого розвитку. У Львівській області їх кількість (разом з філіями) в 1995 р. склала 79 одиниць, у Івано-Франківській - 25, у Тернопільській - 17. Однак, їх потенціал недостатній для створення конкуренції на ринку банківського капіталу, практично відсутні спеціалізовані банки. В результаті визначені вище проблеми банківського кредитування малого бізнесу залишаються невирішеними. Підприємницька діяльність пов'язана з постійним ризиком, який в умовах невідлагодженості ринкових механізмів стримує входження в підприємництво нових суб'єктів. Світова практика відпрацювала механізм захисту підприємництва через страхування підприємницького ризику. У 1995р. в досліджуваних областях функціонувало всього 12 страхових компаній з страхування підприємницького ризику, в тому числі - 4 у Тернопільській, 7 - у Львівській, 1 - у Івано-Франківській області. Однак, основними видами ризиків, які страхують дані компанії є пожежа, стихійні лиха, автомобільні аварії, ризик знищення чи псування вантажів при транспортуван-

ні. Страхування ризику зупинення ділової активності малих підприємств страховими компаніями практично не здійснюється. Інфраструктура кадрового забезпечення підприємницької діяльності на обласному і районному рівнях представлена службами зайнятості, функції яких в основному зводяться до підбору працівників для малих підприємницьких структур на основі заявок останніх. В умовах домінування неформальних відносин, підбору кадри на основі особистих контактів, вплив цієї компоненти інфраструктури недостатній. Інформаційно-консультативний блок системи ринкової інфраструктури малого підприємництва в досліджуваних регіонах репрезентують аудиторські та консалтингові фірми. Однак, кількість їх ще не дуже значна - всього 21 консалтингова та 7 аудиторських фірм діяли в 1995 р. у Львівській області, у Івано-Франківській, відповідно, 13 і 2, в Тернопільській - 10 і 3. Працюючи на комерційній основі, вони пропонують свої послуги за цінами, які часто несприйнятливі для суб'єктів малого підприємництва. Більшість аудиторських та консалтингових фірм зосереджена в обласних та великих районних центрах і є недоступною для малих підприємницьких структур, розміщених у сільській місцевості та малих містах.

Таким чином, загальний аналіз ринкової інфраструктури свідчить, що при даному складі і кількості елементів та слабкій їх орієнтації на потреби малих бізнесових структур, вона не забезпечує сприятливих умов розвитку останніх. Наведені стримуючі фактори, недоліки і деформації в становленні малого підприємництва в сфері послуг не дозволили отримати очікуваний ефект від цього процесу і забезпечити високу ефективність малих підприємницьких структур.

Специфіка перехідної економіки вимагає поєднання в аналізі економічних процесів, в оцінці ефективності малого підприємництва, зокрема, макро- та мікроекономічних підходів. Звідси слід розрізняти ефективність підприємництва для регіону і ефективність підприємства. Якщо перша дозволяє оцінити результат розвитку малого підприємництва для функціонування регіональних господарських структур, то друга - порівняти його з іншими формами господарювання для вироблення концепції їх розвитку в тих чи інших галузях, оцінити привабливість окремих галузей сфери послуг для інвестиційної діяльності тощо.

Економічний ефект малого підприємництва сфери послуг в регіональних господарських системах можна оцінити показниками його кількісного вкладу в кінцеві показники діяльності системи: створений валовий внутрішній продукт (національний доход), у фінансові ресурси регіону, у загальний обсяг валової виручки (доходу) від реалізації продукції, робіт і послуг. Як основні показники підрахунку цього вкладу можуть бути запропоновані: а) частка доданої вартості, створеної в малих підприємницьких структурах сфери послуг ($Kdwm$), в загальному обсязі створеного в регіоні валового внутрішнього продукту (Wwp):

$$(2.1) \quad Kdwm = \frac{Dwm}{Wwp},$$

де Dwm - додана вартість, створена малими підприємствами сфери послуг;

б) частка фінансових ресурсів, створених в результаті діяльності малих підприємницьких структур в сфері послуг регіону (включаючи прибуток, акцизний збір, податок на додану вартість, амортизаційні відрахування до фондів) - (Kfm), в сумарних фінансових ресурсах за статтями зведеного фінансового балансу регіону (Fr):

$$(2.2) \quad Kfm = \frac{Frm}{Fr},$$

де Frm - фінансові ресурси, створені в результаті діяльності малих підприємницьких структур у сфері послуг регіону;

в) частка вкладу малих підприємницьких структур сфери послуг в доходну частину місцевого бюджету (Kbm):

$$(2.3) \quad Kbm = \frac{Dbm}{Db},$$

де Dbm - доходи місцевого бюджету, отримані від малих підприємницьких структур сфери послуг; Db - доходи місцевого бюджету за основними статтями доходної частини бюджету;

г) частка виручки від реалізації послуг, наданих малими підприємницькими структурами ($Kwrm$), в загальній виручці від реалізації продукції, робіт і послуг (Wr):

$$(2.4) \quad Kwrm = \frac{Wrm}{Wr},$$

де Wrm - виручка від реалізації послуг, наданих малими підприємницькими структурами.

Відсутність статистичної інформації про валовий внутрішній продукт в регіоні, проблемність розмежування доходів від надання послуг та інших видів діяльності не дозволяють розрахувати зазначені показники в розрізі досліджуваних регіонів. Однак, запропонована методика могла б бути покладена, на нашу думку, в основу вибіркового обстеження діяльності малого підприємництва.

Ефективність малого підприємництва сфери послуг в регіоні характеризується відношенням ефекту до затрачених на його функціонування і підтримку ресурсів (ресурсна ефективність) і відношенням ефекту до поставлених цілей (досягнення критичної маси ринкового сектора, досягнення соціального ефекту, отриманого споживачами послуг через підвищення якості і комфортності обслуговування, і отриманого регіоном через створення додаткових робочих місць). Як основні показники ресурсної ефективності можуть бути запропоновані:

а) відношення доданої вартості, створеної в малих підприємствах сфери послуг (Dwm) до сумарного капіталу (сумарних інвестицій) в малий бізнес за рахунок всіх джерел фінансування ($\sum_{i=1}^n Iim$):

$$(2.5) \quad Edwm = \frac{Dwm}{\sum_{i=1}^n Iim},$$

де $Edwm$ - загальна ефективність малого підприємництва в регіоні;

б) відношення фінансових ресурсів, створених в результаті діяльності малих підприємницьких структур сфери послуг (Frm) до витрат на підтримку малого підприємництва в регіоні (включаючи кошти місцевого бюджету, фондів фінансової підтримки малого бізнесу, інноваційних фондів, коштів від приватизації тощо) ($\sum_{i=1}^n Wirmi$):

$$(2.6) \quad Efrm = \frac{Frm}{\sum_{i=1}^n Wirmi},$$

де E_{frm} - фінансова ефективність малого підприємництва в сфері послуг;

в) відношення доходів місцевого бюджету, отриманих від малих підприємницьких структур сфери послуг (Dbm) до витрат з місцевого бюджету на підтримку розвитку малого підприємництва в пріоритетних соціальнозначимих видах обслуговування (Wbm):

$$(2.7) \quad E_{bm} = \frac{Dbm}{Wbm},$$

де E_{bm} - бюджетна ефективність малого підприємництва в сфері послуг.

Як показники соціальної ефективності розвитку малого підприємництва доцільно використати: приріст загального та середньодушового обсягу платних послуг населенню в результаті розвитку малого підприємництва; зменшення (збільшення) радіусу обслуговування в окремих галузях сфери послуг в результаті розвитку малого підприємництва; підвищення (зниження) щільності мережі в результаті розвитку малого підприємництва; збільшення (зменшення) ступеня залучення в малий бізнес зайнятих в ІТКП.

Для оцінки ефективності діяльності малих підприємств у сфері послуг може бути використана сукупність показників, відпрацьованих світовою практикою. За міжнародною шкалою якісна оцінка і ефективність діяльності підприємства здійснюється за такими показниками: обсяг чистого прибутку та його розподіл, норма прибутку, рентабельність виробництва та окремих видів послуг, рентабельність операцій, капіталу, інвестицій, маржа прибутку, рівень платоспроможності, продуктивність виробництва та її динаміка, коефіцієнт маневреності, коефіцієнт абсолютної та термінової ліквідності. Особливістю сучасного стану в Україні є те, що в практичній діяльності застосовуються традиційні показники результатів і ефективності виробництва, які базуються на вітчизняній статистиці, і запроваджуються показники, прийняті в зарубіжній практиці. Традиційними показниками результатів і ефективності діяльності підприємств, представленими вітчизняною статистикою, виступають балансовий прибуток, валовий доход, чистий прибуток, рентабельність послуг, рентабельність виробництва, фондвіддача.

Недосконалість статистичної інформації про малий бізнес у сфері послуг не дозволяє зробити повноцінний аналіз результатів його діяльності і ефективності як за зарубіжною методикою, так і вітчизняною. Основним джерелом такої інформації про становище підприємства на ринку є річний звіт підприємства, документи якого (баланс активів і пасивів, розрахунок прибутків і збитків, розрахунок змін акціонерного капіталу) дають уяву про розміри капіталу і майна, їхню структуру, власний капітал і його зміни. Основну частину інформації, необхідної для оцінки ефективності малого підприємництва, мають органи податкової служби, але вона малодоступна, не зведена по малих підприємствах, в звітах чітко не виділені малі підприємства, що надають платні послуги. У зв'язку з проблемою збору інформації розрахунок ефективності малих підприємств в досліджуваних областях зроблено за вибірковою системою показників (додаток Б табл.Б.5).

Середній балансовий прибуток, як основний мотив інвестування, становив у 1995 р. на одне мале підприємство сфери послуг 4058 грн., тоді як в середньому по малих підприємствах усіх галузей національної економіки - 11460 грн. Балансовий прибуток в розрахунку на одного працюючого в малих підприємствах сфери послуг склав 328 грн. і суттєво не відрізняється від середнього показника в Україні. Рентабельність виробництва в розрахунку на одне мале підприємство сфери послуг в середньому в Україні досягла 87%, залишаючись найнижчою в побутовому обслуговуванні (12,0%) і найвищою в закладах культури і мистецтва (202,0%). В регіональному аспекті вона суттєво відрізняється, складаючи по малих підприємствах сфери обслуговування Івано-Франківської області 26,0%, Тернопільської - 23,3%, Львівської - 21,3%. Проведені розрахунки основних показників економічної ефективності підприємств різних розмірних груп в побутовому обслуговуванні населення Тернопільської області свідчать, що фондоддача на малих підприємствах на 37,5%, а рентабельність виробництва на 39% вища середньогалузевої, в той час як фондомісткість на 43,0%, а матеріаломісткість на 33% нижча.

Оцінка результатів розвитку малого підприємництва сфери послуг за показниками цільової ефективності свідчить, що:

по-перше, малому підприємству не вдалось створити критичну масу, яка б засвідчила безповоротність ринкових процесів. В середньому на 1000 осіб у Івано-Франківській області припадає 0,2 малого підприємства, Львівській - 0,4, Тернопільській - 1,0 підприємство;

по-друге, мале підприємство не виконало в достатній мірі функції демпера для зняття напруженості на ринку праці. У Івано-Франківській області до нього було залучено лише 2,2% зайнятих в ІТКП, у Львівській - 2,5%, у Тернопільській - 1,7%;

по-третє, незважаючи на деяке збільшення частки малих підприємств у загальному обсязі наданих послуг населенню, малому підприємству не вдалось компенсувати втрати загальних обсягів реалізації послуг в досліджуваних регіонах, викликані економічною кризою. У 1995 р. в досліджуваних областях спад реалізації послуг в малих підприємствах перевищив загальний спад по ІТКП в цілому. У Івано-Франківській області він становив 67,6% при загальному зниженні на 35,6%, у Львівській - на 61% при спаді в ІТКП - 41,3%, у Тернопільській - на 68% при середньому показникові у ІТКП - 29,1%;

по-четверте, деконцентрація виробництва і розвиток малого підприємства суттєво не розширили мережу підприємств сфери послуг, яка зазнала скорочення у зв'язку з кризовими явищами.

Маючи деякі позитивні показники економічної ефективності в порівнянні з іншими формами господарювання, мале підприємство не досягло бажаної цільової (економічної та соціальної) ефективності в регіоні.

Таким чином, проведений в процесі дослідження аналіз організаційних аспектів розвитку малого підприємства в сфері послуг регіону дозволяє зробити такі висновки:

розвиток малого підприємства як умова становлення ринкових процесів у сфері послуг не досягнув бажаних темпів і не забезпечив очікуваної соціальної та економічної ефективності;

в розвитку малого підприємства в сфері послуг намітились такі негативні тенденції, як відхід малого і середнього капіталу з виробництва послуг у сферу пере-

важно посередницьких операцій, недовговічність малих фірм у зв'язку з нестабільністю економічної ситуації і відсутністю стимулів до довгострокових інвестицій у сферу послуг, витіснення більшості підприємств на периферію науково-технічного прогресу, послаблення інноваційної діяльності, які відображають негативні наслідки примітивізації внутрішнього попиту на послуги, руйнація в результаті реалізації організаційного методу деконцентрації виробництва технологічно взаємопов'язаних комплексів (особливо в побутовому обслуговуванні населення);

досліджувані регіони володіють значними фізичними і людськими ресурсами для розвитку малого підприємництва практично в усіх галузевих групах послуг і, особливо, в санаторно-курортному і туристсько-екскурсійному обслуговуванні, організації відпочинку і дозвілля, побутовому обслуговуванні населення, фізкультурі і спорті. Однак, використання цього потенціалу стримується нерозвинутістю організаційних ресурсів, кризовими явищами в економіці, недосконалістю правової бази, відсутністю дієвої системи державної підтримки малого бізнесу .

Економічна політика щодо розвитку і підтримки підприємництва в Україні є недостатньо виваженою і стабільною, не знаходить кваліфікованої реалізації на регіональних рівнях. В ній помітними є ряд недоліків, які стримують розвиток всіх форм підприємництва, в т.ч. малого. До них слід віднести: розмивання специфіки функцій підтримки малого бізнесу в загальному процесі задоволення підприємницьких потреб, несформованість і нестабільність структур, які виконують функції підтримки малого підприємництва; орієнтація макроекономічної політики на збалансування бюджету на основі фіскального вилучення через високі податки на доходи коштів підприємств і населення, пониження сукупного попиту, що ліквідувало стимули до зростання виробництва та інвестування. За таких умов політика переходу до ринку адміністративно-командними методами не підкріплена створенням клімату руху до нього знизу від малого бізнесу.

Оцінка стримуючих факторів малого підприємництва дозволяє визначити такі основні шляхи організаційної діяльності щодо розвитку малого підприємництва і формування конкурентного середовища в сфері послуг: створення належної правової

бази, яка б забезпечувала правове визначення та основи малого бізнесу; визначення пріоритетних напрямків розвитку малого підприємництва у сфері послуг; розробка та реалізація державних та регіональних програм підтримки малого підприємництва з урахуванням визначених пріоритетів; переміщення функцій організаційної підтримки малого підприємництва в сфері послуг в основному на регіональний рівень, зосередження тут функцій матеріальної, фінансово-організаційної та інформаційної підтримки малого бізнесу.

2.2. Організаційні та методологічні аспекти роздержавлення в інституціональному реформуванні ІТКП

Структурна криза в ІТКП вимагає інституціональних перетворень, одним із найважливіших елементів яких є реформування власності. Відносини власності в сфері послуг формуються не на пустому місці, а на базі переходу до нової якості від системи відносин власності, яка утверджувалась на високому ступені одержавлення, адміністративно-командної моделі розпорядження. Сфера послуг в Україні та її регіонах на початку радикальних економічних реформ була представлена державною і колективною (кооперативною) формами, які по суті є елементами суспільної власності. Трансформація від відносин суспільної власності, якій характерне спільне для економічних осіб здійснення права розпорядження і присвоєння і права власника, до приватної власності, для якої характерна концентрація всіх прав у руках власника, є складним процесом, проходить через перехідні форми власності. До них слід віднести: в державній (загальнодержавна і комунальна), в колективній (кооперативна, акціонерна, корпоративна, власність громадських організацій і релігійних конфесій), в приватній (особиста, індивідуальна, приватна з застосуванням найманої праці), в змішаній (державно-кооперативна, державно-кооперативно-приватна, кооперативно-приватна, спільна).

Руйнація попередньої системи форм власності може здійснюватись двома шляхами: через роздержавлення і приватизацію, які дозволяють здійснити децентралізацію управління, подолання державного монополізму, формування приватної вла-

сності через демократичну реформу відносин власності, яка дозволить з'єднати працівника з засобами виробництва. Роздержавлення і приватизація, орієнтуючись на спільну мету - демонополізацію виробництва і формування умов ринкових відносин, за своїм змістом не ідентичні. Роздержавлення більш глибокий процес, метою якого є прискорене створення необхідних для повноцінної ринкової економіки кількості найрізноманітніших суб'єктів підприємницької діяльності, ліквідація майнової монополії держави в підприємницьких відносинах. Він включає: роздержавлення економіки через ліквідацію розподілу ресурсів, передачу частини державного майна в комунальну власність, передачу майна державних підприємств і організацій в оренду, кооператизацію, комерціалізацію діяльності державних підприємств (запровадження принципу самостійного господарювання), корпоратизацію; демонополізацію виробництва і розвиток конкуренції: приватизацію державної власності, тобто перехід її у приватні форми. Приватизація, як складова роздержавлення, відбувається тоді, коли контроль та керівництво активами передається державою в приватні руки.

Прийняття законодавчих та нормативних актів України [114, 78, 95, 90, 94, 87, 92, 252, 262] створило нормативно-правову базу роздержавлення і приватизації в сфері послуг. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 5.11.1991 р. №311 "Про розмежування державного майна України між загальнодержавною (республіканською) власністю і власністю адміністративно-територіальних одиниць (комунальною власністю)" розпочалась передача до власності адміністративно-територіальних одиниць цілого ряду об'єктів сфери послуг. У комунальну власність перейшла частина підприємств зв'язку, міського транспорту, більшість об'єктів житлового та комунального господарства, народної освіти, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту, заклади культури і побутового обслуговування населення [262.-С.4]. На відміну від країн Заходу, в Україні процес муніципалізації власності проходив у формі безоплатного передання частини загальнодержавної власності органам територіального управління і за завуженим переліком майна. Нечіткість у визначенні терміну передачі майна, невизначеність принципів розмежування об'єктів сфери послуг між обласною, районною, міською ланками, віддання функцій розмежування

майна внутрі регіонів на відкуп обласних, районних державних адміністрацій та виконкомів нижчестоящих Рад призвели до того, що процес передачі підприємств сфери послуг до комунальної власності низових ланок загострився. У сфері загальнодержавної власності, у підпорядкуванні галузевих органів управління залишилися відомчі об'єкти сфери обслуговування. За умов суттєвої руйнації матеріально-технічної бази, незадовільного фінансового стану більшості підприємств і організацій значно ускладнились умови організаційно-економічного вирішення цих проблем, що негативно відобразилось на умовах функціонування частини галузевих підкомплексів на рівні міст та районів.

Так, зокрема, в галузевому підкомплексі комунального господарства Тернопільської області розподіл майна відбувся таким чином, що до власності міста було віднесено житлові, шляхові, експлуатаційні та ремонтні служби, управління "Водоканал", комунальні автотранспортні підприємства, міські тепломережі, трест зеленого господарства, тролейбусний парк, підприємства "Міськвітло", готелі, аварійні служби, у власність районів - майно комбінатів комунальних підприємств, ЖЕКів, будинкоуправлінь, водогінно-каналізаційного, готельного господарства, а у розпорядженні області залишилось майно тих організацій і підприємств, які працюють на місто і райони, а саме ремонтно-будівельний трест "Теплокомуненерго", виробничі об'єднання будматеріалів, постачальницькі і проектні служби.

Не забезпечив остаточне вирішення проблеми спрямований на зміцнення економічних основ самоврядування адміністративно-територіальних одиниць базового рівня та цільового використання об'єктів соціальної інфраструктури Указ Президента "Про зміцнення економічних основ самоврядування міст України", згідно з яким до комунальної власності міст повинно було бути передане все майно, що забезпечує загальноміські потреби населення відповідних міст і яке ще перебуває у загальнодержавній власності та власності областей [248]. За оцінками В.Кравченко, у 1995 р. до комунальної власності було передано 31% підприємств [157.-С.4]. Процес трансформації державної власності у сфері послуг дозволив зосередити в 1995р. у комунальній власності 23,2 % обсягу реалізації платних послуг населенню України, регіонах

Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей відповідно 8,7%, 11,3%, 42,9% [279.-С.16, 17, 296, 297, 404, 405, 564, 565].

Дослідження процесу роздержавлення власності в сфері послуг окресленого регіону свідчить, що остаточного розмежування власності між регіональним і місцевим рівнем не відбулось, значна частина комунальної власності залишалась у віданні регіональних органів управління. Причиною такого явища, на нашу думку, є відсутність чіткої концепції методологічного і нормативного розподілу об'єктів комунальної власності між регіональним і місцевим рівнем. Незважаючи на пропозиції науковців виділити в законодавстві категорії муніципальна і регіональна державна власність [38.-С.47], у прийнятій Конституції України зберігається єдиний термін комунальна власність [150.-С.57]. Більш чітко право комунальної власності визначено Законом України “Про місцеве самоврядування в Україні” згідно з яким територіальним громадам сіл, селищ, міст, районів у містах належить право комунальної власності на відповідній території на житловий фонд, заклади культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, визначені об'єктами комунальної власності. Територіальні громади сіл, селищ, міст можуть об'єднувати на договірних засадах на правах спільної дольової власності об'єкти права комунальної власності для виконання спільних проєктів, створювати для цього відповідні органи та служби. Районні та обласні ради від імені територіальних громад сіл, селищ, міст здійснюють управління об'єктами їхньої спільної власності, що задовольняють потреби територіальних громад [84.-С.24]. Розв'язуючи ряд проблем, пов'язаних з розпорядженням об'єктами сфери послуг, що знаходяться в комунальній власності, Закон не містить механізмів передачі державного майна у комунальну власність, концепції розмежування комунального майна всередині регіонів. На практиці закріплення об'єктів сфери послуг за певними рівнями влади залишається дискусійним.

Вирішення проблем про розмежування управління об'єктами сфери послуг між обласними, районними радами та територіальними громадами, сільськими, селищними, міськими радами повинно базуватися на чітких критеріях. Зокрема, вважаємо, що при формуванні переліку об'єктів сфери послуг, які повинні закріпитись у

їх складі, делегуванні управління цими об'єктами, слід врахувати: ринок послуги, радіус обслуговування, приналежність виду послуги до певного таксономічного рівня, потребу в дотаціях і можливості фінансування з бюджету того чи іншого рівня. З огляду на це, завершуючи роботу з розмежування власності, в складі комунальної власності органів регіонального рівня слід закріпити об'єкти сфери послуг, які обслуговують потреби кількох регіонів, регіону в цілому - міжміський транспорт, системи зв'язку, частину закладів освіти, фізичної культури і спорту, охорони здоров'я регіонального значення. До складу власності органів місцевого самоврядування слід включити об'єкти сфери послуг, які забезпечують життєдіяльність міста, селища, села - житлово-комунальне господарство, міський транспорт, міські системи зв'язку, частину закладів охорони здоров'я, освіти, фізичної культури і спорту, нотаріальні контори, місцеві об'єкти туризму і екскурсій. У загальнодержавній власності слід закріпити об'єкти сфери послуг, які мають загальнодержавне значення - республіканські онкологічні, кардіологічні та інші лікувальні центри, санаторії, туристські бази республіканського і міждержавного значення, вузи третього і четвертого рівнів акредитації та ін. Розподіл об'єктів сфери послуг за суб'єктами власності в кінцевому рахунку повинен забезпечити: комплексний підхід в розвитку її матеріально-технічної бази з врахуванням умов території; узгодження потреб в розвитку сфери послуг з можливостями бюджетів відповідних територіальних рівнів; надання органам місцевого самоврядування можливості стати учасниками ринкових відносин; заснування ринкових механізмів управління територіальними комплексами послуг.

Важливим напрямком роздержавлення є поділ монопольних державних утворень в сфері послуг шляхом передачі державної власності в колективну через оренду, комерціалізацію і корпоратизацію, які поетапно реалізувались в системі ІТКП.

Процес передачі майна державних підприємств і організацій в оренду в побутовому обслуговуванні, охороні здоров'я, комунальному господарстві, туристсько-екскурсійному обслуговуванні створив передумови для можливої приватизації, сформував нову організаційно-правову форму господарювання в сфері послуг - орендне підприємство, орендно-побутове підприємство, організацію орендарів. Разом з тим,

через оренду, як форму роздержавлення було створено виключно вигідні умови приватизації. При високому рівні інфляції у 1993-1994 р.р. перехід на оренду став прихованою формою підготовки до майже безоплатної передачі підприємств їх працівникам. Уже в 1995 р. частка послуг, наданих орендними підприємствами в Івано-Франківській області, склала всього 0,15%, у Львівській - 0,30%, Тернопільській - 1,3%.

Комерціалізація як форма роздержавлення була спрямована на виділення з великих (як правило, територіально-спеціалізованих) об'єднань самостійних госпрозрахункових (а часом і юридичних) одиниць - фабрик, цехів, окремих установ і організацій, виведення підприємств з-під контролю конгломерату, зняття з них тягаря накладних витрат, підготовку їх до роботи в умовах економічного ризику. Комерціалізації підлягали підприємства побутового обслуговування населення, транспортні організації, готелі з обслуговування населення на відпочинку і лікуванні без путівок, контори для обміну житла, інвентарбюро. Однак, дослідження, проведені в регіонах Галичини, показують, що некваліфікована робота з організації цього процесу, нестача матеріальних ресурсів і високі ціни на них, неготовність управлінських структур до роботи з великою кількістю юридичних осіб, несприятливі умови отримання кредиту призвели до негативних наслідків комерціалізації, низької ефективності її щодо створення конкурентного середовища. Комерціалізовані підприємства залишились у віданні держави, що в певній мірі загальмувало процес приватизації. В умовах лібералізації цін комерціалізація не сприяла протистоянню негативним наслідкам монополізму, хоча державний вплив послабився, а організаційна єдність підприємств порушилась. Особливо проявились ці наслідки в побутовому обслуговуванні сільського населення. В результаті руйнації внутрісистемної кооперації мережа комплексних приймальних пунктів у сфері побутового обслуговування сільського населення Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей скоротилась удвічі, був закритий ряд будинків побуту. Досвід комерціалізації в сфері послуг дозволяє зробити висновок, що процес реформування власності вимагає врахування специфіки функціонування підприємств і установ в її окремих галузях, а також соціальної доктрини

держави щодо пільг і гарантій в сфері споживання послуг. Разом з тим, приватизація в сфері послуг, як завершальний її етап, в Україні здійснюється за типовою схемою, визначеною українським законодавством, державними і місцевими програмами.

Програмами приватизації було передбачено першочергову приватизацію таких об'єктів сфери послуг, що найбільше впливають на розвиток споживчого ринку: підприємства побутового обслуговування населення, експлуатаційні підприємства житлово-комунального господарства, збиткове господарство сфери послуг, якщо його збитковість не зумовлена застосуванням державних фіксованих та регульованих цін і тарифів, законсервовані об'єкти сфери послуг, об'єкти незавершеного будівництва, які фінансуються за рахунок державних капітальних вкладень. За погодженням Кабінету Міністрів була дозволена приватизація підприємств залізничного, морського, річкового, авіаційного та автомобільного транспорту, експлуатаційних підприємств водопровідно-каналізаційного, теплового і газового господарства житлово-комунальної галузі. До об'єктів сфери послуг, які не підлягають приватизації, були віднесені: телевізійні та радіотрансляційні центри, об'єкти освіти, фізичної культури, спорту, що фінансуються з бюджету, а також підрозділи, технічно пов'язані з навчальним процесом; об'єкти культури, мистецтва, парки загальнонаціонального призначення, крематорії і кладовища, метрополітен і міський електротранспорт, об'єкти інженерної інфраструктури, пов'язані з виробництвом і постачанням споживачам води, газу, тепла. Було визначено також, що об'єкти освіти, фізичної культури і спорту, які належать підприємствам та відомствам, можуть приватизуватись за умови збереження їх призначення. Згідно з прогнозом зміни форми власності Фонд державного майна України встановив на 1992 р. приватизувати у сфері побутового обслуговування 30% вартості основних фондів з прогнозом наростаючих підсумків на 1993 р. - 90%, 1994 р. - 100%, у житлово-комунальному господарстві відповідно 5%, 10%, 20%, в інших галузях - 10%, 20%, 30% [47].

Реалізація програм приватизації майна державних підприємств сфери послуг в 1992-1994 р.р. дозволила змінити їх розподіл за формами власності. Якщо в 1991 р. серед підприємств, що надавали платні послуги населенню України 87% були дер-

жавні підприємства, то у 1993 р. їх частка склала 70%, а в 1994 р. 66%. В досліджуваних областях тенденція і темпи реформування власності в основному відповідали загальноукраїнським. У 1994 р. частка підприємств недержавної власності у сфері послуг Івано-Франківської області склала 23%, Львівської - 30%, Тернопільської - 25,6%. У її складі домінували підприємства колективної власності (від 62,5% у Львівській до 94,4% у Тернопільській). Особливістю регіональних процесів приватизації у сфері послуг стала значно вища в порівнянні з середньоукраїнським показником частка підприємств приватної власності (34,0% у Івано-Франківській, 37,5% у Львівській області в складі недержавної власності при середньоукраїнському показникові - 13%). Для Івано-Франківської області суттєвим було домінування орендних підприємств (94,0%) у складі підприємств змішаної форми власності.

Незважаючи на певні позитивні зрушення в реформуванні власності, реалізація програм приватизації майна державних підприємств у сфері послуг, як і в інших галузях, у 1992-1994 р.р. здійснювалась незадовільно і лише завдяки відомим указам Президента України [247, 246] на середину 1996 р. у ній вдалося практично завершити малу приватизацію. В цілому в Україні за 1992-1995 р.р. було приватизовано 413 об'єктів житлово-комунального господарства і 6160 об'єктів побутового обслуговування населення [236.-С.20, 21].

Темпи реалізації і результативність програм приватизації залежать від характеру вирішення ряду організаційних і методологічних проблем та визначення меж приватизації щодо окремих галузей сфери послуг і видів обслуговування, вибору способу приватизації, визначення доцільності приватизації власності місцевих самоврядувань, вибору методики оцінки вартості майна, механізму розв'язання проблеми приватизації відомчих об'єктів сфери послуг та ін. Дослідження, проведені в означених регіонах, свідчать, що гальмуючими факторами процесу приватизації у сфері послуг стали: несприятливі політичні, економічні та соціальні умови, відсутність єдності думок органів законодавчої та виконавчої влади щодо умов, порядку і темпів її проведення, суперечність і нестабільність правової бази, плинність кадрів, які займаються приватизацією, незадовільне матеріально-технічне забезпечення місцевих програм

приватизації, незадовільний стан фінансово-кредитної системи, пряме втручання державних органів у діяльність недержавних підприємств, що зробило приватизацію для багатьох підприємств недоцільною.

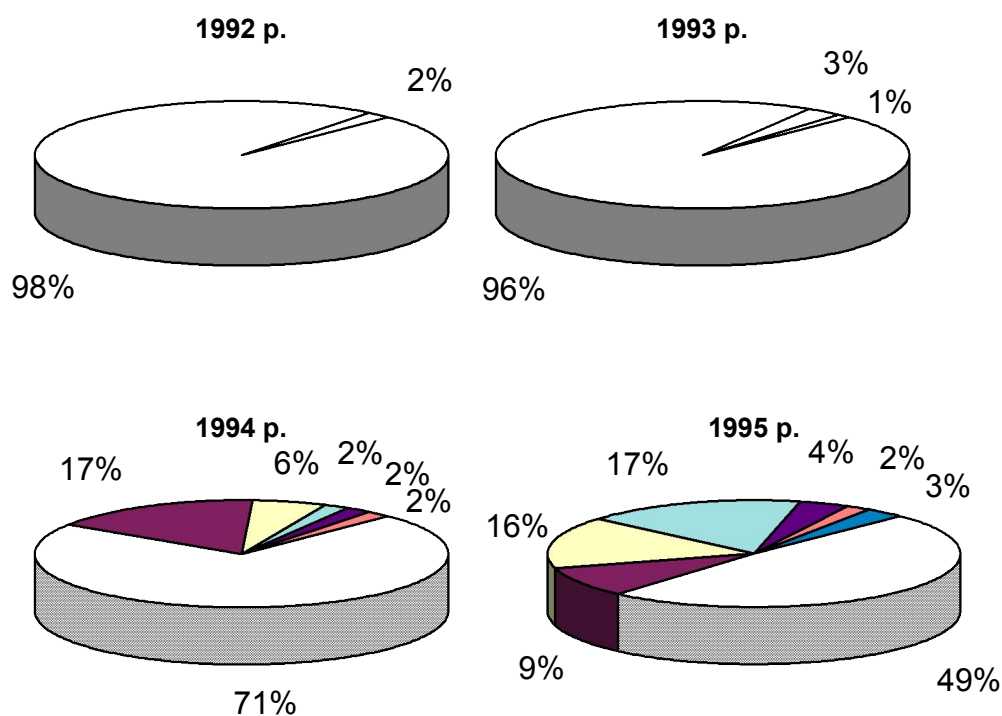
Аналіз способів приватизації об'єктів сфери послуг в досліджуваних регіонах і в Україні свідчить, що домінуючими в них стали викуп підприємства товариством покупців і через оренду, через які в Україні було приватизовано до 1995 р. дві третини всіх об'єктів сфери послуг. Оренда, як форма роздержавлення, стимулюючи колективи до ефективної роботи, обмежила право громадян щодо участі у приватизації будь-якого об'єкта. Обираючи шлях приватизації через оренду з викупом, трудові колективи старалися не допустити до приватизації сторонніх осіб. Як неконкурентний спосіб приватизації оренда сприяла фактично безплатній передачі об'єктів (за заниженою ціною), що не забезпечило очікуваних надходжень до бюджету. Лише в 1995 р. з прийняттям Верховною Радою нової редакції Закону про оренду застосування оренди з викупом як способу приватизації стало неможливим.

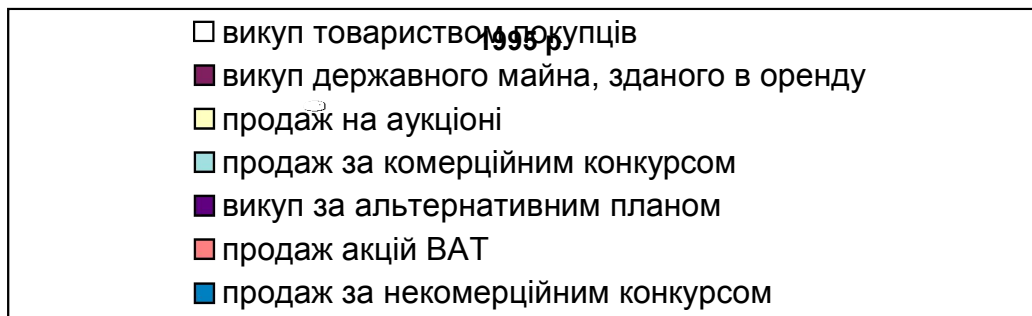
Негативно на процесі приватизації об'єктів сфери послуг, що відносяться до групи об'єктів малої приватизації, відобразилась проблема приватизації приміщень. Згідно з Законом про малу приватизацію будівлі, споруди, приміщення за бажанням покупців приватизуються разом з розташованими в них об'єктами приватизації. Однак, у 1992-1993 р.р. зміна форми власності державного майна проходила без приватизації приміщень. Приватизація майна без приміщень не дає змоги створити незалежного і зацікавленого суб'єкта господарської діяльності. Починаючи з 1994 р., органи приватизації займаються приватизацією приміщень, в яких знаходяться підприємства, створені на базі майна, приватизованого в 1992-1993 р.р., що інколи блокується уже зі сторони покупців за відсутності коштів на їх придбання. В результаті “завершений процес малої приватизації” в сфері послуг залишається незавершеним до кінця.

Досвід країн Східної Європи показує, що основною формою приватизації у сфері послуг став продаж об'єктів з аукціону, який як форма малої приватизації був використаний у 1992 р. у Львові, в 1995 р. у Івано-Франківській області, у другій по-

ловині 1995 р. в усіх трьох досліджуваних областях. Фактично з цього періоду конкурсні способи приватизації почали відігравати все більшу роль (рис.2.4).

Аналіз постприватизаційної діяльності малих підприємств сфери послуг Тернопільської області показав, що підприємства, приватизовані конкурентними методами, виявилися більш активними в своїй діяльності, ніж викуплені трудовими колективами. Про це свідчить суттєве відхилення в показниках збільшення обсягів реалізації послуг (на 21,4%), зростання кола постачальників (на 17,5%), рівня інтенсифікації праці (на 15,2%), прибутковості виробництва (на 15,6%). Разом з тим, аукціонний продаж об'єктів, який відбувався в умовах боротьби між представниками трудових колективів, місцевих адміністрацій (прихильниками неконкурентних способів приватизації) і прихильниками ринкових способів приватизації, не дав очікуваного економічного і соціального ефекту. Одним із компромісних варіантів стали аукціони з пільговими умовами для трудового колективу або аукціони з обмеженим доступом. В результаті цього, а також із-за впровадження механізму експертної оцінки майна при різних способах приватизації, аукціон став найдешевшою формою приватизації, а викуп трудовим колективом найдорожчою.

Рис. 2.4. Структура застосування способів приватизації у сфері послуг за роками приватизаційного процесу.¹

Таким чином, стимулюючи конкурсні способи приватизації, послабили економічну результативність аукціонів і конкурсів для укріплення місцевих бюджетів. Продаж з аукціону підприємств побутового обслуговування і комунального господарства (особливо в сільській місцевості) часто супроводжувався їх перепрофілюванням на інші види діяльності, які дають вищий прибуток власнику. Це привело до підриву матеріально-технічної бази територіальних комплексів послуг.

Ряд об'єктів сфери послуг приватизується способами, рекомендованими для об'єктів великої приватизації. При цьому згідно з Указом Президента України від 15.06.1993 р. "Про корпоратизацію підприємств", частина з них пройшла попередньо корпоратизацію, що дозволило, з одного боку, прискорити процес приватизації "зверху", закріпити позиції бюрократичного апарату і створити основу номенклатурної приватизації, з другого - створити основу масової (народної) приватизації через систему майнових сертифікатів (табл.2.3). Через способи великої приватизації приватизуються в основному об'єкти освіти, охорони здоров'я, туризму, зв'язку, транспорту.

Таблиця 2.3. Корпоратизація підприємств сфери послуг за станом на 1 січня 1995 р. у розрізі міністерств і відомств [235.-С.136-139].

	Підприємства, що підлягають корпоратизації	Підприємства, комісії приватизації яких розпо-	Підприємства, акти оцінки вартості майна	Підприємства, рішення про приватизацію майна яких	ВАТ, акції яких передано фон-	ВАТ, плани розміщення акцій яких
--	--	--	--	---	-------------------------------	----------------------------------

Примітка. ¹ Складено на основі звітів регіональних відділень Фонду державного майна Івано-Франківської, Тернопільської, Львівської областей.

		чали роботу	яких підписано	прийнято	ду	затверджено
Міністерство транспорту України	452	4	49	15	20	5
Міністерство зв'язку України	2	1	1	1	-	-
Державний комітет України з житлово-комунального господарства	33	-	33	16	4	4
Міністерство культури України	4	-	4	6	3	3
Міністерство охорони здоров'я	5	-	2	2	1	1
Державний комітет України з туризму	15	1	4	2	2	2

На відміну від країн з розвинутою ринковою економікою, де процес розвитку корпоративних відносин відбувається у вигляді деперсоніфікації великої приватної власності на засоби виробництва, в Україні формування корпоративних структур у сфері послуг здійснюється шляхом роздержавлення суспільної власності та її персоніфікації трудовими колективами й інвесторами. З трьох можливих методів акціонування - продаж акцій шляхом відкритої передплати або на фондових біржах, реалізація акцій підприємств у власність трудового колективу, обмін приватизаційних майнових сертифікатів на акції підприємств, що приватизуються, - домінує останній. Передбачаючи попередній розподіл приватизаційних паперів серед всього населення з наданням певних пільг трудовим колективам і адміністрації підприємств, а пізніше обмін їх на акції підприємств, що приватизуються, цей метод приводить до створення величезної кількості дрібних власників акцій, які виступають лише формальними власниками приватизованих підприємств, не можуть здійснювати реального впливу на адміністрацію, а, отже, на діяльність приватизованих підприємств. Слабке право власності в акціонерних товариствах, віддалення її суб'єкта від об'єкта знижує ефективність управління. Концентрація акціонерного капіталу в малочисельній групі власників, формування "золотого ядра", яке володіє контрольним пакетом акцій, відбувається за умов відсутності легальної конвертованості майнових сертифікатів, нестачі в багатьох регіонах майна для їх розміщення, небажання керівництва реєструвати свої підприємства у ролі емітентів, недостатності розвитку інститутів фондового ринку, пасивності інвестиційних фондів щодо інвестування нагромаджених майнових сертифікатів, суттєвого впливу кланових інтересів. В цілому охарактеризована

ситуація сповільнює темпи великої приватизації, компроментує ідею “народної приватизації”, стримує формування реального власника і процес інвестування у виробництво послуг. Негативними моментами приватизації великих і середніх підприємств сфери послуг є: тенденція до створення закритих акціонерних товариств у післяприватизаційний період; збереження за державою великих пакетів акцій там, де такої необхідності нема, а, відповідно, порушення права дрібних інвесторів і співвласників; приватизація більшості великих підприємств цілісним майновим комплексом, а, значить, перенесення монопольних утворень в систему недержавних форм власності.

Оцінка способів приватизації у сфері послуг дозволяє зробити висновок. В Україні та регіонах при приватизації її об’єктів було поєднано варіант номенклатурної приватизації з приватизацією “народною”, хоча остання через низьку ціну приватизаційного майнового сертифіката, несформованість ринку цінних паперів не забезпечила реальних можливостей громадян щодо інвестування. Завідомо не були забезпечені рівні стартові умови приватизації. Занижена ціна при приватизації полегшила умови приватизації лише для певної групи громадян, оскільки більшість з них за рівнем своїх грошових доходів спроможна лише на поточне споживання. Програми приватизації не дали очікуваного ефекту з точки зору сприятливих умов приватного підприємництва, виявились важелем швидкого і дешевого перерозподілу державного майна.

Суттєвим недоліком приватизації у сфері послуг виявилось недостатнє врахування галузевих особливостей функціонування окремих об’єктів. І хоча нормативно була визначена необхідність запровадження секторного аналізу для вибору способів, темпів і масштабів приватизації в окремих галузях, на практиці застосовувались типові схеми приватизації майстерень, ательє, будинків побуту, комплексних приймальних пунктів. Оцінка процесу приватизації у сфері послуг в галузевому розрізі свідчить, що в найбільшій мірі вона охопила житлово-комунальне господарство і побутове обслуговування населення (табл.2.4).

Таблиця 2.4. Приватизація державного майна сфери послуг в Україні (підпри-

ємств) [236.-С.21].

Галузь	1992-1993 р.р.	1994 р.	1995 р.				
			Усього	I кв.	II кв.	III кв.	IV кв.
Житлово-комунальне господарство	28	85	302	33	21	77	171
Побутове обслуговування	950	1880	3330	201	373	840	1916
Охорона здоров'я	3	12	55	2	-	2	51
Культура і мистецтво	8	11	33	-	4	6	23
Народна освіта	6	8	18	2	-	4	12
Транспорт і зв'язок ¹	48	166	378	16	52	79	229
Інші	19	71	102	17	41	14	30

Недостатнє врахування особливостей приватизації найбільш негативно відобразилось на розвитку таких галузевих підкомплексів ІТКП, як побутове обслуговування населення, житлово-комунальне господарство, культура, санаторно-курортне та туристсько-екскурсійне обслуговування, охорона здоров'я.

При запровадженні загальних моделей приватизації домінує принцип першочергової приватизації малоефективних виробництв. Альтернативно, на нашу думку, в основу підходів до визначення меж, особливостей приватизації повинні бути покладені інші критерії і, зокрема: потенційна привабливість окремих виробництв сфери послуг для приватних інвесторів; соціальна значимість об'єкта і критерії суспільства щодо соціальних гарантій у сфері надання послуг; індивідуальність чи спільність споживання послуг. Виходячи з вказаних критеріїв, у сфері послуг можна виділити три групи підприємств і установ, до яких слід застосувати диференційовані підходи щодо подальшого процесу приватизації:

- підприємства, які є інвестиційно привабливими для суб'єктів підприємницької діяльності і їх ефективність дозволяє забезпечити достатнє виробництво вказаних послуг суб'єктами ринкових відносин. Сюди слід віднести підприємства побутового обслуговування населення, готельне господарство, частину транспорту, житлово-експлуатаційні управління з обслуговування приватизованих квартир. Ця група підприємств у кінцевому рахунку має бути приватизована. Місцеві органи влади повинні

Примітка. ¹ Транспорт і зв'язок представлені з врахуванням обслуговування підприємств; інші галузі включають не тільки галузі сфери послуг.

сконцентрувати свою діяльність на побудові моделі взаємоспівробітництва з цими структурами через механізми підтримки їх в окремих видах діяльності або в окремих регіональних одиницях;

- підприємства, які залишаються природними монополістами в наданні послуг, як правило, об'єкти інженерної інфраструктури міст і населених пунктів, які забезпечують основу надання житлово-комунальних послуг (мережі газо-, водо-, тепlopостачання, система водовідведення і каналізації) переважна кількість підприємств міського громадського транспорту, кладовища, підприємства електромереж, житловий фонд для малозабезпечених. Дані заклади надають послуги, які споживаються колективно, соціально значимі і носять утилітарний характер. Об'єкти такого типу повинні залишатись у сфері комунальної власності, утримуватись місцевими органами влади або перейти в категорію муніципальних підприємств;

- підприємства і заклади, які надають послуги з так званим зовнішнім ефектом - об'єкти охорони здоров'я, освіти, культури, санаторно-курортного і туристсько-екскурсійного обслуговування, об'єкти фізкультури і спорту. З точки зору перспектив приватизації в цій групі підприємств можливі варіанти: розвиток і збереження державних форм надання послуг, обмежена приватизація, паралельний розвиток приватних структур, утворених з ініціативи товаровиробників.

Реформування власності в промисловості та інших галузях гостро поставило проблему використання соціально-культурних об'єктів та об'єктів комунально-побутового призначення, що є на балансі приватизовуваних підприємств. Чинним законодавством України з питань приватизації передбачається, що такі об'єкти можуть бути: а) передані новому власнику на платній основі згідно з законодавством про приватизацію; б) передані новому власнику на умовах оренди; в) передані до комунальної власності; г) передані безплатно товариству покупців відповідно до ст.24 Закону України "Про приватизацію майна державних підприємств". Несинхронність процесів тотального переходу відомчих об'єктів соціально-культурного і комунально-побутового призначення в комунальну власність місцевих самоврядувань і процесів децентралізації у формуванні місцевих бюджетів спричинила гостро-

ту і складність проблеми “муніципалізації” соціальних об’єктів. Політика збереження профілю і нормального функціонування об’єктів сфери послуг (дитячих дошкільних закладів, спортивних таборів, клубів, та ін.) ускладнюється відсутністю коштів у місцевих бюджетах, нерівномірністю розміщення відомчих об’єктів сфери послуг по населених пунктах, значною відмінністю матеріальної бази цих об’єктів в залежності від галузевого профілю “попередніх господарів”, високою зношеністю основних фондів відомчих об’єктів у зв’язку з погіршенням фінансового стану підприємств-власників в умовах кризи.

Передача об’єктів сфери послуг приватизовуваних підприємств у комунальну власність зачіпає інтереси приватизовуваного підприємства, працівників соціального об’єкта, населення, як споживача і місцевих органів влади. Тому вона повинна забезпечити такі цілі: підприємству - скоротити невиробничі витрати; колективам соціальних об’єктів - зберегти профіль роботи і робочі місця; населенню - не втратити можливість користуватися гарантованим мінімумом соціальних благ; місцевим органам влади - виконати соціальні функції з обслуговування населення і не допустити соціального напруження. Вирішення цих проблем може бути забезпечене такими шляхами: удосконалення механізмів формування місцевих бюджетів, зниження їх залежності від економічного стану підприємств регіону через збільшення частки закріплених і скорочення частки регульованих доходів; збільшення частки послуг, які надаються за рахунок коштів споживачів при узгодженості з темпами зростання реальної заробітної плати; акумуляція коштів для тимчасового утримання соціально-інфраструктурного фонду і використання їх для збереження гарантованого соціального мінімуму послуг; попередня, передуюча передачі у комунальну власність санація об’єктів сфери послуг підприємствами, які приватизуються, визначення її як умови приватизації.

Такий підхід дозволив би забезпечити оптимальне поєднання інтересів суб’єктів організаційно-економічного механізму реформування власності в сфері послуг, не допустив швидкого перепрофілювання об’єктів, що, на жаль, стало масовим явищем. Об’єктивна необхідність комплексного розвитку сфери послуг, завдання

виконання соціальних функцій в розвитку регіонів вимагають формування організаційного механізму цього процесу через розробку підпрограм передачі об'єктів сфери послуг приватизовуваних підприємств у комунальну власність у складі регіональних програм приватизації.

Найбільш значні відмінності в реальних правах громадян на придбання державного майна проявляються у часовому аспекті. Це в певній мірі пояснюється індексаціями вартості основних фондів, але головним чином змінами методології оцінки вартості майна об'єктів приватизації. У світовій практиці відпрацьовані три стандартні методи оцінки майна: метод, який базується на оцінці вартості активів; метод, який базується на співвідношенні між цінами і доходами; метод, заснований на врахуванні дисконтованої вартості очікуваного в майбутньому притоку готівки. У зв'язку з нерозвинутістю ринку нерухомості, збереженням деформації цін і взаємозаборогованості підприємств, відсутністю розвинутого ринку цінних паперів, нестабільним рівнем інфляції, жоден з вказаних методів не використовується при оцінці вартості майна в Україні. За тривалий період приватизації в Україні використовувалось три методики оцінки вартості майна [241, 242, 243]. Кожна наступна методика враховувала досвід приватизації, вводила нові положення, які перешкоджали розпродажу державної власності за безцінь. Найбільш кардинальних змін зазнали методичні положення щодо оцінки вартості орендованого майна.

Згідно з методикою 1993 р. вартість майна, зданого в оренду, не індексувалася. В 1993 р. була введена індексація запасів і затрат, що на певний період ускладнила викуп орендованого майна, а пізніше при високих темпах інфляції знову поставила організації орендарів у більш вигідні умови порівняно з трудовими колективами державних підприємств. Методика, прийнята 18.01.1995 р., передбачила індексацію не тільки вартості запасів і затрат, зданих в оренду, але й усіх оборотних засобів. Внаслідок такого підходу значно збільшується вартість майна, яке підлягає приватизації (перукарень, пралень), яким при оренді важко бути прибутковими. Фактично орендні підприємства були прирівняні до комерційних структур. Зміна формули оцінки вартості оборотних коштів в методиці 1995р. призвела до різкого підвищення

вартості оборотних коштів, перетворення оренди в найбільш дорогий спосіб приватизації. Цьому сприяло і запровадження експертної оцінки майна. Певні методологічні та організаційні проблеми в приватизації об'єктів сфери послуг виникли у зв'язку з реалізацією Указу Президента №827 “Про заходи по прискоренню малої приватизації в Україні”, зокрема, “Положення про патент на право оренди приміщень”, “Положення про вартість патенту”, згідно з якими будови, в яких знаходяться об'єкти малої приватизації, повинні бути викуплені, а якщо на це є заборона, орган приватизації продає патент на право оренди цього приміщення на строк не менше 10 років. Ці положення, ставши в суперечність з “Законом про оренду”, поставили орендарів у повну незахищеність, необхідність здійснення подвійної оплати за споруди і приміщення - орендної і патентної плати. Багато закладів сфери послуг знаходиться в приміщеннях, які не підлягають приватизації (пам'ятки культури та ін.), утримуючи за необхідністю водо-, тепло- та інші комунікації, здійснюючи їх ремонт. Це приводить до погіршення фінансового стану таких установ і неможливості нагромадження коштів для приватизації, а з введенням експертної оцінки будівель процес викупу стає непомірно дорогим.

Мета приватизації державного майна - створення нового економічного середовища, в якому діяльність підприємств з надання послуг була б ефективною як для підприємств, так і для населення. Дослідження роботи місцевих органів управління з організації приватизації в окресленому регіоні свідчить, що на практиці не відпрацьований і не задіяний механізм оцінки економічних і соціальних наслідків приватизації підприємств державної власності взагалі і в окремих галузях, зокрема. В регіонах України відсутня загальноприйнята статистична інформація і аналітичні форми, які б дозволили достатньо повно кількісно оцінити процес приватизації в сфері послуг, його соціальні наслідки, ефективність роботи підприємств у постприватизаційний період. Виникає проблема формування спеціальної інформаційно-довідкової бази з даного напрямку. За відсутності достатньої статистичної бази можуть бути використані методи соціологічних обстежень, експертних оцінок, розробки паспортів територій.

Для оцінки діяльності підприємств у постприватизаційний період в процесі дослідження нами було використано метод вибіркового обстеження ста підприємств сфери послуг м.Тернополя, які здійснили реформування власності в рамках програм малої приватизації. Вивчення даних опитування свідчать, що, незважаючи на негативні явища в ході приватизації державного майна у сфері послуг, підприємства, де сформувався реальний власник, після приватизації працюють більш ефективно. Переважна більшість (60,7%) збільшили обсяг реалізації послуг, 45,2% обстежених підняли, а 52% не допустили зменшення клієнтів, 64% підприємств зберегли попередню кількість робочих місць, а 26,2% - їх збільшили. Інтенсивність праці в більшості досліджуваних приватизованих підприємств зростає (58,3%), що дозволило підняти прибутковість (50% досліджуваних підприємств), суттєво збільшили доходи працюючих (39,3% підприємств) або не допустили їх зниження (40,7% підприємств).

Порівняння показників функціонування приватизованих підприємств і підприємств державної власності показує значну перевагу перших практично по всіх позиціях. Серед підприємств недержавних форм власності найефективнішими виявилися приватні, показники діяльності яких значно перевищують аналогічні в колективних і змішаних виробництвах. В результаті приватизації підприємства в основному зберігають профіль своєї попередньої діяльності, що закономірно для підприємств, більшість яких приватизовано способом викупу трудовим колективом, і лише частина (приблизно третина) розширює або змінює його. Проведені обстеження показують, що ефективніше працюють підприємства, які мають більший післяприватизаційний період [187.-С.8]. Однак, всі групи приватизованих підприємств частіше реінвестують, ніж вкладають додаткові кошти у виробництво. Аналіз напрямків використання прибутку підприємствами сфери послуг свідчить, що найчастіше він використовується на проведення “косметичного” або капітального ремонту приміщень, на матеріальне стимулювання працюючих і покращення умов їх праці і в меншій мірі на придбання обладнання і модернізацію виробництва (додаток Б табл.Б.6). Серед проблем післяприватизаційної діяльності найбільш гострими є: проблема високих податків (відзначили 96% опитаних), узгодженість і нестабільність законодавства з пи-

тань приватизації, фінансово-бюджетного і грошово-кредитного регулювання (71% опитаних), проблема приміщень, корумпованість органів влади, рекет, відсутність знань з управління бізнесом, проблеми кредитів, доступу до інформаційних і комунікаційних систем. Це не дозволяє у повній мірі відчувати потужний потенціал приватизованого сектора, як умови і фактора функціонування ринків послуг.

Оцінка постприватизаційної діяльності підприємств сфери послуг свідчить, що об'єктивною умовою забезпечення ефективності приватизації, як складової інституціональних змін в ІТКП, повинна стати постприватизаційна підтримка приватизованих підприємств. Аналіз використання коштів від приватизації у 1992-1995 р.р. і на 1996 р. свідчить, що вони не в достатній мірі спрямовуються на підтримання приватизованих підприємств, створення нових робочих місць, кредитування їх технічного переозброєння. Домінують фіскальні цілі приватизації. Так, зокрема, Державною програмою приватизації передбачалось перерахування у 1993 р. в бюджет 30% коштів, які надходять від приватизації, у 1994 р. відповідно - 50%. Фактично Законом України "Про Державний бюджет України на 1994 р." цей розмір зменшений на 50% у 1993р. і 80% у 1994 р. [128.-С.7]. У 1995 р. відрахування до бюджетів склали 60,2% надходжень на рахунки позабюджетних фондів [236.-С.20]. Найбільш важливим напрямком повинна стати інвестиційна підтримка приватизованих підприємств в пріоритетних видах послуг. До них слід віднести підприємства, які надають малорентабельні утилітарні та соціально-значущі види послуг. Зусилля регіональних органів управління мають бути спрямовані на збереження матеріально-технічної бази об'єктів сфери послуг. Одним із варіантів вирішення цієї проблеми могло б бути запровадження інвестиційного контракту, як способу продажу нерухомості в процесі приватизації комунальної власності. Швидкого організаційного вирішення вимагають питання щодо приватизації частини об'єктів сфери послуг, від яких відмовились як підприємства, так і місцеві Ради народних депутатів.

Запровадження моніторингу процесів приватизації, його соціальних наслідків і діяльності підприємств у постприватизаційний період в кожному регіоні вимагає вдпрацювання його методики. В цілому вона могла б бути представлена як сукупність

таких складових: методика аналізу ходу приватизації (за показниками темпів приватизації в розрізі галузевих груп і видів послуг, районів, причин, які стримують приватизацію в цілому і в окремих галузевих групах); методика оцінки і прогнозування її наслідків (за показниками збільшення або зменшення виробництва послуг, розмірів надходжень в доходну частину бюджету, скорочення або збільшення безробіття, зростання робочих місць, підвищення рівня життя населення і т.ін.); методика оцінки результатів діяльності приватизованих підприємств (за показниками оцінки виробничої діяльності, показниками ліквідності та фінансової стійкості). В контексті заходів з організації моніторингу слід запровадити механізм контролю за виконанням угод купівлі-продажу, особливо стосовно об'єктів сфери послуг у сільській місцевості, включити блок довідкової інформації з питань приватизації у сфері послуг в програми інформаційного забезпечення регіонального управління. Для оцінки ходу приватизації у сфері послуг можна використати: первинну (вихідну) інформацію, яка знаходиться в регіональних відділеннях фонду держмайна і їх бюлетенях, зокрема, форму І-П "Приватизація", дані актів інвентаризаційних комісій, підготовлених для купівлі-продажу підприємств, дані про суми відрахувань коштів у місцеві бюджети в процесі приватизації, податкових адміністрацій і банків, статuti акціонерних товариств, угоди про оренду, угоди приватизації між регіональними фондами майна і новими власниками підприємств щодо технічного переоснащення підприємства, збереження його профілю, номенклатури послуг, заходів з утримання соціальних об'єктів; свідоцтва про акціонерні товариства, засновниками яких виступили регіональні фонди держмайна; свідоцтва про власність на державні (комунальні) частки (паї, акції) в капіталі акціонерних товариств; документи про нарахування дивідендів і виручки від приватизації підприємств у відповідності з планом доходів відповідних бюджетів. Крім створення банку інформації про хід приватизації необхідно розробити пакет форм і таблиць, які б дозволили зробити порівняльний аналіз роботи підприємств, що змінили форми власності, оцінити напрямки зміни галузевої і територіальної структури ІТКП за формами власності, проаналізувати фінансові відносини в процесі приватизації. В перелік таблиць і форм можуть ввійти: оцінка вартості будов,

споруд, машин, устаткування та інших основних фондів (яка є в актах оцінки майна, що передається в регіональні фонди майна); оцінка вартості незавершеного капітального будівництва і невстановленого устаткування в сфері послуг; оцінка і наявність довгострокових фінансових вкладень; оцінка і наявність матеріальних активів, запасів, грошових та інших фінансових активів.

Продовжуючи процес приватизації у сфері послуг, слід врахувати певні особливості галузевих підкомплексів. Зокрема, приватизація у сфері санаторно-курортних і туристсько-екскурсійних послуг в більшій або меншій мірі має бути обмеженою і поетапною. Певна частка об'єктів цих підкомплексів повинна залишитись в державній, комунальній, профспілковій власності і власності громадських організацій. Це стосується об'єктів, які знаходяться в національних парках, заказниках, заповідниках, об'єктів, які покликані обслуговувати хронічно хворих, інвалідів, профільних (туберкульозного, кардіологічного та іншого профілю). Передача іншої частки об'єктів у приватну власність може здійснитись через способи малої приватизації відомчих невеликих об'єктів (баз відпочинку, турбаз, туристичних кутків) і акціонування великих санаторно-курортних комплексів. В системі санаторно-курортних і туристичних послуг ефективним був би, на наш погляд, симбіоз форм власності, де безплатність поєднується з платністю. Його слід розвивати в підкомплексах медичного обслуговування, освітніх послуг, послуг закладів культури, фізкультури і спорту. Приватизація в медичному обслуговуванні повинна охопити консультативно-лікувальні, стоматологічні заклади та патронажне обслуговування. Організаційно це може бути досягнуто через виділення в лікувальному закладі відповідного підрозділу в самостійну госпрозрахункову одиницю і наступну їх приватизацію. В системі освіти організаційний шлях роздержавлення і приватизації може стосуватись вищих і середніх учбових закладів через поетапне виділення групи державних закладів, які залишаються у сфері державного фінансування, корпоратизацію і акціонування решти з них. Створення приватної мережі в галузевому підкомплексі послуг культури може стосуватись таких об'єктів як відеосалони, бібліотеки, музеї, окремі курси. В системі фізкультури і спорту перспективним слід розглядати приватну мережу тренажерних

залів, клубів оздоровчої гімнастики, басейнів, кортів.

Найбільш актуальними проблемами удосконалення і прискорення приватизації сфери послуг, які вимагають швидкого організаційного вирішення на рівні регіонів, слід вважати: зняття заборони на приватизацію приміщень, яку ще допускають місцеві органи виконавчої влади щодо будівель, в яких розташовані об'єкти сфери послуг; чітке визначення критеріїв щодо частки державної власності в майні господарських товариств, у т.ч. відкритих акціонерних товариств, створених у процесі корпоратизації, зменшення її величини; подальша деконцентрація виробництва, виділення структурних підрозділів в майнових комплексах, спрямована на недопущення монопольних утворень в процесі приватизації; здійснення приватизації підприємств сфери послуг разом з земельними ділянками, що може сприяти залученню іноземних інвестицій; прискорення формування біржового та позабіржового ринку цінних паперів, посилення контролю за реєстрацією емітентів; розвиток прогресивних ринкових організаційних утворень корпоративного типу на базі приватизованих цілісних майнових комплексів; створення фондів сприяння приватизації в регіонах - з метою фінансової підтримки переозброєння, реконструкції і розширення матеріальної бази.

Таким чином, дослідження, проведені в окремих регіонах, свідчать, що роздержавлення і приватизація, як організаційні форми інституціональної зміни ІТКП, виявилися недостатньо послідовними, недостатньо швидкими і недостатньо контрольованими процесами. Однак, незважаючи на суперечливість цього процесу, недосконалість законодавства і організації приватизації, невирішеності ряду методологічних проблем, відсутності об'єктивної оцінки соціальних наслідків і реальної післяприватизаційної підтримки приватизованих підприємств, вони підготували підґрунтя для трансформації територіально-організаційних структур ІТКП, запровадження ринкових відносин між споживачем і виробником послуг, між суб'єктами господарювання.

2.3. Трансформація територіально-організаційних структур ІТКП в економіці перехідного періоду

Дослідження організаційних аспектів формування ринку послуг свідчить, що зміни, які суттєво зачепили інституціональну структуру ІТКП, проявились в розпаді старих структур і народженні інститутів, які базуються на індивідуальній ініціативі індивідів.

Враховуючи поліструктурність комплексу, трансформацію його організаційної структури слід оцінити з точки зору зміни: форм власності у виробничо-організаційній структурі комплексу і його продукті; складу організаційно-правових форм підприємств (форм господарювання) і особливостей їх підприємницької діяльності в економіці перехідного періоду; розмірності підприємств і форм відносин між великими і малими формуваннями; співвідношень між спеціалізованим сектором сфери послуг і сектором непрофільних підприємств.

В основі цього аналізу лежить оцінка трансформації власності в ІТКП. Якщо в 1990р. він був представлений державною і колективною формами власності, то в економіці перехідного періоду повним комплектом перехідних форм - загальнодержавною, комунальною, колективною, приватною, змішаною.¹ Зміна форм власності найбільш суттєво відобразилась на зміні складу показника кінцевої продукції комплексу послуг. Якщо в 1991р. частка підприємств державної власності в реалізації платних послуг населенню України становила 87%, то в 1995р. - 77,3%. Відповідно у Івано-Франківській області це співвідношення склало 88,1% і 86,2%, у Львівській 87,4% і 74,8%, Тернопільській 94,0% і 90,3% (табл.2.5).

Таблиця 2.5. Структура реалізації платних послуг населенню України та її регіонів у 1995 р. за формами власності (%)²

	Україна	Івано-Франківська область	Львівська область	Тернопільська область

Примітки: ¹ Виділялась вітчизняною статистикою до 1995 р.

² Розраховано за [279, С.1, 2, 3, 283, 285, 394, 395, 552, 553, 554].

Зведені дані в цілому	100,0	100,0	100,0	100,0
Приватна власність	0,4	1,1	0,3	2,1
Колективна власність	22,2	12,7	24,9	6,9
Державна власність у тому числі	77,3	86,2	74,8	90,3
Загальнодержавна	58,9	81,0	74,7	49,1
Комунальна	18,4	5,2	0,1	41,2
Власність іноземних держав	0,1	-	-	0,7

Незважаючи на певні інституціональні зміни в структурі реалізації послуг населенню в Україні в цілому і регіонах Галичини, домінуючою залишається державна власність, слабо представлена приватна і практично відсутня (за винятком Тернопільської області) власність іноземних держав. Вклад приватного сектора економіки за обсягом реалізації послуг неадекватний його частці в загальній кількості підприємств. Це пояснюється тим, що інститут приватної власності представлений дрібним приватним власником, який має певне устаткування і здійснює підприємницьку діяльність, як одна особа, або приватним власником, який використовує найману працю, але не в значних обсягах. Іншими словами в першому і в другому випадку обсяги бізнесу в сфері послуг є не великими. Великі підприємства, в результаті повільних темпів великої приватизації, в основному зосереджуються в державній власності, що й визначає її домінуючу роль у створенні кінцевого продукту ІТКП. Найбільш суттєві зміни в структурі відносин власності мають місце в побутовому обслуговуванні населення, галузевому підкомплексі туристсько-екскурсійних послуг, послуг фізичної культури і спорту, підкомплексі санаторно-курортних послуг (додаток Б табл.Б.7). Державна власність залишається домінуючою в продукті більшості галузевих підкомплексів. Виняток складають підкомплекси туристсько-екскурсійних, санаторно-курортних та оздоровчих послуг, частка недержавних форм власності в реалізації послуг яких в Україні складає, відповідно, 70,9% і 65,2%. Елементи приватної власності присутні в усіх галузевих групах послуг, хоча їх частка незначна. В цьому відношенні дещо виділяються побутове обслуговування населення (2,4%), туристсько-екскурсійні послуги (4,4%), послуги охорони здоров'я (1,0%), інші послуги (1,29%). Колективна форма власності, як складова інституціональної структури комплексу послуг в 1995р. найбільш суттєву роль відіграє в реалізації побутових послуг

(54,0%), туристсько-екскурсійних (66,5%) та санаторно-курортних (65,1%).

Охарактеризовані форми власності представлені новими організаційно-правовими структурами (формами господарювання), які відображають особливості підприємницької діяльності в сфері послуг перехідного періоду. В результаті роздержавлення і приватизації взамін державним підприємствам і кооперативам, які представляли колективну власність, в ІТКП регіонів сформувались такі форми господарювання:

в рамках державної власності - підприємство загальнодержавної власності і державно-комунальне підприємство (в усіх галузевих групах);

в рамках приватної власності - приватне індивідуальне підприємство (в побутовому обслуговуванні населення, пасажирському транспорті, підкомплексі охорони здоров'я, правових послуг), сімейне підприємство (в побутовому обслуговуванні населення), приватне підприємство (в усіх галузевих групах за винятком послуг по утриманню дітей у дошкільних закладах);

в рамках колективної власності - в усіх галузевих групах колектив трудівників (колективне підприємство), господарське товариство (1994р.), кооператив;

в рамках змішаної форми власності - орендне підприємство, орендне побутове підприємство, спільне підприємство, відкрите акціонерне товариство, закрите акціонерне товариство, об'єднання громадян. В 1995 р. ці форми господарювання були включені до колективної власності, в результаті чого вона на сьогодні представлена крім названих структур (колективного підприємства і кооперативу) орендними підприємствами (в усіх видах послуг), спільними підприємствами (в усіх видах послуг за винятком галузевого підкомплексу правових і банківських послуг), асоціаціями і іншими об'єднаннями громадян (в усіх галузевих підгрупах послуг), відкритими і закритими акціонерними товариствами, корпораціями, консорціумами, концернами.

Участь підприємницьких структур даних форм господарювання в забезпеченні надання послуг в досліджуваних регіонах в 1995 р. характеризується такими да-

ними (табл.2.6).¹ В наданні послуг населенню України і досліджуваних регіонів домінуючу роль відіграють такі форми господарювання: в секторі приватної власності - приватне підприємство; в секторі колективної власності - колективне підприємство і акціонерне товариство; в секторі державної власності - підприємство загальнодержавної власності. Переструктуризація організаційно-правових форм підприємницької діяльності в сфері послуг дозволила забезпечити таку їх участь у видовій структурі послуг населенню (табл.2.7). Процеси розвитку організаційно-правових форм підприємництва сформували новий тип організаційних структур галузевих підкомплексів сфери послуг (додаток В табл.В.1).

Таблиця 2.6. Частка основних організаційно-правових форм підприємницької діяльності в забезпеченні обсягу реалізації платних послуг населенню України та її регіонів (%) в 1995р.

	Україна	Івано-Франківська область	Львівська область	Тернопільська область
Всього надано послуг різними формами власності	100,0	100,0	100,0	100,0
ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ	0,4	1,1	0,3	2,1
Індивідуальне підприємство	0,03	0,5	0,07	1,0
Сімейне підприємство	0,01	0,1	0,03	0,1
Приватне підприємство	0,36	0,5	0,2	1,0
КОЛЕКТИВНА ВЛАСНІСТЬ	22,2	12,7	24,9	6,9
колективне підприємство	4,5	9,0	1,2	2,3
спільне підприємство	0,17	0,45	1,3	0,0
кооператив	0,05	0,01	0,1	0,01
орендне підприємство	2,39	0,05	0,5	1,0
орендне побутове підприємство	0,92	0,07	0,1	5,1
відкрите акціонерне товариство	6,0	0,87	6,4	0,03
закрите акціонерне товариство	1,15	0,32	0,5	2,1
асоціація	0,01	0,0005	0,0	0,0
корпорація	0,03	0,00	0,0	0,0
консорціум	0,001	0,00	0,0	0,0
концерн	0,03	0,00	0,0	0,001

Примітка. ¹ Розраховано за [279, С.1-32, 283-310, 393-419, 552-579].

ДЕРЖАВНА ВЛАСНІСТЬ	77,3	86,2	74,8	90,3
підприємство загальнодержавної власності	58,9	81,0	74,7	49,1
державно-комунальне підприємство	18,4	5,2	0,1	41,2
ВЛАСНІСТЬ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ	0,1	0,0	0,0	0,7
підприємство іноземних суб'єктів господарювання	0,1	0,0	0,0	0,7

В результаті трансформаційних процесів відбулась не тільки кількісна перебудова ІТКП, але й зміна якісного змісту форми власності і господарювання. Так зокрема, колективні підприємства на відміну від попередніх форм, в яких межі форм власності розмиті, мають їх більш визначеними. Державні підприємства набули більш чіткого визначення з точки зору власника - загальнодержавних і регіональних органів управління. В приватній власності інтенсивно розвиваються приватні підприємства з найманою працею.

Таблиця 2.7. Структура послуг населенню України, наданих, окремими формами господарювання у 1995р., %¹

	державна власність			приватна власність			колективна власність		
	підприємство загальнодержавної власності	державно-комунальне підприємство	індивідуальне приватне підприємство	сімейне підприємство	приватне підприємство	колективне підприємство	кооператив	орендне підприємство	акціонерне товариство
Усього послуг	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
у т.ч. побутові	5,8	27,3	43,6	100,0	59,2	69,7	41,3	54,7	47,7
пасажирський транспорт	44,7	15,6	0,7	-	5,8	5,7	0,5	1,4	2,1
зв'язку	12,8	3,0	-	-	1,1	0,8	0,1	0,2	0,3
житлового господарства	2,5	9,0	-	-	0,9	2,5	3,0	13,0	3,4
по утриманню дітей в дошкільних закладах	1,2	2,2	-	-	-	0,3	1,1	0,9	0,7
культури	1,0	4,0	-	-	1,4	5,2	0,1	2,3	0,4
туристсько-екскурсійні	1,2	0,4	-	-	18,3	10,1	0,1	0,3	15,4

Примітка. ¹ Розраховано за [279.-С.1-32].

фізичної культури і спорту	0,2	0,2	-	-	0,3	-	-	0,2	0,1
охорони здоров'я	1,1	2,7	-	-	3,3	0,4	0,3	0,7	0,6
санаторно-курортні	7,3	3,8	0,5	-	2,1	4,0	26,8	13,1	24,3
правового характеру та банків	1,5	0,3	6,2	-	0,6	0,8	-	-	0,4
комунальні	17,4	29,3	-	-	0,1	0,4	1,5	12,2	1,6
інші види послуг	3,3	2,2	49,1	-	6,7	0,8	20,9	0,9	3,0

Аналіз процесів трансформації організаційної структури ІТКП в розрізі форм господарювання дозволяє зробити ряд важливих для розуміння моделі його функціонування в економіці перехідного періоду висновків: генезис підприємницьких структур в нові форми господарювання в сфері послуг здійснюється не з приватної власності і ринку, а з розпаду державних структур, що впливає на характер відношення працівників до власності; старі форми господарювання не залишаються незмінними і починають набирати нового змісту і форм діяльності, адекватних рівню сформованості ринкового середовища, однак залишаються в значній мірі залежними від держави; трансформаційні процеси в окремих галузевих підкомплексах надзвичайно швидкі і в певній мірі не прогнозовані; нестача початкового капіталу у більшості громадян визначає умови найбільшого поширення в сфері послуг підприємств колективної власності, як домінуючої для перехідного періоду; в процесі трансформації організаційної структури ІТКП створюються, хоча і повільно об'єднання підприємницьких структур (власників), асоціації, які могли б стати основою демократичної моделі розвитку комплексу.

Трансформація організаційних структур в сфері послуг здійснюється в результаті застосування системи способів демонополізації - стимулювання виходу на монополізовані ринки нових суб'єктів господарювання через розвиток малого бізнесу і руйнацію державних монопольних утворень шляхом створення самостійних діючих підприємств на базі структурних підрозділів державних підприємств і об'єднань (фабрик індошиття і ремонту одягу, фабрик "Індтрикотаж", об'єднань "Побутрадіотехніка" та ін.).

Дослідження процесів розвитку малого підприємництва в сфері послуг (2.1) дозволяє оцінити трансформацію організаційної структури комплексу щодо співвід-

ношення малого, середнього і великого бізнесу в його складі. Аналіз статистичної звітності, яка реально дозволяє характеризувати трансформаційні зміни лише стосовно двох груп підприємств - великих і малих, свідчить, що малі підприємства, виступаючи основною передумовою трансформації територіально-організаційної структури ІТКП, тільки входять і закріплюються в ній. Формування бізнес-карт (додаток В табл.В.2) і картограм (рис.2.5-2.7) показує, що у Івано-Франківській області практично в усіх адміністративних районах ступінь насиченості території об'єктами малого бізнесу нижча 0,5 одиниць на 1000 жителів, у Львівській такий рівень характерний для 2 з 20 адміністративних районів, у Тернопільській - 12 з 17 адміністративних районів. Більше одного підприємства на 1000 жителів зосереджено у двох районах (Тернопільському і Гусятинському) Тернопільської області, одному районі (Тисменицькому) Івано-Франківської області й одному (Пустомитівському) Львівської області. Основна частина малих формувань сфери послуг зосереджується в обласних центрах і великих містах. У сільській місцевості Івано-Франківської області розміщено всього 5% загальної кількості малих підприємств, у Львівській, відповідно - 13%, Тернопільській - 19%.

Рис. 2.5. Розміщення малих підприємств сфери послуг населенню на тери-

торії Івано-Франківської області.

Рис. 2.6. Розміщення малих підприємств сфери послуг населенню на тери-

торії Львівської області.

Рис. 2.7. Розміщення малих підприємств сфери послуг населенню на тери-

торії Тернопільської області.

В сільській місцевості Лановецького району (Тернопільська обл.), Бродівського, Турківського районів (Львівська обл.) мережа малих підприємств сфери послуг не сформувалась. У Івано-Франківській області таке явище характерне для 11 з 14 адміністративних районів.

В залежності від технологічної специфіки виробничих процесів у галузевих підкомплексах формуються різні типи взаємовідносин між великими та малими підприємствами: відносини конкуренції, при яких великі і малі підприємства змагаються в сфері надання однорідних видів послуг (наприклад, в житлово-комунальному господарстві між великими і малими ремонтно-будівельними підприємствами з надання послуг з ремонту житла, будівництва дачних будинків, гаражів); відносини взаємодії, які проявляються в розподілі певних функцій при наданні послуг та технічному співробітництві, як, наприклад, в галузі зв'язку; відносини взаємодоповнення, при яких розмірна група, переваги якої найбільш чітко виражені, доповнюється іншими типами підприємств (у туристсько-екскурсійному обслуговуванні, пасажирському транспорті, в утриманні дітей в дошкільних закладах). Дослідження дозволяють зробити висновок, що в ІТКП означених регіонів чітко намітилась тенденція до поглиблення відносин взаємодоповнення малого і великого бізнесу, розвиваються відносини взаємодії, які при невідлагодженості інституцій ринку допомагають розвинути і зміцнити малому підприємству. Однак за цих обставин та збереження можливостей малих підприємств в умовах видової нерозвинутості ринку відійти від прямої конкуренції, відносини конкуренції між великими і малими підприємствами, як обов'язкова умова ринкового середовища, набувають тенденцію до звуження.

В значній мірі сутність трансформаційних процесів в організаційних структурах ІТКП визначає зміна співвідношень спеціалізованих і непрофільних підприємств в діяльності і кінцевому продукті комплексу. Спеціалізовані підприємства, для яких надання послуг є одним із основних видів діяльності, на сьогодні в залежності від підпорядкованості поділяються на: самостійні спеціалізовані підприємства і спеціалізовані, що знаходяться у відданні спеціалізованих (профільних) міністерств і відом-

ств сфери послуг. Розгортання процесів децентралізації, реформування власності змінюють роль галузевої спеціалізації, створюють реальні умови для виходу спеціалізованих підприємств з під відомчого підпорядкування. Так, зокрема, комерціалізація в галузі побутового обслуговування населення, викликала різке збільшення кількості самостійних спеціалізованих підприємств. За період з 1.01.1992 р. по 1.04.1993 р. у Івано-Франківській області з 35 великих підприємств і об'єднань було сформовано 193 комерціалізовано створених самостійних підприємства, у Львівській з 59 - 676, у Тернопільській - з 61 підприємства - 279. Підприємства, які працювали в ланці однорідної галузевої сукупності структурних одиниць в заданих зверху відомством параметрах, починають функціонувати самостійно в складі територіально-поселенських систем, які є середовищем багаторідної галузевої сукупності структурних одиниць, і пристосовуватись до їх вимог. Відомча підпорядкованість в основному зберігається в таких галузях сфери послуг як залізничний, повітряний транспорт, в галузі зв'язку, вищій освіті, тобто в галузях, підприємства яких функціонують на міжрегіональному рівні. Підкомплекс спеціалізованих підприємств складає основу організаційної структури комплексу послуг населенню досліджуваних регіонів, однак в 1992-1995 р.р. спостерігається однозначна тенденція до скорочення його частки в складі ІТКП і зменшення питомої ваги наданих ним послуг, (табл.2.8).

Зазначені тенденції чітко виражають процеси вертикальної диверсифікації капіталу в ІТКП, що відображає орієнтацію підприємств на розширення видів діяльності, прояви рис, характерних для функціонування фірм в ринковій економіці. Певні відхилення від загальної тенденції, які мають місце у Львівській області, обумовлені значною питомою вагою в даному регіоні (близько 30% в загальній структурі) санаторно-курортних і оздоровчих послуг, що надаються в основному спеціалізованими підприємствами. Обсяг цих послуг на фоні тенденцій до зниження споживання інших видів послуг зріс, як за рахунок збільшення числа відпочиваючих, так і за рахунок зростання цін. В структурі послуг непрофільних підприємств найбільшу питому вагу займають побутові (8%-20%), пасажирського транспорту - 21,3%, санаторно-курортні та оздоровчі (7%-20%), комунальні послуги (27%-55%), послуги житлового

господарства (3%-19%). Непрофільні підприємства у Івано-Франківській області надають 13,3% послуг пасажирського транспорту.

Таблиця 2.8. Частка спеціалізованих підприємств в загальній кількості підприємств комплексу послуг та загальному обсязі наданих платних послуг населенню, %¹

	Україна	ОБЛАСТІ		
		Івано-Франківська	Львівська	Тернопільська
Частка спеціалізованих підприємств в загальній кількості				
1992 рік	41,2	53,1	56,4	51,2
1993 рік	40,0	52,0	56,0	49,7
1994 рік	39,0	49,6	55,4	30,0
Частка платних послуг, наданих спеціалізованими підприємствами в загальному обсязі наданих послуг				
1992 рік	76,5	79,2	78,0	90,0
1993 рік	76,3	75,7	85,0	87,0
1994 рік	74,7	69,1	85,6	86,8
1995 рік	72,1	15,2	93,2	75,3

Маючи позитивний вплив на формування конкурентного середовища в ІТКП, непрофільні підприємства не завжди можуть органічно вписатись в його склад. Дослідження, проведені в регіонах показали, що їх розвиток неузгоджений з розвитком спеціалізованих в питаннях розміщення, що призводить до нераціонального використання фінансових і матеріальних ресурсів як підприємств, так і регіонів, диспропорцій у соціальному розвитку окремих територій.

В умовах адміністративно-командної системи відправною базою побудови мережі об'єктів сфери послуг, які вмонтовувались в господарську систему певної території, виступали нормативи їх розвитку по галузях в розрахунку на 1000 або 10000 осіб, а також ступінь "навантаження населення" в розрахунку на один функціональний об'єкт.

Проте відносний характер нормативів, відсутність їх диференціації за окремими типовими і стійкими групами населення, прив'язки до території в залежності

Примітка. ¹ Розраховано за [278.-С.4, 276.-С.3, 279.-С.28, 303, 415, 573].

від демографічної, професійної структури населення, традицій споживання, особливостей розселення, щільності сільських поселень, ступеня розвитку транспортно-шляхового з'єднання районів не дозволили зорієнтувати, побудовану на їх основі територіальну структуру комплексу послуг, на споживача. Тривала орієнтація при її формуванні на ступінчасту систему міжпоселенського обслуговування і систему обслуговування непрофільними підприємствами, без встановлення взаємозв'язку між ними, без врахування фактору територіальної доступності і фактору структури поселень привела до нераціонального розміщення підприємств сфери послуг, як з точки зору споживача (великий радіус обслуговування), так із точки зору виробника (низька рентабельність виробництва), нерівномірного забезпечення послугами населення регіону, надмірного рівня концентрації і низької комплексності виробництва і реалізації послуг, невідповідності обсягів і структури пропонованих послуг попиту споживачів.

Результати трансформації територіальної структури і територіальної організації ІТКП в економіці перехідного періоду доцільно, на наш погляд, оцінити в трьох аспектах: а) з точки зору зміни принципів побудови його територіальної структури і територіальної організації ; б) з точки зору зміни складу ІТКП на всіх таксономічних рівнях; в) з точки зору впливу вказаних змін на територіальні рівні обслуговування населення і територіальні рівні споживання послуг.

Дослідження, проведені у Івано-Франківській, Тернопільській і Львівській областях свідчать, що в основі трансформації територіальної структури і територіальної організації комплексу послуг населенню в умовах перехідного періоду лежить зміна принципів їх побудови. При розміщенні об'єктів відбувається поступовий відхід від орієнтації на ступінчасту систему міжпоселенського обслуговування до системи, яка б забезпечила рентабельність підприємницької діяльності виробнику. В умовах переходу до ринку територіальна структура і територіальна організація ІТКП формується шляхом погодження і поєднання таких основних систем обслуговування:

- ступінчастої системи міжпоселенського обслуговування, яка охоплює місь-

кі і сільські населені пункти. В основі даної системи, як уже відзначалось, лежить послідовний ряд центрів обслуговування різного рівня (від сільських населених пунктів з закладами, які надають елементарні види послуг, до обласних центрів з повним переліком підприємств і установ обслуговування населення). Ця система на сьогодні залишається базовою в територіальній організації ІТКП;

- системи обслуговування відомчих підприємств, частина яких розміщується на території промислових, сільськогосподарських і інших підприємств, сформувавши інфраструктуру мікрорівня. Ця система обслуговування зазнає найдинамічніших змін, оскільки частина спеціалізованих структурних підрозділів підприємств, що надають послуги, передається у власність місцевих рад, або приватизується;

- системи обслуговування непрофільних підприємств, зорієнтованої на максимальне використання власних ресурсів, розширення видової діяльності, пошуку шляхів виживання в умовах кризи;

- системи обслуговування малого бізнесу різних форм власності, розміщення об'єктів якого базується на можливості забезпечення економічної ефективності свого функціонування і попиту населення.

В результаті перенесених трансформацій територіально-організаційна структура ІТКП на сьогодні представлена:

- в побутовому обслуговуванні населення - малими підприємствами різних форм власності і непрофільними підприємствами на всіх територіальних рівнях, виробничими об'єднаннями, спеціалізованими підприємствами на обласному і районному рівнях, будинками побуту, майстернями, комплексними приймальними пунктами в селищах і селах;

- в підкомплексі послуг пасажирського транспорту - малими підприємствами, кооперативами і непрофільними підприємствами на всіх рівнях, спеціалізованими підприємствами (тролейбусний, автомобільний парк, трамвайне депо, автостанція, залізничний вокзал, авіаційні підприємства) на обласному рівні, автостанціями і автопарками на районному рівні, залізничними і автостанціями в селищах і селах;

- в галузевому підкомплексі зв'язку - відділеннями зв'язку і малими підпри-

ємствами на всіх територіальних рівнях; підприємствами міжміського телефонного зв'язку, телеграфного зв'язку, радіомовлення і телебачення на рівні обласних центрів, районними вузлами зв'язку в районних центрах;

- в житловому і комунальному підкомплексах - ремонтно-будівельними управліннями, житлово-експлуатаційними конторами, готелями, спеціалізованими підприємствами теплового, водопровідного, газового, каналізаційного господарства, комбінатами благоустрою, непрофільними і малими підприємствами на рівні обласного центру, комбінатами комунальних підприємств, ремонтно-будівельними ділянками, малими підприємствами на рівні району, службами комунального господарства в селищах;

- в галузевому підкомплексі освіти - вузами, коледжами, професійно-технічними училищами, школами різного ступеня, дитячими дошкільними закладами обласного і міського управління освіти, відомчими дошкільними закладами, малими підприємствами на рівні обласного центру, школами, професійно-технічними училищами, дошкільними закладами і малими підприємствами на районному рівні, школами і дошкільними закладами в селищах і селах;

- в галузевому підкомплексі послуг культури - спеціалізованими закладами (театрами, філармоніями, кінотеатрами, концертними залами, палацами культури, художніми і хореографічними музичними школами, відео і дискотеками, бібліотеками, музеями), непрофільними підприємствами на обласному рівні, будинками культури, парками культури і відпочинку, музеями, бібліотеками, кінотеатрами в районних центрах, клубами, бібліотеками в селах і селищах, малими підприємствами на всіх рівнях;

- в галузевих підкомплексах санаторно-курортних, оздоровчих і туристсько-екскурсійних послуг - спеціалізованими закладами (туристсько-екскурсійними бюро, установами з організації міжнародного туризму, готелями), санаторіями-профілакторіями непрофільних підприємств, малими підприємствами всіх форм власності на рівні області, туристичними базами, санаторіями в районах рекреаційних зон, малими підприємствами;

- в галузевому підкомплексі медичного обслуговування - лікарнями (багато-профільними і спеціалізованими), диспансерами, поліклініками, в т.ч. госпрозрахунковими, фізіотерапевтичними лікувальними закладами, непрофільними підприємствами і малими підприємствами на рівні обласного центру, районними лікарнями, госпрозрахунковими медичними закладами, районними, амбулаторно-поліклінічними відділеннями, малими підприємницькими структурами на рівні районів, фельдшерсько-акушерськими пунктами, відділеннями в селищах і селах;

- в галузевому підкомплексі фізкультури і спорту - школами, палацами спорту, дитячо-юнацькими спортивними басейнами, спортивними закладами непрофільних підприємств, спортивними залами і спорткомплексами, малими підприємствами на рівні обласного центру і району; спортивними об'єктами сільськогосподарських підприємств на рівні селищ і сіл;

- в галузевому підкомплексі правових послуг - структурними підрозділами обласних відділів юстиції, колегією адвокатів, малими підприємствами на рівні області, відповідними підрозділами в районах і сільських виконавчих органах;

- в галузевому підкомплексі послуг банківських та фінансових установ - банківськими установами на обласному і районному рівнях, довірчими товариствами;

- в галузевому підкомплексі страхування - страховими компаніями та їх філіями на обласному і районному рівнях.

Загальний аналіз трансформації територіально-організаційної структури ІТКП показав, що в умовах становлення ринкової економіки вона формується по принципу мережевої організації, тобто окремі елементи, якими виступають підприємства - самостійні юридичні особи різних форм власності та різної відомчої і територіальної приналежності, вступаючи в певні відносини, налагоджують більш менш постійні зв'язки, що дозволяє їм функціонувати в даному економічному середовищі. Побудова зв'язків, які лежать в основі територіальної організації сфери послуг, починає базуватися на економічній доцільності. Це, відповідно, змінює ті вертикальні та територіальні підструктури, що існували раніше. Ступенева підпорядкованість знизу доверху замінюється горизонтальними взаємозв'язками. Основною перевагою побудо-

ви територіально-організаційної структури комплексу послуг населенню на основі мережевої організації є те, що в період переходу до ринкової економіки вона здатна забезпечити синтез самостійності суб'єктів господарювання і їх взаємозалежності, співробітництва в досягненні спільної мети.

У відповідності до викладеного виникає проблема вироблення якісно нового механізму зведення цих взаємовідносин до єдиної системи, забезпечення вільного доступу в дану систему новостворених підприємств і підбору їм такого типу раціональних зв'язків, які б відповідали специфіці виробництва даного типу послуг, територіальному місцезнаходженню, міжгалузевій кооперації, вимогам теорії центральних місць щодо комплексності обслуговування. Важливо, щоб процеси розвитку об'єктів підприємницької діяльності не порушили, а покращили цю комплексність. Однак, якщо переваги знаходження галузей сфери послуг в складі ІТКП мало використовувались на практиці раніше, то в умовах трансформаційних процесів в перехідній економіці вони повністю ігноруються. З огляду на сказане очевидно, що в перехідний період функцію просторової організації сфери обслуговування, формування територіальних систем обслуговування різного рангу, типу, повноти і завершеності слід розглядати, як одну із найважливіших функцій органів регіонального управління всіх рівнів.

Трансформація територіально-організаційних структур і територіальної організації ІТКП впливає на реалізацію внутрішніх функцій системи обслуговування, ефективність використання матеріальної бази і кадрового потенціалу, структурність задоволення потреб населення і в кінцевому рахунку на рівень його розвитку. В зв'язку з цим актуальним залишається питання вибору показників і методик оцінки рівня розвитку сфери послуг щодо окремих територій.

В практиці статистики, державного і регіонального управління існує ціла система показників, які б могли характеризувати рівень розвитку сфери послуг. Найбільшим поширеним уявленням, підкріпленим вітчизняною статистичною практикою, є ототожнення його з ступінню розвитку речових елементів відповідних галузей. Найчастіше використовуються показники рівня розвитку мережі (кількість учнівсь-

ких місць - в системі освіти, кількість лікарняних ліжок - охороні здоров'я, кількість помивочних місць, робочих місць - в системі побутового обслуговування) і показники континенту населення, яке обслуговується (кількість дітей в постійних дошкільних закладах, кількість учнів, чисельність госпіталізованого населення і т.п.). Використання вказаних натуральних показників характеризує лише два компоненти рівня ІТКП: рівень розвитку інфраструктури і рівень залучення населення в суспільні форми обслуговування. Недолік прийнятої оцінки полягає також в тому, що в ній не відображені обсяг створеного продукту та якісна результативність діяльності ІТКП. Останнє вимагає пошуку додаткових показників для оцінки якісної сторони територіальної організації ІТКП. В якості таких в економічній літературі пропонувались: коефіцієнт повноти набору послуг (ступінь комплексності обслуговування) [182.-С.20], міра повноти комплексу закладів соціальної інфраструктури, повнота асортименту послуг, територіальна доступність послуг (радіус доступності, радіус обслуговування) [291.-С.42].

Необхідність оцінки тенденцій просторового розвитку об'єктів сфери послуг, ступені територіальної диференціації в споживанні послуг, вироблення соціальної і структурної політики в регіонах, проведення політики переорієнтації інвестицій посилює значення розрахунку синтетичного агрегованого (інтегрального) показника розвитку ІТКП. Для вирішення цієї проблеми в економічній літературі відпрацьовано ряд методик оцінки розвитку сфери послуг за умовними показниками. Найбільше поширення отримав бальний метод, який використовувався Л.Чех-Сомбаті [330], О.А.Евтеєвим [59], Д.М.Овесьяном і А.К.Гргеаряном [118], і надалі з використанням процентних показників Л.А.Меркушевою [188], Н.В.Івановою [131], С.І.Флоря [321]. Слабкість цих методик полягає в тому, що однаковий бал може бути отриманий при різних рівнях окремих видів послуг, послуги не диференціюються (за винятком методики Л.В.Іванової) за ступінню важливості. З метою ліквідації цих недоліків групою українських вчених Алимовим М.Н., Кочергою А.М. та ін. запропоновано застосування методу розрахунку агрегованого показника через приведення часткових показників у зіставлюваний вигляд шляхом стандартизації і розрахунку "ваг", з

якими кожен з останніх ввійде в узагальнюючий показник [8].

Автори охарактеризованих методик інтегральної оцінки рівня обслуговування населення регіону залишили поза увагою фактор структури поселень району за людиною, що ускладнило можливість застосування пропонованих показників для оцінки рівня розвитку сфери послуг в адміністративних районах. Цей недолік був врахований в методиці інтегрального показника рівня обслуговування населення регіону, запропонованій В.І.Акоповим та Ю.А.Гаджиєвим [5]. З запровадженням у 1985 р. в систему звітності показника обсягу платних послуг населенню, виникла більш менш реальна можливість вартісної сумарної оцінки платних і безплатних послуг, як в Україні в цілому, так і окремих регіонах. При цьому за платними видами послуг до уваги бралась повна їх вартість, а за безплатними лише поточні і експлуатаційні витрати, що уже само по собі було методологічною погрішністю. Аналізуючи можливість застосування даної методики для оцінки рівня розвитку соціально-культурних послуг, В.І.Куценко довела, що цей підхід не дає вірні результати при дослідженні рівня розвитку сфери послуг в динаміці, оскільки відбуваються суттєві зміни в структурі затрат в зв'язку з зміною номенклатури послуг [161]. Для визначення місця регіону за розвитком сфери послуг вона запропонувала застосовувати зважену евклідову віддаль, яка дозволяє встановити відхилення кожної області (району) від еталонного об'єкта з врахуванням певних перерахованих ознак. Маючи ряд переваг по відношенню до інших методик, запропонована методика в практичному застосуванні зіштовхується з проблемою статистичного забезпечення щодо окремих індикаторів. Високий рівень індикатора може бути досягнутий за рахунок двох-трьох високорозвинутих видів обслуговування.

Методологічного вирішення вимагає питання "прив'язки" критеріїв і показників порівняльної оцінки рівня розвитку сфери послуг до природо-кліматичних і соціально-економічних умов території. Основним методом такої прив'язки на практиці, як правило, є порівняння показників розвитку ІТКП, окремих галузевих підкомплексів, видів послуг одного населеного пункту з іншим, показників району з середніми по області, показників області з середніми по Україні або показників рівня ро-

звітку ІТКП регіону з нормативами. Для цілей територіальної диференціації нормативів споживання послуг в економічній літературі і в практичних розрахунках також робились спроби застосування синтетичних індексів економічного розвитку [7, 182].

Аналіз методологічних підходів до вимірювання і оцінки рівня розвитку ІТКП дозволяє зробити висновок, що і в теорії, і в практиці при вирішенні цієї проблеми існує закономірне бажання охопити весь спектр його соціально-економічного функціонування. Однак інтегрування даних має свою доцільну межу, за якою будь-який узагальнений показник не достатньо вірно відображає картину. Якщо для наукових цілей, цілей картографування достатні і прийнятні абстрактні (зведені) індекси, то практика регіонального управління вимагає застосування поряд з ними простих і представницьких показників. Тому очевидно, що для оцінки впливу трансформаційних процесів на територіальну структуру і територіальну організацію сфери послуг повинна бути сформована система показників, в складі якої доцільно виділити: а) показники територіальних рівнів розвитку ІТКП (часткові і інтегральний); б) показники, які характеризують якісну сторону територіальної організації сфери послуг. Будуючи її, слід врахувати, що кінцевою метою проблеми оцінки територіальних рівнів ІТКП в умовах стихійності їх формування є вироблення регіональної політики "вирівнювання" рівнів його розвитку. При виборі показників важливо взяти до уваги можливість статистичної бази, реальність порівняння їх в динаміці, об'єктивну необхідність кількісного врахування факторів, які впливають на споживання послуг і доцільність розміщення мережі.

З огляду на сказане найбільш прийнятною для оцінки впливу трансформаційних процесів на територіальні рівні обслуговування є така система показників: показники забезпеченості *i*-ми об'єктами сфери послуг на 1000 (10000) жителів; абсолютні і відносні (в процентах до середньореспубліканського (середньообласного) рівня) показники рівня споживання платних послуг на душу населення; показники рівня споживання платних послуг по відношенню до територіально-диференційованих нормативів; індекс рівня обслуговування; показники вартості продукту (доданої вартості), створеного в ІТКП в складі валового внутрішнього продукту регіону; рівень но-

нормативної забезпеченості об'єктами сфери послуг з врахуванням структури населення. Для оцінки зміни рівня територіальної організації сфери послуг доцільно застосовувати: радіус доступності (радіус обслуговування), щільність мережі, міру повноти комплексу закладів інфраструктури послуг, коефіцієнт повноти набору галузевих груп послуг, (ступінь комплексності обслуговування), повноту асортименту послуг.

Проведення розрахунків за пропонованою системою показників дозволило сформувати багатоаспектний масив даних, які можуть бути покладені в основу аналізу просторового розвитку ІТКП в економіці перехідного періоду. Так, зокрема, аналіз показників ступеня досягнення нормативної забезпеченості об'єктами інфраструктури послуг (табл.2.9-2.11):

$$(2.8) \quad k_{ip} = \frac{FP_{ip}}{NP_{ip}} \times 100,$$

де FP_{ip} - фактична забезпеченість об'єктами інфраструктури сфери послуг; k_{ip} - ступінь нормативної забезпеченості об'єктами інфраструктури послуг; NP_{ip} - нормативна забезпеченість об'єктами сфери послуг з врахуванням структури населення (сільського, міського), свідчить, що за період 1992-1995р.р. в усіх трьох досліджуваних областях з двадцяти двох основних типів об'єктів інфраструктури сфери послуг рівень досягнення нормативного значення понизився в п'ятнадцяти. Особливо суттєво погіршились техніко-економічні параметри місткості підприємств і будинків побуту, пралень, дошкільних закладів, спортивних майданчиків, кінотеатрів і кіноустановок. За вказаний період відбулись суттєві зміни в територіальних рівнях споживання платних послуг.

Таблиця 2.9. Техніко-економічні показники оцінки інфраструктури сфери послуг в 1991-1995 роках (Івано-Франківська область)

		: Нормативний рівень		: Фактичний		: Рівень досяг-		: Покращення(+)	
		: забезпечення		: рівень		: нення норма-		: Погіршення(-)	
	: Одиниці	:-----		: забезпечення		: тивного зна-		: рівня забезпе-	
	: виміру	: базо-	: відкоректова-	:		: чення		: ченності, %	
		: вий	: ний до умов	:		: (в % до нор-		:	
		:	: території	:		: мативу)		:	
		:	:	:-----		:		:	
		:	:	: 1991р.	: 1995р.	: 1991р.	: 1995р.	: 1991р.	: 1995р.
Підприємства, будинки побуту	роб. місць	9.00	7.85	7.87	14.10	6.10	179.60	77.49	-102.11
Лазні і душі	місць	5.90	6.15	6.12	0.54	0.25	8.78	4.07	-4.70
Хімчистка	кг у зміну	9.20	6.85	6.94	1.15	0.75	16.76	10.80	-5.96
Пральні	кг у зміну	98.00	74.01	74.87	49.80	26.00	67.28	34.72	-32.55
Квартирні телефони	телефонів	285.00	235.15	236.92	69.60	75.80	29.59	31.99	+2.39
Відділення зв'язку	відділень	0.39	0.25	0.26	0.38	0.39	147.40	149.85	+2.44
Дошкільні заклади	місць	58.70	53.69	53.79	30.30	24.70	56.42	45.91	-10.50
З/освітні школи	місць	133.00	116.92	116.71	125.70	122.90	107.50	105.29	-2.21
Лікарняні заклади	ліжок	14.05	10.06	10.13	14.10	14.10	140.10	139.14	-0.96
Амбулаторно.-полікл. заклади	відв. у зм	24.00	22.44	22.47	13.00	14.10	57.91	62.73	+4.81
Санаторно-курортні заклади	місць	4.00	4.00	4.00	1.98	1.42	49.50	35.50	-14.00
Спортивні зали	м кв. пл.	93.30	92.12	92.17	33.20	30.10	36.03	32.65	-3.38
Плавальні басейни	м кв. води	39.10	43.62	43.46	7.40	7.40	16.96	17.02	+0.06
Спортивні майданчики	тис. м кв.	9.00	9.00	9.00	36.40	35.00	404.44	388.88	-15.55
Туризм і бази відпочинку	місць	8.00	8.00	8.00	1.23	1.20	15.37	15.00	-0.37
Клубні заклади	місць	175.50	308.49	303.77	104.30	98.30	33.80	32.36	-1.45
Кінотеатри і кіноустановки	місць	150.00	150.00	150.00	112.30	99.40	74.86	66.26	-8.60
Театри	місць	1.10	1.10	1.10	0.70	0.70	63.63	63.63	0.00
Концертні зали	місць	0.60	0.60	0.60	0.30	0.28	50.00	46.66	-3.33
Квартири та індив. будинки	м кв.	101.70	101.42	101.43	186.30	196.30	183.68	193.52	+9.83
Загальна площа житл. будинків	м кв.	21.30	22.29	22.26	17.50	18.30	78.48	82.20	+3.71
Одноразова місткість готелів	місць	4.80	5.55	5.61	2.10	1.90	37.83	33.83	-3.99

Таблиця 2.10. Техніко-економічні показники оцінки інфраструктури сфери послуг в 1991-1995 роках (Львівська область).

		: Нормативний рівень	: Фактичний	: Рівень досяг-	: Покращення(+),				
		: забезпечення	: рівень	: нення норма-	: погіршення(-)				
: Одиниці	: -----	: забезпечення	: тивного зна-	: рівня забезпе-					
: виміру	: базо-	: відкоректова-	: чення	: ченності, %					
	: вий	: ний до умов	: (в % до нор-	: : (в % до нор-					
	: : територіі	: : мативу)	: : мативу)	: : мативу)					
	: : -----	: -----	: -----	: -----					
	: : 1991р.:1995р.:	: 1991р.:1995р.:	: 1991р.:1995р.:	: 1991р.:1995р.:					
Підприємства, будинки побуту	роб. місць	9.00	8.19	8.21	10.95	6.62	133.70	80.54	-53.16
Лазні і душі	місць	5.90	5.80	5.78	1.25	0.55	21.52	9.51	-12.01
Хімчистка	кг у зміну	9.20	8.20	8.31	3.65	2.30	44.49	27.65	-16.83
Пральні	кг у зміну	98.00	87.63	88.77	56.40	9.70	64.35	10.92	-53.43
Квартирні телефони	телефонів	285.00	263.22	265.59	112.40	130.30	42.70	49.06	+6.35
Відділення зв'язку	відділень	0.39	0.29	0.30	0.30	0.27	101.03	89.93	-11.09
Дошкільні заклади	місць	58.70	55.17	55.30	27.30	17.20	49.48	31.10	-18.38
Загально-освітні школи	місць	133.00	113.65	113.41	95.00	97.00	83.58	85.52	+1.94
Лікарняні заклади	ліжок	14.05	11.16	11.26	12.14	10.70	108.69	95.00	-13.68
Амбулаторно-полікл. заклади	відв. у зм	24.00	22.90	22.94	16.14	17.20	70.47	74.95	+4.48
Санаторно-курортні заклади	місць	4.00	3.99	4.00	7.30	7.80	182.54	195.00	+12.46
Спортивні зали	м кв. пл.	93.30	92.95	93.04	43.40	42.00	46.68	45.13	-1.55
Плавальні басейни	м кв. води	39.10	41.05	40.85	9.60	9.10	23.38	22.27	-1.10
Спортивні майданчики	тис. м кв.	9.00	8.99	9.00	34.60	33.20	384.52	368.88	-15.63
Туризм і бази відпочинку	місць	8.00	7.99	8.00	1.05	0.47	13.12	5.87	-7.25
Клубні заклади	місць	175.50	233.26	227.13	106.17	104.40	45.51	45.96	+0.44
Кінотеатри і кіноустановки	місць	150.00	149.96	150.00	146.80	132.20	97.88	88.13	-9.75
Театри	місць	1.10	1.10	1.10	0.90	0.90	81.83	81.81	-0.01
Концертні зали	місць	0.60	0.60	0.60	0.35	0.28	58.34	46.66	-11.67
Квартири та індив. будинки	м кв.	101.70	101.57	101.61	217.40	217.60	214.03	214.15	+0.12
Загальна площа житл. будинків	м кв.	21.30	21.73	21.68	17.40	17.60	80.07	81.15	+1.07
Одноразова місткість готелів	місць	4.80	6.57	6.65	2.65	2.39	40.31	35.89	-4.42

**Таблиця 2.11. Техніко-економічні показники оцінки інфраструктури сфери послуг в 1991-1995 роках
(Тернопільська область)**

	: : : : : : : : : : : : : : : : : :	: Нормативний рівень : : забезпечення : : базовий : : вий : : : : : : : : :	: Фактичний : : рівень : : відкоректова- : : ний до умов : : території : : : : : : :	: Рівень досяг- : : нення норма- : : тивного зна- : : чення : : (в % до нор- : : мативу) : : : : : : :	: Покращення(+) : Погіршення(-) : рівня забезпе- : ченості, %	: : : : : : : : : : : : : : : :	: : : : : : : : : : : : : : : :		: : : : : : : : : : : : : : : :	
							: 1991р. : : 1995р. : : 1991р. : : 1995р. : : 1991р. : : 1995р. :	: 1991р. : : 1995р. : : 1991р. : : 1995р. : : 1991р. : : 1995р. :	: 1991р. : : 1995р. : : 1991р. : : 1995р. : : 1991р. : : 1995р. :	: 1991р. : : 1995р. : : 1991р. : : 1995р. : : 1991р. : : 1995р. :
Підприємства, будинки побуту	роб. місць	9.00	7.85	7.87	8.90	6.10	113.37	77.49	-35.88	
Лазні і душі	місць	5.90	6.15	6.12	0.95	0.34	15.44	5.54	-9.89	
Хімчистка	кг у зміну	9.20	6.85	6.94	3.50	1.90	51.04	27.37	-23.67	
Пральні	кг у зміну	98.00	73.99	74.84	48.20	4.93	65.13	6.58	-58.55	
Квартирні телефони	телефонів	285.00	235.11	236.87	79.80	108.82	33.94	45.94	+11.99	
Відділення зв'язку	відділень	0.39	0.25	0.26	0.42	0.27	162.95	103.77	-59.18	
Дошкільні заклади	місць	58.70	53.69	53.79	36.30	32.60	67.60	60.60	-6.99	
Загально-освітні школи	місць	133.00	116.92	116.72	124.50	125.90	106.47	107.86	+1.38	
Лікарняні заклади	ліжок	14.05	10.06	10.13	13.20	12.20	131.18	120.41	-10.76	
Амбулаторно-полікл. заклади	відв. у зм	24.00	22.44	22.47	14.30	14.60	63.70	64.95	+1.25	
Санаторно-курортні заклади	місць	4.00	4.00	4.00	0.98	0.84	24.50	21.00	-3.50	
Спортивні зали	м кв. пл.	93.30	92.12	92.17	38.00	31.00	41.24	33.63	-7.61	
Плавальні басейни	м кв. води	39.10	43.62	43.46	8.00	8.00	18.33	18.40	+0.06	
Спортивні майданчики	тис. м кв.	9.00	9.00	9.00	32.30	30.00	358.88	333.33	-25.55	
Туризм і бази відпочинку	місць	8.00	8.00	8.00	1.60	0.36	20.00	4.50	-15.50	
Клубні заклади	місць	175.50	308.60	303.90	205.50	194.70	66.59	64.06	-2.52	
Кінотеатри і кіноустановки	місць	150.00	150.00	150.00	143.90	128.35	95.93	85.56	-10.36	
Театри	місць	1.10	1.10	1.10	0.70	0.70	63.63	63.63	0.00	
Концертні зали	місць	0.60	0.60	0.60	0.30	0.25	50.00	41.66	-8.33	
Квартири та індив. будинки	м кв.	101.70	101.42	101.43	307.70	317.73	303.37	313.23	+9.85	
Загальна площа житл. будинків	м кв.	21.30	22.29	22.26	17.20	17.90	77.13	80.40	+3.26	
Одноразова місткість готелів	місць	4.80	5.55	5.61	2.30	1.83	41.44	32.60	-8.84	

На фоні загального спаду середньодушових обсягів споживання понизився рейтинг усіх трьох областей в шкалі середньообласних показників (з 82,3% середньореспубліканського показника до 56,3% у Івано-Франківській області, з 91,8% до 71,7% - у Львівській, з 76,5% до 60,8% - у Тернопільській) (додаток Д табл.Д.1.1-Д.1.2).

Однак, навіть очищені від впливу локальних індексів цін, абсолютні і відносні показники територіальних рівнів споживання платних послуг, сформовані під впливом сукупності регіональних факторів, не достатньо вірно відображають рівень потенціалу ІТКП щодо обслуговування населення. Вони в значній мірі визначаються щільністю населення, рівнем економічного розвитку регіону, ступенем урбанізації тощо. Усунути цей недолік та виконати функцію інтегрального показника оцінки територіальних рівнів обслуговування може, на наш погляд, синтетичний зважений індекс рівня обслуговування B_j :

$$(2.9) \quad B_j = R_j \cdot \frac{\sum_{i=1}^n q_i x_{ij}}{100 \sum_{i=1}^n q_i},$$

де R_j - відкорегований на індекс цін рівень споживання платних послуг населенням j -ої області (j -го району) в % до середньореспубліканського (середньообласного) показника; $x_1, \dots, x_i, \dots, x_n$ - значення окремих факторів по області j в % до середньореспубліканського показника (району j в % до середньообласного показника); $q_1, \dots, q_i, \dots, q_n$ - бали (ваги) впливу факторів на результуючий показник, визначені на основі коефіцієнтів кореляції.

При відборі факторів до уваги було прийнято дві умови - доступність статистичних вихідних даних для їх обрахунку, можливість кількісного вимірювання відібраних факторів. В якості таких виступили: щільність населення (чол./на 1 км²) - x_{1j} , рівень економічного розвитку за показником валового суспільного продукту (показником валової продукції промисловості і сільського господарства для адміністративних районів) - x_{2j} , ступінь урбанізації - x_{3j} , грошові доходи на душу населення (обсяг роздрібного товарообороту для адміністративних районів) - x_{4j} .

Для визначення балів (ваг) впливу відібраних факторів в розрахунок індексів рівня обслуговування населення була застосована модель кореляційного аналізу, яка підтвердила, що форма зв'язку визначається рівнянням регресії:

$$y = \epsilon_0 + \epsilon_1 x_1 + \epsilon_2 x_2 + \dots + \epsilon_n x_n,$$

де x_i - фактори, ϵ_i - коефіцієнти рівняння (коефіцієнти регресії), які відображають величину зміни результуючого показника y при зміні фактора x на 1. Розраховані коефіцієнти кореляції відображають тісноту зв'язку не абсолютно, в зв'язку з чим в розрахунок було прийнято не безпосередньо коефіцієнт кореляції r , а спеціальним чином розрахований показник q , названий балом впливу:

$$(2.10) \quad q = 1 - \sqrt{1 - r^2}.$$

Обробка інформації і розрахунки здійснювались з допомогою комплексу програм, реалізованих на базі СУБД TokBase.

В результаті розрахунку індексів обслуговування населення досліджуваних областей отримана можливість: здійснити оцінку зміни територіальних рівнів обслуговування населення в результаті трансформаційних процесів (додатки Д табл.Д.1.1-Д.2.3); згрупувати адміністративні райони (в окремих областях) за рівнем обслуговування населення для цілей картографування і оцінки впливу трансформаційних процесів (додатки Д табл.Д.3.1-Д.6.3, рис.2.8-2.10).

Отримані дані засвідчують, що за період 1992-1995 р.р. в результаті трансформаційних процесів в ІТКП досліджувані області за синтетичним зваженим індексом рівня обслуговування втратили свої позиції в загально-республіканській шкалі. Індекси рівнів обслуговування не відповідають рівням споживання платних послуг, тобто рівень потенціалу ІТКП щодо обслуговування населення неадекватний умовам формування регіонального попиту. Розрахунки, проведені в 1995 р. в розрізі галузевих видів обслуговування, підтверджують даний висновок.

Рис. 2.8. Карта Івано-Франківської області.

Рис. 2.9. Карта Львівської області.

Рис. 2.10. Карта Тернопільської області.

Групування адміністративних районів за індексом рівня обслуговування ($I = 0 - 60,000$, $I = 60,001-95,000$, $I = 95,001$ і більше) показує, що у Івано-Франківській обл. три (Рожнятівський, Надвірнянський, Коломийський) з чотирнадцяти, у Львівській вісім (Турківський, Сколівський, Самбірський, Старосамбірський, Жидачівський, Пустомитівський, Перемишлянський, Жовківський) з двадцяти, у Тернопільській три (Ланівецький, Підгаєцький, Борщівський) з сімнадцяти районів знаходяться нижче середньообласного рівня. В Чортківському, Шумському районах, м.Тернополі (Тернопільська обл.), Стрийському районі, м.Трускавці, м.Львові (Львівська обл.), м.Івано-Франківську, м.Калуші, м.Яремче (Івано-Франківська обл.) потенціал ІТКП суттєво відстає від потреб обслуговування населення. Отримана інформація може бути використана за основу для проведення регіональної політики просторового розвитку сфери послуг.

Зміни в територіальній організації сфери обслуговування населення доцільно і найбільш реально з точки зору інформаційної бази оцінювати за показником територіальної доступності послуг (середнього радіусу обслуговування) r_i :

$$(2.11) \quad r_i = \sqrt{\frac{Sr}{m\pi}},$$

де Sr - площа регіону, поселення; m - число закладів сфери послуг i -го виду. Розрахунки, проведені в досліджуваних областях показують, що за більшістю об'єктів в 1992-1995 р.р. намітилась чітка тенденція до зростання радіусу обслуговування (табл.2.12). Характерно, що цей процес в першу чергу охопив галузеві підкомплекси ринкової орієнтації, а це значить, що ініціативний розвиток підприємництва поки що не компенсує втрат мережі, отриманих в результаті руйнації адміністративно створеної ступінчастої системи обслуговування. Це підтверджують показники щільності мережі об'єктів сфери послуг на 10000 жителів, які за відзначений період знизились по всіх типах підприємств побутового обслуговування, дитячих дошкільних закладах, готелях, кінотеатрах і кіноустановках, клубних закладах (табл.2.13).

Таблиця 2.12. Показники територіальної доступності послуг (середні радіуси обслуговування) в областях Галичини в 1991-1995 роках, км.

	Середні радіуси обслуговування та їх зміни								
	Івано-Франківська область			Львівська область			Тернопільська область		
	1991	1995	відхилення	1991	1995	відхилення	1991	1995	відхилення
1. Підприємства побутового обслуговування, в т.ч.:	2,11	2,83	+0,28	1,46	1,54	+0,08	1,35	1,99	+0,64
ательє	1,85	4,92	+3,07	1,65	1,96	+0,31	1,73	2,34	+0,67
комплексні приймальні пункти	2,79	6,0	+3,21	4,75	5,29	+0,54	2,84	5,71	+2,87
хімчистки	9,05	15,7	+6,65	14,3	11,0	-3,3	9,89	13,5	+3,61
пральні	8,59	16,1	+7,51	10,5	9,44	-1,06	10,1	11,3	+1,2
лазні і душі	5,64	27,2	+21,5	11,9	10,1	-1,8	5,28	12,1	+6,82
перукарні	4,35	4,9	+0,55	6,28	10,9	+0,62	5,05	6,99	+1,94
2. Постійні дошкільні заклади	2,47	2,58	+0,11	2,89	3,2	+0,31	2,57	2,82	+0,25
3. Загально-освітні школи	2,45	2,42	-0,03	2,25	2,18	-0,07	2,22	2,19	-0,03
4. Заклади культури клубного типу	2,34	2,39	0,05	2,07	2,11	+0,04	2,06	2,07	+0,01
5. Бібліотеки масові	2,24	2,29	+0,05	2,0	2,04	+0,04	2,10	2,09	-0,01
6. Лікарняні заклади	6,82	6,72	-0,1	6,45	6,59	+0,14	6,99	7,09	+0,10
7. Амбулаторно-поліклінічні заклади	6,82	6,43	-0,39	6,76	4,28	-2,48	4,75	4,83	+0,08
8. Санаторно-курортні заклади	9,91	9,8	-0,11	6,97	7,26	+0,29	27,08	27,08	0,0
9. Будинки відпочинку та пансіонати	23,5	23,5	0,0	4,76	-	-	38,3	38,3	0,0
10. Туристичні бази	22,2	25,15	+2,92	26,37	34,0	+7,63	33,18	38,8	+5,62
11. Кіноустановки	2,32	2,75	+0,43	2,08	2,11	+0,03	2,12	2,29	+0,17
12. Театри	38,4	33,27	-5,13	24,0	26,4	+2,4	46,9	46,9	0,0
13. Концертні зали	66,5	66,5	0,0	-	-	-	66,3	66,3	0,0
14. Готелі	11,24	11,41	+0,17	9,26	10,3	+1,04	11,55	16,58	+5,03
15. Спортивні зали	4,25	3,04	-1,21	3,11	3,08	-0,03	3,32	3,22	-0,1
16. Спортивні майданчики	1,54	1,51	-0,03	1,7	1,61	-0,09	1,91	1,88	-0,03
17. Плавальні басейни	23,5	23,5	0,0	9,56	12,2	+2,64	22,1	22,1	0,0

Некоординовані процеси територіально-організаційної реструктуризації ІТКП призводять до розпаду структур обслуговування в сільській місцевості, в якій, не зважаючи на певну роботу з будівництва інфраструктурних об'єктів сфери послуг, ступінь охоплення сільських населених пунктів ними (C_{oi}):

$$(2.12) \quad C_{oi} = \frac{N_{oi}}{N} \times 100,$$

де N_{oi} - кількість сільських населених пунктів, які мають об'єкти сфери послуг

i-го типу, *N* - загальна кількість сільських населених пунктів, залишається низьким і має регресивну тенденцію. По дитячих дошкільних закладах він складає в середньому по Галичині 27,5%, підприємствах служби побуту - 22,2%, відділеннях зв'язку - 41,4%, спортивних залах - 23,0% (табл.2.14-2.16).

Таблиця 2.13. Показники щільності мережі об'єктів сфери послуг у 1991-1995 роках, (на 10 000 населення).

	Івано-Франківська область		Львівська область		Тернопільська область	
	1991	1995	1991	1995	1991	1995
1. Підприємства побутового обслуговування, в т.ч.:	15,87	8,96	11,70	10,60	20,60	9,50
ательє	14,14	6,12	9,2	6,5	12,47	6,84
комплексні приймальні пункти	3,92	0,83	1,1	0,9	4,61	1,15
хімчистки	0,37	0,12	0,12	0,21	0,38	0,2
пральні	0,41	0,12	0,23	0,28	0,36	0,29
лазні і душі	0,96	0,04	0,63	0,21	1,34	0,26
перукарні	2,49	1,27	2,14	1,12	1,46	0,76
2. Постійні дошкільні заклади	5,02	4,52	3,0	2,46	5,66	4,7
3. Загально-освітні школи	5,11	5,12	4,96	5,45	7,58	7,76
4. Заклади культури клубного типу	5,62	5,29	5,85	5,64	8,81	8,69
5. Бібліотеки масові	6,09	5,76	6,45	6,24	8,5	8,53
6. Лікарняні заклади	0,66	0,67	0,62	0,58	0,76	0,76
7. Амбулаторно-поліклінічні заклади	0,66	0,73	0,55	1,41	1,66	1,6
8. Санаторно-курортні заклади	0,31	0,31	0,54	0,49	0,05	0,05
9. Будинки відпочинку та пансіонати	0,05	0,05	1,15	-	0,02	0,02
10. Туристичні бази	0,06	0,05	0,04	0,02	0,03	0,02
11. Клубні заклади	5,7	5,34	6,0	5,8	8,82	8,66
12. Кінотеатри, кіноустановки	5,82	3,97	4,71	2,95	8,31	7,13
13. Театри	0,02	0,03	0,04	0,03	0,02	0,02
14. Концертні зали	0,01	0,01	-	-	0,01	0,01
15. Готелі	0,24	0,23	0,3	0,24	0,22	0,14
16. Спортивні зали	1,69	3,25	2,69	2,74	2,76	3,61
17. Спортивні майданчики	12,9	13,3	8,63	10,05	8,96	10,63
18. Плавальні басейни	0,22	0,14	0,28	0,17	0,08	0,08

Таблиця 2.14. Ступінь охоплення сільських населених пунктів Івано-Франківської області об'єктами сфери послуг в розрізі типів населених пунктів (на 1.01.1996 р.).

	По всіх населених пунктах	в тому числі з кількістю населення (чоловік)						
		49 і менше	50-99	100-199	200-299	300-499	500-999	1000 і більше
1. Дитячі дошкільні заклади	26,5	0,0	0,0	0,0	0,0	8,8	23,1	44,7
2. Школи	75,3	0,0	0,0	12,5	31,5	65,9	85,5	98,2
3. Клуби, будинки культури	89,0	0,0	32,1	58,3	79,6	94,5	96,2	98,5
4. Бібліотеки	87,9	0,0	17,8	41,7	72,2	46,4	98,4	100,0
5. Кіноустановки	64,1	0,0	0,0	8,3	20,4	39,5	71,5	90,2
6. Лікарняні заклади	87,5	5,9	25,0	41,7	72,2	93,4	98,4	100,0
7. Підприємства служби побуту, в т.ч.:	24,4	5,9	3,6	0,0	1,8	7,7	22,0	39,9
будинки побуту	6,6	0,0	0,0	0,0	1,8	0,0	4,8	11,8
комплексні приймальні пункти	9,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	7,5	16,3
лазні	9,7	5,9	3,6	0,0	0,0	4,4	8,0	15,7
інші підприємства служби побуту	4,8	0,0	0,0	0,0	0,0	3,3	3,8	8,0
8. Відділення зв'язку	54,3	0,0	3,6	4,2	3,7	23,0	50,5	87,0
9. Спортзали	38,2	0,0	0,0	0,0	0,0	5,5	34,9	65,4
10. Спортивні майданчики	6,1	0,0	10,7	16,7	25,9	43,9	62,9	83,7

Таблиця 2.15. Ступінь охоплення сільських населених пунктів Львівської області об'єктами сфери послуг в розрізі типів населених пунктів (на 1.01.1996р.).

	По всіх населених пунктах	в тому числі з кількістю населення (чоловік)						
		49 і менше	50-99	100-199	200-299	300-499	500-999	1000 і більше
1. Дитячі дошкільні заклади	14,3	0,0	0,0	0,4	1,7	7,7	19,5	45,8
2. Школи	59,1	0,0	0,7	10,2	34,6	70,9	90,8	96,9
3. Клуби, будинки культури	73,4	0,0	8,3	49,6	69,7	89,2	94,0	96,6
4. Бібліотеки	73,7	0,0	4,5	35,2	70,6	92,0	99,0	99,3
5. Кіноустановки	38,9	0,0	3,0	10,2	21,2	43,3	55,6	72,0
6. Лікарняні заклади	64,8	0,0	6,8	26,7	49,8	76,1	91,4	97,0
7. Підприємства служби побуту, в т.ч.:	7,9	0,0	0,0	0,4	0,4	3,4	10,8	26,3
будинки побуту	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,7
комплексні приймальні пункти	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
лазні	1,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,8	3,4
інші підприємства служби побуту	6,2	0,0	0,0	0,4	0,4	3,4	7,4	22,2
8. Відділення зв'язку	29,8	0,0	0,0	1,7	6,0	4,0	44,0	81,5
9. Спортзали	22,9	0,0	0,0	0,8	3,0	13,1	36,1	64,0
10. Спортивні майданчики	44,2	0,0	3,7	8,4	19,9	42,7	70,7	82,1

Таблиця 2.16. Ступінь охоплення сільських населених пунктів Тернопільської області об'єктами сфери послуг в розрізі типів населених пунктів (на 1.01.1996р.).

	По всіх населених пунктах	в тому числі з кількістю населення (чоловік)						
		49 і менше	50-99	100-199	200-299	300-499	500-999	1000 і більше
1. Дитячі дошкільні заклади	41,8	0,0	0,0	2,5	9,3	26,5	61,0	75,4
2. Школи	75,2	0,0	3,3	16,2	65,1	70,8	94,0	101,4
3. Клуби, будинки культури	89,8	20,0	23,3	75,0	83,7	92,2	99,1	104,8
4. Бібліотеки	89,8	13,3	13,3	63,8	86,0	92,7	99,4	100,0
5. Кіноустановки	74,2	6,7	16,7	37,5	61,2	71,2	88,9	96,1
6. Лікарняні заклади	86,8	26,7	20,0	72,5	76,7	88,6	95,5	96,7
7. Підприємства служби побуту, в т.ч.:	34,2	0,0	0,0	5,0	12,4	21,5	48,2	60,4
будинки побуту	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3	1,0
комплексні приймальні пункти	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,7	3,0	7,2
лазні	2,7	0,0	0,0	0,0	0,0	2,7	3,0	5,8
інші підприємства служби побуту	28,2	0,0	0,0	5,0	12,4	16,0	42,0	46,4
8. Відділення зв'язку	40,2	0,0	0,0	1,3	5,4	22,4	53,9	86,7
9. Спортзали	8,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,1	7,7	23,2
10. Спортивні майданчики	69,1	0,0	3,3	12,5	53,4	61,2	82,4	99,0

З числа сільських населених пунктів з кількістю 500 жителів і більше у Івано-Франківській обл. 77,9%, Львівській 89,5%, Тернопільській - 69,0%, не мають підприємств служби побуту, 51,0%, 57,6%, 46,1%, відповідно - відділень зв'язку, 65,0%, 65,0%. 92,2% - спортивних залів. В досліджуваних областях нараховується 880 населених пунктів, в яких відсутні будь-які лікарняні заклади. Значна частина сільського населення повністю відмежована від можливості споживання найелементарніших видів послуг. В окресленому регіоні нараховується значна кількість сільських населених пунктів, які не маючи власних підприємств, знаходяться на віддалі 10 км і більше від поселень, де такі об'єкти розташовані, і, зокрема, відділень зв'язку - 671, будинків побуту 2902, комплексних приймальних пунктів - 2797. При цьому виїздно-го надання послуг відділень зв'язку не мають 87,5%, послуг будинків побуту - 94,2%, послуг комплексних приймальних пунктів - 73,4% з них. В результаті рівень комплексності обслуговування не досягається не тільки по відношенню окремих населених пунктів, але й по відношенню адміністративних районів. Розрахунки показників повноти комплексу закладів інфраструктури послуг (*h*), проведені за [291,

C.42]:

$$(2.13) \quad h = \frac{\sum a_j x_j}{\sum a_j},$$

де $x_j=0$, якщо i -ий вид об'єкта сфери послуг в населеному пункті (районі) j відсутній, x_j - навпаки; a_j - вагова характеристика j -го виду послуг, для міських і сільських поселень Тернопільської області, дозволили сформуванню картограму територіальної організації ІТКП для означеного регіону і встановити, що вимоги теорії центральних місць щодо забезпечення рівнів комплексності обслуговування як по відношенню сільських, так відносно міських поселень в сучасній його моделі не реалізуються (табл.2.17, рис.2.11).

Таблиця 2.17. Рівень комплексності обслуговування стаціонарними об'єктами сфери послуг сільської місцевості Тернопільської області на 1.01.1995 року.

Район	Фактичний, балів	Регіональний стандарт ¹ , балів	Ступінь досягнення регіонального стандарту, %
1. Бережанський	35,5	48,3	73,5
2. Борщівський	48,8	61,4	79,9
3. Бучацький	49,2	58,9	83,5
4. Гусятинський	47,0	56,9	82,6
5. Заліщицький	37,0	50,3	73,6
6. Збаразький	35,5	52,7	67,4
7. Зборівський	59,9	72,9	82,2
8. Козівський	48,3	61,3	78,8
9. Кременецький	43,6	58,1	75,0
10. Ланівецький	30,4	40,9	74,3
11. Монастириський	34,6	43,6	79,4
12. Підволочиський	44,2	50,0	88,4
13. Підгаєцький	21,1	27,8	75,9
14. Теребовлянський	60,6	73,4	82,6
15. Тернопільський	50,7	58,1	87,3
16. Чортківський	50,2	57,6	87,1
17. Шумський	43,2	56,1	77,0

Примітка. ¹ Нормативний, розрахований нами для кожного району з врахуванням структури поселень і статеві-вікової структури населення за вимогами теорії центральних місць.

Таким чином, проведені дослідження свідчать, що трансформація організаційної структури комплексу послуг, накладаючись на територію регіону і враховуючи її особливості, робить суттєвий вплив на територіальну структуру і територіальну організацію ІТКП. Нерівномірність розвитку сфери послуг, закладена в умовах галузевих підходів до управління, стала більш відчутною в період здійснення ринкових реформ. Регіональна деформація рівнів обслуговування, яка зберігається і навіть поглиблюється в ході ринкових процесів свідчить, що складність переборення цієї тенденції, яка мала місце в умовах централізованого планування і фінансування розміщення продуктивних сил, при переході до ринкових механізмів інвестування може викликати негативний вплив на зусилля з вирівнювання регіонального розвитку. Разом з тим, слід констатувати, що в результаті трансформації організаційних структур в регіонах України сформувався новий тип ІТКП, для якого характерні: елементи багатокладної економіки; форми підприємницької діяльності, зорієнтовані на принципи самофінансування і отримання прибутку; якісно нові співвідношення між великим, середнім і малим бізнесом і нові типи взаємовідносин між ними; більш активна участь сектору непрофільних підприємств, розмивання відомчої монополії на надання послуг окремих галузевих груп. Сучасний стан ІТКП за організаційною структурою означає, що в Україні і її регіонах сформована передумова його функціонування як складової регіональних (локальних) ринків. Сутність його надалі визначатиметься не тільки стихійними процесами формування ринку, але й цілеспрямованою суспільно-державною підтримкою найбільш прогресивних форм власності, які б стратегічно могли задіяти людський, технологічний та інституціональний потенціал комплексу.

Звідси напрошуються висновки: з двох основних концепцій - концепції сполученого і концепції зрівноваженого розвитку, які визначились в сучасній теорії і практиці розвитку територіальних господарських систем - Україна і її регіони повинні обрати другу, при якій в стратегію розвитку ІТКП мають бути закладені елементи свідомого впливу, активної регіональної політики на вирівнювання рівнів розвитку сфери послуг. Це включає відпрацювання функціональних механізмів реалізації цієї концепції. До сучасних проблем територіальної організації сфери послуг, які вима-

гають відпрацювання функціональних механізмів, слід віднести: еколого-економічну інвентаризацію території для високоефективного використання у виробництві послуг; комплексування, комбінування і кооперування виробництва послуг і інших видів діяльності, організація ІТКП, комплексне розміщення його об'єктів на рівні низових таксономічних одиниць; комплексне розміщення сфери обслуговування з врахуванням природних, трудових ресурсів і системи поселення; забезпечення комплексного розвитку всіх елементів територіальної структури виробництва і реалізації послуг, вирівнювання рівнів обслуговування населення районів і областей; оптимізація галузевої структури ІТКП, гармонійний розвиток взаємозв'язаних галузей в його складі; регулювання розвитку і удосконалення територіальної і функціональної структур ІТКП; створення сприятливих умов для зарубіжної інвестиційної діяльності спільних підприємств і організацій в сфері послуг.

РОЗДІЛ 3

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНОГО МЕХАНІЗМУ ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ТА ЛОКАЛЬНИХ РИНКІВ ПОСЛУГ В ПЕРЕХІДНІЙ ЕКОНОМІЦІ

3.1. Інтегральний територіальний комплекс послуг як вид регіонального (локального) ринку

Дослідження територіального комплексу послуг в перехідній економіці включає оцінку динаміки соціально-економічних відносин в ньому, руху від попередньої системи, де ринок не був пануючим до системи, де ринок відіграватиме одну з найважливіших ролей. Визначена в дисертації концепція дослідження, заснована на поєднанні генетичного і функціонального підходів (1.3), вимагає, з одного боку, аналізу сутності, суперечностей зародження, формування і розвитку ринку послуг, з другого - виявлення механізмів його функціонування.

Ринок послуг як сфера поширення товарно-грошових відносин діяв в Україні і за умов адміністративно-командної системи господарювання. Система аллокації ресурсів і регулювання пропорцій, яка в умовах соціалізму здійснювалась через бюрократичне планування і бюрократичне принудження, створила основу для поширення легального і підпільного ринку всередині державного сектора і між окремими громадянами. Наявність певних товарно-грошових відносин в державному секторі базувалась на запровадженні механізмів госпрозрахункової діяльності підприємств, заснованих на їх самоокупності і самофінансуванні, можливості працювати з іншими підприємствами на основі договірних відносин. Особливість такої госпрозрахункової діяльності полягла в тому, що вона була зав'язана на виконання плану з реалізації послуг. Елементи реальних товарно-грошових відносин були пов'язані також з тим, що всередині державного сектору сфери послуг у відносинах між державними підприємствами або в їх відносинах з гуртовою торгівлею існували елементи вільного ціноутворення, які доповнювали централізоване планування цін. Прейскурантні ціни збе-

рігали свою дію в пральнях, хімчистці, частково в ательє індпошиття одягу, перукарнях, але під видом преїскурантних почали застосовуватись вільні і договірні ціни. Отже функціонування ринкових відносин в державному секторі послуг характеризувалось переплетенням системи директивного планування і елементів ринку послуг.

В державній системі побутових, комунальних, житлових, культурних, освітніх, медичних, правових та деяких інших видів послуг і навколо неї зародився нелегальний ринок. Так, за оцінками колишнього Міністерства побутового обслуговування населення не менше половини будівельних послуг, послуг з пошиття одягу, послуг перукарень виконувалось або приватними особами, або працівниками державних підприємств побуту на договірних (погоджених) між замовниками і виконавцями цінах. Широкого поширення тіньова оплата послуг набула в системі охорони здоров'я, санаторно-курортного обслуговування, освіти, юридичних послуг, послуг пасажирського транспорту. Нелегальні форми підприємництва поширились в системі пасажирського транспорту (послуги з перевезення пасажирів приватним транспортом), охороні здоров'я (зубопротезування, гінекологічні послуги, послуги масажу), юридичних службах (послуги юрисконсультів і адвокатів), побутовому обслуговуванні (ремонт і будівництво житла, індпошиття одягу, ремонт транспортних засобів, ремонт складно-побутової техніки), освіті (репетиторство з підготовки у вузи, навчання іноземної мови, переклади), в закладах культури (навчання гри на музичних інструментах) тощо. Широкого поширення набув тіньовий ринок житлових послуг. Поява форм нелегального ринку була обумовлена рядом причин: дефіцитом цілого ряду послуг за умов штучного заниження цін і недостатньої розвиненості матеріально-технічної бази закладів, які їх надають (санаторно-курортних, туристсько-екскурсійних, житлових); недостатнім рівнем оплати праці працівників, які надають ці послуги (медичні, побутові, правові, послуги освіти); монополією державних структур в наданні послуг. Запровадження у 1985 р. офіційного переліку платних послуг населенню дозволило в певній мірі легалізувати тіньовий ринок, однак несприятливість сучасної податкової політики розвитку підприємництва, стримує повний вихід його на поверхню. Ще за умов початкового етапу реформ, до прийняття відпо-

відних законодавчих актів, в Україні розпочалась явна і прихована приватизація деяких державних підприємств і засобів виробництва послуг. Тому подальше формування економіки ринкового типу в ІТКП означає в значній мірі - легалізацію діючої ринкової економіки.

Ринок послуг в принципі повинен охоплювати всі галузеві підкомплекси послуг населенню і послуги продуцентам товарів і робіт. Однак, у зв'язку з особливістю природи окремих видів послуг ці підкомплекси вступили в період перехідної економіки з різними стартовими умовами. Якщо галузевий підкомплекс побутового обслуговування практично підготовлений і в значній мірі функціонує на ринкових засадах, то решта галузевих підкомплексів мають ряд специфічних компонентів, які як природні монополії не мають функціонувати на засадах вільного ринку, або мають "зовнішні ефекти". До таких специфічних компонентів на перших порах слід віднести: послуги водо-, електро- і теплопостачання житла, ліфтового господарства, підтримки нормального функціонування житлового господарства; послуги залізничного, повітряного, морського, внутріміського електричного транспорту; послуги пошти, телеграфу, телефонного зв'язку, радіомовлення; послуги бібліотек, музеїв, загальноосвітніх шкіл; житлові послуги для малоімущих громадян та інвалідів; послуги швидкої допомоги, форми стаціонарного і амбулаторного лікування хронічно хворих, малозабезпечених; послуги масової фізкультури і спорту, послуги з підготовки спортсменів-розрядників.

В системі класифікації видів ринку сфера послуг розглядається як особливий вид товарного ринку. На відміну від виробництва матеріальних благ, де затрачувані ресурси і результати діяльності мають, як правило, наглядну, фізично відчутну форму, в ній об'єктом трудової дії (за винятком виробничих побутових послуг) виступає безпосередньо людина. Тому результати праці тут, якщо абстрагуватись від представлених функцій створення деяких матеріальних благ, не набирають в більшості випадків форми речей, втілюються у послугах, природа яких здавна є предметом дискусії в економічній літературі.

Для вияснення сутності послуг як товару на ринку слід врахувати, що: цей то-

вар, як і інші, має вартість і споживчу вартість; виробництву і наданню послуги на відміну від інших товарів передує пред'явлений попит; процес надання і споживання послуг у більшості своїй співпадає в просторі і часі; корисний ефект праці при виробництві цього товару дещо відрізняється від корисного ефекту праці при виробництві інших товарів. Кожна з цих обставин визначає особливості товарно-грошових відносин в ринку послуг.

В питаннях характеристики корисного ефекту праці в сфері послуг сформувались два поширених трактування: перше розглядає в якості отриманого блага - саму працю, друге - продукцію, що втілюється безпосередньо в людині (знання, здоров'я, культурний рівень та ін.) [351.-С.10]. Особливості результатів праці, які не приймають речової форми, можна характеризувати, наприклад, на основі корисного ефекту транспорту. Те, що продає транспорт - є само переміщення” [175.-С.64]. Таким чином корисний ефект сфери послуг безпосередньо зв'язаний з процесом виробництва послуг, але не тотожний йому. Корисний ефект послуг, які не втілюються в речах, - це не сама праця, а той вплив, який вона робить на людину. Разом з тим, послуга є саме актом дії, а не кінцевим результатом засвоєння корисного ефекту споживачем. Останній виникає в результаті споживання послуг.

Взаємозв'язок і відмінності результату виробництва, надання послуг і результату споживання важливо врахувати при виявленні сутності механізму формування їх вартості і споживчої вартості, попиту і ціни на цей вид товару, специфічних кількісних і якісних характеристик послуги наданої і послуги спожитої. Кількість затраченої праці в сфері надання послуг може бути виражена числом відвідувань лікаря, кількістю кіносеансів, а обсяг послуг - кількістю відвідувачів кіносеансу, кількістю проведених курсів лікування. Неодинаковими є і якісні показники, пов'язані з характеристикою споживчої вартості послуги. Споживча вартість наданої послуги залежить від рівня професійної підготовки її продуцента, а споживча вартість спожитої послуги - від особливостей індивіда, який її споживає. Сказане пояснює той факт, що вартість послуги (ціна товару-послуги), сформована на основі кількості і якості праці, затраченої на її виробництво, не завжди співпадає з вартістю (ціною-оцінкою), ви-

значеною споживачем послуги в результаті її споживання. В системі планової економіки вартість послуги визначалась на основі затрат виробника і хоча в більшості своїй не відповідала оцінці споживача, реалізувалась саме за цією плановою ціною, оскільки остання підтримувалась відсутністю контролю і хронічним дефіцитом послуг. За умов ринкової економіки механізм відносин вартості, а відповідно формування цін на послуги, пов'язаний з трьома категоріями: попит, пропозиція, конкуренція.

Характер послуг, як корисних ефектів праці виступає фактором, обмежуючим або модифікуючим прояв закону вартості в сфері послуг. Основна особливість відносин товаровиробників в товарному виробництві полягає в тому, що їх зв'язки опосередковуються через продукт. Послуги ж присутні на ринку лише в потенції. акт надання послуги не передує акту її реалізації, а співпадає з останнім. Тому, як вірно підкреслює Л.І.Якобсон [351.-С.11], безпосереднім об'єктом товарно-грошових відносин стає не результат праці, як такий, а умови її творення: споживач купує право певним чином розпорядитися працею осіб, які надають послуги.

Співпадіння процесу надання і споживання послуг, неможливість їх нагромадження, збереження і транспортування в більшості випадків обумовлює регіональний і навіть локальний характер ринку послуг. Ця обставина породжує такі його особливості: широка варіація цін і, відповідно, рентабельності однорідних видів послуг, як між регіонами, так і всередині них; об'єктивно обумовлена диференціація суспільно-необхідних затрат, малорентабельність або збитковість, обумовлена виключно місцевим розташуванням; визначальне значення масштабів регіонального або локального ринку і величини потенційного попиту умов для розташування його об'єктів.

Розглядаючи регіональний ринок послуг як єдине ціле, слід розрізняти в його складі сукупність галузевих ринків (ринку послуг зв'язку, ринку послуг пасажирського транспорту, ринку послуг освіти та ін.) і сукупність локальних ринків (ринків регіонів нижчого порядку - району, міста, селища). Кожному з них характерна специфіка формування попиту і пропозиції, специфіка споживання і надання послуг.

Як складова споживчих ринків регіональні та локальні ринки послуг є сферами прояву економічних відносин з приводу розподілу і реалізації національного продукту

ту, який споживається шляхом обміну грошових доходів на послуги. Тут проявляються економічні відносини між виробниками і споживачами послуг, що відображають інтереси кожного з них, а також співвідношення між вартістю і споживчою вартістю послуг в процесі їх купівлі-продажу.

Регіональним (локальним) ринкам послуг в країнах з розвинутими ринковими відносинами властиві такі функції: забезпечення безперервності в наданні послуг і здійснення контролю над їх обсягом, асортиментом і якістю; встановлення суспільної корисності послуг, визначення їх реальної вартості. Функціонування ринку послуг підлягає дії закону вартості і закону попиту і пропозиції. Суть закону вартості полягає в тому, що обмін послуг на гроші відбувається у відповідності до кількості і якості суспільно-необхідної праці, витраченої на їх виробництво. Конкретно це полягає в тому, що під впливом попиту і пропозиції ціна на послугу встановлюється вище або нижче її вартості. Намагаючись отримати більший прибуток і випередити своїх конкурентів, кожний виробник, залежно від кон'юнктури цін, вимушений розширювати або скорочувати виробництво тих чи інших послуг, або проникати в ті галузі, де під впливом попиту ціни на послуги вищі за вартість. Під тиском ринкової конкуренції з метою недопущення банкрутства він намагається зменшити індивідуальні витрати на виробництво послуг.

Закон попиту і пропозиції регулює співвідношення між попитом, як формою вираження потреби в послугах, пред'явленої на ринку і забезпеченої відповідною сумою грошей, та пропозицією, як сукупністю послуг з певними цінами, які готові надати товаровиробники. Згідно з даним законом на ринку складається певне співвідношення між ціною на послугу і обсягом її реалізації. З підвищенням ціни на послугу (за незмінних умов) попит на неї зменшується. Збільшення послуг на ринку викликає необхідність зниження ціни, бо в іншому випадку впаде реальний попит. Реакція пропозиції обернена. Чим вища ціна, тим вища пропозиція послуг, і, навпаки, чим вища пропозиція, тим нижча ціна. В залежності від співвідношення попиту і пропозиції стосовно окремих видів послуг складається певна кон'юнктура ринку. Вона змінюється під впливом багатьох факторів: обсягу можливого надання послуг

(потужностей підприємств сфери послуг), динаміки грошових доходів населення, динаміки цін, організації реклами, обсягів житлового будівництва, сезону, забезпеченості сфери послуг необхідними ресурсами. Залежно від цих факторів у регіональних і локальних ринках послуг може скластись така кон'юнктура:

попит перевищує пропозицію. Таке явище настає тоді, коли доходи населення зростають, а потужності організацій сфери послуг недостатні. Постійний дефіцит послуг може перетворитись в кризу їх недовиробництва, явище, яке характерне було в системі санаторно-курортних, туристсько-екскурсійних, житлових послуг, деяких послуг зв'язку в дореформенний період в Україні;

потенційна пропозиція послуг перевищує попит. Таке явище на ринках настає тоді, коли різко знижується платоспроможність населення, його грошові доходи, різко зростають ціни на товари і послуги, незадовільна якість послуг;

встановлюється рівновага попиту і пропозиції. Таке явище на ринку характеризується встановленням рівноважної ціни, яка цілком збігається з суспільною вартістю послуги, рівновага розцінюється як досягнення максимуму ринкової економіки.

На перший погляд в сфері послуг вона повинна бути постійною, бо послуга надається лише тоді, коли пред'явлений попит. Однак аналіз ситуації в постсоціалістичних країнах, які в періоди економічних криз зазнали різкого зниження платоспроможності населення свідчить, що: платоспроможний попит суттєво відрізняється від потенційного; зовнішня збалансованість платоспроможного попиту з пропозицією супроводжується зростанням обсягу послуг, отриманого в порядку самообслуговування і обсягу відкладеного попиту. Дослідження локальних ринків послуг регіонів Галичини показує, що співвідношення між реалізованим платоспроможним попитом, обсягом самообслуговування і відкладеним попитом суттєво відрізняється для груп населення з різним рівнем грошових доходів (табл.3.1).

Таблиця 3.1. Канали реалізації потенційного і платоспроможного попиту на побутові послуги різних верств міського населення регіонів Галичини¹.

Види побутових послуг	Канали реалізації попиту на побутові послуги								Відкладений попит				Питома вага населення, яке користується платними побутовими послугами
	Платні побутові послуги				Самообслуговування								
	Групи населення за рівнем забезпеченості												
	I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	II	III	IV	
Ремонт взуття	100	100	72	40			28	32				30	68,32
Індпошиття взуття	100	100	19								81	100	31,01
Ремонт швейних виробів та головних уборів	80	74	19		20	26	54	52			27	48	26,94
Індпошиття швейних виробів та головних уборів	80	78	10		20	22	44	23			46	77	21,38
Ремонт, індпошиття та в'язання трикотажних виробів	78	68	21		21	32	46	32			33	68	25,76
Ремонт побутових машин та приладів	100	100	48	18			22	20			30	62	52,72
Ремонт та технічне обслуговування транспортних засобів	80	80	30	19	20	20	33	31			37	50	37,14
Ремонт меблів	100	100	20				34	23			46	77	31,51
Виготовлення меблів	100	100	19								81	100	31,54
Хімічна чистка та фарбування одягу	100	71	22			29	30	33			48	67	29,41
Послуги пралень	50	40	10	8	50	60	90	92					17,02
Послуги лазень	52	21	20	9	49	79	80	91					22,01
Ремонт та будівництво житла	90	50	20	11	10	30	50	34		20	30	55	29,34
Послуги фотографій	80	80	35	11	20	20	30	9			35	80	36,50
Послуги перукарень	80	60	40	12	20	40	60	38				50	39,86
Послуги прокатних пунктів	100	90	30								70	100	36,74
Інші види послуг (транспортні, ритуальні, переробка сільгосппродукції та інші)	100	100	40	20			30	20			30	60	46,89

Примітка. ¹ Розраховано на основі даних обласних управлінь статистики Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей та даних анкетного опитування споживачів послуг.

Таблиця 3.2. Канали реалізації потенційного і платоспроможного попиту на побутові послуги різних верств сільського населення регіонів Галичини¹.

Види побутових послуг	Канали реалізації попиту на побутові послуги								Відкладений попит				Питома вага населення, яке користується платними побутовими послугами
	Платні побутові послуги				Самообслуговування								
	Групи населення за рівнем забезпеченості								I	II	III	IV	
	I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	II	III	IV	%
Ремонт взуття	80	77	51	9	20	23	30	40			19	51	51,86
Індпошиття взуття	100	100	10								90	100	35,43
Ремонт швейних виробів та головних уборів	79	48	7		21	52	50	50			43	50	21,25
Індпошиття швейних виробів та головних уборів	80	48	7		20	52	40	19			53	81	21,25
Ремонт, індпошиття та в'язання трикотажних виробів	88	58	18		12	42	42	28			43	72	29,83
Ремонт побутових машин та приладів	100	80	27	19		20	30	20			40	60	43,54
Ремонт та технічне обслуговування транспортних засобів	80	60	18	8	20	40	40	32			40	60	30,85
Ремонт меблів	66	48	19		34	32	30	24		20	51	76	26,10
Виготовлення меблів	70	60	30		30	30	30			10	30	100	36,50
Хімічна чистка та фарбування одягу	65	37	17		35	30	33	30		33	50	70	22,91
Послуги пралень	28	25			72	75	100	100					8,10
Послуги лазень	30	20	10	6	70	80	90	94					17,30
Ремонт та будівництво житла	80	60	20	10	20	40	50	30			30	60	32,71
Послуги фотографій	75	50	31	10	25	20	29			30	40	90	33,80
Послуги перукарень	60	40	40	10	40	60	60	40				50	36,55
Послуги прокатних пунктів	90	60	30						10	40	70	100	34,16
Інші види послуг (транспортні, ритуальні, переробка сільгосппродукції та інші)	100	70	49	10		30	30	30			21	59	50,43

¹ Примітка. ¹ Розраховано на основі даних обласних управлінь статистики та даних анкетного опитування споживачів.

Побутові послуги в міській місцевості споживає за всіма видами населення першої, другої і третьої групи і лише 10 з 17 видів послуг - населення четвертої групи. В сільській місцевості ситуація виглядає значно гірше (табл.3.2). Населення четвертої групи забезпеченості споживає лише 9 видів послуг. Група населення з низьким рівнем забезпеченості споживає лише 10-20% платних послуг. Рівень відкладеного попиту перевищує 50%. Аналіз споживання послуг в розрізі видів свідчить, що послугами пралень користуються лише 17,02% міського населення, послугами індошиття швейних виробів та головних уборів - 21,38%, послугами хімчистки і фарбування одягу - 29,41%. Частка сільського населення, яке користується послугами ринку, ще нижча. Іншими словами, в результаті дії об'єктивних і суб'єктивних факторів в економіці перехідного періоду платіжна ємність локальних ринків послуг суттєво знизилась. Остання відобразилась на ступені їх активності та кон'юнктури.

Як і для будь-якого ринку, для розвитку регіонального (локального) ринку послуг характерні чотири стадії: підйом кон'юнктури, кон'юнктурний бум, послаблення кон'юнктури, кон'юнктурний спад. Прояв підйому кон'юнктури, знаходячись в прямій залежності від підвищення активності ринкових процесів економіки в цілому, характеризується зростанням попиту населення на послуги і попиту інвесторів на об'єкти інвестування в них, підвищенням цін на них. Кон'юнктурний бум означає різке зростання попиту на послуги і об'єкти інвестування в сфері послуг, які пропозиція, незважаючи на її зростання, задовільнити не може. Він характеризується високим рівнем використання виробничих потужностей, великою кількістю робочих місць в цій сфері притягання праці, зростанням цін на послуги. Послаблення кон'юнктури пов'язане з зниженням попиту на послуги і на об'єкти інвестування в сфері послуг в зв'язку з спадом в економіці в цілому, відносно повним насиченням попиту населення на послуги і деяким надлишком їх пропозиції. Кон'юнктурний спад на ринку послуг є найбільш несприятливим його періодом. Він характеризується низьким попитом на послуги і об'єкти інвестування в сфері послуг, скороченням пропозиції послуг і об'єктів інвестування. На цій стадії в класичному ринку суттєво знижуються ціни на послуги. Регіональний та локальний ринки послуг, в перехідній

економіці, знаходячись у стадії кон'юнктурного спаду, неадекватно відтворюють особливості цієї стадії, характеризуються різним ступенем активності щодо окремих своїх сегментів. Останній в значній мірі залежить від інвестиційної та підприємницької привабливості галузей, на що суттєво впливають стадії їх життєвого циклу. Згідно з теорією ринку життєвий цикл галузі складається з стадій: “народження”, “зростання”, “розширення”, “зрілості”, “спаду”. Аналіз структури попиту населення і щорічних приростів (спадів) обсягів реалізації послуг в досліджуваних регіонах у 1990-1995 рр. дозволив змодельювати таке групування послуг за стадіями життєвого циклу (рис. 3.1).

Стадії.

“народження”	“зростання”	“розширення”	“зрілості”	“спаду”
1. послуги з працевлаштування; 2. послуги з продажу і придбання нерухомості; 3. послуги фінансових установ по розміщенню цінних паперів; 4. послуги релігійного туризму; 5. послуги гральних закладів; 6. встановлення газових лічильників; 7. ремонт імпортної складної побутової техніки; 8. послуги елітного туризму	1. побутові: встановлення входних дверей, балконів, рам підвищеної надійності, ремонт імпоротної радіотехніки, ремонт і обслуговування автомобілів іномарок; 2. освіти: послуги перекваліфікації, послуги приватних шкіл, ліцеїв, коледжів; 3. страхові: страхування нерухомості; 4. медичні: мануальна терапія, голко-вколювання; 5. банківських установ; 6. закладів відпочинку: організація сімейного відпочинку;	1. побутові: виготовлення фотографій на замовлення фотографів-любителів; 2. медичні: послуги стоматологічних і зубопротезних закладів; 3. туристично-екскурсійні: організація закордонного туризму громадян України; 4. інші види: послуги інформаційно-довідкової служби, послуги технічної інвентаризації;	1. побутові: ремонт квартир, ремонт меблів, ремонт автомобілів, ритуальні, перукарські; 2. комунальні і житлові послуги; 3. пасажирського транспорту; 4. послуги телефонного зв'язку; 5. туристично-екскурсійні; 6. правового характеру: послуги адвокатів, послуги нотаріальних служб; 7. санаторно-курортні; 8. інші види: підготовка водіїв транспортних засобів, послуги реклами і друку, 9. послуги по охороні майна	1. побутові: Хімічистка, послуги пралень, індпошиття одягу, ремонт складно-побутової техніки, виготовлення меблів; 2. послуги зв'язку: послуги поштового зв'язку; 3. послуги по утриманню дітей в дитячих дошкільних закладах; 4. послуги культури; 5. послуги фізкультури і спорту; 6. туристично-екскурсійні: проведення туристичних походів, проведення міських і замських екскурсій; 7. обрядові послуги.

Рис. 3.1. Групування платних послуг локальних ринків Галичини за стадіями

життєвого циклу ($f_1-f_2-f_3$).

У стадії народження знаходяться послуги, обсяг потреб в яких викликається в першу чергу появою принципово нових відносин ринку, що почали формуватися в Україні: послуги з придбання (продажу) нерухомості, послуги фінансових установ, послуги гральних закладів тощо. До послуг в стадії зростання відносяться такі, які признані на ринку і підприємницька діяльність тут зростає (в досліджуваних регіонах, наприклад, деякі медичні, банківських установ, побутові з установки віконних решіток, подвійних дверей, ремонту і обслуговування автомобілів-іномарок, інші). Послуги в стадії “розширення” характеризують період між високими темпами зростання попиту на ці послуги і стадією стабілізації цього зростання (деякі послуги стоматологічних та зубопротезних закладів, послуги з організації закордонного туризму громадян України, виготовлення фотокарток на замовлення фотографів-любителів тощо). В стадії зрілості знаходяться послуги, які мають найбільший попит і їх виробники зосереджуються на удосконаленні їх надання (послуги телефонного зв’язку, комунальні, пасажирського транспорту, інші). В стадії спаду зникаються галузеві і номенклатурні види послуг, які характеризуються періодом різкого спаду попиту на них, зокрема: послуги культури (театрів, кінотеатрів, видовищних закладів), послуги фізкультури і спорту, побутові (ремонт складно-побутової техніки, хімчистка, пошиття та ремонт одягу і взуття, виготовлення меблів), інші.

Таким чином, ринок послуг даної території можна охарактеризувати як сукупність послуг, які знаходяться в різних стадіях життєвого циклу. Послуги, які знаходяться на стадії народження і відновлення життєвого циклу, стадії зростання і розширення на 90% стали об’єктом підприємництва. послуги, які знаходяться в стадії життєвого спаду, залишаючись в багатьох випадках соціальнозначущими, з послуг масового попиту перейшли в категорію послуг для обмеженого контингенту споживачів. Розміщення видів послуг за стадіями життєвого циклу, яке склалось на локальних ринках областей Галичини, відображає “ефект” економічної кризи, трансформаційних процесів в сфері попиту і пропозиції, а також певні особливості ринку послуг в економіці перехідного періоду.

Народжуючись з тоталітарної економіки, регіональні та локальні ринки характеризуються станом переходу від ринків, яким в багатьох їх сегментах (в житловому, санаторно-курортному, туристсько-екскурсійному, побутовому обслуговуванні) властивим було переважання попиту над пропозицією (дефіцит послуг), до ринків, яким характерний диспропорційний спад. Дефіцит в дореформенній економіці послуг в регіонах був породжений: галузевою диспропорційністю (переважанням аграрного сектору, промисловості і відставанням сфери послуг); регіональною диспропорційністю, яка залежала від зосередження в регіоні розвинутих галузей ВПК, важкої промисловості, що супроводжувалось більш розвиненою інфраструктурою, нестачею ресурсів для виробництва послуг по відношенню до побутових і соціально-культурних потреб; товарним дефіцитом. Дослідження проблем розвитку підприємництва в окремих регіонах свідчить, що дія вказаних причин дефіциту зберігає свою силу і на сьогодні. Разом з тим для сфери послуг було характерним відносно перевиробництво деяких продуктів послуг по відношенню до реального економічного потенціалу країни: фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою за багатьма професіями в системі послуг освіти, деяких послуг культури - лекцій, політизованих культурних заходів. На сьогодні це стало відчутним на ринку праці, на рівнях використання потужностей закладів культури.

Формальне співпадіння платоспроможного попиту і пропозиції в локальних ринках не ліквідувало дефіциту послуг, особливо в сільській місцевості. Рівень споживання побутових послуг сільськими жителями в 1995 р. склав 46,5% рівня споживання міським населенням. По таких видах обслуговування, як ремонт побутових машин він був у 9 разів меншим, послугах перукарень - у 14 разів, послугах хімчистки - у 80 разів. Диспропорційний спад погіршив і без того нераціональну структуру споживання послуг, а отже і структуру економіки послуг. Поряд з цим в економіці ІТКП сформувались великі диспропорції техніко-виробничого характеру - недовантаження "виробничих" потужностей (на перших порах в санаторно-курортному обслуговуванні, побутовому, туристсько-екскурсійному, в підсистемі по утриманню дітей в дитячих дошкільних закладах, в системі культури).

Така ситуація в локальних ринках послуг перехідного періоду стала результатом формального впровадження ринкових відносин і приватизації в умовах корпоративно-монополістичної економіки. Останнє обумовлює специфіку таких елементів ринку послуг як конкуренція і ціна. Конкуренція як елемент ринку послуг, забезпечуючи суперництво між учасниками цього ринку за найвигідніші умови реалізації послуг, дозволяє досягти збалансованості між попитом і пропозицією, виконує функцію спілкування та погодження інтересів їх виробників, примушує останніх знижувати індивідуальні витрати, стимулює підвищення якості послуг, оновлення їх асортименту, формує ринкову ціну на послуги. В ринку послуг присутні: галузева конкуренція між виробниками послуг - всередині кожної галузі, яка охоплює ринок реалізації послуг, умови і витрати виробництва послуг; міжгалузева конкуренція (між галузями санаторно-курортного і туристсько-екскурсійного обслуговування, наприклад, між галузями сфери послуг і галузями по виробництву товарів народного споживання), яка викликає переміщення коштів, ресурсів, засобів виробництва в більш ефективні галузі; міжнародна конкуренція - конкуренція виробників послуг (у сфері туризму, зв'язку, телерадіомовлення, послуг авіатранспорту), яка сприяє переливу капіталу між державами. Для сфери послуг важливим є розвиток нецінової конкуренції: за переважання рівня сервісу, досягнення вищої якості послуг, надання досконаліших їх видів, задоволення різних потреб споживачів. Вона породжує диференціацію послуг, змінює ринковий механізм регулювання попиту і пропозиції.

Досвід зарубіжних країн свідчить, що однією з найхарактерніших рис ринку послуг є значний ступінь дублювання фірм, що працюють в одній і тій же галузі. Перспектива розвитку конкретної фірми невідома наперед, але постійно визначається і корегується в процесі її розвитку. Це призводить до того, що різні фірми, особливо на стадії “народження” послуг використовують в одній і тій же галузі різноманітні можливості і стратегії завоювання ринку (нову форму обслуговування, надання послуг на дому, комплексне обслуговування). Пізніше, коли ситуація в галузі стабілізується і визначається “основна лінія”, кожна фірма знаходить свою “нішу” на ринку. На відміну охарактеризованого типу поведінки в перехідній економіці в сфері послуг

діє специфічний тип конкуренції. Тут формується ірраціональний тип нецінової конкуренції, орієнтованої на імітацію якості обслуговування. Найбільш суттєво це відчувається в сфері послуг культури, туристсько-екскурсійних, побутових (зокрема послуг перукарень, косметичних кабінетів, послуг з технічного обслуговування автомобілів тощо).

Для ринків послуг перехідного періоду великою залишається роль позаекономічних факторів формування цін. В поєднанні з процесами регіоналізації цін на послуги і їх диспропорціями, це сприяє зародженню специфічного типу цінової конкуренції. Специфікою такої конкуренції стає механізм, який орієнтується не на пониження цін, як інструмент підвищення конкуренції, а механізм пошуку нових сфер (галузей, видів послуг), в яких кон'юнктура виявляється максимально сприятливою. Прикладом цього є різке переключення діяльності підприємницьких структур побутового обслуговування на встановлення подвійних дверей, решіток на вікна, врізання замків (за умов зростання криміногенності), освітніх структур - на створення платних вузів у сфері економіки, менеджменту та права, медичних послуг - в сферу мануалотерапії, іридіагностики тощо. Крім фактора пошуку більш вигідних сфер капіталу в галузевому і видовому розрізі в сфері послуг має місце така тенденція і в регіональному розрізі, наприклад, переміщення послуг з будівництва і ремонту житла, особливо його оздоблення, в регіони інтенсивного індивідуального житлового будівництва, відтік капіталу з сільської місцевості. Явище переміщення капіталу в більш вигідні сфери надання послуг характерне і для класичної ринкової економіки, однак воно не носить домінуючого характеру. В сучасних регіональних та локальних ринках України, як показують дослідження, проведені в регіонах Галичини, роль факторів, пов'язаних з перерозподільчими процесами настільки велика, що гальмує як раціоналізацію споживання, так і раціоналізацією виробництва послуг, зниження витрат виробництва і підвищення конкурентоздатності послуг.

Постійна нестабільність локальних ринків в перехідній економіці ускладнює здійснення конкуренції в часі. Поведінка споживача і виробника послуг в таких умовах неадекватна класичним механізмам ринкової конкуренції. Раціональні очікуван-

ня виробників і споживачів досить часто виступають як ірраціональні.

У сфері послуг існує ряд господарських ланок (у вищій освіті, культурі, зв'язку, пасажирському транспорті, комунальному господарстві, санаторно-курортному обслуговуванні), які суттєво впливають на ринкові параметри (ціну, обсяг попиту і пропозиції, параметри нецінової конкуренції), що фактично характеризує їх як монополістів на ринку. В сьогоdnішньому ринку послуг в результаті злиття нових приватних підприємств, витіснення менш сильних, які не встигли закріпитись на ньому, з'являються нові монополії (в сфері баківських послуг, страхових). Цьому сприяє недотримання вимог виділення структурних підрозділів з цілісних майнових комплексів у процесі приватизації. В результаті ряд державних монополій в регіональних та локальних ринках послуг перейшли до категорії ринкових, утворились нові ринкові монополісти.

Особливістю ринку послуг перехідного періоду є експансія відносин конкуренції з боку держави через антимонопольне регулювання, підтримку малого бізнесу. Однак, як показують дослідження, цей механізм в регіонах ще не є достатньо дієвим. Відзначаючи можливі корисні впливи монополій на ринок послуг через розробку науково-методичної бази - в системі освіти, нових методів і технологій лікування в охороні здоров'я, технологій виробництва в побутовому обслуговуванні населення, слід визначити гостру необхідність підтримки конкуренції, яка впливає як засіб захисту від монопольного зростання цін, консервації неякісних форм і невисокої культури обслуговування. Антитезою монополізму повинно стати не просте розукрупнення підприємств, а створення механізмів та інститутів ринку, спрямованих на підтримку малого бізнесу в галузях, де він найбільш ефективний.

Специфікою ринку послуг в економіці перехідного періоду є те, що він формується і функціонує в умовах дифузії інститутів управління, нестабільності законодавства, тиску нелегітимних структур, що звужує можливість "чесної конкуренції".

Таким чином, регіональним та локальним ринкам послуг в економіці перехідного періоду характерна така специфіка конкуренції: широкий вплив позаекономічних механізмів на її параметри, неадекватна поведінка споживачів і виробників пос-

луг. В результаті, такі аксіоми ринку послуг, як відособлення незалежних виробників послуг, які господарюють за свій рахунок, на свій страх і ризик в умовах вільної конкуренції на ринку, де виробляється маса однорідних послуг, де існує багато виробників і споживачів, в економіці перехідного періоду в регіонах України не діють.

В ринку послуг перехідного періоду відслідковується ряд суперчностей і особливостей в механізмах ціноутворення. У регіональних та локальних ринках послуг в економіці перехідного періоду має місце збереження “псевдоадміністративних цін”, які не є ні результатом перетину попиту і пропозиції, ні результатом тяготіння до вартості (в комунальному господарстві, пасажирському транспорті, в послугах культури, послугах по утриманню дітей в дитячих дошкільних закладах, в системі правових послуг і деяких інших). Ціни формуються в умовах, коли йде первісне нагромадження капіталу і за умов, коли в основному визначаються виробником послуг, вони зорієнтовуються на світові. При цьому ігнорується реальний рівень життя в Україні, який суттєво відстає від країн Західної Європи.

На ціноутворення в сучасних регіональних та локальних ринках послуг впливають:

- нестійкість попиту і пропозиції, яка зумовлює нестійкість цін на послуги. Ціни стають непрогнозовані на основі екстраполяції;
- недосконалість нецінової конкуренції, при якій основні фактори ціноутворення (рівень витрат, якість послуг та ін.) відіграють другорядну роль і ціна суттєво відривається від вартості;
- монополізм виробника, який дозволяє створити дефіцит і штучно завищувати ціни (на залізничному транспорті в 1993-1994 р.р., наприклад). На відміну від класичного ринку, де механізм ціноутворення за умов конкурентного середовища дозволяє здійснювати контроль за попитом і стимулювати економне споживання ресурсів, в перехідній економіці, де ринковий механізм недосконалий, у монополіста певного виду послуг з’являється можливість встановити вищу в порівнянні з собівартістю плату за них, перерозподілити фінансові ресурси або покрити за рахунок високої ціни неефективність надання послуг;

- регіоналізація економіки, внаслідок чого в сфері послуг утворюються локальні системи цін. Динаміка цін на локальних ринках суттєво відрізняється. Так, наприклад, якщо індекс цін на послуги в Україні за 1991-1995 р.р. склав 158184,4, то у Івано-Франківській області - 201718,5, Львівській області - 138667,0, Тернопільській - 115126,7;

- стагфляція, яка привела до виключення з процесів відтворення збережень населення і підприємств, що обумовило переміщення попиту в ті сфери, які були захищені від гіперінфляції - придбання нерухомості, валюти. Це викликало штучне заниження попиту на ряд послуг і, відповідно, перекоси в ціноутворенні;

- різка соціальна значимість видів послуг, яка визначає об'єктивні умови діяльності суб'єктів ринку. В перехідний період до ринку ціни на соціальнозначимі послуги в певній мірі планомірно підтримуються на низькому і пільговому рівні. За такими цінами, тобто не покриваючи рівень витрат виробництва, в період 1992-1995 р.р. в регіонах України реалізувались послуги житлового господарства, комунальні, послуги театральних-видовищних закладів та ін.

Аналіз впливу факторів на динаміку попиту і пропозиції, механізм ціноутворення, врахування недосконалості конкуренції, нерациональної поведінки споживачів дозволяє зробити висновок, що досягнення збалансованості ринку послуг на основі його саморегуляції неможливе.

Важливим параметром характеристики регіональних та локальних ринків послуг взагалі і в перехідній економіці, зокрема, є їх ємність. У зв'язку з тим, що послуги надаються тільки після пред'явлення попиту, оцінка параметрів ємності регіонального (локального) ринку має свої особливості. З точки зору попиту виробництво маси послуг в кожному регіоні визначається величиною суспільних потреб в них, а виробництво маси послуг населенню - величиною потреб населення в індивідуальному і колективному споживанні послуг. При цьому важливо врахувати: особливість продукції сфери послуг, яка як готовий товар не може бути ні експортована з регіону, ні ввезена в нього; фазу економічного циклу в розвитку економіки в цілому і сфери послуг, зокрема. У фазі економічного підйому ємність ринку послуг обмежена

потужністю підприємств територіального комплексу, фізичними і людськими ресурсами, в інший період - величиною платоспроможного попиту. Оскільки в сфері послуг сумарний платоспроможний попит знаходиться в рівновазі з сумарною пропозицією і ринок послуг розглядається ніби цілим і неподільним, ємність його можна вважати на кожний даний момент рівною обсягу виконаних і оплачених послуг населенню і організаціям. Однак в момент звернення до ринку для кожного конкретного замовника в ролі потенційних виконавців виступають не всі фірми з надання послуг, а лише певна їх частка, так як і для кожного конкретного підприємства не вся сукупність споживачів виступає в ролі потенційних клієнтів. Іншими словами, при визначенні ємності ринку послуг слід врахувати, що він є неоднорідним, виступає як сукупність незалежних субринків, які відрізняються специфікою послуг, в тому числі їх функціональним призначенням, величиною і місцерозташуванням. Це означає, що поряд з визначенням загальної ємності регіональних та локальних ринків послуг слід розраховувати ємність окремих субринків - субринку послуг освіти, зв'язку, охорони здоров'я і т.п. з більш детальною диференціацією за видовою структурою.

Основним джерелом інформації для визначення загальної ємності регіонального (локального) ринку послуг за обсягом платоспроможного попиту, яке використовується у вітчизняній практиці, є баланс грошових доходів і видатків населення (БГДВ). Однак в економіці перехідного періоду значна частина доходів і послуг функціонує в нелегальному ринку. Тому обрахунок на основі інформації про грошові видатки населення за БГДВ є проблематичним. При визначенні ємності ринку послуг населенню важливо врахувати не тільки сумарні грошові доходи і видатки населення регіону, але й їх зміну для окремих груп громадян в залежності від рівнів їх забезпеченості. Останнє дозволяє більш чітко прогнозувати ємність ринку в періоди економічних коливань, а також визначити ємність окремих субринків. Дослідження показують, що на сьогодні побутові послуги - ремонт і індошиття взуття, ремонт і виготовлення меблів, ремонт побутових машин і приладів, послуги прокатних пунктів споживачами з високими і вище середнього рівня забезпеченості доходами на 100% отримуються через канали ринку, тоді як для груп з низьким рівнем доходів

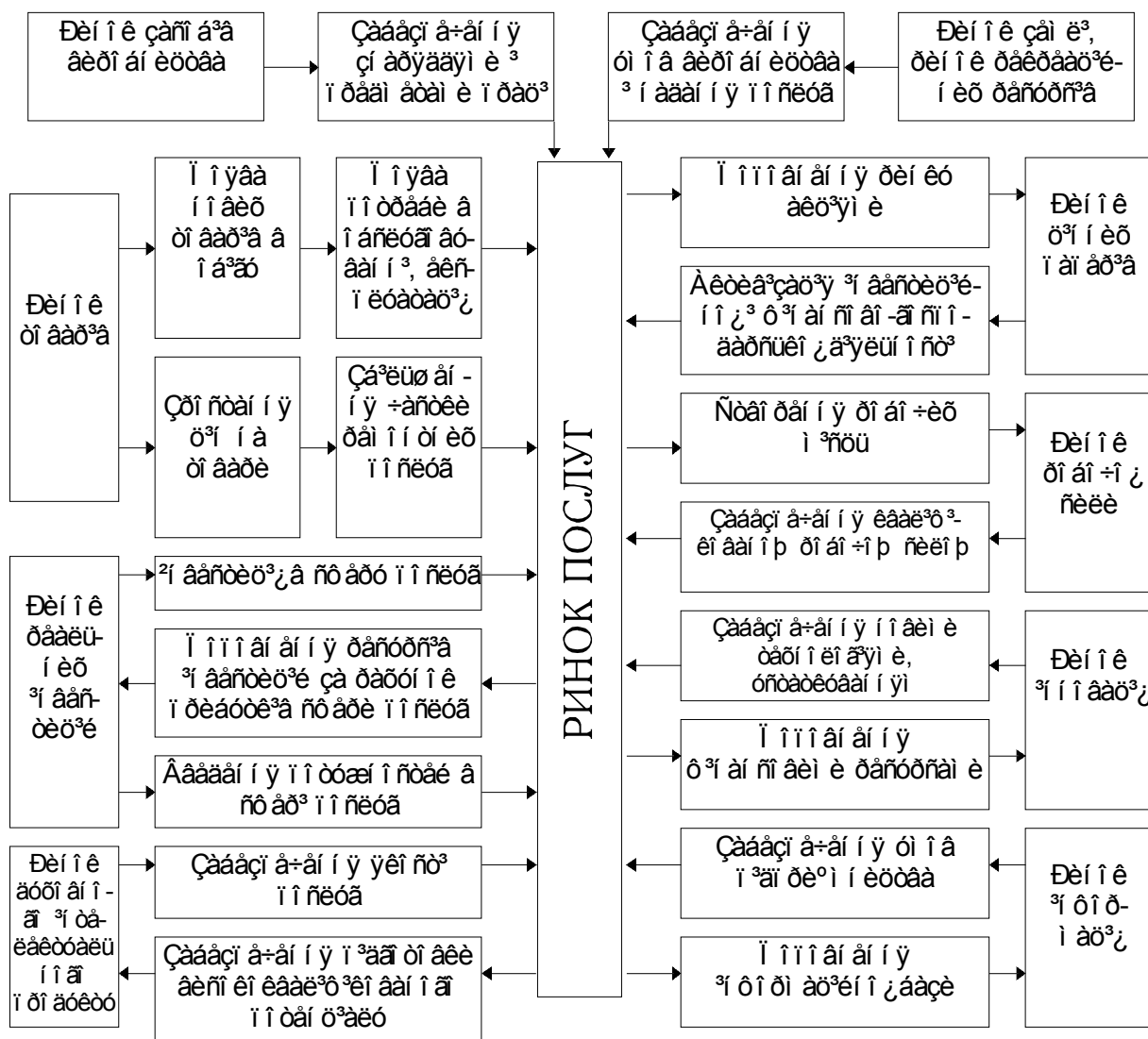
цей канал складає лише 20-40%.

Звуження ємності регіональних та локальних ринків у період економічного спаду, що має місце в Україні, супроводжується скороченням частки населення, яке користується платними послугами. В досліджуваних регіонах вона складає 33,8% міського населення і 29,2% сільського. Циклічний характер розвитку ринку вимагає оцінки його потенційної ємності, очікуваних параметрів на період економічного підйому. З огляду на обмежуючі фактори, які визначають їх на період високої кон'юнктури, така оцінка повинна здійснюватись з точки зору ємності для інвестора, з точки зору ємності для потреб споживачів послуг, з точки зору ємності для потреб ринку праці.

Відсутність експорту і імпорту продукції послуг як готового товару не перешкодить тому, що самі послуги є предметом вивезення-ввезення щодо окремих регіонів. Якщо фірма, підприємство надає послуги, наприклад, туристичні, за межами регіону, то частка засобів виробництва і фінансових ресурсів вивозиться за його межі. Це означає, що потенційна ємність регіонального (локального) ринку послуг зменшується, оскільки її межі, як було показано вище, визначаються сукупною потужністю підприємств ІТКП. Навпаки, прихід на ринок послуг фірми з іншого регіону або іноземної рівнозначно ввозу (імпорту) в регіон послуг і може супроводжуватись зростанням ємності даного ринку. Таким чином, експортно-імпортна діяльність фірм з надання послуг здатна здійснювати певний вплив на кон'юнктуру регіональних та локальних ринків.

Серед факторів, які визначають кон'юнктуру і ємність регіонального (локального) ринку послуг вагомим є ступінь розвитку системи ринків: товарного, де обертаються засоби виробництва і замінюючі продукт послуг товари; фінансового, де обертаються кредити і цінні папери; ринку капіталів, де обертаються кошти для інноваційної та інвестиційної діяльності; ринку праці, де формується і видозмінюється робоча сила для сфери послуг; ринку інформації (рис.3.2). Нерозвиненість вказаних ринків в економіці перехідного періоду посилює деформації, які сформувались в регіональних та локальних ринках послуг, сприяє збереженню інституціонального ва-

кууму.

Рис. 3.2. Система взаємовпливів регіонального (локального) ринку послуг з іншими складовими регіональних (локальних) ринків

Отже, в економіці перехідного періоду сформувалась специфічна модель регіональних та локальних ринків послуг з нетиповим характером збалансованості попиту і пропозиції, нетиповим характером конкуренції, специфікою механізмів ціноутворення. Розвиток ринку послуг в такій моделі: здійснюється в рамках корпоративно-монополістичних структур, які не втрачають своєї сили впливу на всі його параметри; йде за рахунок освоєння “нових економічних територій”, там, де економічні відносини практично не розвивались взагалі; опирається на монопольне володіння деякими суб’єктами ресурсами та інформацією; здійснюється в умовах використання значної частки позаекономічних методів його формування - комерціалізації, прива-

тизації зверху. Це модель нерозвиненого і одночасно деформованого ринку, модель квазіринку. За сукупністю ознак в досліджуваних регіонах вимальовується модель споляризованого розвитку ринку з зростаючими нерівномірностями в територіальних рівнях обслуговування та зростаючими відмінностями в рівнях і структурі споживання послуг різними групами населення. Такому ринку характерна орієнтація на інтереси невеликих прошарків населення, невисокий рівень соціальної спрямованості, система інститутів, які трансформувались з попередньої системи.

Друга модель, яка б більшою мірою відповідала специфіці послуг - це ринок послуг, характерний соціально-орієнтованій економіці. Суб'єктами такого ринку повинні стати асоційовані власники, що не виключає, а передбачає наявність приватної власності. Цей ринок повинен бути орієнтований на забезпечення соціально-гуманітарних пріоритетів в процесі взаємодії вільних індивідів, трудових колективів, асоціацій і спілок підприємств, громадських об'єднань. Така модель вимагає запровадження специфічного організаційно-економічного механізму.

3.2. Моделі організаційно-економічного механізму функціонування регіональних та локальних ринків послуг в практиці зарубіжних країн

Дослідження досвіду зарубіжних країн щодо організаційно-економічних механізмів функціонування регіональних та локальних ринків послуг пов'язано з необхідністю вирішення проблем: визначення місця і тенденцій розвитку різних форм підприємництва і механізмів його підтримки в сфері послуг; реалізації соціальної доктрини держави в економіці перехідного періоду, забезпечення механізмів соціального захисту населення, соціальних гарантій в споживанні матеріальних благ і послуг; розподілу функцій між центральними органами управління і органами місцевого самоврядування щодо надання послуг населенню.

Організаційна і економічна модель функціонування ринку послуг в сучасних зарубіжних державах визначаються загальними тенденціями розвитку економіки і механізмів управління. Оцінка закономірностей розвитку ринку напередодні XXI століття свідчить, що для економіки зарубіжних країн властиві такі тенденції: пода-

льший розвиток підприємництва, ринкових сил конкуренції; широке усупільнення приватної власності, її відносна дифузія, яка проявляється в залученні до участі у власності осіб, які її не мали, розвитку колективних підприємств; деперсоналізації власності внаслідок її корпоративних форм; регіоналізація управління, укріплення економічної бази регіональних органів управління і місцевих самоврядувань, диференціація економічних функцій між різними рівнями влади; розвиток нової моделі капіталізму - моделі з високим рівнем соціальної захищеності населення, механізмом гальмування соціальної поляризації суспільства; розвиток механізмів свідомого демократичного регулювання економіки і формування соціальних рамок ринку.

Зросла вартість і ціна робочої сили, що розширило ємність внутрішнього ринку послуг. Попит на послуги визначає не вузьке коло, а масовий споживач. Сформувався якісно новий тип працівника з високим рівнем культури і високими вимогами і запитам до сфери послуг. В економіці провідних країн з розвиненими ринковими відносинами намітилась тенденція до зростання особистого споживання в кінцевому попиті. За оцінками фахівців сфера послуг буде займати все більш домінуючу роль в економіці, що проявлятиметься в зростанні приростів валового внутрішнього продукту, створюваного у ній, в зростанні її ролі в прирості зайнятості [158.-С.76].

В сфері послуг зарубіжних країн за юридичним статусом функціонують такі основні типи підприємств: індивідуальні підприємства, близькі за своїм статусом до фізичних осіб; товариства, що мають статус юридичної особи; асоціації, які не мають на меті прибуткову діяльність, адміністрації, територіальні общини, державні установи адміністративного або промислово-комерційного характеру чи масштабу. За розмірами вони поділяються на малі (0-9 працівників), середні - 10-49, 50-199, 200-499, 500-1999, великі - більше 2000 працівників. Більше 90% - це малі підприємства. За правом власності в сфері послуг функціонують: підприємства державного сектору, приватного сектору, сектору корпоративного і взаємодопомоги, що стоїть між державним і приватним [56.-С.31-33]. Організаційно-правова структура національних, регіональних і локальних ринків послуг визначає зміст організаційно-економічного механізму і, зокрема: участь державних і місцевих органів управління

в організації процесу надання послуг; функціонування інститутів громадського регулювання ринку послуг (спілок, товариств, творчих об'єднань); розвиток ринкових форм надання послуг і їх регулювання з боку державних і ринкових інституціональних структур.

В проблемі управління надання послуг слід розрізняти методи організації надання послуг і організаційну форму надання послуг. Методи організації надання послуг в кожній з зарубіжних країн залежить від конституційного базису країни, унітарної чи федеральної системи. В унітарних державах (зокрема в Данії, Франції, Великобританії, Італії, Норвегії, Іспанії, Швеції) вони визначаються переважно національним урядом, конституційними положеннями. В федеральних системах (США, Канаді, Німеччині) передбачено розподіл повноважень між національним, місцевим та іншим рівнями влади. Організаційна форма надання послуг в практиці зарубіжних країн представлена чотирма типами: типом децентралізації, коли функції надання послуг, регулювання і контролю надаються місцевим урядовим відомствам; типом делегації, коли функції надання послуг надаються напівдержавним чи квазіурядовим структурам (акціонерним або суспільним підприємствам), типом передачі влади, коли права надаються державним або місцевим політичним органам для добровільного або примусового надання послуг; типом приватизації, коли функції і відповідальність з надання послуг зосереджуються в рамках приватних осіб або організацій [359].

Види послуг, які надаються державним і приватним секторами істотно різняться між собою. Приватний сектор виходить з потреб ринку для задоволення потреб споживачів, його послуги доступні для тих, хто має гроші, щоб їх купити. Державні послуги мають бути доступними для всіх, навіть, якщо не всі платять за них. Рішення щодо того, хто надає послуги, уряд чи приватні компанії, як оплачувати послуги (через податки чи збори зі споживачів), а також щодо контролю і надання послуг приймаються в процесі здійснення державної політики.

Світовий досвід показує, що втручання держави в процесі організації надання послуг зумовлено двома основними причинами:

по-перше, винятковими ситуаціями на ринку, коли технічні і економічні умови виробництва послуг забезпечують існування на ньому лише одного підприємства, здатного виробляти їх за прийнятною ціною. Оскільки це фактично природна монополія, державні органи влади змушені втручатись в організацію надання послуг, щоб уникнути зловживань. В країнах Західної Європи цю проблему вирішують шляхом націоналізації (наприклад, у Франції є Національне управління залізниць SNCF, Управління енергетики; в Німеччині - державні автостради - Bundesbahn). У США, не порушуючи принцип приватної власності на засоби виробництва, діяльність природних монополій регулюється особливими правилами, що можуть обмежувати норму прибутку чи різке зростання офіційних цін;

по-друге, ідеологією держави, яка не зважаючи на існуючу кон'юнктуру, не дозволяє приватним інтересам контролювати важливі для нації види діяльності (наприклад, діяльність пошти, комунікацій, телемовлення, які в деяких країнах залишаються державними організаціями).

Участь держави в організації регіональних (локальних) ринків послуг не є однаковою і міняється в часі. Питання співвідношення ролі адміністрації, державних підприємств і приватного сектора в наданні послуг залишається для зарубіжних країн дискусійним і в більшості випадків невирішеним.

В організації надання послуг адміністрації посідають особливе місце, оскільки вони: а) надають послуги суспільству; б) їх діяльність носить некомерційний характер; в) їх діяльності присутній соціальний вимір. Ці особливості визначають специфіку мети, прийняття рішень і оцінки результатів в процесі управління. Оскільки завдання діяльності адміністрації в сфері послуг пов'язано з інтересами громадян, то вони не обмежують її економічними інтересами, а враховують соціальні і політичні аспекти. При прийнятті рішень враховуються соціальні наслідки, що стосуються суспільства загалом, так званий зовнішній ефект. У сфері приватної організації надання послуг і приватного управління рішення, як правило, ґрунтується на принципі оптимального асигнування ресурсів (збалансування грошових прибутків і граничної вартості, пов'язаних із здійсненням вибору).

Державні підприємства, як суб'єкти локальних ринків послуг - в ряді зарубіжних країн - це ринкові структури, акціонером в яких є держава або територіальні об'єднання. Маючи свою частку в складі державного підприємства, держава виступає не тільки як акціонер, але й як регулятор і гарант економічної і соціальної політики. Використовуючи свій статус, вона перетворює державні підприємства в інструмент економічної і соціальної політики, зобов'язуючи їх виконувати завдання, спрямовані на задоволення суспільних потреб, (наприклад, зобов'язуючи Національні залізниці (SNCF) у Франції продавати квитки багатодітним сім'ям за зниженими тарифами, державні телекомпанії - включати до своїх програм передачі релігійного та політичного характеру) [56.-С.417]. Процес управління державними фірмами, що функціонують в ринку послуг суттєво відрізняється від управління приватними фірмами. Як правило, свобода їх дій обмежена, оскільки вони недостатньо контролюють фінансування своєї діяльності, прийняття багатьох рішень погоджується з міністерствами, існує механізм дотацій на певні види послуг, які виплачують державні органи влади, частина прибутків присвоюється державою. Існують обмеження щодо фінансування інвестицій і управління людськими ресурсами.

Оскільки адміністрації, державні і приватні фірми в регіональних та локальних ринках послуг працюють в різних режимах, по відношенню до них застосовуються різні моделі оцінки діяльності, вибір яких є однією з теоретичних проблем, що залишається відкритою, не зважаючи на неодноразовий розгляд її в працях і в практичних розробках¹. Співвідношення участі адміністрацій, державних і приватних фірм в організації надання послуг суттєво відрізняється в різних країнах і визначається концепцією їх державної політики.

Для визначення моделей регіональних та локальних ринків послуг важливо

Примітка. ¹ Відпрацьовано в американській системі планування, програмування і фінансування (PPBS - Planung Programmierung Budgeting System), Французькій системі раціоналізації вибору бюджетних рішень (RCB), працях пар В.Перето, Дж.Хікса та ін.

проаналізувати це співвідношення на різних рівнях державного і муніципального управління. В умовах розширення демократії і регіоналізації управління останнє залежить від обраної моделі функціональної взаємодії "центр-місцевість". Теоретично в зарубіжній літературі визначено три основних моделі взаємодії між центральним і місцевими рівнями управління: модель відносної автономії, модель представництва, модель взаємодії [371].

Типовими характеристиками моделі відносної автономії є незалежність органів місцевого самоврядування в межах країни, свобода дій в рамках, визначених законодавством, суттєва роль податків у формуванні місцевого бюджету, сильна політична і адміністративна здатність місцевих органів управління, нерівність у наданні послуг. Модель представництва характеризується високим ступенем контролю та регламентації місцевої діяльності, відсутністю значних податкових повноважень і незначним прямим оподаткуванням органів на місцевому рівні, домінуванням централізованого фінансування, низькою політичною, але сильною адміністративною спроможністю місцевих органів влади, більшими витратами, ефективністю та справедливістю надання послуг, використанням для цього неурядових організацій під контролем центральних органів. Модель взаємодії відзначається такими ознаками: розподіл фінансових та юридичних повноважень у наданні послуг, висока політична і адміністративна компетенція рівнів влади, поєднання місцевих джерел прибутків з прямими податками й дотаціями, використання урядових і неурядових організацій для надання послуг. Елементи відносної автономії яскраво проявляються в Скандинавських країнах, модель взаємодії з деякими елементами моделі відносної автономії - в США, Японії, країнах Західної Європи, модель представництва - у Великобританії.

В залежності від домінуючої моделі за місцевими органами управління закріплюються відповідні добровільні або примусові функції в наданні послуг. Так, зокрема, в країнах-членах Європейської Ради число добровільних видів послуг, здійснюваних місцевими органами влади, коливається від 1 до 10 (послуги театрів, сприяння туризму, послуги бібліотек), а примусових від 0 до 9 (будівництво і утримання початкових шкіл, послуги бібліотек, каналізації тощо) (додаток Е табл.Е.1).

Для врахування досвіду організації надання послуг в зарубіжній практиці доцільно розглянути особливості реалізації вказаних моделей з точки зору: ефективності надання послуг при розподілі функцій між центром та органами місцевого самоврядування, доцільності чи недоцільності співпадіння території надання послуг з територією адміністративно-територіальних одиниць; доцільності й недоцільності надання послуг неурядовими організаціями в громадському секторі. Організації регіональних та локальних ринків послуг в моделі представництва (Великобританія) характерне максимальне узгодження території надання послуг з географічними межами адміністративних одиниць, обмеження функцій місцевих органів управління при передачі повноважень утвореним урядовим представництвам, широке залучення до надання послуг приватного сектора. Останнє реалізується через механізм контрактів, в якому місцеві адміністрації виконують функцію пропонування послуг і контролю, а приватні фірми - функцію їх надання. За такою схемою організовано надання послуг з вивозу відходів, прибирання приміщень, обслуговування шкіл, надання послуг фізкультури і спорту. Економічною базою реалізації моделі стала висока розвиненість приватного сектора для надання послуг. Відсутність такої бази в Україні не дозволить застосувати в перехідній економіці модель представництва і підтримати відповідний рівень послуг.

Модель взаємодії найкраще представлена в США і Японії. Особливістю організації надання послуг в США є те, що для забезпечення цієї функції використовуються спеціальні райони. В складі урядових одиниць США 35% складають спеціальні райони, 18% - шкільні. Використання спеціальних районів дозволяє надавати послуги за межами політичних юрисдикцій, подолати податкові і боргові обмеження органів місцевого самоврядування, розповсюдити накладні витрати на більшу територію, вирішити проблему надлишків надання послуг і фінансування. Модель спеціального району в Україні і в регіонах Галичини може бути використана щодо рекреаційних ІТКП, що дозволить вирішити цілий ряд організаційних та фінансових проблем.

Особливістю розвитку сучасної моделі організації сфери послуг в США є стій-

кий процес визначення і диференціації функцій надання послуг за різними рівнями влади, переміщення відповідальності за надання послуг на рівень штатів і нижчих рівнів управління, які витрачають на ці цілі в 2,5 рази більше коштів, ніж федеральний уряд [309.-С.42]. Згідно з сформованим закріпленням послуг за ієрархічними рівнями управління влада штату відповідає за діяльність психіатричних лікарень, в деяких штатах - шкіл; влада округу - за розвиток освіти (керівництво розвитком шкіл і коледжів), послуги охорони здоров'я (імунізація, санітарно-епідемологічний контроль, медичний нагляд за дітьми та їх стоматологічне лікування, контроль здоров'я школярів, пропаганда здорового способу життя, стаціонарне лікування, послуги швидкої допомоги), послуги психіатричних закладів, послуги служб соціального забезпечення; влада муніципалітету - за послуги комунальних підприємств (водопостачання та каналізації, служб електро- і газопостачання, міського транспорту, служб по збиранню сміття, аеропортів, автостоянок, утримання кладовищ, стадіонів, концертних залів та приміщень для проведення масових заходів), послуги культури та відпочинку (послуги парків і зон відпочинку, бібліотек, проведення культурних заходів, утримання музеїв), послуги освіти (утримання і керівництво діяльністю початкових шкіл), охорони здоров'я (керівництво лікарнями, державною службою охорони здоров'я). В організації обслуговування населення США застосовується система мандатів Державного уряду і урядів штатів на органи місцевого самоврядування, які дозволяють розширити сферу повноважень останніх в наданні послуг.

Реалізуючи модель взаємодії, органи місцевого самоврядування в Японії виконують власні і делеговані з центру обов'язки з забезпечення охорони здоров'я і добробуту, заходи по покращенню побутових умов, надання послуг лікарень, ритуальних служб, приватних клінік. Здійснюють функції щодо розвитку інфраструктури (водних і каналізаційних мереж, електро- і газомереж), надання послуг освіти, культури, утримання шкіл, бібліотек, музеїв, театрів, галерей мистецтв. Крім органів місцевого самоврядування функції управління регіональними та локальними ринками послуг з боку міністерств виконує місцева мережа представництв.

В моделі відносної автономії, яку найбільш повно репрезентують регіональні

та локальні ринки послуг Швеції і Норвегії, функції з надання послуг зосереджені на трьох рівнях влади: державному, окружному і муніципальному з чітким визначенням характеру послуг. Зокрема на державному рівні закріплені послуги вищої освіти, соціального страхування, дорожно-транспортний контроль, на рівні округу медична допомога, служби охорони здоров'я, позастанціонарне медичне обслуговування, функціонування державних лікарень, приватних клінік, психіатричних лікарень, будівництво і утримання місцевих і регіональних комунікаційних систем, на рівні муніципалітетів - система обов'язкової освіти, житлове будівництво, послуги охорони здоров'я, відпочинку і спорту, водо і електропостачання, місцеві і регіональні комунікації [371]. В організації обслуговування населення у Швеції витримуються принципи: локальності, який передбачає чітку взаємодію місцевого керівництва і населення, що користується його послугами; рівноправності, підтверджуючого рівність громадян в отриманні послуг; неприбутковості, який визначає вимогу відповідності цін на послуги їх собівартості; відсутності спекуляції, тобто недопущення участі органів місцевого самоврядування в примітивному бізнесі [365]. Характерними рисами шведської моделі є подвійне керівництво розвитком сфери послуг на території з боку державних і окружних Рад, які мають одну географічну зону дії, але різні функції, широка участь кооперативного сектору у виробництві і наданні послуг. Найбільш відчутною вона є в ринку житлово-будівельних послуг, комунальному обслуговуванні муніципального житлового фонду, в організації відпочинку, послуг автотранспорту, ритуальних послугах [177.-С.87]. Як суб'єкти ринку послуг кооперативи формують асоційовані форми підприємництва (об'єднання, спілки), які визначають умови створення демократичної моделі організаційно-економічного механізму ринку, через механізм угод з муніципалітетами дозволяють останнім забезпечити надання соціально-значимих видів послуг (догляд за перестарілими та інвалідами), послуг пралень, гаражів, з ремонту автомобілів.

Незалежно від сформованих моделей взаємовідносин центральних і місцевих органів управління організаційно-економічний механізм функціонування регіональних та локальних ринків послуг базується на механізмах переплетення і взаємодії

державного, муніципального і приватного управління діяльністю його суб'єктів. Державне управління і регулювання регіональних і локальних ринків послуг в зарубіжних країнах пов'язано з реалізацією чотирьох основних компонентів внутрішньої економічної політики: політики розподілу, конкурентного регулювання, протекціоністського регулювання і політики перерозподілу. Політика розподілу використовується для сприяння діяльності приватного сектора або для надання прямих переваг певним групам суспільства в процесі надання послуг. Її реалізація проявляється через субсидії галузям сфери послуг (комунальному господарству, освіті), надання кредитів на розвиток інфраструктури сфери послуг (аеропортів, транспортних систем, доріг та автострад, каналізаційних та водогінних систем) та інших видів діяльності, пов'язаної з сферою державних послуг. Політика конкурентного регулювання спрямована на підтримку рівня конкуренції на ринку послуг, при якій би необмежена конкуренція, або її відсутність не завдали шкоду суспільству. Протекціоністське регулювання спрямоване на обмеження у конкуренції (зокрема, в сфері банківських послуг, послуг залізничного транспорту) та захист населення від шкідливої діяльності приватних фірм. Політика перерозподілу забезпечує перерозподіл в процесі надання послуг рівня добробуту або прибутків у суспільстві через надання населенню можливості отримати безплатні види послуг освіти, охорони здоров'я тощо.

З практичної точки зору найбільш важливо відслідкувати: механізм фінансово-бюджетного регулювання і підтримки сфери послуг, методи і способи державного регулювання діяльності суб'єктів регіональних та локальних ринків послуг і їх еволюції; механізми підтримки малого і середнього підприємництва.

Бюджет і бюджетна політика розглядаються в країнах ринкової економіки як один із найважливіших інструментів державного втручання в ринок послуг. Це проявляється в різних аспектах: по-перше, через бюджет фінансуються ті суспільні потреби і види послуг, де приватне підприємництво і ринкові відносини погано або слабо працюють; по-друге, через бюджет фінансуються ті послуги, при наданні яких треба захистити окремі соціальні групи, або все населення; по-третє, через бюджет здійснюється розширення, або звуження споживчого попиту; по-четверте, в бюдже-

тній діяльності держави реалізується її розвиток як соціальної "трансфертної" держави. Участь бюджетів різних рівнів в забезпеченні функціонування регіональних та локальних ринків послуг не однозначна в просторі (в різних державах) і в часі. Що стосується останнього, то розвинуті індустріально країни в залежності від домінуючого характеру економічної політики підвищували (період після другої світової війни до середини 70-их років), або знижували (друга половина 70-их, початок 90-их років) роль сектору державних фінансів в їх розвитку. Не зважаючи на це, сучасну політику бюджетного регулювання ринку послуг визначають такі тенденції:

загальне зростання сукупних державних витрат у валовому внутрішньому продукті. В США, наприклад вони зросли з 16,90% в 1938р. до 38,7% в 1993р., в Японії відповідно з 29,9% до 34,9%, ФРН з 43,6% до 50,8%, Франції з 24,8% до 54,2%, в Англії з 21% до 54,8% [241.-С.10; 367.-С.37-39].

збільшення бюджетних затрат на соціальні цілі і суспільні послуги, тобто затрат в людський капітал, які стали в складі бюджетних затрат домінуючими (36,9% у ВВП США, 1989 р., 32,5% - Японія, 1990 р., 45,8% - Німеччина, 1990 р., 43,2% - Англія, 1990 р.) [367.-С.44].

еволюція державних фінансів (бюджету уряду, бюджетів місцевих органів влади і позабюджетних фондів) в сторону збільшення повноважень місцевої влади у фінансуванні послуг і їх фінансово-бюджетній підтримці;

зниження ставок прибуткового податку, як складової доходної частини бюджету, з метою активізації споживчого попиту і боротьби з "пасткою бідності";

переміщення акценту з загального фінансування сфери послуг на цільове фінансування певних соціальних програм. Так, зокрема в економічній політиці Б.Клінтона в регіонах визначились такі пріоритети розвитку сфери послуг, як реконструкція розвитку транспортних систем, створення всеохоплюючої інформаційної системи (будинки - клас - ферма - бібліотека), надання можливості кожному мешканцю на певних умовах отримати вищу освіту, удосконалення національної освіти [309.-С.46].

Узагальнення досвіду країн Західної і Північної Європи, Канади, США, Японії

свідчить, що в залежності від статусу суб'єктів регіональних та локальних ринків послуг управління їх діяльністю здійснюється через такі способи і механізми:

стосовно місцевих адміністрацій - фінансування капітальних затрат в сферу послуг з використанням механізму муніципальної позики, бюджетів капітальних вкладень на реалізацію головних проектів (наприклад, будівництва шкіл, систем водопостачання), фінансування спеціальних програм за рахунок особливих джерел; оперативне бюджетне фінансування поточних витрат; прогнозування видатків бюджету, пов'язаних з наданням послуг з використанням арсеналу різноманітних методик (щорічних обстежень пасажиропотоків, поглибленого обстеження попиту один раз в 5-10 років, поточного обліку рівня послуг та їх вартості тощо); використання механізму аудиту для контролю за використанням громадських коштів і ефективності регіональних програм. Механізм фінансово-бюджетного регулювання регіональних та локальних ринків послуг в ряді країн (наприклад США, Німеччина) забезпечується відносно високою самостійністю місцевих бюджетів і більшою гарантією їх доходної бази;

стосовно муніципальних підприємств - довгострокове планування капіталовкладень, стратегічне планування і планування ділової активності; бухгалтерський облік, фінансова звітність та управління готівкою.

Управління діяльністю приватних структур, які функціонують на регіональних та локальних ринках послуг здійснюється за принципами приватного управління. Однак практично в усіх індустріально-розвинутих країнах підприємницька діяльність в сфері послуг регулюється державою. В якості основних інструментів і методів виступають: податки і податкові пільги, процентні ставки за кредит, застосування різноманітних способів регулювання цін, використання механізмів державних контрактів, муніципальних замовлень, обмеження доступу в галузь та інші. Найбільш активно використовується арсенал різноманітних способів регулювання цін.

Світова практика відпрацювала такі способи регулювання цін на послуги: спостереження за цінами зі сторони урядових органів (статистичних управлінь, науково-дослідних центрів, профспілок, спеціальних незалежних комісій, дослідницьких

фірм); непрямий вплив на ціни (через зміну облікових ставок, зміну податків, емісію); державне втручання в процес ціноутворення (через завищення норм амортизаційних відрахувань, відрахувань в інші фонди); урядовий контроль за цінами в формі фіксації або встановлення меж їх підвищення; досягнення лідерства держави в цінах (при встановленні державних замовлень на послуги, встановленні цін на державних підприємствах в галузях, де останні є домінуючими); прямий вплив на ціни (через надання державних субсидій) [326.-С.77].

Статус податків як регуляторів регіональних та локальних ринків послуг в практиці зарубіжних країн залишається особливим. По-перше, завдяки збору податків забезпечується надання, зокрема фінансування, суспільних послуг адміністраціями всіх рівнів, по-друге, податки в багатьох випадках перекладаються на споживача (податок з продажу послуг, акцизний збір), чим, в кінцевому рахунку, впливають на рівень споживання; по-третє, через податки регулюється поведінка виробників послуг.

Досліджуючи роль податків в організаційно-економічному механізмі локальних ринків послуг в зарубіжних країнах, важливо проаналізувати їх взаємодію і співвідношення з платою за послуги. Плата за послуги (добровільна або обов'язкова) в більшості країн розглядається як одне з найважливіших джерел фінансування надання послуг, особливо комунальних. Практично використовується змішана система покриття витрат на муніципальні послуги - за рахунок легального оподаткування і за рахунок сплат споживачів. Якщо послуга фінансується через податки, платник податків вносить свою частку незалежно від кількості і якості послуг, якщо за плату споживачем - плата залежить від виду послуг та її споживання. Прихильники механізму прямої плати за послуги відзначають такі переваги цієї форми фінансування: зниження марнотратства при споживанні комунальних послуг; забезпечення більш чіткої уяви про бажаний рівень і вартість надання послуг; дотримання справедливості щодо отримання доходів від споживачів послуг; підвищення ефективності роботи служб, які їх надають. Разом з тим, світова практика показує, що застосування механізму прямої плати за послуги ефективно там, де рівень їх використання може облі-

ковуватись (плата за водопостачання, електроенергію, телефон, вивіз сміття), механізм загального оподаткування - де споживання послуг носить колективний характер або важко обліковується (наприклад, контроль за захворюваннями, організація урочистостей, карнавалів тощо). В світовій практиці застосовується і варіант, коли плата за послуги встановлюється у вигляді податку на нерухомість, що є чимось середнім між податком і прямою платою за послуги.

В світовій практиці склалось декілька методичних підходів щодо встановлення рівня оплати за послуги: повна, часткова оплата і відсутність такої. При першому з них плата стягується безпосередньо з споживача, незалежно від використання дотацій. Як правило це стосується таких видів послуг, як: послуги водопостачання, де плата для приватних споживачів сплачується згідно з лічильником, на основі величини нерухомості, на основі діаметра труби, шляхом продажу води; послуги пошти та зв'язку, які оплачуються на основі обсягу спожитих послуг і вартості одиниці спожитої послуги або на основі оцінки вартості майна (плата за телефон); послуги газо- і електропостачання, де плата встановлюється згідно спожитих обсягів; послуги громадського транспорту - плата знімається з пасажирів, хоча в ряді країн субсидіюється з бюджету; житлові послуги, які більшістю громадян, за винятком державних службовців, оплачуються у вигляді орендної плати [273].

В окремих секторах локальних ринків послуг існує ряд послуг, які одночасно надаються як платні, так і безплатні. Це в першу чергу відноситься до послуг освіти, охорони здоров'я. Так, зокрема, послуги початкових шкіл в багатьох країнах надаються безплатно. Винятком є місцевості, де кількість місць для дітей молодшого шкільного віку недостатня. Проте принцип платності тут доповнюється субсидіюванням з боку держави. В системі середньої освіти поєднуються форми платного навчання з безплатним (з наданням певних привілеїв для бідних сімей). В системі вищої освіти утвердилось дві форми надання послуг: плата з наданням державних субсидій; надання позики для студентів з послідуєчим погашенням під час майбутньої професійної діяльності.

В системі охорони здоров'я в світовій практиці в основному утвердились дві

моделі фінансування послуг. Перша, при якій послуги першочергової медичної допомоги надаються споживачам державними лікарнями і клініками безплатно, решта послуг оплачується. Винятковими пільгами користуються діти, особи старшого віку і бідні верстви населення. Друга модель характеризується встановленням повної плати за медичне обслуговування в державних і приватних клініках та лікарнях в межах загальнодержавної системи медичного страхування або через приватні програми медичного страхування. Така модель з різними варіантами надання медичних послуг і оплати лікувальних засобів застосовується у США, Швеції, Ізраїлі та інших країнах [179].

Фактично через механізм сплати за послуги в певній мірі реалізується соціальна доктрина держави щодо її конституційних гарантій, забезпечення певного стандарту життя, захисту малозабезпечених і соціально незахищених верств населення. Це досягається через механізм встановлення ціни на послугу нижче або вище її собівартості. При наданні платних послуг приватними структурами ціни в регіональних та локальних ринках встановлюються за ринковими механізмами. Послуга споживачу надається лише у випадку його готовності оплатити її реальну вартість і встановлюється на рівні маржинальної вартості послуги. Такий механізм дає можливість раціонально використати послуги і раціонально розмістити їх виробництво. За умов, коли послуги носять щоденний характер, їх вартість не залежить від споживача, несприйнятна для нього із-за об'єктивних причин, виникає необхідність встановлення ціни нижче собівартості. В світовій практиці такий підхід використовується також, коли послуга носить суспільний характер, але плата вводиться для стимулювання економічного споживання, або, коли послуги частково державні, а частково приватні, але їх споживання в цілому дає зовнішній ефект для суспільства (наприклад, послуги громадського транспорту). В зарубіжних країнах сформувались два основних підходи до субсидіювання послуг: субсидіювання послуг окремим категоріям населення (дітям, малозабезпеченим групам, пристарілим); субсидіювання мінімального рівня споживання послуг для всіх категорій населення ("метод прожиткового мінімуму").

Механізм встановлення цін вище собівартості застосовується, як правило, в

якості дисциплінарного ефекту споживання (підвищення плати за телефонні розмови в певні періоди доби з метою розвантаження телефонних ліній, плати за автостоянку в небажаних місцях тощо) і регулятивна міра при високому попиті, дефіциті послуг і високому рівні цін на послуги приватного сектору. Через такі механізми в ряді країн більш ефективно, ніж через систему оподаткування, реалізується політика перерозподілу доходів.

Враховуючи трансформаційні проблеми перехідного періоду, які виникли в діяльності регіональних органів управління щодо фінансування розвитку окремих секторів ІТКП, важливо дослідити практику зарубіжних країн не тільки щодо покриття видатків урядів різних рівнів, пов'язаних з наданням державних і муніципальних послуг, але й їх взаємовідносини у вирішенні цих завдань.

Виходячи з теорії організації регіональних та локальних ринків послуг, відповідальність за певну категорію видатків, пов'язаних з наданням послуг, несе рівень влади, який до неї є найближчим [273.-С.10]. Іншими словами місцеві органи управління фінансують послуги, які відрізняються по регіонах в залежності від місцевих пріоритетів розвитку і споживання. Проте на практиці, в локальних ринках послуг зарубіжних країн, як і в Україні, рівень відповідальності територіальних структур за надання послуг не завжди співпадає з можливостями доходної частини бюджетів. В багатьох країнах відповідальність за межу соціального захисту при наданні послуг покладається на загальнодержавний рівень управління. Однак використовуються й інші підходи: позика під капітальні проекти з наступною гарантованою оплатою (наприклад, муніципальна позика у вигляді векселів майбутніх доходів або через випуск муніципальних облігацій); виділення пріоритетів по витратах; застосування механізму трансфертів вищестоящих урядових структур нижчестоящим (в США, Франції); передача деяких видів послуг у підприємницьку діяльність приватних структур. Останнє ефективно було реалізовано в процесі проведення приватизації об'єктів сфери послуг в США, Великобританії, Німеччині.

Однією з форм взаємовідносин між центром і місцевими органами влади в напрямку зрівноваженого розвитку сфери послуг є укладення контрактів, що характер-

но, наприклад, для Франції. В контрактах передбачаються види і обсяги спільних робіт по розвитку об'єктів сфери послуг, зобов'язання з фінансування [353.-С.50-55]. В кризових районах набрала поширення практика створення інститутів підтримки регіонального економічного розвитку, венчурних фондів та ін.

В системі регулювання розвитку сфери послуг на території адміністративних районів у практиці зарубіжних країн широко застосовуються методи непрямой дії на локальні ринки послуг. Активізація розвитку сфери послуг досягається через запровадження політики пожвавлення господарської активності в депресивних територіях через створення "вільних зон" (Великобританія, США, Франція), технологічних парків (США), технополісів (Японія) [366.-С.283].

Локальні ринки послуг зарубіжних країн характеризуються домінуючою участю малих і середніх підприємств в наданні послуг. Так зокрема в Японії 99,2% послуг, які надаються припадає на малі і середні підприємства [29.-С.135]. Більше 97% фірм, які функціонують в локальних ринках послуг Канади, - фірми з чисельністю працюючих до 50 чол. [149.-С.32]. В 1979-1989 р.р. інтенсивний розвиток малих підприємницьких структур характерний для регіональних та локальних ринків послуг країн Західної і Східної Європи. Вибух активності малих підприємств в західній ринковій економіці, що відбувався в 80-их роках, пояснюється скороченням ролі урядів в реалізації мегапроектів за рахунок державних субсидій, активною позицією державних і муніципальних структур щодо недопущення монополізації ринків і підтримки конкуренції.

Емпіричні дослідження розвитку бізнесу в зарубіжних країнах свідчать, що основною передумовою постійного зростання ролі малих бізнесових структур у вирішенні цілого ряду економічних, соціальних, політичних проблем виступає відлагоджений механізм регулювання, спрямований на підтримку і сприяння їх розвитку. Розуміння важливості даного взаємозв'язку призвело до виділення державної підтримки малого бізнесу в самостійну частину державної економічної політики. Реалізація державної політики підтримки малого бізнесу базується на законодавчому закріпленні відносин малих бізнесових структур з державою.

Дієвість системи підтримки розвитку малого бізнесу в країнах з розвинутою ринковою економікою забезпечує розгалужена мережа державних та недержавних організацій загальнонаціонального і регіонального рівнів (додаток Е табл.Е.2).

Досвід сприяння розвитку малого підприємництва в розвинутих країнах свідчить, що воно базується на поєднанні, узгодженні, комбінуванні різних форм, методів, засобів регулювання і підтримки, основними серед яких є:

фінансово-кредитна підтримка, яка включає прямі гарантійні позики, цільове субсидювання, пільгове кредитування, надання гарантій кредитним установам, цільове підвищення кредитоздатності малого бізнесу за допомогою системи страхування, створення різних кредитно-фінансових, інвестиційних організацій;

підтримка інноваційної діяльності малих підприємств шляхом створення і функціонування регіональних венчурних фондів, науково-виробничих комплексів, інноваційних центрів, науково-технологічних парків, організації підприємницьких зон - безоплатної передачі ноу-хау і результатів НДІКР національних дослідницьких центрів;

сприятлива податкова політика, яка передбачає надання права прискореної амортизації і виключення амортизаційних відрахувань з об'єктів оподаткування, формування системи пільгового оподаткування (встановлення величини неоподаткованого мінімуму для деяких малих підприємств, звільнення від сплати податку на додану вартість - Німеччина, зниження ставки податку на корпорації для малих підприємств - Великобританія, відстрочка сплати ряду податків для малих і середніх підприємств, при тимчасовій нестачі ліквідних засобів, скорочення на 50% прибуткового податку для новостворюваних юридичних осіб - Франція, зниження ставок податку для малих підприємств-юридичних осіб - Японія, податкові пільги малим підприємствам на національному рівні і рівні деяких штатів - США);

інформаційно-консультативна та управлінська підтримка, які включають забезпечення інформацією, надання консультативної допомоги з питань становлення і функціонування малих бізнесових структур, допомогу в інноваційній діяльності, технічну допомогу та ін. (додаток Е табл.Е.3).

Використання наведених форм і засобів підтримки і стимулювання малого бізнесу в більшості зарубіжних країн, здійснюється в рамках реалізації різного роду програм, спрямованих на забезпечення цих завдань (Програми державних інвестицій та позик в Японії, спеціальної Програми по стимулюванню нагромаджень для заснування власної справи - в Німеччині, державних програм підтримки підприємців - у США, Програми підтримки розширення бізнесу, Програми гарантованої позики, Програми сприяння підприємництву - у Великобританії, Плану сприяння розвитку дрібного і середнього бізнесу - у Франції). Загальною рисою зарубіжної практики підтримки малого бізнесу в регіональних та локальних ринках послуг є узгодження і раціональне поєднання засобів та інститутів на національному і місцевому рівнях, передача відповідальності за її результативність на регіональний рівень. Поряд з різними державними і приватними організаціями, визначальну роль в підтримці і стимулюванні малого бізнесу на регіональному рівні відіграють Центри розвитку малого бізнесу (ЦРМБ) і "Інкубаторські центри".

Таким чином, підтримка малого бізнесу в регіональних і локальних ринках послуг є складовою державної політики багатьох країн ринкової економіки, здійснюється спеціальними урядовими і неурядовими структурами, забезпечується раціональним поєднанням різних засобів та узгодженням дій на національному та регіональному рівнях.

Аналіз організаційно-економічних механізмів функціонування регіональних та локальних ринків послуг в зарубіжних країнах свідчить, що в них визначились такі аспекти діяльності, які слід врахувати формуючи модель управління ними в Україні: закріплення певних видів послуг за рівнями державного і муніципального управління; узгодження обсягів надання послуг з можливостями фінансів (бюджетів) відповідних рівнів; значна участь громадських інституцій (асоціацій виробників і споживачів, творчих спілок) в організації надання послуг, поєднання прямого управління сферою послуг з боку державних і муніципальних структур з формами державного, інституціонального і громадського регулювання підприємницької діяльності; ув'язка політики функціонування ринку послуг з завданнями соціального захисту населення;

підтримка малого і середнього бізнесу як основи конкурентного середовища. Це дозволяє концептуально визначити основні функції державних органів управління і органів місцевого самоврядування в їх реалізації в регіонах України.

3.3. Методологічні принципи формування організаційно-економічного механізму ринку послуг

Як і всі структури трансформаційної економіки ринок послуг формується і розвивається за участю певного організаційно-економічного механізму, який склався або складається під впливом свідомих і стихійних дій державних і ринкових структур.

Не зважаючи на значне використання в сучасних наукових дослідженнях категорії “організаційно-економічний механізм”, в економічній літературі не сформува- лась чіткість думок щодо її визначення, змісту, структури, взаємозв’язку з іншими категоріями. Так Л.І.Абалкін вважає, що основу організаційно-економічного механізму складають організаційно-економічні відносини, що утворюються з приводу організації суспільної праці, відносин обміну діяльністю і відносин управління [225.- С.30]. А.А.Чухно, досліджуючи проблему механізму функціонування і розвитку економічних систем перехідного періоду, застосовує категорію господарський механізм, розглядаючи його, як механізм дії та використання економічних законів, як багато- складову систему, що виступає як функціональна частина виробничих відносин, виражає взаємодію останніх з продуктивними силами і надбудовою. Вона відбиває як глибинні суттєві відносини - відносини власності, так і поверхові організаційні структури та конкретні форми господарювання [335.-С.21]. В.В.Худо, розглядаючи проблему організаційно-економічного механізму, визначає лише категорію економічного механізму і, стосовно економічного механізму підприємницької діяльності, характеризує його як сукупність підсистеми державного сприяння, підсистеми інфраструктури сприяння розвитку підприємництва, підсистеми регіональної політики і підсистеми саморозвитку підприємницьких структур [328.-С.14]. Не зважаючи на різноманітність підходів всі автори вважають необхідним з’ясування відносин між лю-

дями в суспільному виробництві, відносин між суб'єктами ринку, які визначають конкретні організаційно-економічні форми.

Сутність організаційно-економічного механізму функціонування будь-якої економічної системи (територіального комплексу, регіонального чи локального ринку) визначається характером виробничих відносин, їх складових - відносин власності, цілями (метою) розвитку цієї системи, ступенем розвитку її складових. З огляду на це організаційно-економічний механізм розвитку будь-якого територіального комплексу, виду регіонального чи локального ринку - це сукупність форм і методів, через які здійснюється організація суспільного виробництва в даному комплексі (ринку) і узгоджена економічно доцільна діяльність його як єдиного цілого. Організаційно-економічному механізму розвитку кожного конкретного комплексу, виду регіонального чи локального ринку характерні властиві тільки йому економічні методи, організаційні форми (структури виробництва та управління), технічні засоби, суспільні форми залучення людей до праці, системи інформації, політико-правові норми, що ґрунтуються на єдиній організаційній і економічній політиці.

В економічній літературі не відпрацьовано жодних наукових положень, тверджень щодо сутності організаційно-економічного механізму формування і функціонування регіональних та локальних ринків послуг в економіці перехідного періоду. Діючий до економічних реформ організаційно-економічний механізм ІТКП сформувався в умовах командно-адміністративної економіки. Для нього характерні: орієнтація на єдину - державну форму власності в сфері послуг; ієрархічна багаторівнева структура органів управління, наскрізна адміністративна підлеглість; поточна координація діяльності нижчестоящих ланок; доведення до конкретних ланок планових завдань; централізоване фінансування частини діяльності з надання послуг; прив'язка до планових завдань системи оцінки і стимулювання виробничої діяльності їх продуцентів; централізоване встановлення цін на послуги; планомірна побудова ступінчастої системи обслуговування на основі нормативів забезпеченості об'єктами соціальної інфраструктури і галузевих схем розміщення мережі. Трансформація територіально-організаційних структур ІТКП в період економічних реформ в Україні

створила нову базу для побудови моделі організаційно-економічного механізму його функціонування і формування регіональних та локальних ринків послуг.

Визначаючи сутність і методичні принципи її формування слід врахувати: по-перше, особливості, які вирізняють розвиток ринку послуг в загальних закономірностях ринкової економіки, обумовлені високим динамізмом, територіальною сегментацією і локальним характером, значною швидкістю обороту капіталу, переважанням малих і середніх підприємств серед господарських одиниць, що надають послуги, великою чутливістю до ринкової інфраструктури, індивідуальністю і нестандартністю багатьох послуг і технологій; по-друге, неординарну розвиненість ринкових відносин в окремих його секторах; по-третє, деформованість основних параметрів цього ринку в економіці перехідного періоду; по-четверте, збереження неринкового сектору в складі ІТКП, обмеження щодо приватної підприємницької діяльності в окремих галузях, існування системи суспільних послуг.

Викладене визначає не тільки сутність організаційно-економічного механізму формування і функціонування ринку послуг, але і його функції, структуру і функціональні складові. Сутність організаційно-економічного механізму формування і функціонування ринку послуг визначається його основною метою - безперервне вдосконалення якості і рівня задоволення потреб населення в послугах, пошук нових джерел фінансування і методів управління. Функції організаційно-економічного механізму ринку послуг суттєво відрізняються на стадії формування і стадії функціонування уже сформованого ринку. На стадії формування ринку послуг організаційно-економічний механізм повинен забезпечити: роздержавлення і формування нових форм власності; створення конкурентного середовища; соціальний захист населення і забезпечення соціальних гарантій в наданні деяких суспільних послуг; стабілізацію споживчого ринку. Домінуючою тут залишається організаційна складова. Організаційно-економічний механізм функціонування сформованого ринку послуг повинен виконувати такі функції: економічна реалізація нових форм власності; найповніше задоволення потреб населення в послугах; збалансованість розвитку комплексу послуг в регіональних та локальних ринках (товарному, ринку праці, ринку духовного

інтелектуального продукту, ринку реальних інвестицій та ін.); забезпечення господарської самостійності і демократії в розвитку підприємницьких структур і підтримка конкуренції; реалізація конституційних гарантій населенню в споживанні соціально-значимих послуг.

Організаційно-економічний механізм розвитку ринку послуг повинен відображати макро- та мікроекономічні процеси в своїй єдності і взаємодії, а також інтереси основних агентів ринку послуг - підприємців, населення, держави, регіонів, ринкової інфраструктури. Згідно з носіями інтересів в регіональних та локальних ринках послуг структура організаційно-економічного механізму їх розвитку в економіці перехідного періоду має, на наш погляд, включати п'ять основних підсистем: саморозвиток і саморегулювання підприємницьких структур; державне регулювання регіональних та локальних ринків послуг; регіональне регулювання і регіональну підтримку їх ефективного функціонування з врахуванням інтересів території; інституціональне регулювання з боку структур ринкової інфраструктури; громадське регулювання з боку громадських організацій. Таким чином, організаційно-економічний механізм виражатиме типову форму поєднання елементів ринкової саморегуляції з елементами демократичного регулювання ринку, властиву сучасній соціально-орієнтованій ринковій економіці.

Участь перерахованих складових демократичного регулювання в організаційно-економічному механізмі обумовлена об'єктивними причинами, закладеними в недосконалості ринку послуг, і його суперечностями: наявністю в ньому природних монополій, неспівпадання ринкової ціни на деякі послуги з їх макроекономічною оцінкою, труднощами адаптації населення до нових форм заміщення витрат на послуги при переході їх з категорії безплатних в категорію платних, проблемами, пов'язаними з використанням таких ресурсів при наданні послуг, як рекреаційні, культура і культурні цінності, творча праця. В інтегральних комплексах послуг сформувалась інтеграція виробничих ланок, пов'язаних з наданням послуг, підготовкою кадрів для цього комплексу. В такій системі повинна бути узгодженість основних параметрів (якості, трудозатрат, стандартів, нормативно визначених цін - тобто еле-

ментів регулювання).

Кожна з підсистем, переслідуючи загальну мету організаційно- економічного механізму, має свої цілі, специфічний зміст і функції. Так, зокрема основними цілями державного регулювання виступають реалізація економічної і соціальної політики держави в сфері послуг, концепції розвитку в національній економіці. Цілями регіональної політики сприяння і регіонального регулювання слід вважати забезпечення комплексного ефективного розвитку ІТКП в складі територіально-господарських систем, узгодженість розвитку регіонального (локального) ринку послуг з іншими видами регіональних (локальних) ринків. Інституціональне регулювання з боку суб'єктів ринкової інфраструктури має за мету сприяння розвитку ринкових умов підприємництва в сфері послуг. Саморозвиток і саморегулювання підприємницьких структур спрямоване на забезпечення прибуткової діяльності і самофінансування виробництва і реалізації послуг. Основними цілями громадського регулювання виступають захист прав споживачів і виробників послуг, недопущення монопольного тиску підприємницьких і управлінських структур на споживчий ринок. Наповнюючи функціональним змістом діяльність вказаних підсистем організаційно-економічний механізм розвитку регіонального (локального) ринку послуг можна представити таким чином (рис.3.3).

Місце кожної з підсистем і її функції в забезпеченні розвитку регіональних (локальних) ринків послуг визначатиметься обраною моделлю розвитку ринкових відносин: праволіберальною, де визначальними залишаються функції підсистеми саморегуляції; державно-корпоративною, де домінуючою залишається підсистема державного регулювання; демократичною моделлю, зорієнтованою на поєднання функцій всіх визначених підсистем організаційно-економічного механізму.

Рис. 3.3 Функціонально-цільова структура організаційно-економічного механізму розвитку регіонального (локального) ринку послуг.

Остання, на наш погляд, має найбільш об'єктивні основи в економіці України. Вона дозволить здійснювати регулювання розвитку ІТКП в умовах ринкового середовища, поєднувати систему впливів всіх суб'єктів регулювання економіки, забезпечити дотримання соціальних “рамки” ринку.

Зміст підсистем організаційно-економічного механізму розвитку сфери послуг більш повно можна розкрити через співвідношення і зв'язок понять “функціональні елементи”, “засоби” (“інструменти”), “методи реалізації підсистем”. Система функціональних елементів, засобів і методів реалізації організаційно-економічного меха-

нізму викладена в теорії в основному стосовно макроекономічного державного регулювання національної економіки в цілому [181.-С.14-15]. Елементи, засоби, методи регулювання розвитку ринку послуг з структуризацією за цими ознаками всіх підсистем організаційно-економічного механізму не відпрацьовані в економічній літературі і не систематизовані на практиці.

Визначальною в системі ринкової економіки є підсистема саморозвитку і саморегуляції підприємств. За умов директивної економіки підприємство в сфері послуг функціонувало, як “чорний ящик”, якому доводився план з обсягу реалізації певних видів послуг, в тому числі населенню, установлювався фонд заробітної плати (норматив заробітної плати на 1 крб. реалізованих послуг, ліміт чисельності), виділялись відповідні державні капітальні вкладення і матеріальні ресурси. Реалізація послуг здійснювалась за встановленими зверху і часто неправдивими цінами. Основними недоліками такої системи були: повільна реакція на зміну попиту споживачів, консерватизм і відсутність зацікавленості в оновленні асортименту послуг, хронічний дефіцит деяких із них, нераціональне використання матеріальних і фінансових ресурсів, збитковість ряду підприємств, незацікавленість працівників в підвищенні якості обслуговування. Певні передумови для розширення самостійності господарювання і, відповідно, закладення підвалин ринку сформувались в Україні у 80-і роки, з запровадженням госпрозрахункової моделі економіки. Однак своєрідна природа кінцевого продукту - послуг, спрямованість праці в основному не на природу, а на людину обумовили особливості цього господарювання. Обмежуючими об’єктивними і суб’єктивними факторами госпрозрахункової діяльності в сфері послуг виступили: домінування теоретичних тверджень щодо неможливості створення в ній вартості, а, відповідно неможливості формування вартісних відносин, яскраво виражений творчий характер праці, надання частини послуг на безоплатній основі, політика заниження цін на них, обмеження фактору попиту шляхом ідеологізації діяльності культурно-освітніх установ, обмеження фактору пропозиції через збереження відомчих форм обслуговування тощо. Основними рисами госпрозрахунку, який запровадився в сфері послуг стали: обмеження рамками підприємств, які надають платні послуги,

неповна самоокупність на більшості підприємств, міжгалузеві і галузеві відмінності в умовах господарювання і різноманітність форм, частковий госпрозрахунок, коли діють тільки деякі елементи (в охороні здоров'я, санаторно-курортному обслуговуванні, в галузі культури).

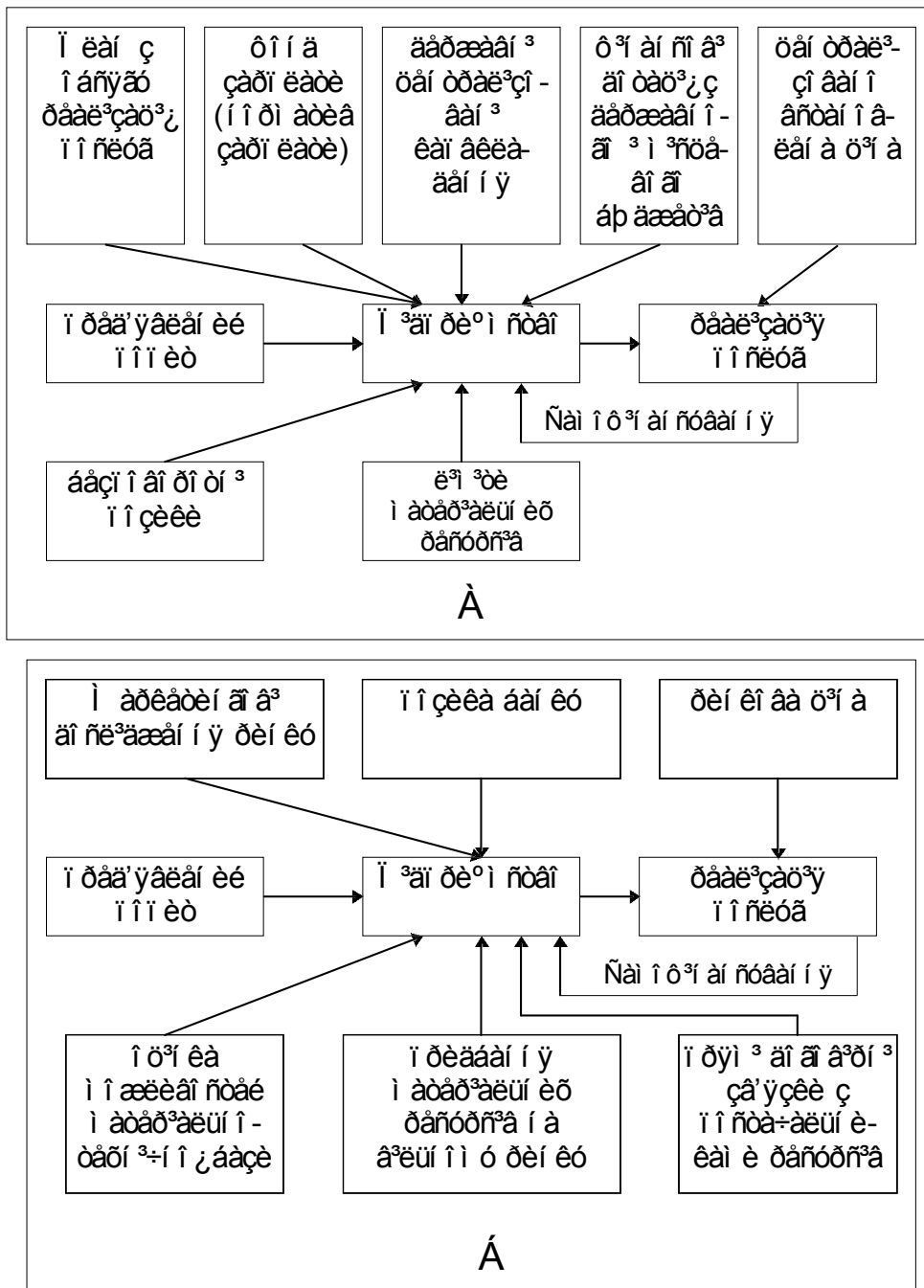
В результаті на початок економічних реформ в сфері послуг сформувались такі типи підприємств в залежності від умов господарювання і джерел фінансування: установи, які знаходяться повністю на бюджетному фінансуванні; установи, витрати, яких покривались не тільки бюджетними коштами, але й спеціальними коштами, отриманими від реалізації послуг (лікарні, вузи); установи і підприємства, які працюють переважно за рахунок власних доходів (в цьому випадку бюджетні кошти виступали в формі дотацій) - підприємства житлово-комунального господарства, театри, музичні школи і деякі заклади культури; установи і підприємства, які повністю покривали свої витрати своїми доходами - підприємства побутового, туристсько-екскурсійного обслуговування населення, деякі транспортні підприємства. Найбільше поширення повного госпрозрахунку мало місце в побутовому обслуговуванні населення, що поставило підприємства цієї галузі до найбільш наближених умов саморозвитку і саморегуляції. Однак локальний характер ринку побутових послуг, його прив'язка до населеного пункту зумовили необхідність створення мережі КПП і системи внутрісистемної кооперації їх з спеціалізованими підприємствами. Поряд з прибутковими в побутовому обслуговуванні існувало цілий ряд малорентабельних і "планових збиткових" підприємств, яким штучно створювались умови госпрозрахункової діяльності. На принципах повного госпрозрахунку працювали деякі заклади культури, зокрема цирки. Частковий госпрозрахунок сформувався в спортивно-видовищних закладах, системі охорони здоров'я, видовищних закладах культури - театрах, парках культури і відпочинку, філармоніях, кінотеатрах, концертно-естрадних об'єднаннях.

Госпрозрахунковий принцип фінансово-господарської діяльності підприємств і організацій сфери послуг довів його позитивне значення для саморозвитку підприємств і підвищення ефективності комплексу послуг. Однак, як передумова ринкових

відносин, така форма господарювання по-перше, обмежувалась системою спеціальних дозволів, по-друге, апробовувалась в умовах дефіциту послуг, перевищення доходів споживачів над видатками, що не дозволило розкрити до кінця її потенцію. Посилення активності сфери послуг в системі товарно-грошових відносин, робота в умовах конкуренції, необхідність працювати в кризовий період в умовах пониженого попиту, нетиповість виробничих відносин в економіці перехідного періоду, вимагає пошуку нових моделей саморозвитку і саморегулювання підприємств.

Саморозвиток і саморегулювання господарської діяльності первинної ланки на мікрорівні визначається законами “Про підприємство” та “Про підприємництво”. В економіці перехідного періоду саморегулювання діяльності проявляється в: наданні окремим особам, групам, колективам прав утворення нових підприємств, що активно використовується в сфері послуг; свободі припинення діяльності підприємств із-за збитковості або нерентабельності; безпосередньому включенню в контури фінансового управління таких важелів самоуправління, як вільні ринкові ціни, кредит, позичковий капітал, процентні ставки, валютний обіг, рух цінних паперів; заміні принципу ієрархії в менеджменті горизонтальними договірними відносинами між суб’єктами підприємництва. Отримавши економічну незалежність, більшість підприємств сфери послуг покривають свої витрати самостійно. Як юридичні особи вони мають свої рахунки в банках і здійснюють фінансове самозабезпечення. Однак, якщо в системі планової економіки принцип госпрозрахунку був обмежений і підприємства мали можливість отримувати ліміти капітальних вкладень з державного бюджету, використовувати безповоротні позики і безповоротну допомогу, фінансові дотації, то в перехідній до ринку економіці склалась ситуація, при якій підприємства вже не можуть користуватись цими можливостями, однак ще не навчилися жити на свої кошти і не готові стати банкрутами.

Порівняльний аналіз функціонування підприємства сфери послуг в системі планової і ринкової економіки свідчить, що за складом елементів, способами внутрішньої і зовнішньої дії на процес організації виробництва і надання послуг вони принципово відрізняються (рис.3.4).

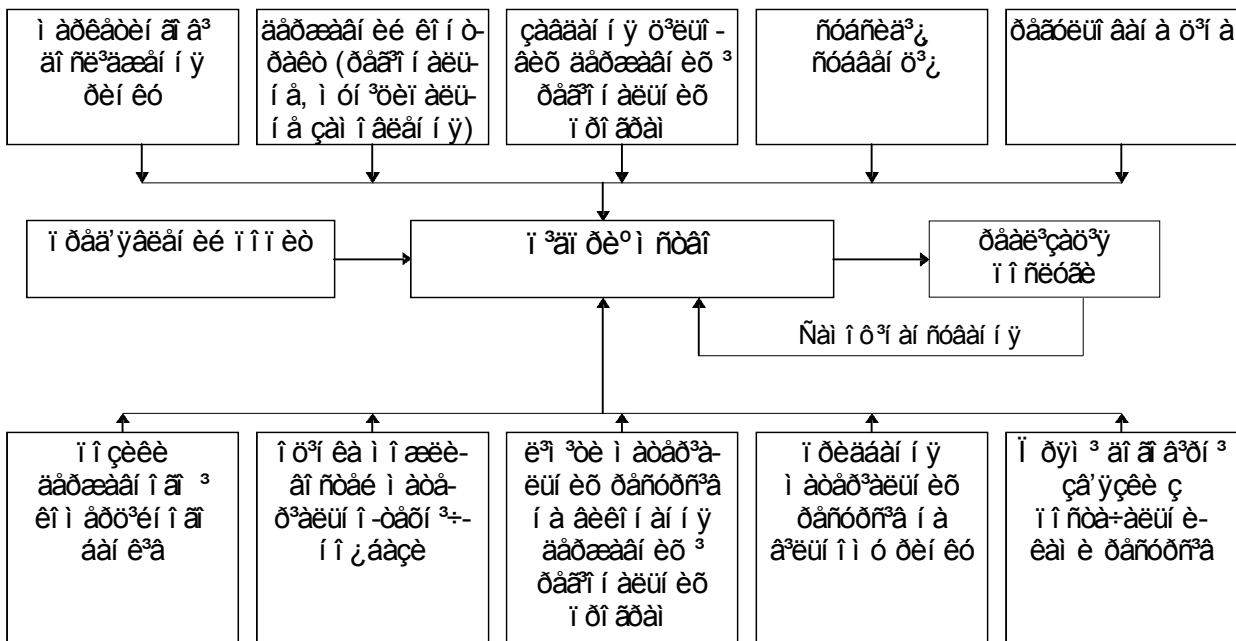

Рис. 3.4. Моделі функціонування госпрозрахункового підприємства сфери послуг в плановій (А) і ринковій (Б) економіці.

Разом з тим в економіці перехідного періоду продовжують діяти об'єктивні фактори, які обмежують можливості повного саморозвитку і саморегуляції підприємств в сфері послуг. Вони пов'язані з недосконалістю конкуренції, нерозвиненістю всіх інших видів регіональних та локальних ринків, погіршенням структури спожи-

вання населення в умовах кризи і неспроможністю значних верств громадян сплачувати за послуги ринкову ціну, іншими недоліками ринку послуг в перехідній економіці. Повна децентралізація в ринку послуг неможлива і з тих причин, що при цьому можуть бути втрачені організуючі начала, які об'єднують господарські ланки в одну систему. Це вимагає підключення зовнішніх впливів в модель саморозвитку і саморегуляції підприємств, зокрема різних елементів і засобів державного, регіонального, інституціонального і громадського регулювання ринку (рис.3.5).

Рис.3.5. Трансформаційна модель госпрозрахункової діяльності підприємства сфери послуг в умовах перехідної економіки.

Досвід функціонування госпрозрахункових підприємств в плановій і ринковій економіці доводить, що їх самоорганізованість і саморозвиток ефективні лише в умовах дії єдиної системи правил і норм поведінки, що неминуче вимагає централізованого начала. Крім того, в сфері послуг в зв'язку з її соціальним навантаженням в економіці перехідного періоду і в ринковій економіці функціонують підприємства, які фінансуються за рахунок державного і місцевих бюджетів, ряд послуг надається безплатно. Два останні моменти обумовлюють об'єктивну необхідність державного регулювання регіональних та локальних ринків послуг. Необхідність останнього обумовлена також тим, що частина підприємств ІТКП (вузи, залізничні вокзали,

установи зв'язку і т.п.), знаходячись в підпорядкуванні міністерств, залишаються складовою галузевих підсистем в складі національної економіки. В умовах перехідної економіки значення державного регулювання ринку послуг посилюється в зв'язку з нерозвиненістю підсистем інституціонального регулювання з боку інституцій ринкової інфраструктури і громадського регулювання з боку об'єднань громадян і підприємців. Локальний характер ринку послуг, передача значної частини його підприємств у комунальну власність, тенденції до регіоналізації управління вимагають зосередження основних функцій регулювання ринку послуг на рівні регіональних державних органів управління і органів місцевого самоврядування. Однак досвід зарубіжних країн, а також специфіка трансформаційної моделі розвитку ІТКП свідчить, що певна частина цих функцій повинна залишитись на загальнодержавному рівні.

До основних функціональних елементів державного регулювання ринку послуг слід віднести: правове регулювання, адміністративне регулювання, державне програмування, індикативне планування, державне підприємництво, фінансово-бюджетне і податкове регулювання, грошово-кредитне регулювання, державне регулювання цін і тарифів, соціальну політику і соціальний захист населення при наданні послуг; структурно-інвестиційну політику і державне регулювання інвестиційної діяльності в сфері послуг, екологічну політику і регулювання природоохоронної діяльності в процесі надання послуг, підтримку конкуренції та контроль за монопольними утвореннями. Кожен з функціональних елементів виконує свої функції через певний арсенал засобів: закони і нормативні акти, дотації, податки і податкові пільги тощо. Їх систематизація дозволяє представити підсистему державного регулювання ринку послуг таким чином (рис.3.6).

№ п/п	Елементи	Засоби
1.	Правове регулювання	закони, постанови Верховної Ради нормативного характеру
2.	Адміністративне регулювання	ліцензії, дозволи, стандарти, заборони, галузеві норми, нормативні акти
3.	Державне програмування	державні галузеві, загальнонаціональні, організаційні програми,

		державні цільові комплексні програми (ЦКП), державні інвестиції, ліміти матеріальних ресурсів, державні контракти, державні замовлення, пільги, субсидії, субвенції
4.	Індикативне планування	прогнози, показники обсягів реалізації платних послуг в індикативних планах, Державній програмі економічного і соціального розвитку України, показники розвитку державних закладів сфери послуг, державні контракти і державні замовлення, соціально-економічні нормативи, обсяги бюджетного фінансування, державні інвестиції
5.	Державне підприємництво	господарське керівництво, бюджетне фінансування, державні інвестиції, контракти з керівниками державних підприємств
6.	Фінансово-бюджетне і податкове регулювання	державні податки, пряме бюджетне фінансування, державні дотації, державні субсидії, державні субвенції, податкові пільги
7.	Грошово-кредитне регулювання	державні кредити, процентні ставки за кредит, норми обов'язкових резервів, облікові ставки, валютний курс, готівкова емісія
8.	Державне регулювання тарифів і цін на послуги	умови ціноутворення, державні регульовані ціни і тарифи, граничні норми рентабельності, граничні стелі зростання цін, декларування цін і тарифів
9.	Соціальна політика і соціальний захист при наданні послуг	нормативи споживання послуг, соціально-економічні нормативи розвитку об'єктів інфраструктури послуг, мінімальний рівень споживання послуг в мінімальних споживчих бюджетах, соціальні гарантії рівнів безплатного споживання послуг, індексація грошових доходів, компенсаційні виплати для окремих категорій в зв'язку з підвищенням цін на послуги, субсидії споживачам послуг
10.	Структурно-інвестиційна політика і регулювання інвестиційної діяльності	галузева політика, приватизація, пріоритети в сфері послуг, процентні ставки, державні кредити, державні інвестиції в соціальні об'єкти, норми амортизації
11.	Екологічна політика і екологічне регулювання	норми гранично-допустимих викидів в атмосферу, ліміти землекористування, рентні платежі, плата за використання ресурсів
12.	Підтримка конкуренції, контроль за монополініми утвореннями	комерціалізація, антимонопольне законодавство, фінансова, управлінська, інформаційно-консультативна підтримка малого бізнесу, контроль за цінами монополістів

Рис. 3.6. Елементи і засоби підсистеми державного регулювання в складі організаційно-економічного механізму розвитку регіональних та локальних ринків послуг.

Вплив перерахованих елементів і засобів може носити вибіркового характеру стосовно окремих сегментів регіонального (локального) ринку послуг (наприклад, екологічне регулювання в системі рекреаційного обслуговування населення, послуг транспорту, деяких комунальних), пряму дію (ліцензії, дозволи, державні замовлення і контракти) і опосередковану (грошово-кредитне регулювання сукупного попиту і сукупної пропозиції), що викликає підвищення або зниження активності в регіональ-

них та локальних ринках.

Реалізуючись в діях державних органів управління, частина елементів державного регулювання дублюється в системі регіонального регулювання і регіональної підтримки ринку послуг. Разом з тим суттєві відмінності в рівнях розвитку регіональних та локальних ринків послуг, тісна прив'язка суб'єктів підприємництва до певної території вимагають регіонального регулювання і регіональної підтримки. Враховуючи функції території в розвитку регіональних господарських систем і комплексів, а також цілі і функції підсистеми регіонального регулювання ринку послуг, склад елементів і засобів останньої можна представити таким чином (рис.3.7).

Підсистемам державного і регіонального регулювання регіональних та локальних ринків послуг в період формування ринкових відносин характерні такі особливості і тенденції. Поряд з еволюцією елементів і засобів регулювання розвитку ІТКП, властивим економіці адміністративно-командного типу (адміністративне регулювання, бюджетне фінансування, планування, використання норм і нормативів) в економіці перехідного періоду повинні з'явитись принципово нові елементи і засоби регулювання ринку послуг. Суттєві еволюційні зміни повинна перенести система норм і нормативів. Як свідоме і встановлене до процесу виробництва визначення необхідних для споживача певних видів праці і послуг, їх якісних і кількісних параметрів, норми і нормативи перетворюються в стандарти і соціальні нормативи, які визначають вимоги нових механізмів соціального захисту.

Як і в плановій економіці, в економіці ринкового типу і в перехідній в сфері послуг використовуються: технологічні норми і стандарти, які поширюються через відносини конкуренції, або через угоди з державною чи іншими структурами; нормативні ціни, встановлювані під егідою держави місцевими органами влади при участі спілок споживачів і представників підприємницьких структур на комунальні, житлові послуги, послуги громадського транспорту; норми якості послуг; соціальні, гуманітарні і екологічні норми і нормативи, які задають "рамки" ринку послуг.

№ п/п	Елементи	Засоби
1.	Адміністративне регулю-	санкції, визначені місцевими органами влади, дозволи місце-

	вання (виключно місцеві адміністративні рішення)	вих органів влади, розпорядження і ліцензії, заборони на право підприємницької діяльності в сфері послуг
2.	Структурно-інвестиційне регулювання	оцінка інвестиційної привабливості регіону, пріоритетні напрями інвестицій в сферу послуг, регіональні інвестиції з місцевого бюджету, екологічна оцінка інвестиційних проектів, координація діяльності інвесторів, регіональне (муніципальне) замовлення на введення в дію об'єктів соціальної сфери
3.	Регіональне програмування	цільові та інші регіональні програми, інвестиції з місцевих бюджетів, ліміти матеріальних ресурсів, місцеві замовлення (контракти), місцеві податкові пільги
4.	Індикативне планування	регіональні замовлення (контракти), показники обсягу реалізації послуг в індикативних планах; показники розвитку державних закладів сфери послуг, територіальні соціально-економічні нормативи, обсяги фінансування з місцевих бюджетів, інвестиції з місцевих бюджетів, пріоритети в сфері послуг, регіональні резерви.
5.	Фінансово-бюджетне і податкове регулювання	місцеві податки і збори, місцеві бюджети, дотації і субсидії з місцевих бюджетів, бюджетне фінансування закладів некомерційного сектору сфери послуг, місцеві податкові пільги.
6.	Місцеве регулювання цін і тарифів на послуги	декларування цін і тарифів, контроль за цінами монополістів; встановлення цін на муніципальні послуги, індексування місцевих цін і тарифів.
7.	Соціальний захист на основі рішень регіональних органів	заходи з надання послуг в регіональних програмах підтримки малозабезпечених, компенсаційні виплати при споживанні послуг, пільгові умови при споживанні послуг для окремих категорій, субсидії на житлово-комунальні послуги
8.	Екологічна політика і регулювання діяльності в заповідних зонах	плата за землю, орендна плата, норми гранично допустимих викидів в атмосферу, штрафи, санкції за порушення умов природоохоронної діяльності.
9.	Стратегічне планування	бізнес-плани розвитку підприємництва, локальний маркетинг
10.	Підтримка конкуренції і контроль монопольних утворень	комерціалізація, фінансова, управлінська, інформаційно-консультативна підтримка малого бізнесу, контроль за цінами монополістів.

Рис. 3.7. Елементи і засоби підсистеми регіональної підтримки і регіонального регулювання в складі організаційно-економічного механізму розвитку регіонального (локального) ринку послуг.

Розвиваючи систему норм і нормативів в умовах формування регіональних та локальних ринків послуг, слід зорієнтувати їх на ціни і якісні параметри світового ринку, реальні соціально-економічні пропорції, рівень потреб і рівень витрат, який складається в економіці послуг, їх основні параметри і рівень життя, перейти від бюрократичного до демократичного їх формування за участю асоціацій виробників і споживачів.

Суттєво повинна змінитись природа такого важеля як державне замовлення

(державний контракт) в системі регулювання регіональних та локальних ринків послуг. При подальшому розвитку ринкових відносин воно, залишаючись вибіркоким для деяких галузей сфери послуг (державне замовлення вузам на підготовку висококваліфікованих кадрів в галузевому підкомплексі освіти), в цілому має перспективу лише як регіональне замовлення (для виконання соціально-значимих послуг в рамках програм допомоги малозабезпеченим), муніципальне замовлення - при передачі ряду функцій з надання муніципальних послуг приватним структурам.

До принципово нових елементів і засобів державного і регіонального регулювання регіональних та локальних ринків послуг слід віднести локальний маркетинг, оцінку інвестиційної привабливості регіону, засоби управлінської, фінансової, інформаційно-консультативної підтримки малого бізнесу, стратегічне планування, які слід запровадити в підсистему регіонального регулювання підтримки розвитку регіональних та локальних ринків послуг.

Другою особливістю, яка виражає закономірні тенденції трансформації організаційно-економічного механізму розвитку регіональних та локальних ринків послуг, повинно стати збільшення частки елементів і засобів регіонального регулювання і регіональної підтримки їх розвитку в загальній сукупності елементів і засобів державного і регіонального регулювання. Подібна децентралізація підвищила б економічну самостійність регіону і відповідальність за прийняття рішень по конкретних програмах розвитку сфери послуг.

Поєднання різних елементів і засобів регулювання на державному і регіональному рівнях дозволяє визначити систему методів державного і регіонального регулювання регіональних та локальних ринків послуг. Під ними слід розуміти способи впливу держави, місцевих органів управління на сферу підприємництва і некомерційний сектор ІТКП з метою створення або забезпечення умов їх діяльності у відповідності з регіональною економічною політикою. За формами впливу на суб'єкти ринку методи державного регулювання локального ринку послуг можна розділити на методи прямого впливу (засновані на системі обмежень, штрафів, дозволів, ліцензій, квот, державних контрактів і замовлень, регіональних і муніципальних замов-

лень) і методи опосередкованого впливу, суть яких зводиться до встановлення певних умов для суб'єктів ринку, які мотивують їх поведінку [181.-С.34]. Однозначно, що з розвитком ринкових відносин співвідношення між методами прямого і опосередкованого регулювання ринку матиме тенденцію до підвищення ролі останніх. Разом з тим навіть розвинутий ринок послуг, як показує досвід зарубіжних країн, досить часто вимагає використання методів прямого впливу на нього. Так, зокрема ліцензування, як прямий метод державного і регіонального регулювання ринку послуг, здійснюється з метою недопущення на споживчий ринок неякісних форм обслуговування, впорядкування підприємництва у видах діяльності, які не можуть регулюватись регіональним ринком послуг. Методи прямого впливу на ринок послуг мають перспективу застосування як засіб доповнення сукупного попиту (платоспроможного попиту населення і попиту на інвестиції) в сфері послуг, що передбачає широке використання системи субсидій для підприємств, бюджетів нижчого рівня, населенню, трансфертних виплат населенню, прямих державних інвестицій в розвиток соціально-культурних об'єктів.

В залежності від обраних засобів впливу на ринок слід розрізняти правові, адміністративні і економічні методи державного і регіонального регулювання регіональних та локальних ринків послуг. Правові методи регулювання реалізуються через прийняття законів, постанов парламенту нормативного значення, вироблення механізму їх контролю, доповнюючись нормативними актами Уряду (декретами, постановами Кабінету Міністрів, Указами Президента), розпорядженнями органів місцевої влади, які є засобами адміністративного регулювання. Закони і нормативні акти Парламенту в сукупності визначають об'єкти регулювання, його зміст, відповідальність юридичних і фізичних осіб за їх виконання. Закони здійснюють функцію довгострокового правового регулювання, а укази, нормативні акти уряду і місцевих органів влади, як правило, - короткострокового, або оперативного. Не зважаючи на невеликий термін роботи з формування правового регулювання ринкових відносин, в Україні і її регіонах напрацьована певна нормативно-правова база для регулювання регіональних та локальних ринків послуг. Законодавчо визначено:

основи реформування власності в галузях сфери послуг, створення передумов розвитку підприємництва на основі приватної і колективної форм власності, закріплення соціальних гарантій працівникам приватизованих підприємств [95, 96, 78];

рівність форм власності і забезпечення цим самим економічної рівноправності підприємств різних форм власності, забезпечення вільного економічного самовизначення громадян, гарантування права власності суб'єктам підприємництва [66, 114];

правові, економічні та соціальні умови здійснення підприємницької діяльності громадянами і юридичними особами на території України, гарантії свободи підприємництва, його державної підтримки [92];

види підприємств відповідно до форм власності, загальні умови створення підприємства, регламент його господарської, економічної, соціальної діяльності, правовий режим виникнення у суб'єкта господарювання прав і зобов'язань за самостійно ним здійснювані юридично значимі дії [93];

контингент потенційних інвесторів в сфері послуг, механізми інвестиційної діяльності, зміст і сутність управління державними інвестиціями, регулювання умов інвестиційної діяльності і контроль за її здійсненням усіма інвесторами та учасниками [83];

статус монопольного становища підприємця на ринку послуг, заборона обмеження або припинення виробництва послуг, необхідних для ринку, нав'язування споживачу не вигідних умов надання послуг, порушення порядку використання вільних цін і тарифів або завищення державних і верхньої межі регульованих цін на послуги, запровадження контролю за дотриманням підприємницькими структурами вимог антимонопольного законодавства, контролю за цінами і тарифами підприємств монополістів [87];

перелік податків і зборів до бюджетів та державних цільових фондів, як основи фінансової бази для забезпечення надання суспільних послуг, функції податкової системи в регулюванні регіональних та локальних ринків послуг [97, 120, 88, 111, 97];

особливості функціонування та концептуальні підходи щодо розвитку окремих субринків (послуг зв'язку, освіти, житлових тощо) [94, 220, 75, 85, 99, 82, 109];

статус різних рівнів органів державної влади щодо організації надання послуг, розмежування функцій між ними, характер взаємовідносин в регулюванні ринку послуг [150, 116, 106, 102, 79, 100, 80, 84].

Характеризуючи механізм дії правових методів регулювання на формування і функціонування регіональних та локальних ринків послуг в економіці перехідного періоду, слід відзначити такі недоліки і проблеми їх реалізації в практиці господарювання підприємницьких структур і регіонів:

недосконалість законодавства, що не дозволяє отримати належне ринкове середовище. Визначивши умови здійснення підприємницької діяльності, закон “Про підприємництво”, наприклад, із-за відсутності в ньому розрізненого поняття великого і малого бізнесу, визначення малого підприємництва як організаційно-правової форми, не виконує в достатній мірі регулюючо-сприяючу функцію по відношенню до малого бізнесу. Проголосивши рівність форм власності, закон “Про власність” не встановив механізм захисту приватної власності, захисту права власності щодо господарського використання майна, відповідальності держави за спричинення прямої і іншої шкоди власникам, що не сприяє зменшенню ступеню ризику підприємницьких структур;

невідпрацьованість механізмів реалізації законів, що породжує їх недієвість. Так, невідпрацьованість механізму реалізації закону “Про обмеження монополізму і недопущення недобросовісної конкуренції” щодо сприяння формуванню інституцій ринку, призвела до ситуації, коли підприємства, особливо малі, свідомо йдуть на укладання не вигідних для них угод з монопольними структурами щодо забезпечення матеріальними, фінансовими ресурсами, зміцнюючи цим самим позиції останніх. Цілий ряд напрямів діяльності Держпідприємництва України, визначених Постановою Кабінету Міністрів України “Про створення Державного Комітету України по сприянню малим підприємствам і підприємництву” не були реалізовані з причини відсутності фінансового забезпечення окремих заходів в зв’язку з дефіцитом Держбюджету, нечіткою цільовою спрямованістю організаційних заходів щодо окремих груп підприємств - малих, середніх, великих;

нестабільність законодавства, яка породжує невпевненість суб'єктів ринку в умовах його функціонування. Ефект правових методів регулювання розвитку ринку послуг в Україні і її регіонах знижується в зв'язку з протиріччями між прийнятим законодавством і постановами та розпорядженнями, які приймаються урядом або іншими гілками державної влади в наступні періоди.

Формування ринку в сфері послуг не відкидає арсеналу методів адміністративного регулювання його відносин. Їх сутність полягає в прямому управлінні економікою, заснованому на застосуванні державних заборон, санкцій, ліцензій, дозволів, встановленні норм і стандартів, які регламентують вимоги до послуг і організації виробничої діяльності з їх надання. Залишаючись в перші роки трансформації механізмів регулювання домінуючими, адміністративні методи регулювання повинні поступово витіснятись економічними. Однак, у функціонуванні регіональних та локальних ринків послуг залишаються і, як показує зарубіжний досвід, залишаються обставини і види діяльності, при яких застосування адміністративних методів регулювання неминуче. Сюди відносяться види підприємництва, які повинні залишитись під повним контролем держави, як, наприклад, ремонт зброї, вимоги держави щодо високої якості послуг (ліцензування навчальних закладів, встановлення стандартів якості), застосування санкцій щодо законнепослушних споживачів послуг (відключення телефона, електроенергії, виселення при несплаті за послуги). До економічних зон, пов'язаних з функціонуванням ринку послуг, де застосування адміністративних методів доцільне і ефективно слід віднести: розробку різних стандартів і контроль над їх дотриманням, визначення і підтримку мінімально допустимих рівнів життя, прямий державний контроль за монопольними утвореннями; вплив на недопущення побічних ринкових процесів (особливо пов'язаних з екологічною безпекою); реалізація цільових програм, яка передбачає елементи адміністрування по відношенню до підприємств.

Класично можна виділити три складові методів економічного регулювання ринку послуг: методи фінансово-бюджетного регулювання, методи грошово-кредитного регулювання, методи цінового регулювання і державно-муніципального

регулювання цін. Їх співвідношення і роль в системі державного і регіонального регулювання послуг залежить від обраної концепції і моделі державного регулювання економіки:

кейнсіанської (неокейнсіанської), об'єктом регулювання якої є сукупний попит, його складові - витрати на споживання, державні і приватні інвестиції, урядові закупки, а механізм дії на величину сукупного попиту здійснюється через структурний перерозподіл національного доходу. Спрямовуючи приватні заощадження через стимулюючі заходи на цілі інвестування, або збільшуючи свої витрати за рахунок додаткового оподаткування, держава може компенсувати нестачу сукупного ефективного попиту, який у свою чергу, через механізм саморегуляції може генерувати адекватні прирости товарів і послуг;

монетариської, зорієнтованої на регулювання сукупного попиту шляхом зміни грошової пропозиції в країні методами грошово-кредитного регулювання. Вплив грошово-кредитного регулювання на ринок послуг проявляється опосередковано через дію на економічну активність національного ринку шляхом збільшення або зменшення грошової маси і кредиту.

Світова практика виробила ряд методів грошово-кредитного регулювання, як наприклад, регулювання розмірами банківських резервів, які кожен комерційний банк держави зберігає в центральному банку, маніпулювання обліковими ставками, здійснення операцій на відкритому ринку цінних паперів, які запроваджені в ході ринкових реформ в Україні. В результаті свідомих дій банківських структур на обсяг грошової маси можна очікувати досить адекватну і прогнозовану поведінку виробників послуг в регіональних та локальних ринках і, зокрема: при пониженні норм обов'язкових резервів - збільшення кредитних активів комерційних банків, відповідно, підвищення активності підприємницького сектора на ринку послуг; при підвищенні облікової ставки - підвищення процентної ставки за кредити, які надаються суб'єктам господарювання, зниження активності підприємницького сектора, зниження інвестицій в сферу послуг, скорочення попиту.

Враховуючи невідпрацьованість грошово-кредитного механізму в економіці

перехідного періоду, більш відчутними за впливом на регіональні та локальні ринки послуг залишаються фінансово-бюджетні методи регулювання. Їх сутність полягає у встановленні державного оподаткування і державних витрат з таким розрахунком, щоб вони гасили коливання економічного циклу в національному, регіональних та локальних ринках. Механізм дії фінансово-бюджетних методів регулювання на стан регіональних та локальних ринків послуг характеризується такими проявами: підвищення податків та скорочення державних і муніципальних витрат сприяє стриманню підприємницької активності продуцентів послуг, зниженню платоспроможного попиту споживачів - відповідно, зниженню кон'юнктури на ринку послуг; збільшення через державний і місцеві бюджети фінансової допомоги держави в розвитку окремих галузей сфери послуг, збільшення трансфертних виплат населенню, зниження податків сприяє підвищенню активності на ринку послуг.

Суттєву роль в економічному регулюванні регіональних та локальних ринків послуг повинен відігравати механізм ціноутворення. Ціна, яка розглядалась в директивному управлінні як зовнішній регулятор, в ринковій економіці стає складовою системи саморегулювання. Природа регіональних та локальних ринків послуг в економіці перехідного періоду (3.1) обумовлює необхідність поєднання механізмів цінового регулювання з механізмами регулювання цін. Це викликано еволюцією ролі цінового механізму в них, недостатньою ефективністю впливу механізмів саморегулювання, заснованих на стихійному співвідношенні попиту і пропозиції, що визначає рівень цін, виникненням "обмежень", накладених кризою і соціальною напругою, що при ній виникла. В економіці перехідного періоду механізми регулювання цін залишаються в підсистемах державного і регіонального управління, що закріплює бюрократичні засади в моделі функціонування локального ринку послуг, його регулювання зверху. Разом з тим світовий досвід показує, що в системі функціонування сучасних регіональних та локальних ринків послуг значного поширення набули горизонтальні системи впливу (договірні відносини, участь у формуванні нормативних параметрів ринку і регулюванні цін) органів громадського та інституціонального регулювання ринку.

Функціонування сфери послуг в економіці ринкового типу принципово відрізняється високою участю інституцій ринкової інфраструктури в забезпеченні умов ефективної підприємницької діяльності. В підсистемі інституціонального регулювання регіональних та локальних ринків послуг слід виділити такі функціональні елементи, як фінансове регулювання і фінансова підтримка, страхування підприємницького ризику, аудиторська діяльність, грошово-кредитне регулювання, інституціональний контроль, інформаційне забезпечення процесу виробництва, матеріально-технічне забезпечення підприємницької діяльності. Структуризація вказаних функціональних елементів за складом використовуваних засобів дозволяє представити підсистему інституціонального регулювання розвитку регіональних та локальних ринків послуг таким чином (рис.3.8). Принципова відмінність горизонтальних форм інституціонального регулювання полягає в досягненні механізму взаєморегулювання і взаємоконтролю підприємств, які функціонують в ринку послуг, з одного боку, та інституцій ринкової інфраструктури, з другого, що в сукупності підвищує сумарну економічну ефективність діяльності агентів ринку.

В пропонованій моделі організаційно-економічного механізму формування і функціонування регіональних та локальних ринків послуг підсистема державного і регіонального регулювання (регулювання ринку зверху) і підсистема інституціонального регулювання (горизонтальне регулювання ринку) повинні бути доповнені підсистемою громадського регулювання ринку знизу, носіями якої можуть виступити профспілки, спілки трудових колективів, товариства споживачів, творчі спілки. Відзначаючи позитивні тенденції в формуванні адекватних ринковій економіці засобів державного, регіонального і інституціонального регулювання ринку послуг, важливо врахувати, що економіці перехідного періоду властиве значне збереження бюрократичних форм регулювання в діяльності державних і регіональних суб'єктів регулювання і нерозвиненість інституціональних форм регулювання. З огляду на сказане, визначення функціональних елементів і засобів громадського регулювання регіональних та локальних ринків послуг залишається однією з найактуальніших проблем у формуванні структури організаційно-економічного механізму.

№ п/п	Елементи	Засоби
1.	Фінансове регулювання і фінансова підтримка	фінансові надходження з інвестиційних фондів; кошти фондів фінансової підтримки, майнові сертифікати; акції, інші цінні папери; кошти товариств спільного кредитування, кредити комерційних банків, кошти інвестиційних фондів
2.	Страховання підприємницької діяльності	страхова угода, страхові зобов'язання, страхове відшкодування
3.	Аудиторська діяльність	аудит фірм, консалтингові послуги, консалтинг потенційних інвесторів, аудиторські висновки
4.	Інституціональний контроль	банківський аналіз фінансового стану суб'єктів господарювання за балансами активів і пасивів, банківський контроль готівково-касових операцій підприємницьких структур; банківський контроль дебіторсько-кредиторської заборгованості підприємств, банківський контроль цільового використання коштів підприємств
5.	Грошово-кредитне регулювання	кредити комерційних банків, кредити кредитних спілок, процентні ставки комерційних банків, ліміти валютного кредитування
6.	Інформаційне забезпечення процесу виробництва і споживання послуг	інформації, довідки, реклама, інформаційні банки даних, послуги служб маркетингу
7.	Матеріально-технічне забезпечення	послуги спеціалізованих бірж, лізинг, технічне обслуговування обладнання торговими домами
8.	Трейнінгова діяльність	послуги бізнес інкубаторів в організації адміністративної, конторської роботи, послуги бізнес інкубаторів з надання приміщень для офісів, складів і виробничої діяльності тощо

Рис. 3.8. Елементи і засоби підсистеми інституціонального регулювання в складі організаційно-економічного механізму розвитку регіонального (локального) ринку послуг.

Враховуючи завдання, які може вирішувати підсистема громадського регулювання у формуванні та функціонуванні ринку послуг, а саме - формування разом з державною і регіональною підсистемами його соціальних рамок, регулювання знизу процесів зміни форм власності, контроль за цінами і якістю обслуговування, участь у визначенні нормативних параметрів ринку - доцільно "закріпити" за нею такий склад елементів і засобів (рис.3.9).

Виражаючи систему самоуправління на регіональному рівні, форми демократичного асоціювання підприємницьких структур, розвиток громадського регулювання дозволить перейти в сфері послуг від державного централізованого регулювання до локального демократичного регулювання.

№ п/п	Елементи	Засоби
1.	Контроль якості послуг	споживча модель сертифікації послуг, споживчі оцінки послуг
2.	Контроль цін	правила ціноутворення, ліміти цін, угоди по цінах
3.	Соціальний захист населення	соціальний контроль послуг, соціальні стандарти
4.	Регулювання умов праці в сфері послуг	галузеві угоди профспілок з адміністраціями підприємств, контроль дотримання умов праці
5.	Господарське організаційне керівництво об'єктами відпочинку	розпорядження, контроль за станом об'єктів, контракти з керівниками закладів
6.	Незалежний екологічний контроль за використанням природних ресурсів	норми гранично-допустимих викидів, ліміти скиду неочищених стічних вод, ліміти землеводокористування, екологічна експертиза проектів

Рис. 3.9. Елементи і засоби громадського регулювання в складі організаційно-економічного механізму розвитку регіонального (локального) ринку послуг.

Запропонована концепція і структура організаційно-економічного механізму формування і функціонування регіональних та локальних ринків послуг побудована таким чином, що його підсистеми, маючи свої специфічні елементи і засоби регулювання, переплітаються, елементи і засоби, використовувані ними, реалізуються одночасно щодо того чи іншого об'єкту впливу. Викладена інституціональна схема не відкидає, а передбачає механізм саморегуляції. Підсистеми організаційно-економічного механізму не слід розглядати як самотійно штучно з'єднані складові. Важливо, щоб всі механізми централізованого, регіонального, інституціонально-інфраструктурного і громадського впливу на регіональний чи локальний ринок послуг були об'єднані в систему єдиних узгоджених програм, взаємодоповнювали, а не суперечили один одному.

Враховуючи викладене, в основу побудови моделі організаційно-економічного механізму формування і функціонування регіональних та локальних ринків послуг слід покласти такі принципи: перехід від державного централізованого регулювання ринку послуг до локального демократичного регулювання, діалектична взаємодія саморегуляції з цілеспрямованим регулюванням ринку державними і недержавними суб'єктами; встановлення раціональних співвідношень між рівнями державного регулювання; послідовність в запровадженні елементів регулювання і їх взаємоузгодженість; розумна достатність в державному і регіональному регулюванні, передача

суб'єктам державної влади і органам місцевого самоврядування лише тих економічних функцій, які на даний період не можуть виконувати виробничі і інші суб'єкти ринкових відносин; адекватність запровадження регуляторів і засобів впливу реально існуючому стану розвитку ринкових відносин, економічній ситуації; поступовість в заміні командно-адміністративних регуляторів економічними в міру того, як для цього створюватимуться об'єктивні умови у вигляді лібералізації економіки (роздержавлення, демонополізації, створення інфраструктури); відкритість для суб'єктів підприємництва застосовуваних важелів і механізмів впливу через прийняття їх на нормативній основі та інформування зацікавлених осіб; гнучкість, оперативна заміна засобів впливу на ринок в разі негативного ефекту їх дії. Запровадження вказаних принципів вимагає визначення суб'єктів реалізації запропонованої моделі, форм взаємодії і взаємовідносин між ними, уточнення об'єктів впливу, механізмів реалізації основних завдань з боку органів публічної влади і недержавних структур.

3.4. Публічна адміністрація в трансформаційній моделі управління територіальним комплексом послуг

Оцінка трансформаційних процесів в ІТКП свідчить, що в економіці перехідного періоду він функціонує як єдність ринкового сектору, який знаходиться в стадії становлення, опирається на підприємництво, що все більше заявляє себе в кінцевому продукті комплексу, і неринкового сектору, де зберігається участь держави в наданні послуг.

В зв'язку в цим трансформаційна модель управління ІТКП повинна включати в себе: механізм державного, регіонального і іншого регулювання ринку послуг і механізм прямого державного (місцевого) управління розвитком неринкового сектора. Регулювання відображає і втілює структуру регульованого об'єкту (ринку послуг), опирається на прямі і опосередковані методи впливу, а тому відрізняється від прямого управління, яке за змістом є процесом вироблення та реалізації рішень. Звідси, формуючи трансформаційну модель управління ІТКП, слід чітко окреслити комплекс питань, які вирішуються в першому і другому випадку, передбачити форми

поєднання і взаємодії цих складових, окреслити об'єкти і суб'єкти, діалекту взаємовідносин між ними. При цьому необхідно врахувати: базову, сформовану до ринкових перетворень систему управління сферою послуг в Україні; трансформаційні зміни, що відбулись в результаті реформування власності; деформованість і нерозвиненість регіональних та локальних ринків в економіці перехідного періоду; тенденції до регіоналізації в управлінні; відродження системи місцевого самоврядування і муніципальної економіки; соціальну доктрину держави в побудові моделі ринкової економіки.

До проголошення незалежності в Україні управління сферою послуг здійснювалось союзно-республіканськими і республіканськими міністерствами і відомствами, число яких нараховувало більше 25 одиниць. З залученням до надання послуг непрофільних підприємств і організацій в сфері обслуговування кожного регіону функціонували об'єкти, які знаходились у віданні більше 50 різних міністерств і відомств. В регіонах (починаючи з обласного рівня) керівництво галузями сфери обслуговування було покладено на відповідні управління і відділи обласвиконкомів Рад народних депутатів - управління (відділи) охорони здоров'я, освіти, побутового обслуговування населення, які знаходились в подвійному підпорядкуванні: за вертикаллю - вищому органу управління і за горизонталлю - місцевій Раді народних депутатів. Подвійне підпорядкування було запроваджене з метою створення єдиного механізму управління сферою обслуговування на певній території. Однак на практиці такий механізм не реалізувався і фактично розвиток сфери обслуговування в регіоні визначався міністерствами і відомствами. Багатовідомча організаційна структура управління галузями сфери обслуговування не дозволила місцевим Радам реалізувати визначені функції і на кінець 80-их років стала гальмом її розвитку в країні і особливо в регіонах. Галузеве управління ІТКП з боку міністерств і відомств суперечило локальному характеру розвитку цього комплексу і викликало такі негативні наслідки, як: нерівномірність в забезпеченні галузей сфери послуг робочою силою; неузгодженість між її розвитком і транспортною мережею, розвитком населених пунктів; нераціональне використання виробничих по-

тужностей підприємств і установ сфери послуг; некомплексне використання місцевих ресурсів; подорожчання і збільшення тривалості будівництва об'єктів; ігнорування території, як комплексоутворюючого фактора; відсутність комплексності в розвитку сфери послуг, особливо на рівні низових таксо-економічних одиниць; гіпертрофія соціальних функцій неспеціалізованих міністерств, а відповідно неоправдана відомча диференціація в рівнях соціальних благ, які отримувались через надання послуг; необгрунтована диференціація в рівнях і умовах життя різних категорій населення в рамках окремих територій.

З моменту проголошення незалежності в Україні відбулись певні зміни в перебудові організаційних структур управління сферою послуг: здійснено укрупнення ряду міністерств, галузевих управлінь, що призвело до скорочення їх кількості в складі управлінських структур; з періоду комерціалізації ліквідовано деякі з них, переглянуто функції міністерств і регіональних органів управління, що в кінцевому рахунку дещо змінило модель управління. В результаті вказаних трансформаційних змін в сфері послуг на макроекономічному рівні визначились такі суб'єкти галузевого управління: Міністерство зв'язку України, Міністерство культури України, Міністерство освіти, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство транспорту України (з блоком управлінь і департаментів за видами транспорту), Державний комітет з фізичної культури і спорту, Державний комітет телебачення і радіомовлення, Державний комітет України по туризму. На регіональному (обласному, районному) рівні управління - галузеві управління і комітети (управління культури, управління освіти, управління охорони здоров'я, управління фізкультури і спорту), які безпосередньо підпорядковані голові місцевої державної адміністрації.

Таким чином, не зважаючи на певне реформування організаційних структур управління, вплив суб'єктів галузевого управління на розвиток територіальних комплексів послуг залишається суттєвим, а для таких галузей, як залізничний, морський, повітряний транспорт, зв'язок, вища освіта, культура - визначальним. Разом з тим за сучасних умов, коли відбувається роздержавлення і приватизація, розширення самостійності суб'єктів саморегулювання, він себе значною мірою вичерпав. Втратив-

ши ряд управлінських функцій, галузеві міністерства не впливають реально на стан справ, а в деяких випадках гальмують економічні реформи. Все це вимагає, з одного боку, подальшої структурної перебудови діючої системи управління комплексом послуг, приведення її у відповідність з реаліями економічних перетворень, поступової трансформації змісту управління з прямого адміністративно-господарського розпорядження до застосування засобів державного регулювання, з іншого - перенесення значної частини функцій управління комплексом послуг в регіони.

Маючи об'єктивну обумовленість в системі управління комплексом послуг населенню, закладену в самій природі діяльності в цій сфері, територіальне управління за п'ятирічний період ринкових перетворень в Україні перенесло суттєві зміни. Визначальними для формування моделі управління комплексом послуг мають такі з них: законодавче перетворення місцевих Рад народних депутатів із органів державної влади в органи місцевого та регіонального самоврядування, запровадження інститутів місцевої адміністрації; відродження інституту місцевого самоврядування, як ефективної форми управління територіями в містах, селах і населених пунктах; формування і законодавче закріплення взагалі, в т.ч. в сфері комплексу послуг комунальної власності, відокремлення управління підприємствами і організаціями комунальної власності від управління загальнодержавним майном і передача його місцевим Радам різних рівнів; створення правової основи для формування в Україні муніципальних фінансів, законодавче відокремлення місцевих бюджетів, які входили до єдиної державної бюджетної системи, від державного бюджету; зміцнення прибуткової бази місцевого самоврядування, розширення переліку закріплених податків, підвищення можливостей формування позабюджетних і цільових фондів органів місцевого самоврядування; надання права останнім брати участь у кредитних відносинах, що відкриває додаткові можливості для вирішення проблем розвитку комплексу послуг; становлення системи муніципальних підприємств, фінансів муніципальних підприємств, надання можливостей використовувати їх на територіальні потреби.

Функції територіального управління сферою послуг в регіонах виконують об-

ласні (районні) державні адміністрації, виконавчі комітети Рад, в яких створена відповідна структура підрозділів (відділів). Ознайомлення з управлінськими структурами, які здійснюють функції територіального управління сферою послуг у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях свідчить, що вона не ідентична, сформована за галузевими принципами, не має єдиного органу, який би забезпечував координацію діяльності комплексу в цілому.

Регіональні органи управління в умовах ринкової економіки несуть відповідальність за територіальні аспекти розвитку сфери послуг, до яких слід віднести: розвиток сфери обслуговування з орієнтацією на створення оптимальних умов життєдіяльності та рівня життя населення, який би відповідав державним чи регіональним стандартам; досягнення оптимальної пропорційності між її розвитком і розвитком комплексують галузей; раціоналізацію розміщення об'єктів сфери обслуговування з врахуванням розселення населення і умов їх ефективного функціонування; організацію інвестування і координацію інвестиційної діяльності в сфері послуг на даній території; соціальний захист населення в процесі надання послуг і формування ринку послуг; контроль за раціональним використанням природних ресурсів, залучених в оборот при наданні деяких видів послуг (особливо рекреаційних); регулювання ринку праці, зайнятості в сфері послуг.

Ефективне використання цих функцій в економіці перехідного періоду стримується несформованістю структур регіонального управління територіальним комплексом послуг, адекватних умовам ринкової економіки, невирішеністю ряду організаційних і методологічних проблем розвитку територіального управління. Дослідження трансформаційних процесів в територіальному управлінні сферою послуг висвітлює такі проблеми, які вимагають розв'язання в процесі його подальшого реформування, створення муніципальної економіки сфери послуг: невідпрацьованість критеріїв розподілу об'єктів комунальної власності між різними рівнями місцевого і регіонального самоврядування; неоптимальність пропорцій в розподілі фінансових ресурсів між державним бюджетом і бюджетами територій; недосконалість механізму бюджетного регулювання вирівнювання державою фінансових

можливостей регіонів; невідпрацьованість питань доцільності і меж приватизації ще не сформованої комунальної власності; недостатня повноправність місцевого самоврядування як власника.

Підвищення ролі територіальних органів управління в прямому управлінні і регулюванні ІТКП не відкидає участі міністерств в управлінському процесі. Суттєві зміни в розподілі власності сфери послуг між центром і регіонами, відмова від ієрархії, як єдиного можливого принципу менеджменту, що домінував протягом багатьох років в адміністративно-командній економіці, вимагає перегляду їх функцій. В умовах формування ринкових відносин за міністерствами і відомствами слід закріпити вироблення єдиних концептуальних підходів щодо розвитку тої чи іншої галузі сфери послуг, методичне і нормативне забезпечення процесу надання послуг, виконання урядових програм; забезпечення цільового використання бюджетних коштів, впровадження інвестиційних програм у державному секторі. Визначена трансформація функцій дозволить закласти основу для переходу від дивізіонального (галузевого) до функціонального типу управління.

З перетворенням приватизованих підприємств у самостійних агентів ринку, виходом їх з прямого керівництва з боку державних органів управління, а, відповідно, з переміщенням центру управлінської діяльності на державне (регіональне) регулювання розширюється коло суб'єктів управління ІТКП. Носіями функцій державного і регіонального регулювання крім галузевих міністерств і управлінь, відділів і управлінь Мінекономіки України, обласних і районних адміністрацій, виступають інституції грошово-кредитної, фінансово-бюджетної системи, та інших структур законодавчої і виконавчої влади України.

За таких умов регіональна структура управління має синтезувати представництво всіх суб'єктів регіональними і локальними ринками послуг. Оптимально, коли вона функціонуватиме, як дворівнева, де вищий рівень представляє координаційна рада з питань регулювання ринку послуг, соціальної політики і соціального захисту населення з представництвом всіх суб'єктів регулювання ринку послуг, а другий - безпосередні виконавці функцій регулювання (відділи комплексного розвитку сфери

послуг управлінь економіки, управління освіти, культури, охорони здоров'я, територіальні управління Антимонопольного комітету, управління соціального захисту населення, асоціації виробників послуг, місцеві податкові адміністрації тощо).

Замикаючись в системах елементів державного і регіонального регулювання, суб'єкти державного і регіонального управління ІТКП вступають у певні функціональні взаємозв'язки, які забезпечують цілісність моделі управління та її адекватність сучасним організаційним структурам комплексу (додаток Ж табл.Ж.1). Запропонована модель передбачає, що система регіонального управління, виконуючи функції, делеговані органами державного управління макроекономічного рівня, концентрує у своїй діяльності і виключно специфічні функції, пов'язані з забезпеченням розвитку ІТКП як складової РГС.

На сьогодні регіональне регулювання є розімкненою системою, в якій: по-перше, діють лише окремі елементи позитивного зворотного зв'язку і не існує належного виконавчого механізму; по-друге, функції суб'єктів регулювання не замкнуті на єдину ціль - підвищення рівня забезпечення потреб населення в послугах; по-третє система функцій суб'єктів обласного, районного і міського рівнів в значній мірі дублюється, хоча кожна ланка повинна мати ще й суто специфічні функції. Останні визначаються об'єктами регулювання. Класифікацію об'єктів регіонального регулювання ринку послуг (ІТКП) можна здійснити за: механізмами функціонування підприємств і організацій (підприємницький сектор, некомерційний сектор ІТКП); напрямками діяльності (виробнича, науково-технічна, інвестиційна, фінансова, соціальна); формами власності (підприємства державної і недержавної власності); закріпленням об'єктів за територіально-адміністративною одиницею. Об'єктами регулювання в сфері послуг також можуть бути явища, де виникли проблеми, які не можуть вирішуватись автоматично.

Система регіонального регулювання ІТКП повинна формуватись як підсумок взаємозумовленого розвитку сфери послуг і форм регулювання, взаємопов'язуючи суб'єкти та об'єкти регулювання, механізм регуляції (функції регулювання), сукупність завдань, цілей та засобів їх вирішення (додаток Ж рис.Ж.1). Необхідною

умовою її ефективності є взаємопогодженість дій суб'єктів регулювання, які реалізують поставлені перед ними цілі.

Таким чином, в умовах переходу до ринкової економіки система територіального управління ІТКП трансформується в двох основних напрямках: в напрямку перебудови системи прямого державного управління через еволюцію основних форм її реалізації - планування і адміністративно-господарського керівництва; в напрямку формування адекватних рівню розвитку ринку послуг систем регіонального регулювання.

Формування ринку послуг вимагає визначення доцільності збереження планування як форми державного (макроекономічного, мезоекономічного і галузевого) регулювання, визначення його суті і місця в системі регулювання, вибору моделі планування комплексного розвитку сфери обслуговування. В умовах директивного планування механізм дії на процес надання і реалізації послуг населенню здійснювався через систему показників, обов'язкових для виконання на вертикальних і горизонтальних рівнях управління. Вони розроблялися в складі: планів соціально-культурного будівництва, галузевих планів розвитку сфери послуг, планів надання платних послуг населенню, цільових комплексних програм (наприклад, "Товари і послуги", "Здоров'я", "Освіта"), які входили до складу державних планів, хоча фактично були над ними.

З середини 80-их і до початку 90-их років з боку органів планування макро- і мезорівня здійснювались неодноразові спроби посилити комплексний підхід до розвитку сфери послуг через удосконалення організації і методики планування, підняти ефективність планування як форми управління комплексом послуг. Однак, прийнята система заходів не дала бажаного ефекту. Домінуючим в управлінні сферою послуг залишався галузевий принцип планування. Планові органи на місцях, не маючи своєї наукової і практичної бази, не могли протистояти відомчим тенденціям і забезпечити планування комплексного розвитку сфери обслуговування, включаючи всі об'єкти, розміщені на території регіону. Між трьома видами директивних планів не було забезпечено ув'язки (наприклад, завдання по обсягах послуг передбачилися в планах

платних послуг, а завдання з розвитку матеріально-технічної бази в планах соціально-культурного будівництва). На практиці відбувся розрив між плануванням платних і безплатних послуг. Державне замовлення на обсяги реалізації платних послуг, не підтвержене відповідними ресурсами, за нових умов господарювання не сприймалось підприємствами і з 1992р. було відмінено.

З запровадженням з 1993р. в Україні індикативного планування в складі індикативних планів областей, районів, міст (програм економічного і соціального розвитку) розробляються показники: обсяг реалізації платних послуг населенню, введення в дію об'єктів сфери послуг і обсяги (ліміти) державних централізованих капітальних вкладень на розвиток її мережі. Обсяг реалізації платних послуг населенню області, району, міста визначається на підставі даних - намірів підприємств-виробників послуг, тобто інформації знизу. Інформація знизу подається у розрізі видів послуг, відомств, а також форм власності. Самостійні прогностичні розрахунки очікуваного платоспроможного і потенційного попиту населення на послуги на основі оцінки кон'юнктури ринку, тенденцій в структурі споживання регіональні органи управління ні на обласному, ні на районному, ні на міському рівні не роблять. Причиною цього є відсутність належної інформаційної бази, нереалізованість в практиці регіональних органів управління функцій з маркетингових досліджень локального ринку, незабезпеченість комп'ютерною технікою, яка б дозволила нагромаджувати і поповнювати базу даних для управлінського процесу, неволодіння працівниками регіональних органів низового рівня управління сучасними методами прогнозування споживчого ринку. Як і раніше показники обсягів послуг і показники розвитку мережі закладів сфери послуг не пов'язані між собою. Така система планування розвитку сфери послуг не робить жодного впливу на тенденції, пропорції, темпи її розвитку. Вона не забезпечує комплексного підходу до прогнозування і розвитку ІТКП як єдиного цілого. В такому вигляді індикативне планування не виконує функції основи для вироблення регуляторів впливу на ринок послуг.

Досвід зарубіжних країн засвідчує, що за своєю природою індикативний план носить рекомендаційний (пріоритетний) або індикативний (вказівний) характер,

містить систему необов'язкових для суб'єктів ринкових відносин рекомендацій, містить ряд індикаторів і пріоритетів, які мають максимальну державну підтримку [180.-С.134]. В сучасних індикативних планах (програмах економічного і соціального розвитку) регіонів України, не визначають чітко пріоритети, індикатори розвитку сфери послуг.

В економіці перехідного періоду, коли в сфері послуг сформувались комерційний і некомерційний сектори, не відпрацьовані ринкові механізми, які б забезпечили ефективне задоволення потреб населення в послугах, розвиток сфери послуг як єдиного інтегрального територіального комплексу вимагає розробки індикативних планів комплексного розвитку сфери послуг для адміністративно-територіальних одиниць різного рангу, перенесення центру тяжіння в плановому управлінні цією сферою на рівень областей, адміністративних районів і міст. Розглядаючи їх як складову програм економічного і соціального розвитку регіонів, слід вважати, що основною метою таких планів є узгоджений розвиток ІТКП в складі РГС, координація діяльності державного сектора і недержавних суб'єктів ринку в забезпеченні комплексного розвитку ІТКП у відповідності з потребами населення регіону, реалізація державної концепції розвитку сфери послуг.

Позитивними сторонами директивного планування були: можливість впливати на макропропорції; визначення через систему норм і нормативів соціальних параметрів сфери послуг. Можливість впливати на пропорції для свідомого здійснення структурної перебудови економіки регіону і економіки ІТКП, норми і нормативи, які визначають якісні параметри, соціальні і гуманітарні обмеження в сфері послуг, матиме таке ж актуальне значення в соціально-орієнтованій ринковій економіці. Саме через індикативний план можуть бути реалізовані ці функції.

З огляду на сучасні функції планування з системі державного регулювання ринкової економіки, можна визначити такі завдання індикативного планування розвитку сфери послуг: розрахунок прогнозних узагальнюючих макроекономічних показників розвитку сфери послуг (обсягу валової доданої вартості, створеної в ІТКП регіону, обсягу платних послуг населенню); забезпечення збалансованого розвитку

галузей сфери обслуговування; аналітична і прогнозна оцінка збалансованості споживчого ринку, грошових доходів населення з обсягом товарообігу і платних послуг; узагальнення планових намірів суб'єктів ринку послуг по обсягах послуг населенню, визначення орієнтовного обсягу споживання (платоспроможного і загального попиту) і виробництва (попиту, який може реалізуватись); визначення ступені задоволення потреб населення в окремих видах послуг; узагальнення планових намірів міністерств, відомств, і місцевих органів влади по розвитку некомерційного сектора сфери послуг, узгодження проблем фінансування цього розвитку з можливими джерелами фінансування; формування завдань введення в дію об'єктів сфери обслуговування за рахунок державних централізованих капітальних вкладень; формування прогнозів введення в дію об'єктів сфери послуг за рахунок всіх джерел фінансування на території регіону; визначення додаткової потреби в об'єктах інфраструктури сфери послуг для забезпечення нормативної насиченості (стандарту) мережі.

Перегляду вимагають методологічні підходи щодо вибору системи показників, індикаторів, пріоритетів індикативного плану та інструментів (регуляторів) його реалізації. За характеристикою економічного явища система показників, які представляють на сьогодні сферу послуг населенню в прогнозах, планах і статистиці, включає: показники рівня розвитку мережі закладів сфери обслуговування (в абсолютному обчисленні, в розрахунку на душу населення або на 1000/10 000 жителів, в розрахунку на 1000 споживачів стосовно груп населення, які споживають дані види послуг); показники обсягу споживання послуг населенням (обсяг реалізації платних послуг населенню); показники інвестиційної діяльності в сфері обслуговування населення, введення в дію основних фондів за рахунок всіх джерел фінансування; обсяг централізованих державних капітальних вкладень в т.ч. обсяг будівельно-монтажних робіт за рахунок централізованих державних капітальних вкладень на розвиток об'єктів сфери обслуговування.

Не відкидаючи значення класифікації показників за економічною характеристикою, вважаємо, що для вираження сутності індикативного планування визначальне значення має їх класифікація за функціональним статусом в системі регулювання ро-

звітку регіональних та локальних ринків послуг. В індикативному плануванні розвитку сфери послуг населенню слід виділити:

прогнозні показники розвитку ІТКП - прогнозні макроекономічні показники (обсяг валової доданої вартості, створеної в сфері обслуговування населення, обсяг платних послуг населенню, індекси споживчих цін і тарифів на послуги); прогнозні показники розвитку мережі об'єктів сфери послуг, виходячи із потреб раціоналізації оснащеності і прийнятної доступності (пішохідної або транспортної), прогнозні обсяги інвестицій в сферу обслуговування з врахуванням всіх потенційних інвесторів і джерел фінансування;

показники, які відображають цільові установки індикативного плану на плановий період - показники збільшення частки послуг соціокультурного характеру в загальній структурі споживання, показники зближення міста і села в споживанні послуг тощо;

показники обов'язкової дії (затверджені і контрольовані) - обсяги державного, регіонального, муніципального замовлення на надання виключно значимих соціальних послуг (послуг для окремих категорій споживачів), розвиток яких вимагає державної і регіональної підтримки; ліміти централізованих державних капітальних вкладень, в т.ч. будівельно-монтажних робіт на розвиток об'єктів сфери послуг державного сектора; обсяги державного цільового фінансування на утримання підприємств і установ державного сектору; ставки оподаткування підприємств сфери послуг, ціни і тарифи на послуги, які встановлюються державою, або органами місцевого самоврядування;

розрахункові показники - диференційовані нормативи споживання послуг в областях і нижчих територіальних підрозділах; диференційовані нормативи забезпеченості об'єктами сфери обслуговування населення в розрахунку на 1000 жителів; диференційовані нормативи фінансування на розвиток і утримання сфери обслуговування в розрахунку на одного жителя (в розрізі основних видів послуг); розрахункові показники потреби у введенні в дію об'єктів сфери послуг для досягнення нормативної забезпеченості мережі; розрахункові показники потреби в реальних інвестиціях

для розвитку сфери послуг регіону. Отже, індикативний план розвитку сфери послуг має в своїй структурі елементи бюджетного планування.

В ньому повинні бути визначені пріоритети та індикатори. Для визначення пріоритетів слід провести системний ретроспективний аналіз розвитку ІТКП, прогнози тенденцій споживання населення, проаналізувати ступінь розвиненості окремих галузей по відношенню до загальнодержавних і світових стандартів, ступінь задоволення платоспроможного попиту. В якості індикаторів розвитку сфери обслуговування в регіоні в залежності від поставлених цілей можна використати такі, як:

динаміка частки зайнятих в сфері послуг в загальній чисельності зайнятих з сфери суспільного виробництва:

$$(3.1) \quad t_z = \frac{H_{zp}^I / H_{zr}^I}{H_{zp}^{II} / H_{zr}^{II}} * 100 ,$$

де H_{zr}^{II}, H_{zp}^I - чисельність зайнятих в сфері послуг регіону в порівнюваному і базовому періоді; H_{zr}^{II}, H_{zr}^I - чисельність зайнятих в галузях економіки регіону в порівнюваному і базовому періоді;

динаміка частки валової доданої вартості, створеної в сфері послуг регіону в загальному обсязі валового внутрішнього продукту регіону:

$$(3.2) \quad t_{dw.} = \frac{D_{wp}^I / W_{wp}^I}{D_{wp}^{II} / W_{wp}^{II}} * 100 ,$$

де D_{wp}^{II}, D_{wp}^I - валова додана вартість, створена в сфері послуг регіону відповідно в порівнюваному і базовому періоді; W_{wp}^{II}, W_{wp}^I - обсяг валового внутрішнього продукту, створено в регіоні відповідно в порівнюваному і базовому періоді;

зміна середнього радіусу обслуговування по основних галузевих підкомплексах сфери обслуговування (основних представницьких об'єктах):

$$(3.3) \quad \Delta r_i = r_i^{II} - r_i^I ,$$

де r_i^{II}, r_i^I - середній радіус обслуговування в порівнюваному і базовому періоді;

динаміка показника ступеня досягнення нормативної забезпеченості території об'єктами сфери послуг i -го виду:

$$(3.4) \quad t_k = \frac{FP'_{ip} / NP_{ip}}{FP''_{ip} / NP_{ip}} * 100,$$

де FP'_{ip}, FP''_{ip} - показники фактичної забезпеченості території об'єктами сфери послуг в порівнюваному і базовому періоді; NP_{ip} - показник нормативної забезпеченості території об'єктами сфери послуг;

динаміка частки сфери послуг в структурі споживання населення:

$$(3.5) \quad t_{sp.} = \frac{V'_p / V'_{stp.}}{V''_p / V''_{stp.}} * 100, \text{ де}$$

V'_p, V''_p - витрати на послуги в споживчому бюджеті одного середньостатистичного жителя регіону в порівнюваному і базовому періоді; $V'_{stp.}, V''_{stp.}$ - сумарні витрати на послуги і товари в споживчому бюджеті одного середньостатистичного жителя регіону в порівнюваному і базовому періоді.

Показники розвитку сфери послуг доцільно розробляти в розрізі форм власності і секторів економіки. План повинен мати регулятори - регіональні важелі, з допомогою яких підприємства націлюють на виконання їх основних показників. В якості таких можуть бути використані: податки і податкові пільги, державні інвестиційні ресурси, регіональні резервні фонди, регіональні (муніципальні) замовлення, ліміти матеріальних ресурсів, ліцензії та ін.

Принципова відмінність індикативного плану - його замкнутість на всі рівні управління - загальнодержавний, обласний, районний, міський. Слід забезпечити диференційований підхід відносно глибини його розробки для територіальних одиниць різного рівня. Враховуючи те, що більшість видів обслуговування знаходиться у віданні або під координаційним контролем місцевих Рад, на більш низьких рівнях управління перелік показників повинен розширюватись і конкретизуватись. При визначенні прогностичних показників розвитку сфери послуг регіону розрахунки доцільно проводити за оптимістичним, песимістичним і найбільш вірогідним прогнозом. Це передбачає повторення процесу визначення цільових орієнтирів забезпечення рівня споживання послуг населенням (мінімальних, раціональних - стандартів і високих)

(додаток Ж рис.Ж.2).

З розвитком ринкових відносин, ліквідацією структурних деформацій в ІТКП, включенням підсистем демократичного регулювання ринку, індикативне планування як форма регіонального регулювання розвитку сфери послуг може бути зняте і представлено лише бюджетним плануванням неринкового сектора ІТКП.

Через систему Регіонального планування повинно бути вирішено два завдання державного і регіонального регулювання: скоординований розвиток сфери послуг регіону з метою максимального задоволення обсягу і структури попиту локалізованого в ньому населення; раціональна територіальна організація, яка б забезпечила прийнятну доступність послуг споживачам і рівноцінні умови їх споживання усіма верствами населення, незалежно від місця його проживання. Якщо перше завдання може бути вирішене через запровадження індикативного планування сфери обслуговування, то друге через запровадження різних форм планів розміщення мережі. Раніше такі функції в певній мірі виконували генеральні (територіальні і галузеві) схеми розміщення продуктивних сил, районні планіровки і галузеві ТЕО. Однак всі вони орієнтувались на директивне запровадження ступінчастої системи обслуговування без достатньої економічної обґрунтованості очікуваної ефективності об'єктів сфери послуг. В умовах розвитку ініціативного недержавного інвестування реальних проектів в сфері обслуговування таку функцію могли б виконати стратегічні плани розвитку ІТКП (регіональні бізнес-плани) (4.3). Таким чином, система регіонального планування розвитку сфери обслуговування регіону, як форма регулювання в економіці перехідного періоду, трансформується в нові форми. Однією з них стає пов'язане з організацією надання муніципальних послуг муніципальне планування.

Організацію надання муніципальних послуг, реалізацію доктрини соціального захисту населення і регулювання підприємницької діяльності слід віднести до нових функцій органів публічної адміністрації, які вимагають теоретико-методологічного обґрунтування і вироблення механізмів їх реалізації. В економіці ринкового типу управлінська діяльність органів місцевого самоврядування зводиться до виконання

двох принципово відмінних функцій - управління бюджетними установами сфери послуг, які знаходяться на їх утриманні, та управління муніципальними підприємствами, які функціонують за типом приватних фірм. Передбачивши такі функції у складі повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад [84.-С.9-10], вітчизняне законодавство не виробило механізмів їх забезпечення.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної практики орієнтує на те, що в обов'язки місцевих адміністрацій щодо утримання і управління бюджетних установ сфери послуг надалі повинно входити: фінансування капітальних затрат, оперативне бюджетне фінансування поточних витрат, прогнозування видатків бюджету, пов'язаних з наданням послуг, контроль за використанням коштів місцевих самоврядувань. Управління муніципальними підприємствами повинно включати: організацію бухгалтерського обліку, фінансової звітності та управління готівкою, довгострокове планування діяльності муніципальних підприємств. Оскільки муніципальні підприємства покликані надавати послуги, життєво необхідні на протязі тривалого часу, вони вимагають довгострокових інвестицій, які мають фінансуватись з майбутніх доходів. Останнє вимагає ретельного підрахунку витрат, ефективності інвестиційних проектів для виробника і споживачів послуг. Світовий досвід показує, що для реалізації цих завдань може практикуватись розробка довготермінових бізнес-планів. Однією з форм такого планування міг би стати довгостроковий план інвестицій, в якому передбачаються капітальні вкладення на кожен з 3-5 майбутніх років (K_t), джерела (амортизаційні відрахування $-A_t$, чистий дохід від використання функціонуючого об'єкта - D_{ht} , орендні надходження - O_t тощо) і методи фінансування планових інвестицій:

$$(3.6) \quad F_t = K_t - A_t - D_{ht} - O_t,$$

F_t - сума, яку потрібно профінансувати в році t .

Визначаючи внутрішні (амортизаційні фонди, чистий дохід, оплата послуг) і зовнішні (субсидії органів місцевого самоврядування, довготерміновий кредит) доходи, а, відповідно, відображаючи вплив капітальних вкладень на бюджет місцевої влади, такий план міг би стати базою для прийняття узгоджених рішень в рамках фінансових можливостей останньої, дозволив би організувати діяльність органів місце-

вого самоврядування щодо управління муніципальними підприємствами на об'єктивній економічній основі.

Важливою формою бізнес-планування, яка б сприяла зваженому управлінню муніципальними підприємствами з боку органів місцевого самоврядування, може стати стратегічне планування діяльності муніципальних підприємств. Його слід розглядати як спробу передбачення змін, які можуть відбутись в комерційній діяльності підприємства, замовниках, фінансах, побудовану на системі припущень, і виробленні відповідної стратегії. Основою стратегічного планування є довгостроковий прогноз, який базується на аналізі фінансової структури підприємства з врахуванням можливих надходжень плати за послуги в залежності від зміни тарифів на них, передбачуваних річних поточних витрат, чистого прибутку і величини необхідної субсидії.

Використання такого фінансового прогнозу дозволило б скоординувати питання забезпечення прибутковості муніципальних підприємств, політики плати за послуги і можливостей місцевих бюджетів забезпечити підтримку в наданні муніципальних послуг, що важливо для роботи органів місцевого самоврядування в регіонах України, які мають слабку економічну базу.

Визначений курс України на побудову соціально-ринкової економіки вимагає пошуку механізмів реалізації на всіх рівнях управління визначеної соціальної доктрини держави. За оцінками зарубіжних і вітчизняних вчених постулати соціальної держави полягають в підпорядкуванні відтворювальних процесів завданням розвитку особи, реалізації ідеї добробуту і соціальної справедливості [340.-С. 31, 98.-С.28]. Ринок послуг є тою частиною соціальної сфери, в якій фокусуються проблеми реалізації соціальної доктрини держави. Тому соціальний механізм слід розглядати як найважливіший елемент, який має бути вмонтований в його систему, не порушуючи його цілісності, з одного боку, виступаючи амортизатором найбільш жорстких проявів ринку, - з іншого.

Соціальна орієнтація економіки вимагає вирішення таких завдань, пов'язаних з розвитком сфери послуг: забезпечення соціальних пріоритетів, підпорядкування відтворювального процесу в сфері послуг соціальним завданням; створення

відповідного рівня добробуту, рівних стартових умов для громадян в можливості отримання послуг, їх однакової територіальної і економічної доступності; реалізація принципу соціальної справедливості; забезпечення соціального захисту населення в процесі надання послуг.

В умовах абсолютизації централізованого управління завдання реалізації соціальної доктрини держави в розвитку сфери послуг закріплювались за загальнодержавними органами управління. В економіці перехідного періоду відбувається переміщення цих функцій (що відповідає практиці зарубіжних країн) в місцеві органи влади.

На сьогодні механізм реалізації соціальної доктрини в регіональному управлінні комплексом послуг не сформувався в єдину цілісну систему, а є сукупністю розрізнених способів, прийомів впливу на процеси їх споживання, до яких слід віднести: розробку показників рівня споживання платних послуг населенню та індексів цін на них в складі показників рівня життя в індикативних планах; запровадження компенсаційних механізмів в зв'язку з підвищенням цін при споживанні послуг (щомісячна грошова допомога на дітей, які відвідують дитячі дошкільні заклади для громадян, що постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС, доплата на квартирну плату для компенсації підвищення цін в житловому секторі для окремих категорій громадян тощо); індексацію грошових доходів населення з врахування індексу цін на товари і послуги, що входять до споживчого кошика; надання послуг у вигляді натуральної допомоги малозабезпеченим громадянам (видача санаторно-курортних та оздоровчих путівок, створення спеціалізованих пунктів побутового обслуговування населення з ремонту одягу, взуття, спеціалізованих закладів охорони здоров'я); медичні страхові виплати з фонду соціального страхування; субсидіювання системи закладів житлово-комунального обслуговування населення, деяких установ культури тощо; запровадження механізму адресної цільової допомоги громадянам, чий прибуток не дозволяють оплачувати житлово-комунальні послуги, (адресні житлові субсидії); бюджетне фінансування загальноосвітнього навчання, частини послуг середньої спеціальної і вищої освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту.

Очевидно, що при реалізації соціальної доктрини держави в забезпеченні споживання послуг населенню домінують централізовано-бюрократичні або добродійні форми соціального захисту, які виступають у вигляді компенсацій або разових подачок, як правило, орієнтованих на окремі групи громадян. Деякі з вказаних, зорієнтованих на систему соціального захисту механізмів, не відповідають принципам соціальної справедливості при наданні послуг. Так, наприклад, механізм житлових субсидій, як форма переходу від системи знеособленої підтримки через дотування цін, до системи адресної цільової допомоги і як форма перерозподілу доходів більш заможної частини населення на користь менш забезпечених, на практиці вивів такі проблеми: великий контингент споживачів, які отримали право на їх отримання, не-об'єктивність оцінки категорій малозабезпечених в зв'язку з значною частиною неформальних доходів, відсутністю реальних заробітків за умов затримки заробітної плати. Недоліком такого механізму є стимулювання покриття доходів, незацікавленість заробляти гроші для забезпечення потреб в споживанні, небезпека появи "соціальної пастки". Тому у запровадженій формі механізм житлового адресного субсидіювання слід розглядати лише як тимчасовий. В перспективі він має право існування лише у вигляді пільгової допомоги на дітей та інвалідів. Методологічною помилкою діючих механізмів соціального захисту населення в процесі споживання послуг є недостатнє врахування диференціації доходів, обумовленої внутрішньосімейним розподілом в зв'язку з різним співвідношенням в сім'ях працюючих і утриманців (наприклад, забезпечення безоплатного проїзду пенсіонерів і відсутність такої пільги для школярів і студентів).

Виходячи з завдань, які повинні вирішуватись в процесі реалізації соціальної політики в розвитку ІТКП, модель соціального механізму в ринку послуг може утверджуватись в трьох основних ракурсах.

1. Створення таких економічних завдань і механізмів, які б орієнтували не тільки на нарощування послуг, але й на досягнення певних рівнів їх споживання при нормальних характеристиках і гарантіях для населення, при переміщенні до прогресивної структури споживання послуг і виборі ідеальної моделі споживання. В умовах

перехідної економіки; яка знаходиться в кризі, далекій від системи реальних потреб і потенційного попиту, орієнтація економіки сфери послуг виключно на платоспроможний попит була б невірною. Без свідомого втручання загальнодержавних і регіональних органів управління виникає загроза катастрофічного посилення розриву між платоспроможним попитом і потребами у відтворенні робочої сили. Основними способами досягнення цілей даного ракурсу можуть стати: встановлення соціальних рамок регіональних та локальних ринків послуг через застосування соціального нормативного регулювання (лімітів цін і правил ціноутворення на послуги, норм якості обслуговування, нормативів забезпечення об'єктами обслуговування); запровадження в локальних ринках послуг споживчої моделі сертифікації послуг з оцінкою рейтингу послуг різних фірм.

2. Соціальний захист громадян, які в зв'язку з фізичним станом свого розвитку або здоров'я (діти, інваліди) не можуть забезпечити прийнятний рівень споживання послуг. Формою реалізації цього компоненту моделі повинні стати регіональні програми підтримки соціально незахищених - верств населення.

3. Забезпечення економічної доступності послуг для всіх громадян, мінімального стартового рівня їх споживання. Вирішення цієї проблеми може здійснюватись через: закладення мінімальних рівнів споживання платних послуг у мінімальний споживчий бюджет; формування переліку видів послуг освіти, охорони здоров'я, культури, який гарантовано надається кожному громадянину безоплатно незалежно від соціальної категорії і місця проживання, закладення гарантованих рівнів їх споживання в державний соціальний стандарт; соціальне страхування на основі самоорієнтації громадян, одним із варіантів якого є розвиток страхової медицини. В економіці перехідного періоду поєднання цих форм забезпечення споживання послуг є неминучим.

При вирішенні першої проблеми в структуру мінімального споживчого кошика, який розробляється в кожному регіоні слід закласти мінімальні (як виняток середні) рівні споживання послуг. Враховуючи складність вирішення цієї проблеми в період економічної кризи, доцільно розглядати два варіанти рішення: звужений, для

періоду кризи, який би включав послуги утилітарного типу, що не можуть забезпечитись в порядку самообслуговування, - комунальні, пасажирського транспорту, зв'язку, житлові; розширений, на перспективу, в якому передбачається суспільно необхідний мінімальний рівень споживання, який дозволяв би на мінімальному рівні задовольняти всі потреби, що отримали масове поширення і стали звичними для більшої частини населення. Вартість послуг, яка закладається в мінімальний споживчий бюджет, визначається на основі мінімальних асортиментних наборів послуг в натуральних вимірниках і середніх цін на дані послуги, що склались на локальному ринку або встановлені місцевою владою. При відборі послуг слід врахувати можливість безплатного обслуговування, зниження можливостей при мінімальних доходах у придбанні товарів тривалого користування, використання більшістю населення в реальній дійсності системи самообслуговування. З огляду на це в розширений варіант розрахунку доцільно включати такі види послуг: побутові (ремонт одягу, взуття, трикотажних виробів, телерадіоапаратури і побутової техніки, послуги прокату - на мінімальному рівні споживання, лазень і душів, перукарень, фотографій - на середньому рівні споживання, послуги пасажирського транспорту, зв'язку (поштові, внутріміського телефонного зв'язку, користування радіоточкою), культури (кінотеатрів, театрів, музеїв, виставок), санаторно-курортні (послуги санаторіїв), послуги юридичних консультацій і нотаріальних контор - на мінімальному рівні, житлово-комунальні послуги, послуги дошкільних дитячих закладів і шкіл-інтернатів - на середньому рівні. Звідси алгоритм розрахунку споживання платних послуг (V_{pm}^I, V_{pm}^{II}) у складі мінімального споживчого бюджету в регіоні матиме вигляд:

при звуженому варіанті

$$(3.7) \quad V_{pm}^I = \sum_{i=1}^n C_{ik} \cdot N_{ik} + \sum_{i=1}^n C_{it} \cdot N_{it} + \sum_{i=1}^n C_{iz} \cdot N_{iz} + C_{ig} \cdot N_{ig} ,$$

де C_{ij} - ціни і тарифи на послуги i -го виду j -их галузевих груп; C_{ig} - квартирна плата за нормативний m^2 житла; N_{ij} - мінімальні нормативи споживання послуг i -го виду j -ої галузевої групи; N_{ig} - середня норма загальної житлової площі на одного

жителя;

при розширеному варіанті:

$$(3.8) \quad V_{pm}^{//} = \sum_{i=1}^n C_{ip} \cdot N_{ip} + \sum_{i=1}^n C_{it} \cdot N_{it} + \sum_{i=1}^n C_{i3} \cdot N_{i3} + \sum_{i=1}^n C_{iz} \cdot N_{iz} + \sum_{i=1}^n C_{is} \cdot N_{is} + \sum_{i=1}^n C_{ig} \cdot N_{ig} + \sum_{i=1}^n C_{ib} \cdot N_{ib}.$$

Одним із варіантів практичного застосування МСБ в регіональному регулюванні економічної доступності послуг могло б стати групуванням районів за показником середньодушового доходу на одного жителя і передбачення для них диференційованих параметрів соціального захисту в бюджетах.

Ідея соціального стандарту споживання послуг пов'язується не тільки з завданнями реалізації соціальних гарантій держави в сфері безплатного споживання деяких видів послуг, але й ідеї соціальної справедливості, територіальної рівнодоступності послуг для всіх громадян, незалежно від місця проживання.

Не зважаючи на законодавче закріплення відповідальності держави за забезпечення населення послугами “на рівні мінімальних соціальних потреб” [84.-С.25], вказана проблема методологічно не відпрацьована в економічній літературі, не узгоджена з теорією територіальної організації сфери послуг, є складною з точки зору ув'язки з можливостями бюджетів. На практиці призводить до нерівномірності забезпечення її об'єктами різних адміністративно-територіальних одиниць, розриву між потребами розвитку сфери послуг і можливостями бюджетів.

Територіальна достатність послуг визначається насиченістю території об'єктами сфери послуг і локалізацією певної їх групи згідно з теорією центральних місць в населених пунктах у відповідність з чисельністю населення (споживачів). Одним із варіантів вирішення цієї проблеми могло б стати формування територіального соціального стандарту об'єктів сфери послуг для різних типів населених пунктів. Таким чином з сукупності витікає необхідність розробки і впровадження в практику регіонального управління комплексних регіональних стандартів сфери послуг, які б характеризували нижні межі економічної, правової і територіальної доступності визначеної кількості і якості послуг. Такі стандарти повинні синтезувати в собі: стандарти мінімального споживання платних послуг населенням, закладені в

мінімальні споживчі бюджети; соціальні державні стандарти безплатного надання послуг; споживчі моделі сертифікації послуг; стандарти територіальної організації мережі; стандарти асортиментного набору послуг.

Запровадження регіональних стандартів для кожного типу територіальних одиниць дозволить забезпечити соціальний захист населення в умовах ринку, укріпити соціальні гарантії в наданні певних видів послуг, виробляти цілеспрямовану політику в регулюванні підприємництва в локальних ринках. Для їх практичної реалізації регіональні органи управління повинні виконувати дві функції: удосконалення системи соціальних нормативів для регулювання регіональних та локальних ринків послуг; прогнозування потреби в створенні робочих місць в сфері послуг, в т.ч. за рахунок бюджетного фінансування для забезпечення регіонального стандарту.

На сьогодні нормативна база сфери послуг не задовольняє потреб регулювання розвитку ІТКП, оскільки: їх перелік неповний, частина нормативів не відповідає сучасним реаліям і тенденціям в споживанні; слабо представлений в регіонах територіальний, соціально-груповий і часовий розріз нормативів, а в більшості регіонів для нижчих територіальних рівнів він просто невідпрацьований; не всі нормативи розвитку мережі об'єктів сфери послуг диференційовані в розрізі “місто-село”; в нормативній базі майже не враховані міжнародні стандарти; її орієнтація здійснена на можливості виробництва; вартісні нормативи споживання платних послуг, які на сьогодні розроблені в Україні в середньодушовому обчисленні по областях, місту і селу, вікових групах, непридатні для використання в умовах локальних процесів ціноутворення на послуги.

Враховуючи значення нормативів як інструменту визначення пріоритетності в розвитку ІТКП і науково-обґрунтованого регулювання соціальних процесів (3.3), регіональні органи управління повинні: забезпечити розробку натуральних нормативів споживання платних послуг населенню; відпрацьовувати механізм їх коректування в часі і узгодження між собою; здійснювати диференціацію по районах, містах з врахуванням місцевих факторів. В основу такої диференціації можуть бути покладені індекси рівнів економічного розвитку. Формуючи комплект нормативів для пот-

реб регіонального управління ІТКП, слід виходити з того, що в контексті соціальної політики вони виконують чотири функції - соціального стандарту, гарантованого державою; регіонального рівня споживання (еталону); рівня споживання, диференційованого з врахуванням територіальних особливостей; раціонального рівня забезпечення об'єктами сфери послуг (еталону). Звідси функціонально-реалізаційна характеристика нормативної бази ІТКП, формування якої на перших порах доцільно закріпити за органами публічної адміністрації, матиме вигляд (рис.3.10).

Умови надання послуг (оскільки вони характеризують пропозицію) визначаються загальними ресурсами, що є для споживання і нагромадження в даному регіоні. В багатьох випадках вони не відповідають потребам і навіть соціальним мінімальним стандартам. Регіональним органам важливо для кожного конкретного прогнозного періоду змодельовати очікувану в цьому відношенні ситуацію і виробити відповідні управлінські рішення. Такі завдання, на наш погляд, в певній мірі могла б реалізувати модель відносного потенціалу доходу [373.-С.436-438], яка дозволяє встановити залежність між розвитком регіону, збільшенням чисельності населення, відповідно кількості споживачів послуг, збільшенням чисельності зайнятих і чисельності зайнятих у сфері послуг та ресурсами і зростанням ємності ринку.

Рис. 3.10. Функціонально-реалізаційна характеристика нормативної бази ІТКП в системі регіонального управління.

Членами такої моделі є вирази: (1), який оцінює ймовірне зростання населення

регіону і обумовлений таким зростанням ріст сфери обслуговування, що пропорційний її розвитку по країні в цілому $[a(iz)]$, та (2), який характеризує відносний потенціал

доходу регіону $(\frac{t + \theta i \bar{V}}{g t_i \bar{V}})$:

$$(3.9) \quad t + \theta p = a(iz) \left(\frac{t + \theta i \bar{V}}{g t_i \bar{V}} \right),$$

де $t + \theta p$ - чисельність населення, зайнятого в сфері обслуговування, обумовлена чисельністю населення в регіоні i в прогнозованому періоді.

Співставлення прогнозованої потреби в робочих місцях в сфері послуг з прогнозованими можливостями забезпечити їх утворення і функціонування місцевою владою дозволяє виявити регіони (населені пункти), яким потрібно: а) субсидіювання для цілей досягнення регіонального стандарту з вищестоящих бюджетів; б) залучення приватних інвестицій для його досягнення (створення приватних коледжів, які субсидіюються приватним сектором, закладів дозвілля, які фінансуються населенням і підприємництвом тощо). Володіючи отриманою в результаті прогнозу інформацією місцеві органи управління могли б врахувати її при перспективному плануванні місцевих бюджетів, формуванні регіональних (муніципальних) замовлень для забезпечення потреб досягнення регіонального стандарту споживання послуг, виробленні економічних важелів регулювання підприємництва.

Таким чином, модель соціального механізму в регіональних та локальних ринках послуг перетворюється в єдину систему (додаток Ж рис.Ж.3).

Оцінка організаційних аспектів розвитку малого і середнього підприємництва, як основи формування ринкових відносин в ІТКП, визначення шляхів подальшої організаційної діяльності в розвитку підприємництва (2.1), оцінка зарубіжних моделей управління регіональними та локальними ринками послуг (3.2), соціальні завдання в розвитку сфери послуг дозволяють визначити масштаби діяльності і функції публічної адміністрації в регулюванні підприємництва. Очевидно, що система регулювання, підтримки і стимулювання підприємництва в локальних ринках послуг по-

винна охопити стадії організації, реєстрації, фінансування та інвестування виробництва послуг, організації виробничих процесів з надання послуг. Функції місцевого управління в регулюванні і підтримці розвитку підприємництва можна представити блоком цілеспрямованих дій на забезпечення економічно і соціально ефективного функціонування ринку послуг, до якого слід включити: передачу частини функцій з надання муніципальних послуг у сферу підприємництва, включаючи контрактні форми відносин місцевих органів управління з підприємницькими структурами; організаційну, фінансово-кредитну, інформаційно-консультативну та управлінську підтримку, розробку і реалізацію регіональних програм розвитку малого бізнесу; підтримку інноваційної діяльності малих підприємств; координацію інвестиційної діяльності підприємництва з метою раціонального системного просторового розвитку сфери послуг.

Глобальна оцінка трансформаційних процесів в сфері послуг свідчить, що функції управління ІТКП здійснюються в умовах поєднання номенклатурно-інституціональної і приватно-підприємницької систем. Це означає, що подальший процес побудови моделі управління територіальним комплексом повинен іти шляхом їх синтезу через подальше удосконалення організаційних структур і механізмів державно-регіонального управління та поступове формування демократичної структури суб'єктів регулювання локального ринку інституцій ринкової інфраструктури і громадських об'єднань. В результаті таких інтеграційних процесів розвиватиметься модель регіонального демократичного централізму у вигляді появи координуючого центру, функції якого можна спрогнозувати і змодельовати уже сьогодні: регіональний системний аналіз регіонального чи локального ринку послуг; інформаційне обслуговування його агентів; прогнозування і програмування розвитку ІТКП; створення і запровадження системи прямих і непрямих регуляторів для реалізації програм, підтримки бізнесу, соціального захисту споживачів послуг; координація інвестиційної діяльності з метою системного просторового розвитку ІТКП, координація демократичного контролю і обліку.

РОЗДІЛ 4

УДОСКОНАЛЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ МЕХАНІЗМІВ РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНИХ ТА ЛОКАЛЬНИХ РИНКІВ ПОСЛУГ

4.1. Методичні та інформаційні аспекти становлення регіонального аналізу розвитку ІТКП

Гарантом демократизації і регіоналізації управління в сфері послуг стає системне, цілісне бачення регіональної ситуації в ній, розгортання потоків відповідної вихідної інформації і забезпечення вірності її оцінок. Важливість науково-обґрунтованого регіонального аналізу розвитку сфери послуг і формування адекватної йому інформаційної бази визначається такими обставинами. По-перше, регіональна політика України і діяльність всіх органів влади по виробленню пріоритетів соціально-економічного розвитку прямо залежить від чіткого уявлення про регіональні ситуації в усіх секторах і галузях. На сьогодні достатнього інформаційно-аналітичного забезпечення оцінок сутності регіональних процесів в сфері послуг, регіональних наслідків здійснюваних в ній реформ немає ні в суб'єктів макро-, ні в суб'єктів мезоуправління. Не володіють необхідною інформацією і суб'єкти ринку, для яких важливо знати стан і тенденції його розвитку. По-друге, сформована в Україні практика аналізу розвитку сфери послуг, і відповідна статистична база були зорієнтовані на директивне адміністративне керівництво, галузевий принцип управління. Вони не адаптовані до нових умов і вимог і не орієнтовані на обслуговування нових завдань публічного менеджменту. Практично в Україні ні на теоретичному, ні на практичному рівні не сформована методика регіонального аналізу, яка б відповідала світовій практиці. По-третє, з відокремленням ринково-орієнтованих структур від місцевого господарства, орієнтованого на бюджет, розширенням самостійності регіонів сформувалась власна регіональна сфера відповідальності, яка вимагає нових критеріїв і оцінок тенденцій розвитку ІТКП і наслідків управлінських рішень, системної оцінки його розвитку як складової РГС. По-четверте, вимагають врахування

трансформаційні процеси в функціонуванні комплексу послуг, зокрема, територіальна дезінтеграція, порушення сформованих зв'язків, перетворення планово створеної територіально-господарської структури ІТКП в конгломерат розрізнених суб'єктів, переорієнтація соціальної політики в сфері послуг на переважно індивідуальне і регіональне її забезпечення.

Таким чином, зміна характеру функціонування суб'єктів діяльності в сфері послуг, ролі публічної і місцевої адміністрації в економіці перехідного періоду викликає об'єктивну необхідність в зміні аналітико-інформаційного інструментарію управління ІТКП у відповідності з новими завданнями і функціями. Діюча методика аналізу, склад інформаційної бази, технологія збору, збереження і надання інформації не відповідає ні сучасним способам інформаційно-аналітичного обслуговування місцевих влад, використовуваним за кордоном, ні потребам роботи регіональних органів України в умовах перехідної економіки. В сукупності це породжує низьку ефективність діяльності регіональних управлінських структур, блокує прийняття цілеспрямованих управлінських рішень і вибір регуляторів ринку. Для вироблення регіональної політики в сфері послуг необхідний об'єктивний регіональний аналіз її розвитку.

Регіональний аналіз сфери послуг слід розглядати як сукупність способів і прийомів дослідження системи показників діяльності суб'єктів господарювання в ній, їх територіальних формувань і територіальної організації, розвитку комплексу послуг в цілому як складової РГС. Проблема побудови системи регіонального аналізу, адекватного цілям управління ІТКП в умовах формування ринкових відносин, має три взаємопов'язаних аспекти: визначення цілей і завдань аналізу, вироблення методології (принципів і методів) формування адекватної їм інформаційної бази, інструментальних засобів нагромадження, обробки, збереження та видачі необхідних даних в рамках створеної комп'ютерної мережі України.

Визначаючи цілі регіонального аналізу розвитку сфери послуг в умовах перехідного періоду, слід врахувати поєднання в її складі ринкового і неринкового сектора, принципову відмінність завдань управління і регулювання щодо них, відповідно

відмінність в завданнях аналізу. Регіональний аналіз розвитку ІТКП для цілей регіонального управління повинен розв'язати такі завдання: аналіз і оцінка регіональної ситуації в сфері послуг; аналіз ємності регіонального (локального) ринку, його чутливості до економічних циклів, залежності від рівня розвитку комплексують галузей; аналіз ходу економічних реформ в ІТКП, виявлення ступені адаптації їх до умов території; аналіз і оцінка проблемних ситуацій; отримання інформації для прогнозування, програмування і регіонального регулювання розвитку комплексу послуг в майбутньому.

Це дозволяє сформулювати його основні принципи: системний підхід до аналізу явищ і процесів; використання системи повної інформації, тобто всіх видів обліку і звітності, вибіркового спостереження; орієнтація на чіткі цілі, що в свою чергу дозволяє класифікувати всі основні його зрізи; вивчення внутрішніх протиріч в розвитку економічних явищ в сфері послуг, позитивних тенденцій і пошук шляхів ліквідації негативних наслідків; вивчення динаміки явищ в ній з врахуванням стану економічної кон'юнктури; виявлення взаємозв'язку між показниками, що характеризують стан і умови функціонування сфери послуг, визначення впливу всіх груп факторів на процес надання послуг; узагальнення результатів аналізу і розробка адекватних управлінських рішень. Формуючи зрізи регіонального аналізу розвитку ІТКП, важливо врахувати, що в його процесі необхідно: по-перше, відслідкувати відповідність розвитку сфери послуг регіональним інтересам. Це може бути досягнуто через попереднє виділення індикаторів регіональних інтересів в сфері послуг (досягнення мінімальних гарантій споживання послуг, відповідність рівня розвитку сфери послуг регіональним стандартам, формування в ній місць прикладання праці, створення інфраструктурного забезпечення тощо); по-друге, оцінити відповідність розвитку ІТКП завданням і цілям розвитку регіону (структурній перебудові економіки, економічній стабілізації, зміні господарського потенціалу тощо).

З огляду на визначену структуру ІТКП, цілі і завдання регіонального аналізу, в його складі слід виділити такі зрізи: аналіз тенденцій споживання послуг населенням, оцінка рівня споживання послуг, оцінка рівня забезпечення потреб насе-

лення в послугах, аналіз просторового розвитку ІТКП, аналіз ємності ринку послуг, аналіз ресурсного забезпечення потреб розвитку сфери послуг, аналіз кон'юнктури ринку послуг, аналіз ефективності ІТКП в сфері послуг, оцінка участі ІТКП в регіональних відтворювальних процесах, аналіз ходу ринкових реформ в сфері послуг, аналіз умов інвестиційної діяльності (рис. 4.1). Багатоманітність зрізів регіонального аналізу сфери послуг передбачає багатоманітність методів, які можуть бути використані для їх забезпечення.

Під методами регіонального аналізу слід розуміти технічні прийоми обробки фактичних даних, які дозволяють оцінити стан економічних явищ, тенденції і закономірності в їх розвитку. Методика регіонального аналізу економічного розвитку відпрацьована в працях Леонтьєва, Ізарда, Хайота, Тюнена, Лаушардта, Вебера, Гувера, Льоша, Гранберга, Пробста та інших вчених і базується на методах графічного і статистичного тлумачення процесів розміщення. Застосування елементів регіонального аналізу сфери послуг у вітчизняній практиці, яке базувалось (і базується) в основному на методі порівнянь характеристик споживання послуг, показників забезпеченості об'єктами соціальної інфраструктури (як виняток, на макроекономічному рівні - інтегральних показників рівня розвитку сфери обслуговування) (2.3), не дозволяє забезпечити системність в оцінці розвитку ІТКП, виявити причинно-наслідкові зв'язки в його розвитку, виявити вплив внутрішніх і зовнішніх факторів, взаємозв'язки, що визначають рішення, які приймають підприємці.

В Україні практично не відпрацьована методика аналізу зв'язку сфери послуг з іншими складовими РГС, обрахунку її вкладу в створюваний продукт регіону тощо. В умовах перехідної економіки об'єктом регіонального аналізу стають трансформаційні структурні зміни в ІТКП, обумовлені розвитком нових форм власності, малого підприємництва, нових форм господарювання. В сукупності це вимагає визначення сфер використання відпрацьованих методів регіонального аналізу і відпрацювання нових. При виборі методів регіонального аналізу сфери послуг слід врахувати, що вона поєднує галузі, орієнтовані на місцевий ринок, і галузі, орієнтовані на ресурси (в першу чергу рекреаційні) - санаторно-курортні, туристсько-екскурсійні.

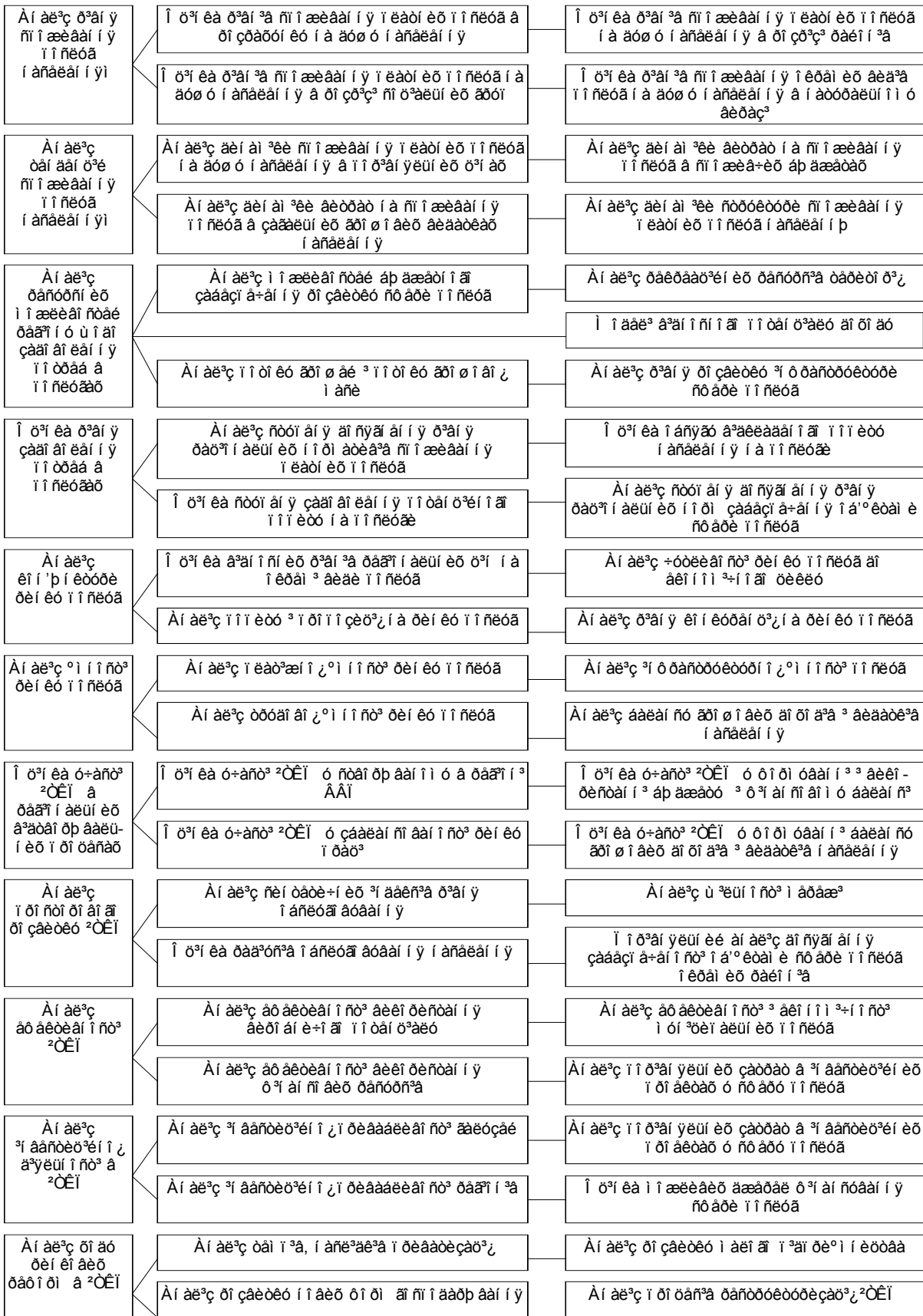

Рис. 4.1. Структурні зрізи регіонального аналізу розвитку ІТКП.

Для галузей сфери послуг, орієнтованих на місцевий ринок важливо визначити

його ємність. Деякі теорії розміщення виходять з того, що ринок збуту є заданою величиною. Саме до таких ринків слід віднести ринок послуг і вибрати метод оцінки його ємності. Вирішальними факторами, які визначають ємність національного чи локального ринку послуг, є чисельність населення, його міграція, зміни в регіональному доході, величина створюваного в регіоні валового внутрішнього продукту, зміни в особистих збереженнях, в державних асигнуваннях, в приватних інвестиціях і інвестиціях колективних юридичних осіб, напрямки міжрайонних потоків грошей і концентрація певної грошової маси в регіоні.

Звідси можливі, на наш погляд, три основних методи розрахунку ємності локального ринку послуг. Метод розрахунку платіжної ємності ринку, орієнтований на врахування грошових доходів населення і відображення попиту:

$$(4.1) \quad S'_i = D_m - O_m - C_m - H_m - I_m - P_m - T_m - V_m,$$

де S'_i - ємність (платіжна) споживчого ринку послуг; D_m - грошові доходи населення регіону; O_m - обов'язкові платежі населення; H_m - витрати на придбання нерухомості; C_m - приріст збереження у вкладах і державних позиках; P_m - перекази населення за межі регіону; T_m - витрати на придбання товарів; V_m - гроші, витрачені на придбання валюти; I_m - витрати на придбання акцій та інших цінних паперів.

Джерелом інформації для проведення такого аналізу може стати БГДВ населення. Однак його використання в динаміці вимагає врахування і прогнозу локальних індексів цін. Недоліки існуючої методики розробки балансів грошових доходів і видатків населення, які за умов значної частки нелегального обігу дають не об'єктивну оцінку готівкової грошової маси, що знаходиться в ньому, могли б бути знівельовані через: запровадження коефіцієнту корегування готівкової грошової маси на основі даних про співвідношення легального і нелегального обігу; запровадження регіонального аналізу потоку грошей і прогнозу грошової маси в регіоні, заснованих на даних по фінансових і нефінансових операціях, що стає реальним в умовах розробки зведених фінансових балансів областей і секторного аналізу.

Метод розрахунку фактичної і нормативної інфраструктурної ємності ринку послуг, який відображає можливості пропозиції. Фактична інфраструктурна ємність

ринку послуг для будь-якого регіону може бути визначена, як сукупність інфраструктурних об'єктів різних підгалузей сфери послуг:

$$(4.2) \quad S_i'' = \sum_{i=1}^n K_{io},$$

де K_{io} - інфраструктурні об'єкти сфери послуг i -го типу ($i=1, \dots, n$).

Однак, в такому виразі вона недостатньо повно характеризує параметри регіонального чи локального ринку, оскільки в розраховану величину можуть ввійти різні за потужностями і відповідно величинами обслуговуваних контингентів об'єкти. З врахуванням цього зауваження, фактичну інфраструктурну ємність ринку послуг доцільно розраховувати в розрізі основних видів послуг на основі показників потужності об'єктів і представляти як масив даних в натуральних вимірниках (m^2 , посадочних місцях, робочих, місцях, кг речей в зміну, кг білизни в зміну, телефонах і т.п.):

$$(4.3) \quad P_{ko} = \sum_{i=1}^K P_{io}, \dots, P_{jo} = \sum_{i=1}^j P_{io}, \dots, P_{no} = \sum_{i=1}^n P_{io},$$

де P_{io} - потужність i -го об'єкту у відповідній j -ій галузевій підгрупі; $j=1, \dots, n$ - галузеві підгрупи об'єктів сфери послуг. Відповідно, нормативну ємність локального ринку послуг слід представляти як масив нормативних параметрів потреби в об'єктах окремих галузевих підгруп, скорегованих на контингент споживачів послуг (чисельність населення):

$$(4.4) \quad N_{ko} = \sum_{i=1}^K N_{io}, \dots, N_{jo} = \sum_{i=1}^j N_{io}, \dots, N_{no} = \sum_{i=1}^n N_{io},$$

де N_{io} - нормативна потреба в потужностях i -их об'єктів у відповідній j -ій галузевій підгрупі, розрахована на основі галузевих нормативів розвитку матеріальної бази j -го виду (N_{ijo}^K) і чисельності населення різних соціально-демографічних груп, для яких є відповідні галузеві нормативи (H_{ij}). Розрахунок нормативної інфраструктурної ємності ринку послуг в j -ій галузевій підгрупі матиме вигляд:

$$(4.5) \quad N_{jo} = \sum_{i=1}^j (N_{imo}^K \cdot H_{im} + N_{ico}^K \cdot H_{ic} + \dots + N_{ijo}^K \cdot H_{ij}).$$

Співставлення показників фактичної інфраструктурної ємності галузевих компонентів регіонального чи локального ринку послуг з нормативними дозволило б

виробляти більш обгрунтовані управлінські рішення щодо структури видаткової частини бюджету, політики субсидій, залучення приватних та іноземних інвестицій, підтримки окремих видів бізнесу.

Метод розрахунку трудової ємності ринку послуг, який дозволив би визначити можливий обсяг трудових ресурсів, які він здатний поглинути, кількість фактичних і можливих робочих місць. Основою розрахунків за цим методом могли б виступити зведені баланси трудових ресурсів регіонів і дані моніторингу стану і кон'юнктури регіонального ринку праці. Зведені статистичні і прогностні баланси трудових ресурсів регіонів у відповідності з прийнятою формою їх складання дозволяють розрахувати фактичну і прогностну трудову ємність ринку послуг на основі фактичної і необхідної чисельності зайнятих в ньому:

$$(4.6) \quad S'_{Z^0} = H_{Zr^0} - H_{Kr^0} - H_{nr^0} - H_{Br^0},$$

$$(4.7) \quad S'_{Z'} = H_{Zr'} - H_{Kr'} - H_{Nr'} - H_{Br'},$$

де $H_{Zr^0}, H_{Zr'}$ - фактична і прогнозована чисельність населення, зайнятого в народному господарстві регіону; $H_{Kr^0}, H_{Kr'}$ - фактична і прогнозована чисельність зайнятих в комплексоутворюючих галузях РГС; $H_{Nr^0}, H_{Nr'}$ - фактична і прогнозована чисельність зайнятих в допоміжних і обслуговуючих галузях крім тих, що входять до складу ІТКП; $H_{Br^0}, H_{Br'}$ - чисельність населення, яке потребує працевлаштування, відповідно фактична і прогнозована. Моніторинг ринку праці дозволяє розрахувати кількість фактичних і можливих (створюваних) робочих місць в галузях ІТКП, для забезпечення зайнятості населення регіону.

Необхідність підвищення ефективності управління процесами розвитку ІТКП вимагає врахування чутливості його галузей до економічного циклу. Об'єктивна потреба такого аналізу обумовлена завданнями вироблення зваженої структурної політики і управлінських рішень по відношенню “слабких місць” і “вражених депресією територій в “в межах регіону” [133-С.153]. Його сутність ґрунтується на твердженні, що коливання в розвитку окремих (базових) галузей приводять до коливань місцевого доходу, а останні викликають зміни в інших галузях, зокрема орієнтованих на мі-

сцевий ринок. Оскільки сфера послуг відноситься до таких, то повний або частковий вплив імпульсів інших секторів в ній обов'язково відчутний. Зроблені в 30-ті роки ХХст. Хайотом (США) кількісні оцінки впливу базових на обслуговуючі галузі показали, що такий вплив носить мультиплікаційний характер і може бути представлений районним мультиплікатором зайнятості.

Розрахунок районних мультиплікаторів зайнятості, проведений нами для періоду 1990-1995р.р. в досліджуваних регіонах дозволив отримати такі дані (табл. 4.1).

Таблиця 4.1. Розрахунок районних мультиплікаторів зайнятості.

Основа для розрахунків	Івано-Франківська область		Львівська область		Тернопільська область	
	співвідношення між базовими галузями і галузями сфери послуг	Районний мультиплікатор	співвідношення між базовими галузями і галузями сфери послуг	Районний мультиплікатор	співвідношення між базовими галузями і галузями сфери послуг	Районний мультиплікатор
1. Сумарна зайнятість 1990р.	$\frac{476608}{139392} = (3,41)$	$\frac{616000}{476608} = (1,29)$	$\frac{1002890}{284610} = (3,51)$	$\frac{1287500}{1002890} = (1,28)$	$\frac{418291}{115309} = (3,61)$	$\frac{533900}{418595} = (1,28)$
2. Сумарна зайнятість 1995р.	$\frac{449471}{139529} = (3,21)$	$\frac{589000}{449471} = (1,31)$	$\frac{845305}{277095} = (3,11)$	$\frac{1122400}{845305} = (1,33)$	$\frac{386596}{119104} = (3,21)$	$\frac{415700}{376596} = (1,3)$
3. Зміна зайнятості в 1990-1995 рр.	$\frac{-27137}{-137} = (197,1)$	$\frac{-27000}{-27137} = (0,99)$	$\frac{-157585}{-7515} = (21,1)$	$\frac{-165100}{-157585} = (1,05)$	$\frac{-41995}{3795} = (11,1)$	$\frac{-38200}{-41999} = (0,91)$

Отримані мультиплікатори можна використати як один із варіантів при прогнозах впливу розвитку базових галузей на розвиток сфери обслуговування. Їх ефективність і надійність як методів прогнозу досягається лише за ідеальних умов стабільної економіки, коли вплив інших факторів на зайнятість в сфері послуг є незначним.

Обов'язковим елементом аналізу кон'юнктури ринку є аналіз еластичності попиту. В регіональному аналізі, який виступає інструментарієм управління, особливе значення має аналіз цінової еластичності попиту, яка відображає міру чутливості обсягу споживання до зміни рівня цін:

$$(4.8) \quad E'_{ci} = \frac{\Delta P' p_i}{\Delta C'_i},$$

де $\Delta P' p_i$ - процентна зміна попиту; $\Delta C'_i$ - процентна зміна ціни.

Аналіз цінової еластичності може дозволити визначити напрямок перекладан-

ня податкового тягаря. Якщо еластичність на i -й вид послуг більше одиниці, то попит вважається еластичним, і споживання досить активно реагує на зміну цін. Якщо еластичність менше одиниці, то попит вважається нееластичним. В цьому випадку споживання слабо реагує на зміну цін. Коефіцієнти еластичності дозволяють спрогнозувати стабільність або нестабільність надходжень доходів від послуг. Місцеві органи управління можуть розраховувати на стабільні доходи від реалізації послуг, попит на які при зміні цін характеризується низькою еластичністю. Важливим напрямком регіонального аналізу, невідпрацьованим у вітчизняній практиці, повинна стати оцінка участі ІТКП у регіональному відтворюваному процесі. Найважливішими параметрами, які б забезпечили виконання цього завдання, могли б стати показники участі ІТКП: у створюваному в регіоні валовому внутрішньому продукті, у формуванні бюджету і його використанні, в балансі грошових доходів і видатків населення, в фінансовому балансі і в балансі ринку праці.

В умовах входження України до Європейського співтовариства, переходу до міжнародної системи національних рахунків виникла об'єктивна необхідність і реальна можливість розрахунку вкладу сфери послуг у створений ВВП. На сьогодні у вирішенні цього завдання є ряд проблем. Не зважаючи на вказівки [195.-С.12], валовий внутрішній продукт у регіонах до 1997 р. не розраховувався. Існують інформаційні і методичні проблеми обчислення валової доданої вартості, що створюється у сфері послуг.

Для вирішення цієї проблеми науковцями запропоновано розробляти баланс послуг [65.-С.24-31]. Згідно з вимогами СНР в ньому передбачається три розділи: валовий випуск послуг невиробничої сфери, обсяг проміжного споживання продуктів і послуг в цій сфері, валова додана вартість. Валова додана вартість обчислюється як різниця між валовим випуском послуг і обсягом їх проміжного споживання. В основі запропонованого методичного підходу лежить теза про те, що споживатися можуть лише ті нематеріальні послуги, які надано в цій сфері. Визначення валового випуску послуг здійснюється як визначення суми: ринкового випуску послуг, що надаються домашнім господарствам і підприємствам нефінансовим сектором, нерин-

кового випуску послуг, які надаються домашнім господарствам і всьому суспільству державним сектором, сектором неприбуткових організацій, а також випуску послуг фінансових посередників. Застосування цієї методики вимагає вирішення ряду методичних проблем, пов'язаних з існуванням сукупності різноманітних виробників послуг. Оскільки ринковий обсяг послуг населенню оплачується за рахунок власних доходів домашніх господарств (населення), то у валовому випуску він може бути обрахований сумою витрат на їх виплату за БГДВН. Застосування останнього, як вже вказувалось, в якості інформаційної бази пов'язано на сьогодні з рядом проблем і погрішностей: по-перше, в розділ “Оплата послуг та інші видатки” включаються дані про обсяг послуг не тільки оплачуваних населенням, але й таких, які надаються підприємствам, і тих, що оплачуються за рахунок фонду соціального страхування і враховуються в складі безплатних послуг з суспільних фондів споживання, що фактично призводить до подвійного рахунку; по-друге, в розрахунку БГДВН застосовується дещо інша класифікація видів послуг, ніж в звітах про їх реалізацію та дещо інша класифікація галузей, ніж прийнята класифікація галузевих груп платних послуг; по-третє, БГДВН, який відображає лише легальний обіг, як і при оцінці ємності ринку послуг, не дає повноцінної інформації для оцінки вкладу ІТКП у валовий випуск послуг. Запропонована методика ґрунтується на поділі сфери послуг на виробничу і невиробничу сферу і характеризує розрахунок валової доданої вартості в останній.

За методикою обчислення валової доданої вартості по регіонах України, яка запропонована Міністерством статистики і проходить апробацію в обласних управліннях статистики, розрахунок основних показників балансу (випуску, проміжного споживання і валової доданої вартості) здійснюється на основі галузевих підходів з врахуванням специфіки виробничих і невиробничих видів побутових послуг, послуг житлово-комунального господарства, транспорту, зв'язку, освіти, культури і мистецтва, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, соціального забезпечення, послуг фінансових, кредитних і страхових установ. Ринковий випуск послуг вимірюється величиною виручки від їх реалізації, що в певній мірі дозволяє вирішити вказані проблеми. Разом з тим на його величину суттєво впливатимуть рівні локальних цін, які в

сфері послуг суттєво відрізняються за регіонами і внутрі них. Це створює загрозу викривлення картини реального вкладу ІТКП у створюваний ВВП регіону.

Неринковий випуск послуг оцінюється сумою поточних витрат на їх виробництво за рахунок усіх джерел фінансування (коштів державного та місцевого бюджету, бюджету фонду соціального страхування, бюджетів профспілок, бюджетів соціального страхування колективних сільськогосподарських підприємств, коштів підприємств за рахунок соціального розвитку, коштів громадських організацій) та величиною зносу основних фондів.

Випуск послуг фінансових посередників, розглядається як специфічна діяльність страхових організацій, банків, довірчих товариств, які в умовах переходу до ринку працюють на комерційних засадах. Випуск послуг страхових організацій обчислюється як різниця між загальним розміром їх ресурсів, і величиною коштів, виплачуваних ними по всіх видах особистого страхування та страхування фізичних і юридичних осіб. Випуск послуг банків дорівнює різниці між отриманими і виплаченими ними процентами та доходами, одержаними від надання банківських послуг. Випуск послуг довірчих товариств оцінюється за різницею між їх доходами і витратами. Методика не передбачає розподілу валового випуску послуг фінансового сектору населенню (домашнім господарствам) і підприємствам та організаціям, що ускладнить розрахунок обсягу кінцевого споживання послуг.

Обсяг проміжного споживання послуг у регіоні, який оцінюється вартістю послуг, спожитих в процесі виробництва товарів і послуг, визначається за даними звітів підприємств про витрати на виробництво продукції, робіт і послуг. Цей рахунок не виявляє стану проміжного споживання нематеріальних послуг у населення.

Валову додану вартість, створену в сфері послуг за запропонованою методикою пропонується розраховувати як різницю між валовим випуском послуг і обсягом проміжного споживання. Оцінка випуску послуг на рівні секторів і галузей економіки здійснюється з ринкових цінах, а величини проміжного споживання - у цінах покупців.

Проведений структурний аналіз запропонованої методики свідчить, що для за-

стосування її як базової в обрахунку валової доданої вартості, створеної в ІТКП регіону, доцільно: привести класифікатори видів послуг, застосовувані в статистичних формах (БГДВ, ф.1 - послуги та ін.) у відповідність з єдиним класифікатором видів діяльності; при розрахунку валового випуску послуг фінансового сектора вичленити обсяг послуг банківських установ і страхових організацій, наданих населенню (домашнім господарствам); врахувати валовий випуск послуг непрофільних підприємств, який включається у валову продукцію галузей матеріального виробництва; обсяг проміжного споживання, пов'язаного з наданням послуг населенню, визначити з загальної суми проміжного споживання пропорційно до валового випуску послуг населенню (домашнім господарствам) в загальному валовому випуску послуг. З огляду на вказане, методику розрахунку валової даної вартості, створеної у сфері послуг населенню можна представити у вигляді такої логічної схеми розрахунків (додаток 3 табл.3.1). Розрахунок вкладу сфери послуг у створюваний валовий внутрішній продукт регіону, дозволить оцінювати місце ІТКП в регіональній господарській системі, здійснювати порівняльний аналіз рівня його розвитку в регіонах, використовувати показник динаміки валової доданої вартості сфери послуг населенню в якості індикатора структурної політики в регіонах.

До інших показників, які характеризують вклад ІТКП в регіональний відтворювальний процес можна віднести: частка фінансових ресурсів, створених в результаті діяльності підприємств і організацій сфери послуг регіону (включаючи прибуток, акцизний збір, податок на додану вартість, амортизаційні відрахування, відрахування до фондів) - (k_{fp}) в сумарних фінансових ресурсах за статтями фінансового балансу регіону (Fr) ; частка вкладу підприємств і організацій сфери послуг в доходну частину місцевого бюджету (k_{wp}) ; частка виручки від реалізації послуг, наданих підприємствами сфери послуг, в загальній виручці від реалізації продукції, робіт і послуг (k_{wrp}) .

Окреслення сфери послуг як єдиного цілісного об'єкта управління, а відповідно регіонального аналізу, обумовлює необхідність оцінки затрат і ефективності його функціонування в складі РГС. Затрати в сфері послуг, суттєво відрізняючись від за-

трат промисловості, сільського господарства, будівництва своїми пропорціями і функціональним призначенням, в той же час подібні з ними з точки зору форм вираження. Їх облік систематично здійснюється в статистичній звітності, інформаційна база якої дозволила науковцям запропонувати такі основні показники ефективності, як ефективність використання живої праці ($Eg=V/Hzp$), ефективність використання основних фондів ($Ek=V/K$), ефективність використання матеріальних ресурсів поточного споживання ($Em=V/M$), де V - обсяг послуг, Hzp - чисельність зайнятих, K - обсяг основних фондів, M - поточні затрати за мінусом амортизації [351.-С.40].

Не відкидаючи позитивних сторін цієї методики, слід відзначити, що визначена таким чином ресурсна ефективність представлена частковими показниками, не відображає кінцевої результативності функціонування ІТКП по відношенню до РГС в цілому. Запровадження методики розрахунку доданої вартості, створеної в ІТКП, розробки фінансових балансів регіонів, відокремлення місцевих бюджетів дозволяє сформулювати принципово новий блок показників ресурсної ефективності ІТКП в складі регіональної господарської системи:

загальна ефективність ІТКП ($Edwp$), як відношення доданої вартості, створеної в ІТКП (Dwp) до сумарного капіталу (сумарних інвестицій у сферу послуг за рахунок всіх джерел фінансування - $\sum_{i=1}^m Iip$):

$$(4.9) \quad Edwp = \frac{Dwp}{\sum_{i=1}^m Iip} \quad \text{або} \quad (4.10) \quad Edwp = \frac{Dwp}{\sum_{i=1}^m (Ofp + Obp)} ;$$

фінансова ефективність функціонування сфери послуг в регіоні (E_{fip}), як відношення фінансових ресурсів, створених в результаті діяльності підприємств і організацій сфери послуг (Frp) до витрат на підтримку функціонування сфери послуг в регіоні (включаючи кошти у вигляді капітальних вкладень, на придбання основних фондів, соціальний захист і соціальне забезпечення в процесі придбання послуг, поточні витрати в соціально-культурну сферу, дотації і виплати різниці в цінах. Інші видатки бюджетів і господарюючих суб'єктів, пов'язані з функціонуванням сфери

послуг - $\sum_{i=1}^m W_{ip}$:

$$(4.11) \quad E_{frp} = \frac{Frp}{\sum_{i=1}^m W_{ip}} .$$

бюджетна ефективність сфери послуг в РГС (E_{bp}), як відношення доходів місцевого бюджету отриманого від підприємств і організацій сфери послуг (Dbp) до сумарних витрат з місцевого бюджету на розвиток сфери послуг регіону ($\sum_{i=1}^m W_{bip}$):

$$(4.12) \quad E_{bp} = \frac{Dbp}{\sum_{i=1}^m W_{bip}} .$$

Слабкою стороною запропонованих методик є те, що фактично врахуванню підлягають фінансові потоки в сферу послуг, їх структура і динаміка не завжди відповідають динаміці і структурі її продукту. Показники чисельника формул фактично виражають величину вартостей, які використовуються і перерозподіляються в сфері послуг. Оцінка ж реальної ефективності сфери послуг і її порівняння в динаміці вимагають використання показників, орієнтованих не на вартості і фактичні ціни¹, а на фізичний обсяг послуг і порівнянні ціни. Розробка таких показників для сфери послуг наштовхується на певні труднощі, пов'язані з суттєвими відмінностями в рівнях та індексах локальних цін. Елімінування впливу територіальних змін цін можливе двома шляхами: через застосування в якості порівнянних середніх цін реалізації по регіону (наприклад, станом на 1990 р.), що вимагає суттєвої деталізації статистичного обліку платних послуг в натуральному виразі [341.-С.87], і є складним і трудомістким завданнями; через попередню оцінку відносних рівнів регіональних цін на послуги кожної з виділених статистикою груп послуг [351.-С.49] і корегування обсягів платних послуг на їх величину по представниках з числа найбільш характерних.

В якості показників соціального ефекту сфери послуг в РГС можна використати: збільшення робочих місць в результаті її розвитку, приріст фізичних обсягів спо-

---

Примітка. ¹ Статистичний облік платних послуг ведеться у фактичних цінах.

живання окремих видів послуг в натуральному виразі в розрахунку на одного жителя, скорочення радіусу обслуговування в окремих галузях послуг тощо.

З відродженням інституту муніципальної економіки особливої ваги набирає контроль ефективності муніципальних послуг. Під останньою в зарубіжній практиці розуміють кількість людей, яким вони надаються і якість послуг. Економічність оцінюється їх собівартістю. Для контролю за ефективністю послуг доцільно вести моніторинг її показників, що в свою чергу вимагає попереднього вибору індикаторів, які характеризують співвідношення між попитом і пропозицією, задіяні засоби в наданні послуг і результати. Порівняння індикаторів дозволяє отримати показники ефективності послуг ($E_p = R_p / P_p$) і їх економічності ($E_k = R_p / Z_p$), де R_p - результат надання послуг в районі, місті; P_p - попит на наданий вид послуг; Z_p - затрати на надання даного виду послуг. Загальна схема такого моніторингу, як складової регіонального аналізу представлена в додатку И. Моніторинг показників надання муніципальних послуг слід розглядати як базу для їх планування, бюджетування і вибору моделі надання (державним чи приватним сектором).

На відміну від повсемісних, галузі сфери послуг, орієнтовані на ресурси (санаторно-курортне, туристсько-екскурсійне обслуговування), мають дещо інші критерії розвитку, що обумовлює специфіку методів аналізу. Для дослідження розвитку територіальних комплексів послуг, ядром комплексоутворення яких виступають ці галузі, і регіональних аспектів розвитку останніх доцільно використати такі методи регіонального аналізу, як дослідження індексів, коефіцієнтів і кривих локалізації [133.-С.153].

Індекс локалізації можна представити як співвідношення між часткою зайнятих в санаторно-курортному (або туристсько-екскурсійному обслуговуванні) досліджуваної області (району) в загальній чисельності зайнятих в даних галузях в країні (області) і часткою зайнятих в сфері послуг області (району) в сфері послуг країни (області):

$$(4.13) \quad I_{ls} = \frac{H_{zsr} / H_{zsk}}{H_{zpr} / H_{zpk}},$$

де H_{zsr}, H_{zsp} - чисельність зайнятих в санаторно-курортному обслуговуванні населення, відповідно області і країни; H_{zpr}, H_{zpk} - чисельність зайнятих в сфері послуг населення, відповідно області і країни.

Розрахунок індексів локалізації санаторно-курортного і туристсько-екскурсійного обслуговування в Тернопільській, Львівській, Івано-Франківській областях (табл. 4.2) засвідчив, що індекс локалізації в туристсько-екскурсійному обслуговуванні в Івано-Франківській та Львівській областях перевищує 1. Це означає, що на долю цих областей приходиться більше пропорційної для них частки туристсько-обслуговування, що підвищує інфраструктурне, економічне та сервісне навантаження на дані регіони. Індекс локалізації санаторно-курортного обслуговування в усіх досліджених областях нижче 1, а значить ресурсний рекреаційний потенціал регіону використовується недостатньо. Розрахунок індексів локалізації в розрізі адміністративних районів міг би стати хорошою інформаційною базою для картографування, прийняття управлінських рішень щодо розвитку дорожньо-транспортної інфраструктури, політики зайнятості і політики субсидій нижчестоящим бюджетам.

Таблиця 4.2. Розрахунок індексів локалізації санаторно-курортного та туристсько-екскурсійного обслуговування для регіонів України

Галузі	Україна	Області		
		Івано-Франківська	Львівська	Тернопільська
Сумарна зайнятість в сфері послуг	5201125	139529	277095	119104
Зайнятість в санаторно-курортному обслуговуванні	50955	1139	1782	377
Зайнятість в туристсько-екскурсійному обслуговуванні	14084	722	1403	222
Індекс локалізації санаторно-курортного обслуговування	-	0.81	0.66	0.30
Індекс локалізації туристсько-екскурсійного обслуговування	-	1.91	1.87	0.69

Коефіцієнт локалізації відображає відносну ступінь концентрації певної галузі сфери послуг, наприклад санаторно-курортного і/або туристсько-екскурсійного обслуговування населення, в порівнянні з якимось іншим параметром національної (регіональної) економіки - з чисельністю населення, територією, зайнятістю в сфері послуг або доходом. Математично це можна виразити через формулу:

$$(4.14) \quad Kls = \frac{\sum_{i=1}^m \pm \Delta h_{zi}}{100},$$

де Δh_{zi} - різниця між часткою даної області (району) в сумарній зайнятості в санаторно-курортному обслуговуванні населення країни (області) і часткою області (району) в сумарній зайнятості в сфері послуг населенню країни (області); m - кількість областей (районів), взятих до уваги при розрахунку коефіцієнта локалізації.

Розрахунок коефіцієнтів локалізації санаторно-курортного та туристсько-екскурсійного обслуговування для регіонів Галичини, наведений в табл.4.3., свідчить, що вони склали відповідно:

$$Kls = \frac{(-0,5) + (-1,8) + (-1,6)}{100} = 0,039, \quad Klt = \frac{(+2,4) + (+4,66) + (-0,7)}{100} = 0,064.$$

Таблиця 4.3. Розрахунок коефіцієнтів локалізації санаторно-курортного та туристсько-екскурсійного обслуговування для областей Галичини.

Показник	Область		
	Івано-Франківська	Львівська	Тернопільська
Частка даного регіону в сумарній зайнятості в санаторно-курортному обслуговуванні населення України, %	2.2	3.5	0.7
Частка даного регіону в сумарній зайнятості в сфері послуг населення України, %	2.7	5.3	2.3
Різниця між частками зайнятості, %	-0.5	-1.8	-1.6
Частка даного регіону в сумарній зайнятості в туристсько-екскурсійному обслуговуванні населення України, %	5.1	9.96	1.6
Різниця між частками зайнятості, %	+2.4	-4.66	-0.7

Розподіл санаторно-курортного ($K_{ls} > 0$) та особливо туристського обслуговування ($K_{lt} > 0$) не співпадає з розподілом базисної величини, однак є значно нижчим від 1, що свідчить про розосередженість їх по трьох областях. Санаторно-курортне і туристсько-екскурсійне обслуговування не виступають в масштабах областей комплексуючими. Це можна сказати лише про окремі адміністративні одиниці.

Суттєве значення для успішного функціонування ІТКП, зорієнтованого на рекреаційні ресурси має відповідність і навіть синхронність розвитку комплексуючих (санаторно-курортного і туристсько-екскурсійного) і допоміжних галузей

обслуговування (побутового обслуговування населення, житлово-комунального господарства і т.п.). Уявлення про ці співвідношення могла б дати побудова кривих локалізації на основі обласних (або районних) кумулятивних показників зайнятості. Користуючись даними табл. 4.2 та 4.3 класифікуємо області за індексом локалізації і визначимо основні точки кривої локалізації α , яка характеризує локалізацію санаторно-курортного обслуговування, кривої локалізації f (характеризує локалізацію туристсько-екскурсійного обслуговування), кривих локалізації d і k , які характеризують, відповідно, локалізацію побутового і житлово-комунального господарства:

а) дані кривої локалізації α

точка 1 Івано-Франківська область [$Ils=0,81$, % 2,2 і 2,7],

точка 2 Івано-Франківська + Львівська області [$Ils=0,66$, % (2,2+3,5) і (2,7+5,3)],

точка 3 Івано-Франківська + Львівська + Тернопільська області [$Ils=0,30$, % (2,2+3,5+0,7) і (2,7+5,3+2,3)];

б) дані кривої локалізації f

точка 1 Івано-Франківська область [$Ilt=1,91$, % 5,1 і 2,7],

точка 2 Івано-Франківська + Львівська області [$Ilt=1,87$, % (5,1+9,96) і (2,7+5,3)],

точка 3 Тернопільська + Івано-Франківська + Львівська області [$Ilt=0,69$, % (5,1+9,96+1,6) і (2,7+5,3+2,3)];

в) дані кривої локалізації d

точка 1 Тернопільська область [$Ilp=1,23$, % 2,8 і 2,3],

точка 2 Тернопільська + Львівська області [$Ilp=1,21$, % (2,8+5,9) і (2,3+5,3)],

точка 3 Івано-Франківська + Львівська + Тернопільська області [$Ilp=1,11$, % (2,8+5,9+3,2) і (2,3+5,3+2,7)];

д) дані кривої локалізації k

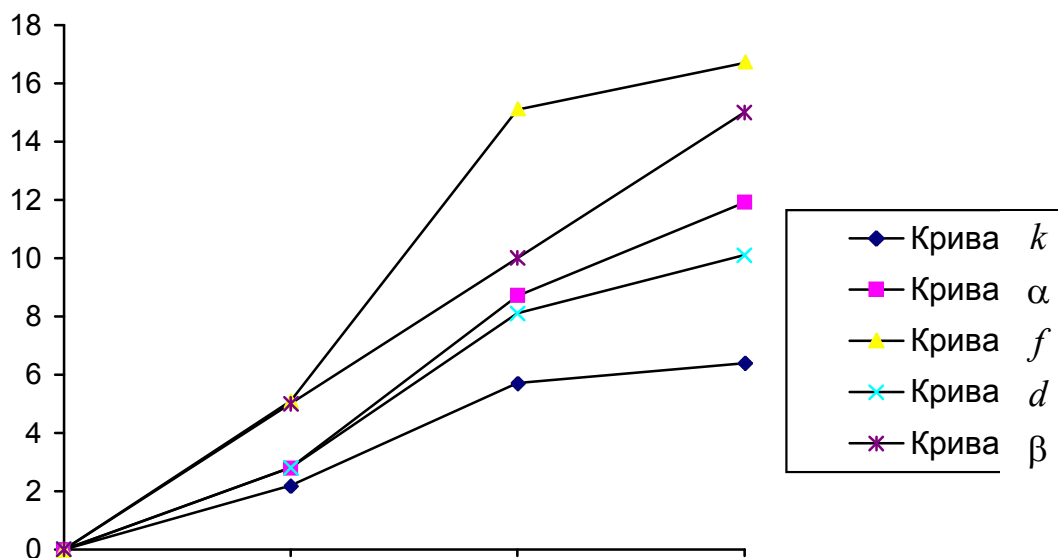
точка 1 Івано-Франківська область [$Ilg=1,06$, % 2,8 і 2,7],

точка 2 Івано-Франківська + Львівська області [$Ilg=1,0$, % (2,8+5,3) і (2,7+5,3)],

точка 3 Івано-Франківська + Львівська + Тернопільська області [$Ilg=0,86$, %

(2,8+5,3+2,0) і (2,7+5,3+2,3)].

Побудувавши на основі отриманих даних відповідні криві α , f , d , k і співставивши їх з прямою пропорційного розподілу β (рис. 4.2.), бачимо, що в досліджуваних регіонах склалась суттєва невідповідність між розвитком туристсько-екскурсійного обслуговування і комунального господарства. Будуючи криві локалізації для різних періодів, можна зробити висновки про позитивні або негативні зміни в пропорціях розвитку комплексують і допоміжних галузей сфери обслуговування в часі, прийняти відповідні управлінські рішення щодо структурної політики в розвитку ІТКП, зокрема переорієнтації потоків інвестицій в окремі його галузі, стимулювання виробництва в пріоритетних з них тощо.

Рис. 4.2. Співвідношення кривих локалізації санаторно-курортного, туристсько-екскурсійного, побутового і житлово-комунального господарства в областях Галичини.

Особливе місце в системі регіонального аналізу розвитку сфери послуг, орієнтованих на ресурси, повинен зайняти аналіз ступені використання ресурсного (зокрема рекреаційного) потенціалу. В діючій вітчизняній практиці він базується на використанні декількох розрізнених показників - кількість використовуваних джерел мінеральних вод, їх частка в розвіданих мінеральних джерелах, кількість родовищ лікувальних грязей, площа рекреаційних територій тощо. Завдання комплексного

аналізу розвитку ІТКП вимагають запровадження узагальнюючого показника ступені використання ресурсного потенціалу, в якості якого могли б бути використані показники рекреаційної активності територій:

$$(4.15) \quad Kra = \frac{Sra}{S} \quad \text{або} \quad Kra = \frac{Sra}{Sr},$$

де Sra - площа рекреаційно-активно використовуваної території; Sr - площа рекреаційної території; S - загальна площа території.

Розрахунок таких показників для адміністративних районів досліджуваних регіонів корисний для картографування, оцінки очікуваних сезонних міграційних потоків, вироблення програм розвитку дорожньо-транспортної інфраструктури тощо.

Диференційованих підходів щодо повсемісних і ресурсо-орієнтованих галузей сфери послуг вимагає регіональний аналіз умов інвестиційної діяльності. В цілому він може базуватись на показниках інвестиційної привабливості регіону, що особливо важливо для орієнтованих на ресурси галузей сфери послуг, інвестиційної привабливості галузі (див.4.3). При оцінці інвестиційних проектів та організації інвестиційної діяльності можна використати метод порівняльних затрат, який дозволяє виявити поведінку галузі при умові, що структура інших, попит, ціни і витрати вважаються заданими. Мета методу - визначити, в якому районі у відповідній галузі будуть мінімальні затрати, пов'язані з наданням послуг. У сфері послуг це пов'язано з затратами на спорудження мережі автомобільних доріг, сучасних залізничних вокзалів, портів, станцій технічного обслуговування, кемпінгів і готелів. Район, при якому сумарні витрати $Ti + En \cdot Ki \rightarrow \min$, буде найбільш вигідним. Якщо район має, наприклад, хороші бальнеологічні цінності, але не володіє вільною робочою силою, в сумарні витрати слід включити затрати на доставку робочої сили.

Наведені в розд.2 дисертації способи оцінки процесів ринкових перетворень в ІТКП, методика моніторингу постприватизаційної діяльності могли б бути покладені в основу регіонального аналізу ходу ринкових реформ. Даний зріз аналізу повинен будуватись на застосуванні системи експертних методів оцінки та методів соціологічного обстеження.

Запропонований спектр методів регіонального аналізу, запровадження якого дозволило б посилити аналітичний інструментарій регіонального управління розвитком ІТКП, має в своїй основі систему показників, структурно-цільова і алгоритмічна характеристика яка представлена додатком К.

Система показників побудована з врахуванням базових можливостей вітчизняної статистики та програмних робіт з її удосконалення, можливостей залучення інших інформаційних джерел, необхідності запровадження системи показників міжнародної статистики. Сучасна практика аналізу розвитку сфери послуг в регіонах побудована на даних статистики за попередній період. Для цього відпрацьовані статистика платних послуг (обсяги реалізації платних послуг - ф.1 - послуги, обсяги реалізації побутових послуг - ф.1 - послуги (побут), собівартість і рентабельність реалізованих послуг - ф.1 - с (послуги); соціальна статистика (дані про інфраструктуру соціальних об'єктів, їх потужність - форми 1-житло-фонд, 1-газ, 1-теп, №4-житлофонд, 1-водопровід, 1-готель, 1-побут (мережа), 1-субсидії); статистика розвитку освіти (дані про мережу і контингент, форми 85-К, 78, Д-4), культури (дані про мережу, контингент - форми 8-НК, 12-НК, 2кр, 80-а-рак, 14-НК, 13-НК, 2фк, 5фк), охорони здоров'я (дані про мережу, кадри, діяльність медичних закладів 64,65,64-сан.проф., 1-ТЕ); статистика грошових доходів і видатків (форма БГДВ). Певну інформацію для регіонального аналізу розвитку ІТКП можна отримати з демографічної статистики (число адміністративних одиниць, дані про природний рух і міграцію населення); з статистики праці (дані про стан ринку праці - форми 1-ПН, 3-ПН, 4-ПН), статистики життєвого рівня населення (бюджети сімей, групування сімей за розміром середньодушового доходу, індекси цін і тарифів на платні послуги, середні ціни і тарифи на послуги), статистики транспорту і зв'язку (дані про технічні засоби і мережу).

За своїм складом і рівнями розробки статистична база не може забезпечити потреби системного аналізу ІТКП. Використання існуючих в регіонах статистичних інформаційних даних пов'язане з необхідністю вирішення ряду методичних проблем:

статистика платних послуг, побудована на класифікаторі 1991 р., не відповідає

змінам в номенклатурі послуг, обумовленим зміною характеру споживання населення в умовах формування ринкових відносин;

з великими складнощами пов'язане використання офіційної статистики балансу грошових доходів і видатків населення для аналізу споживання послуг, ємності ринку послуг, що обумовлено збільшенням ділової активності поза офіційними сектором економіки, виплатою частки заробітної плати у натуральній формі;

згідно з діючою статистикою після неодноразового перегляду методології обрахунку обсягу платних послуг до його складу включаються послуги за замовленням лікувальних, профілактичних, дошкільних і санаторно-курортних закладів, інтернатів, будинків для пристарілих та інвалідів. Така методологія обліку платних послуг неузгоджена з методологією обрахунку витрат на платні послугим БГДВН, а відповідно ще в більшій мірі ускладнює можливості використання останнього для розрахунку ємності ринку;

БГДВН розробляється лише на рівні областей, що не дозволяє здійснити достатній аналіз локальних ринків, на рівні адміністративних районів, міст;

перехід з 1993 року в статистиці рівнів життя від показника мінімального споживчого бюджету до показника прожиткового мінімуму, заснованого на показниках збалансованості харчування з 22 груп продуктів, фактично виключило можливість аналізу рівня державного соціального захисту через встановлення мінімуму споживання послуг в складі МСБ;

статистика зайнятості представлена за укрупненим класифікатором групування галузей і видів діяльності, що не дозволяє здійснити повне коло зрізів регіонального аналізу з використанням показників зайнятості в розрізі галузей сфери послуг;

лише у IV кв. 1995р. запроваджена форма статистичної звітності 1-приватизація в розрізі галузей, що не дозволяє достатньо повно оцінити динаміку цього процесу в окремих галузях сфери вислуг;

статистична інформація про розвиток малих підприємств, кооперативів представлена лише в розрізі кількох галузей (побутове обслуговування, транспорт, будівництво), що ускладнює аналіз розвитку малого бізнесу в регіоні.

Разом з тим світова практика свідчить, що більшість інформаційних даних для регіонального аналізу, базується на даних разових (періодичних) суцільних чи вибіркового статистичних обстежень. Певну інформацію для здійснення регіонального аналізу розвитку сфери послуг могло б дати одноразове суцільне обстеження підприємств сфери послуг, проведене по областях за наказом Мінстату України від 8.04.1994 р. №67 у червні-липні 1994 р. Обстеження проводилось з метою одержання науково-обґрунтованих даних про дислокацію і наявність мережі сфери послуг, її орієнтацію, обсяг послуг, використання робочої сили, які покладені в основу генеральної сукупності для переходу до вибіркового обліку основних показників сфери послуг з урахуванням міжнародних стандартів. Наукова і практична цінність такого обстеження полягає в його системності, комплексному охопленні всіх виробників послуг, багатоаспектності інформації, виконанні робіт на ПЕОМ. Однак, в результаті відсутності запиту на отриману інформацію регіональних органів управління, вона залишилась незадіяною в регіональний управлінський процес.

Ряд інформаційних даних для регіонального аналізу ІТКП містить обстеження соціальної інфраструктури сільських населених пунктів, проведене в травні 1996 р., яке дає інформацію про благоустрій населених пунктів, надання комунально-побутових послуг, забезпеченість підприємствами і організаціями соціально-культурної сфери окремих типів сільських населених пунктів, що може бути використано для цілей картографування, розрахунку ступеня охоплення сільських населених пунктів об'єктами сфери послуг, прийняття на управлінський контроль населених пунктів, які не мають ніяких об'єктів соціальної інфраструктури. Однак за відсутності регіональних стандартів така інформація не дозволить виробити вірні управлінські рішення щодо спрямування державних інвестицій на розвиток сфери послуг, стимулювання приватної інвестиційної діяльності тощо.

Разом з тим потреби регіонального аналізу вимагають розробок: статистичної інформації про діяльність приватизованих підприємств сфери послуг; методології обстежень бюджетів сімей відповідно з вимогами до сучасної інформаційної бази; методології визначення доходів сімей від неформальної діяльності, методології облі-

ку валютних надходжень в грошових доходах сім'ї, створення бази даних про кон'юнктуру цін та тарифів на послуги на світовому, національному та регіональному ринках, запровадження Українського класифікатора видів діяльності та класифікатора об'єктів адміністративно-територіального устрою України, регіональних стандартів набору об'єктів сфери послуг для кожного типу населених пунктів. Вдосконалення вимагають статистичні відображення процесів приватизації в галузях сфери послуг населенню, методологія обрахування обсягу платних послуг населенню.

Удосконалення інформаційної бази регіонального аналізу сфери послуг повинно будуватись на корисних параметрах традиційної статистики і звітності і доповнюватись новими, які б дозволили не тільки визначити рівень і динаміку розвитку сфери послуг і її складових, але й оцінити наслідки цього розвитку для економіки регіонів, споживання населення, соціальні наслідки тощо.

Світова практика регіонального аналізу свідчить, що його проведення не обмежується даними офіційної статистики, а базується на залученні інформаційних даних інших державних і муніципальних установ, інституцій ринку. Інформація, яка потенційно може бути використана в регіональному аналізі розвитку сфери послуг, може бути класифікована за рядом ознак: за змістом і призначенням - на нормативну, планову, звітно-статистичну, поточно-оперативну, за місцем утворення - на централізовану і місцеву, за каналами надходження - галузеву і територіальну. Носіями такої інформації можуть бути всі суб'єкти демократичного регулювання регіональних та локальних ринків. Незважаючи на законодавче оформлення права органів виконавчої місцевої влади на безоплатне отримання від підприємств, організацій, установ, розміщених на території, відомостей, необхідних для аналізу її соціально-економічного розвитку, а також відомостей про їх планові наміри, які можуть мати економічні, соціальні або інші наслідки для території, її збір для цілей регіонального аналізу розвитку сфери послуг залишається проблематичним питанням. Його вирішення можливе через запровадження пакету необхідних для регіонального аналізу даних в інформаційні паспорти регіонів, які б синтезували окремі показники державної і відомчої статистики та показники регіональних, державних органів управління

та інституцій ринкової інфраструктури. В них мають бути системно узгоджені галузево-відомчі та регіональні аспекти інформатизації регіонального управління сферою послуг.

Зосередження такої інформації слід пов'язати з створенням інформаційно-аналітичних центрів регіонів та єдиної комп'ютерної мережі, що дозволить зробити її доступною для широкого кола підприємств, організацій, державних органів управління.

4.2. Регіональні програми як елементи функціональних механізмів регулювання розвитку регіональних та локальних ринків послуг в перехідній економіці

Соціальна природа регіональних та локальних ринків послуг, передбачає нетрадиційність підходів до управління ними. Стратегія і політика цілей соціального захисту населення, досягнення регіональних стандартів не тільки допускають, але й вимагають обмеження в ряді випадків сфери отримання прибутку в деяких структурних підрозділах даного територіального комплексу, а, відповідно, перерозподільчих процесів всередині самого комплексу, спрямованих на досягнення кінцевих результатів його функціонування - максимальне задоволення потреб населення в послугах, забезпечення їх економічної і територіальної рівнодоступності. За таких умов опосередковані регулятори монетарної політики, засновані на застосуванні податків, процентних ставок, субсидій, дотацій, позик, не в стані забезпечити досягнення поставлених цілей, виникає необхідність застосування механізмів, спрямованих на реалізацію структурно-інвестиційної політики. В якості таких, як підтверджує зарубіжна практика, може стати державне і регіональне програмування.

Економіка в перехідний період до ринку вимагає програмування як форми державного і регіонального регулювання за рядом ознак: по-перше, недостатньо-розвинуті, а відповідно недостатньо ефективні виключно ринкові механізми функціонування даного комплексу; по-друге, деформації в розвитку досліджуваних ІТКП вимагають відносно швидких структурних перетворень, які в короткий час ви-

ключно ринковими механізмами нездійсненні; по-третє, обмеженість ресурсів для одночасного вирішення повного спектру проблем розвитку ІТКП вимагає вибору пріоритетних проблем їх розв'язання, концентрації ресурсів, фінансування на основі програмно-цільового підходу. Застосування механізмів програмно-цільового управління розвитком ІТКП обумовлене ускладненням функціонально-компонентної та інституціональної структури комплексу, розширенням кола виробників послуг, що представляють різні форми власності, необхідністю координації їх діяльності в напрямку досягнення пріоритетних цілей. Необхідність застосування державних і регіональних програм в регулюванні ІТКП диктується завданнями побудови моделі демократичного регулювання регіональних та локальних ринків послуг, для якої програмування є одним із визначальних елементів.

Досвід зарубіжних країн, які успішно використали державне і регіональне програмування економіки свідчить, що воно за своєю природою є спробою спрямувати стихійний ринковий процес в бажане для держави (регіону) русло. Перспективи застосування програмування економіки в реалізації концепції реформ в Україні і її регіонах формуються на ґрунті боротьби ліберальних (неоліберальних) теорій [34.-С.166], які орієнтують модель розвитку ринку на принципи саморегулювання, критерій випадковості в розвитку ринкових процесів, і теорій регулювання ринку, які обґрунтовують парадигми державного регулювання і планології, як сукупності методів та інструментів, спрямованих на досягнення поставлених цілей розвитку [347, 132, 333]. Недостатня теоретична визначеність щодо вибору моделі побудови ринкової економіки обумовила послаблення теоретичних розробок щодо методології і методики регіонального програмування, відсутність спроб удосконалення на нових методологічних засадах практики розробки регіональних програм.

У вітчизняній практиці застосування державних і регіональних програм з метою управління розвитком сфери послуг було започатковано в рамках "Комплексної програми науково-технічного прогресу і його соціальних наслідків на 1985-2000 роки", де було передбачено розділ "Розвиток сфери послуг", а пізніше в державних і регіональних програмах "Житло-2000", "Комплексна програма розвитку виробницт-

ва товарів і послуг", "Освіта", "Охорона здоров'я", "Розвиток соціальної інфраструктури села", "Транспорт", які розроблялись органами регіонального управління Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей. Аналіз програм, розроблених в регіонах в дореформений період, свідчить, що вони: по-перше розглядались як складові народногосподарських планів; по-друге, були зорієнтовані на адміністративні важелі реалізації, які за умов розпаду централізованого планового управління і переходу до формування ринкових відносин виявились недієвими. Відповідно абсолютна більшість цих програм виявилась нереалізованою. Суттєвими недоліками запровадженої методики і організації розробки і реалізації програм в сфері послуг були: їх неузгодженість між собою, як з точки зору вирішуваних завдань, так і з точки зору використовуваних ресурсів, недостатня ув'язка з показниками і завданнями регіональних планів, фактично неврахування в останніх потреби поетапної реалізації програмних завдань, недостатність передпрограмних прогнозних досліджень, недостатня ресурсна обґрунтованість програм, недостатня обґрунтованість орієнтирів, які мають бути досягнені в результаті їх реалізації, велика нагромадженість програм, які важко реалізувати одночасно. Найбільш суттєвими проблемами розробки і реалізації програм в сфері послуг виявились: труднощі в зборі відповідної інформації, побудова статистичної інформації за галузевими принципами, її невідповідність потребам територіального і програмно-цільового управління; нестача ресурсів; недосконалість і невідпрацьованість методики їх формування. Структура програм формувалась як правило на основі інтуїтивних підходів, а не кількісної оцінки сукупності всіх заходів. Регіональні програми в сфері послуг, які склались з одних лише заходів, виявились неспроможними виконати функціональне навантаження по управлінню її розвитком.

Світовий і вітчизняний досвід показав, що число одночасно реалізовуваних програм має бути обмеженим, щоб відволікання ресурсів на них не стримувало розвиток економіки регіонів в цілому. Однак уже в пореформений період в Україні розроблено ряд державних програм, які мають безпосереднє відношення до регулювання розвитку ІТКП (Програма розвитку транспортного комплексу України, Програма

основних напрямів розвитку культури в Україні до 2005 р., Державна національна програма “Освіта, Україна XXI століття” та ін.).

Аналіз прийнятих програм показує, що проблеми і напрямки розвитку сфери обслуговування населення розпорошені, що не дозволяє забезпечити її комплексний розвиток. Завдання максимального задоволення потреб населення в послугах при оптимальному використанні виробничо-господарських і регіональних ресурсів, задіяних в державний і недержавний сектор, вимагає цілеспрямованої координації, а, відповідно, виділення програми комплексного розвитку сфери обслуговування регіону в самостійну комплексну цільову регіональну програму. Її формування і реалізація, повинні бути зорієнтовані на вирішення таких завдань: реалізація державної і регіональної концепції розвитку сфери послуг на території; організація виробників послуг на кінцеві цілі функціонування основних субкомплексів, наприклад, збільшення тривалості життя населення - в субкомплексі підтримки стану охорони здоров'я, забезпечення високого рівня культурного і духовного розвитку населення в субкомплексі послуг культури, освіти і мистецтва, формування умов комфортності життя - в субкомплексі матеріально-побутових послуг, забезпечення умов ділової активності - в субкомплексі послуг ділового характеру; ув'язка з регіональними програмами зайнятості, соціального захисту населення; орієнтація на забезпечення завдань структурної перебудови економіки регіонів; вирівнювання рівнів обслуговування сільського і міського населення.

Разом з тим обмеженість ресурсів і, в першу чергу, фінансових в умовах економіки перехідного періоду, дефіцитність місцевих бюджетів створює проблематичність виділення єдиної програми розвитку ІТКП, обумовлює пошук пріоритетів в розвитку регіональних та локальних ринків послуг, які вимагають максимальної регіональної підтримки, а, відповідно, програмного вирішення. Звідси виникає потреба вибору і встановлення переліку часткових регіональних програм в сфері послуг. З огляду на ситуацію, яка склалась в ІТКП регіонів, важливо визначити функціональне навантаження, яке падає на регіональні програми як елемент організаційно-економічного механізму, їх сутність, місце в системі інших елементів

планології. Регіональні програми в складі організаційно-економічного механізму регулювання регіональних та локальних ринків послуг слід розглядати як функціональний інструмент аллокації ресурсів для цілей розблокування найбільш “вузьких місць” в його розвитку, які не вирішуються, або недостатньо вирішуються ринковими механізмами, а їх ліквідація дозволить створити сприятливе середовище для ефективного і зрівноваженого розвитку комплексу в цілому. Регіональні програми повинні виконувати також функцію вирішення проблем соціальної орієнтації регіональних та локальних ринків послуг, які з тих чи інших причин не вирішуються суб’єктами ринкових відносин. Головна мета регіональних програм в сфері ІТКП - забезпечити перехід від хаотичних економічних процесів. Предметом програмного вирішення в регіональних програмах в сфері послуг, в першу чергу повинні стати проблеми міжгалузевого характеру з високим рівнем локалізації, які забезпечують функціонування відтворювального циклу в ІТКП.

Формування в регіонах регіонального зрізу Програми економічного і соціального розвитку України, вимагає більш чіткого визначення співвідношень між регіональними програмами та індикативним планом комплексного розвитку сфери послуг регіону. Індикативний план сфери послуг, як складова Програми економічного і соціального розвитку регіону, як інформаційно-рекомендаційний документ, що відповідає за терміном дії прийнятому терміну планування (одно-, дво-, п’ятирічному), покликаний реалізувати загальну концепцію розвитку сфери послуг в регіоні, виробити систему регуляторів щодо учасників відтворювального процесу в цій складовій РГС. Регіональні програми на відміну від нього мають чітку цільову спрямованість, адресність заходів, передбачених для досягнення поставлених цілей. Вони включають комплекс організаційних дій, спрямованих на вирішення окремих, найважливіших проблем розвитку ІТКП, акумулюють на певний час ресурси, виробничі і інші можливості багатьох суб’єктів ринку, не співпадають в часі з термінами планування в країні та регіонах. В умовах заміни директивного планування на індикативне регіональні програми в сфері послуг стають автономними документами, засобами досягнення не тільки загальних для розвитку ІТКП цілей, але й часткових.

Разом з тим, реалізуючи поставлені перед ними цілі, регіональні програми збагачують індикативний план регіону (Програму економічного і соціального розвитку району), виступають своєрідним інструментом який сприяє реалізації завдань останнього. За умов розвитку елементів саморегулювання в організаційно-економічному механізмі функціонування локальних ринків послуг, коли індикативний план розвитку ІТКП може втратити своє значення, регіональні програми можуть залишитись основним інструментом протекціоністської політики держави і регіональних органів управління щодо вирішення структурних і соціальних проблем в сфері попиту і пропозиції послуг.

Запропонована концепція, як система поглядів на регіональні програми в ІТКП як явище, як складову функціональних механізмів державного і регіонального регулювання його розвитку, будується на відповідній логіці, методиці розробки програм і механізмах її реалізації. В теорії, вітчизняній і зарубіжній практиці відпрацьовано декілька підходів щодо технології розробки цільових програм, в тому числі регіональних [192, 197, 198, 343, 339, 267, 193, 232, 142]. Як правило вона представляється послідовністю елементів “проблема-ціль-цілереалізуюча система - система заходів для досягнення цілі - необхідні ресурси” [343.-С.116]. У використовуваних раніше і діючих методиках відпрацьовано порядок і логічну схему програм, які можуть стати основою розробки регіональних програм в сфері ІТКП. Процес розробки програм включає, як правило, такі етапи робіт: оцінка і відбір проблем для програмного вирішення, формування переліку програм; формування цілі (цілей) програми; формування можливих (в тому числі альтернативних) варіантів досягнення цілей, формування системи підпрограм і заходів по досягненню цілей; ресурсне обґрунтування програми і оцінка її ефективності; розробка механізмів організації виконання програм.

Разом з тим, існує ряд методичних проблем, які залишаються недостатньо відпрацьованими, можуть знизити ефективність використання запропонованих методик в практиці регіональних органів управління. Найбільш актуальним з точки зору сучасних проблем і завдань регіонального програмування розвитку регіональних та

локальних ринків послуг є вдосконалення методик: відбору проблем для програмного вирішення; розподілу ресурсів, в першу чергу фінансових, за умов їх обмеженості; оцінки ефективності програмних рішень; ресурсного обґрунтування програмних завдань; моніторингу процесу їх реалізації.

Згідно з запропонованими методологічними підходами щодо вибору проблем для програмного вирішення базою можуть стати: попереднє передпрограмне дослідження об'єкта програмування, яке включає аналіз і прогноз його розвитку [201.-С.55], побудова матриці інтересів і її експертна інтегральна оцінка [343.-С.56], критерій складності проблеми і її функціональна значимість (міжгалузевий характер програми, довгочасний характер проблеми, значимість для економіки регіонів) [232.-С.157] та ін.

Не відкидаючи необхідність застосування вказаних методологічних критеріїв, в умовах багатоплановості проблем в сфері ІТКП і обмеженості фінансових ресурсів для реалізації багатьох програм, суттєвого неспівпадіння інтересів регіональних органів управління, суб'єктів ринку - виробників послуг і населення, як споживача, в основу вибору проблем для програмного вирішення доцільно взяти методику, яка б якомога більше усувала суб'єктивізм в оцінці проблем. Цим вимогам відповідає теорія обслуговування систем з пріоритетом, згідно якої черговість включення проблем для програмного вирішення формується на основі шкали пріоритетів. Остання в свою чергу може бути побудована на основі експертних, фактографічних або комбінованих методів оцінок. В якості фактографічного методу відбору проблем для програмного вирішення в ІТКП може бути використаний розрахунок "втраченого ефекту" в разі відмови від програмного вирішення проблеми. Побудову шкали пріоритетів з застосуванням експертних методів доцільно здійснити на основі даних експертної оцінки i -ої кількості експертів і побудови матриць, елементами яких є відносні оцінки важливості кожної проблеми для розвитку галузей ІТКП, РГС або населення, як споживача послуг. Узагальнену відносну оцінку кожної проблеми можна розрахувати за формулою:

$$(4.16) \quad A_j = \sum_{k=1}^m A_{kj},$$

де: A_j - узагальнена відносна оцінка проблеми для розвитку ІТКП; A_{kj} - відносна важливість проблеми відносно галузі ІТКП, РГС або населення як споживача; k - номер галузі або іншого суб'єкта інтересів; j - номер проблеми, яка оцінювалась експертами. В процесі експертної оцінки важливо врахувати відповідність проблеми сучасним інтересам ІТКП і РГС, ступінь причетності до основної ланки, яка могла б підняти їх економічну і соціальну ефективність, реальність залучення ресурсів.

З позицій актуальності для розвитку сучасних ринків послуг можна виділити такі проблеми, як: реструктуризація ІТКП, розвиток малого бізнесу і формування конкурентного середовища в сфері послуг, формування багатокладної економіки, вирівнювання рівнів життя, згладження результатів його споларизованого розвитку, соціальний захист населення в процесі споживання послуг, ефективне використання природо-ресурсного рекреаційного потенціалу, реалізація соціальних гарантій держави в забезпеченні соціокультурними цінностями, більш ефективно цілеспрямоване використання фінансових ресурсів, пов'язаних з наданням послуг за умов дефіцитності і напруженості бюджетів.

Опитування експертів та побудова матриць відносної важливості проблем для 15 представницьких груп суб'єктів інтересів в сфері ІТКП дозволили сформуванню такої шкали пріоритетів для вибору проблем для програмного вирішення (табл. 4.4).

Таблиця 4.4. Шкала пріоритетів проблем в сфері розвитку ІТКП.

Назва проблеми, яка вимагає програмного вирішення	Узагальнена відносна оцінка проблеми	Рівень пріоритетності проблеми
1. Розвиток і підтримка малого підприємництва	109.5	2
2. Розвиток рекреаційної діяльності	100.5	4
3. Обслуговування соціально захищених і мало-забезпечених верств населення	106.5	3
4. Розвиток сільської сфери обслуговування	136.5	1
5. Роздержавлення і приватизація в сфері послуг	91.5	6
6. Фінансове забезпечення розвитку і функціонування сфери послуг	94.5	5

7. Розвиток охорони здоров'я	90.3	7
8. Розвиток культури	90.0	8
9. Розвиток освіти	90.0	8

Спектр висвітлених проблем засвідчує необхідність розробки різних за змістом регіональних програм: організаційних ("Програма розвитку і підтримки малого підприємництва в сфері послуг", "Програма роздержавлення і приватизації в сфері послуг", як складова державної або регіональної програми приватизації), соціально-економічних ("Розвиток рекреаційної діяльності", "Розвиток сільської сфери послуг" як складова підпрограма державної чи регіональної програми "Соціальний розвиток села", "Охорона здоров'я", "Культура", "Освіта", "Програма обслуговування соціально незахищених та малозабезпечених верств населення", як складова підпрограма Програми соціального захисту населення), фінансових (програма "Фінанси сфери послуг").

Незалежно від функціональної ролі і змісту визначених регіональних програм в сфері ІТКП їх можна структурувати як сукупність відносно самостійних блоків (аналітичного, прогностного, цільового, блоку підпрограм, ресурсного, конструктивного, організаційного), які виражають функціональну роль окремих елементів програми і видів робіт, пов'язаних з її розробкою. Орієнтуючись на єдину кінцеву ціль, програми повинні мати певну єдність в методології розробки.

Вихідною точкою розробки будь-якої регіональної програми має бути аналіз об'єкта програмування і зовнішнього середовища його розвитку. Разом з тим аналітичний блок, відіграючи основну функцію на етапі "входу" в програму, забезпечуючи процедуру передпрограмного дослідження, синтезує в собі і всі послідуючі елементи ітераційного процесу дослідження об'єкта програмування на основних етапах програми. Звідси спектр аналітичних досліджень, як складова в структурі регіональних програм розвитку ІТКП, повинен включати: ретроспективний аналіз і оцінку тенденцій розвитку об'єкта програмування, стримуючих і сприяючих йому факторів, оцінку ресурсних можливостей території, аналіз просторового розвитку об'єкта, оцінку правових, організаційних умов реалізації проблеми програмного вирішення, ефективності типових управлінських дій щодо її розв'язання, механізмів

ринкової саморегуляції. Формуючи кожну конкретну програму, важливо оптимально поєднати загальноприйнятій інструментарій регіонального аналізу (4.1) з специфічними елементами аналізу, властивими тій чи іншій програмі. Такий методологічний підхід дозволить відібрати спільні “ознаки” для порівняння завдань у кількох програм, забезпечити узгодження вирішуваних проблем, координацію управлінських дій.

Загальна стратегія формування змісту регіональних програм в сфері розвитку ІТКП вимагає багатоетапних прогнозних досліджень, які важливі, як на стадії перед-програмної діяльності, так і на стадії формування цілей, підцілей, оцінки економічних і соціальних наслідків і її ресурсного обґрунтування. Виконуючи значний спектр функцій в забезпеченні наукової обґрунтованості і якості програми, процедура прогнозування в процесі розробки регіональних програм в сфері розвитку ІТКП повинна виконувати такі завдання: визначення структури процесів в галузі або сфері програмного вирішення; визначення нормативних цілей програми і їх кількісна оцінка, визначення необхідних ресурсів для їх досягнення; виявлення комплексу процесів в “зовнішньому середовищі” об’єкта програмування, їх впливу на нього; оцінка ступеня дисбалансу між можливими значеннями показників та нормативними. Звідси, в найбільш загальний склад прогнозів для цілей регіонального програмування в сфері ІТКП слід включити: прогнози факторів розвитку ІТКП, або конкретного об’єкту програмування (рівня грошових доходів населення, цін, регіональних і, в першу чергу, рекреаційних ресурсів, фінансових і трудових ресурсів, інвестицій); прогнози розвитку платних послуг (потреби населення в послугах, орієнтованої на мінімальні, раціональні і високі стандарти споживання, прогнози очікуваного зростання платоспроможного попиту населення, зумовленого факторами грошових доходів населення і цін і тарифів на послуги; прогнози платіжної, інфраструктурної, трудової та екологічної (для рекреаційних послуг) ємності регіональних та локальних ринків послуг; прогнози можливостей виробників послуг, розміщених на території регіону; прогнози валового внутрішнього продукту регіону і частки валової доданої вартості, створеної в ІТКП; прогнози вартості споживчого кошика, мінімального

споживчого бюджету, вартості послуг у їх складі, межі малозабезпечення; прогнози індексів цін на товари і послуги; прогнози потреби в матеріальних і фінансових ресурсах; прогнози потреби в спеціалістах, зайнятості в сфері послуг; прогнози трансформації форм власності та галузевої структури ІТКП; прогноз кінцевого продукту регіональної програми. За своїм призначенням в процесі програмування запропоновані прогнози слід розглядати, як фон, на якому прораховуються різні комбінації дій регіональних органів управління, однак від їх наукової обґрунтованості та достовірності суттєво залежить якість і реальність програм.

В практиці регіональних органів управління в основному використовуються методи експертні та статистичного однофакторного прогнозування, зокрема, екстраполяції. При цьому, як правило, експертна оцінка не проходить додаткової оцінки щодо якості прогнозу. Результати опитування не отримують належної статистичної оцінки. Так, зокрема, в практику не запроваджено розрахунку показників узагальненої думки та ступеня узагальненості думок експертів, які є обов'язковими для прогнозування з допомогою методів колективної експертної оцінки [181.-С.-81-86]. Це допускає високий ступінь суб'єктивізму при формуванні прогнозів, а відповідно недостатню правильність оцінок при прийнятті рішень. Недолік експертних методів полягає в тому, що вони не дають прямої кількісної оцінки в разі необхідності прогнозу обсягів реалізації послуг, оскільки оцінка, як правило стосується не кінцевої величини, а факторів, які викликають її зміну. Враховуючи нестабільність економічної ситуації, нелінійність процесів розвитку окремих елементів розвитку регіональних та локальних ринків послуг, не можна вважати надійними і прийнятними в сучасних умовах всі можливі методи екстраполяції.

Це вимагає удосконалення діючої практики експертного прогнозування, розширення зони статистичних методів багатфакторного прогнозування (зокрема регресії, кореляційного аналізу) та системи економічних моделей. Перспектива удосконалення практики прогнозування для цілей формування регіональних програм пов'язана з застосуванням, як моделей описового характеру (наприклад, моделі з рівнянням першого порядку для вибору рішень щодо варіанту програми), так і мо-

делей з векторами рішень, які при певних критеріях соціально-економічного розвитку дозволяють описати передпрограмний, програмний і післяпрограмний період. Так, зокрема, для формування регіональних програм в сфері послуг можна використати загальну модель в умовах невизначеності, мета якої з врахуванням і наявності інформації про зміну середовища в минулому допомогти віднайти рішення при переході з попереднього структурного стану в новий [367]. Стан економічної системи (сфери послуг) в періоді $t+1$ можна виразити функцією перетворень:

$$(4.17) \quad A_{t+1} = Ta(At, Lt, Dt),$$

де: At - структурний вектор стану системи в момент t , Lt - структурний вектор зовнішніх умов, Dt - вектор рішень.

Використовуючи індекси рівнів економічного розвитку адміністративних ра-

йонів (2.3) в якості структурного вектора зовнішніх умов $\frac{\sum_{i=1}^n q_i x_{ij}}{100 \sum_{i=1}^n q_i}$, синтетичні індек-

си рівнів обслуговування (B_j) в якості структурного вектора стану сфери послуг в момент t , а мінімальні або раціональні нормативи споживання послуг (N_{ij}) в якості вектору рішень, можливо спрогнозувати стан системи (рівні споживання послуг R_j) в періоді $t+1$. Співставивши їх з даними пошукового прогнозу:

$$(4.18) \quad R_{jt+1} = B_{jt} \left(\frac{\sum_{i=1}^n q_i x_{ij}}{100 \sum_{i=1}^n q_i} \right)_{t+1},$$

можемо виявити дисбаланс в рівнях бажаного (цільового) та ймовірного варіанту розвитку системи, за умови, якщо програма не буде реалізована.

В системі прогнозних оцінок перспективного попиту на послуги в умовах нестабільності цін однофакторні моделі розрахунків інтенсивності змін попиту в залежності від величини фактору доходу повинні бути замінені двофакторними або багатфакторними, побудованими на системі рівнянь множинної регресії. Загальна сукупність даних, отримана нами в процесі розрахунку індексів рівнів обслуговування в (2.3), дозволяє здійснювати такі прогнози в розрізі адміністративних районів облас-

тей Галичини.

Основним блоком будь-якої регіональної програми є цільовий, який дозволяє сформулювати її головну мету, ціль, кінцевий продукт, конкретизувати головну ціль через систему цілей нижчого порядку. За загальноприйнятим визначенням кінцевий продукт діяльності системи - це те, що система передає у зовнішнє середовище [290.-С.225]. Якщо ІТКП прийняти за зовнішнє середовище, то кінцевим продуктом системи (регіональної програми) може бути: для програми розвитку обслуговування сільського населення - нормативна кількість об'єктів на 10000 населення, визначена регіональними стандартами ступінь охоплення сфери послуг сільських населених пунктів, для програми розвитку і підтримки малого бізнесу - нормативна кількість малих підприємств на 1000 населення, визначена згідно з прийнятими умовами конкуренції частка малого бізнесу в загальному обсязі кінцевого продукту ІТКП, частка зайнятих в малих підприємствах сфери послуг; для програми розвитку рекреаційної діяльності - бажаний приріст частки організовано відпочиваючих, приріст обсягу реалізації рекреаційних послуг, підвищення показника рекреаційної активності території тощо. Якщо за зовнішнє середовище прийняти РГС, то системою, яка передає кінцевий продукт є весь ІТКП, а таким кінцевим продуктом - бажаний (або необхідний) обсяг споживання послуг. Звідси випливає, що для часткових регіональних програм в сфері ІТКП завжди слід розглядати цілі першого порядку, які відображають призначення ІТКП як системи, і цілі другого порядку, які визначають вклад програми в зовнішнє середовище, тобто в розвиток ІТКП.

Методологічною основою для побудови цілей другого порядку в кожній конкретній регіональній програмі в сфері розвитку ІТКП слід вважати, на наш погляд, узгодженість прогнозних вимог зовнішнього середовища (нормативних цілей) і очікуваного стану в розвитку системи за умов тенденцій, що складаються. Дисбаланс між ними можна вважати проблемною ситуацією, яку визначає ціль другого порядку і вимагає вирішення в процесі реалізації програми. Завдяки такому підходу вибір цілей регіональних програм будується не на суб'єктивних оцінках, а на ґрунтовних прогнозах зовнішнього середовища, пошукових і нормативних прогнозах.

Блок підпрограм в складі регіональних програм розглядається як результат декомпозиції функцій системи і реструктуризації цілей. Згідно з прийнятими методиками це досягається через побудову “дерева цілей” [192, 197, 198]. В науковій економічній літературі міститься декілька підходів до побудови “дерева цілей”, починаючи з експертних оцінок, ситуаційного аналізу і побудови сценаріїв і закінчуючи формальними прийомами. Оцінка функціонального призначення ІТКП в РГС дозволяє визначити в якості основних принципів реструктуризації і формування блоку підпрограм такі, як: взаємовиключення (несуперечливість) цілей різних рівнів, комплексність у висвітленні програмної проблеми, багатоваріантність, економічна обґрунтованість кожного варіанту, забезпеченість соціальних цілей, достатність складових підпрограм для реалізації функцій програми, поєднання експертних і формальних методів визначення системи цілей і оцінки підпрограм, реальність щодо можливостей ресурсного забезпечення.

Проблема ресурсного забезпечення регіональних програм в сучасних умовах відноситься до найскладніших. Найменш відпрацьованим залишається питання про фінансове забезпечення ІТКП. Місцеві ради в сучасних умовах не мають достатньо коштів на виконання складних програм, дієвого інструменту залучення на ці цілі коштів підприємств та інших суб’єктів ринку. Складною залишається проблема об’єднання коштів, які спрямовуються на фінансування заходів, передбачених програмами, та їх облік. Оскільки об’єднані кошти знеособлюються, ускладнюються можливості контролю за їх цільовим використанням, що негативно відображається на загальному рівні фінансового забезпечення регіональних програм. Теоретичного і практичного вирішення вимагають такі проблеми: відпрацювання методичних основ розрахунку фінансових затрат на програму; визначення джерел фінансування; розробка методів концентрації коштів на фінансове забезпечення; поліпшення контролю за їх використанням; оптимальний розподіл фінансових ресурсів на програми.

При вирішенні першої проблеми слід провести розрахунки потреб фінансових ресурсів на забезпечення розробки програми і потреб на фінансове забезпечення заходів, які включаються в неї. Оптимальним був би на, наш погляд, двохетапний

процес розрахунку:

1. розрахунок фінансових затрат на розробку програми і досягнення її цільових орієнтирів на стадії формування цілей програми, в основу слід покласти розрахунок затрат на забезпечення прогнозованого приросту споживання послуг в результаті реалізації програми на основі укрупнених нормативів затрат у вигляді капітальних вкладень, затрат на матеріальні ресурси та затрат на додаткове залучення трудових ресурсів для реалізації програми. Сумарні фінансові затрати на програму (F_{zp}) за таких умов становитимуть:

$$(4.19) \quad F_{zp} = F'_{zp} + K_{rp} + Z_{mrp} + Z_{trp},$$

де: F'_{zp} - затрати на розробку програми; K_{rp} - капітальні вкладення, пов'язані з реалізацією програми; Z_{mrp} - матеріальні затрати, пов'язані з реалізацією програми; Z_{trp} - затрати, пов'язані з залученням трудових ресурсів для реалізації програми.

2. детальний розрахунок фінансових затрат на реалізацію програмних заходів, зокрема на створення, реконструкцію розширення потужностей сфери послуг, на розвиток виробничої інфраструктури, пов'язаної з функціонуванням сфери послуг, на підготовку і перепідготовку кадрів, на придбання обладнання, нової техніки, сировини, матеріалів тощо.

В загальному складі в сучасних умовах джерелами коштів для фінансування регіональних програм в сфері ІТКП можуть стати: кошти державного бюджету (для регіональних програм, які є просторовою реалізацією загальнонаціональних програм в регіоні); кошти місцевого бюджету; кошти позабюджетних фондів (приватизації, інноваційних фондів, пенсійного), включених до бюджету; кошти фондів соціального страхування; кошти зацікавлених суб'єктів ринку. Уже на стадії формування джерел фінансування програм бажано зорієнтуватись на їх цільове призначення.

В умовах багатоканальності фінансування регіональних програм належна координація діяльності в реалізації програмних рішень може бути забезпечена через концентрацію фінансових ресурсів шляхом створення в складі місцевого бюджету спецбюджету, який би включав статтю “затрати на реалізацію регіональних про-

грам". При реалізації регіональної програми в сфері ІТКП відділ комплексного розвитку сфери послуг облдержадміністрації, як головний її замовник, створює фонд регіональної програми з відкриттям відповідного рахунку і субрахунків у банках. До складу цього фонду крім коштів бюджету можуть увійти: кошти перерахованих позабюджетних фондів, добродійних фондів, інвестиційних фондів, довірчих товариств, коштів суб'єктів господарювання з сфери ІТКП, кошти підприємств суміжних галузей, зарубіжні інвестиції. В рамках цього фонду доцільно створити фінансовий резерв (9-10%) для гарантій фінансування робіт, передбачених регіональними програмами.

Таким чином, запропонований механізм фінансового забезпечення регіональних програм в сфері ІТКП включає: цільове планування фінансових ресурсів, механізм акумуляції коштів, координацію їх використання, цільове використання фінансових ресурсів, створення фондів регіональних програм, створення в рамках останніх резервів фінансування для безпосереднього фінансування програм. Разом з тим розвиток підприємництва, розширення кола суб'єктів ринкових відносин в ІТКП, а, відповідно, включення їх в реалізацію програм, відсутність адміністративних методів залучення коштів приватного бізнесу в єдиний фонд фінансування програми, зумовлює необхідність використання змішаного фінансування програми, коли поряд з централізованим фондом можуть використовуватись нецентралізовані джерела фінансування.

У вирішенні проблеми оптимального розподілу фінансових ресурсів на регіональні програми можуть бути використані два підходи: багатоаспектної оцінки програм та умов їх фінансування (табл. 4.5); розподіл фінансових ресурсів на основі вибору критеріїв та моделі оптимального розподілу.

Таблиця 4.5. Багатоаспектна оцінка регіональної програми в сфері ІТКП для цілей розподілу фінансових ресурсів.

Назва програми в сфері ІТКП	Загальна вартість програми	Можливий сумарний обсяг позабюджетних коштів	Термін реалізації програм	Необхідні кошти бюджету	Соціальний ефект	Економічний ефект	Інтегральний ефект
1. Розвиток сільської сфери обслуговування	V_1	P_1	T_1	$V_1 - P_1$	E_{c1}	E_{e1}	E_{i1}

2. Розвиток рекреаційної діяльності	V_2	P_2	T_2	V_2-P_2	E_{c2}	E_{e2}	E_{i2}
3. Обслуговування соціально-незахищених та малозабезпечених верств населення	V_3	P_3	T_3	V_3-P_3	E_{c3}	E_{e3}	E_{i3}
4. Розвиток і підтримка малого підприємництва	V_4	P_4	T_4	V_4-P_4	E_{c4}	E_{e4}	E_{i4}

Позначивши річні бюджетні кошти на цільові програми через S , а бюджетні кошти на j -ту програму через x_j , формалізуємо основні умови оптимального розподілу:

умова 1 - всі бюджетні кошти будуть розподілені:

$$x_1+x_2+x_3+x_4=S;$$

умова 2 - виділені кошти на програму в річному бюджеті не перевищують річні потреби на j -ту програму:

$$x_j \leq \frac{V_j - P_j}{T_j};$$

умова 3 - величина бюджетних коштів додатне число:

$$x_j \geq 0.$$

умова 4 - модель повинна мати нижні межі бюджетних коштів на кожну програму. Для її встановлення визначимо частку K_j потреби на j -ту програму в загальному обсязі бюджетних коштів:

$$\frac{V_j - P_j}{T_j \cdot S} = K_j .$$

Тоді сумарна частка потреби K на всі програми становитиме $K_j S \leq x_j$. При $K > 1$, вводимо зміну у величини K_j . Замість K_j розглядаємо $K_j^0 = \frac{K_j}{K}$. Тоді нижня межа виділених коштів становитиме $K_j S \leq X_j$.

При розглянутих умовах модель оптимального розподілу бюджетних коштів на регіональні програми матиме вигляд:

$$(4.20) \quad Z = E_{i1}x_1 + E_{i2}x_2 + E_{i3}x_3 + E_{i4}x_4 \rightarrow \max,$$

де E_{ij} - інтегральний ефект на одиницю затрачених бюджетних коштів на j -ту

програму;

$$(4.21) \quad E_{ij} = E_{cj} \cdot E_{ej},$$

де E_{ej} - річний економічний ефект на одиницю затрачених бюджетних коштів на j -ту програму; E_{cj} - соціальний ефект програми, визначений на основі експертної оцінки за коефіцієнтом відносної важливості ($E_c=0, \dots, 1$).

Перевірка моделі на достовірність підтвердила можливість використання її в практиці регіональних органів управління.

Основними елементами будь-якої регіональної програми в ІТКП, як і програма взагалі, є програмні показники, які показують завдання і ступінь досягнення сформованих цілей. Згідно з використовуваними методиками запропонована їх класифікація на цільові, зведені програмні, показники випуску і якості програмної продукції, показники матеріально-технічного забезпечення, капітального будівництва, трудові, показники виробничих потужностей, фінансові, соціальні, економічної ефективності [193.-С.128].

Характеризуючи різні аспекти програмної діяльності, така класифікація не досить чітко відображає їх функціональне навантаження щодо висвітлення стану реалізації завдань програми, його моніторингу. Керуючись цими критеріями в будь-якій регіональній програмі доцільно виділити такі групи показників: цільові програмні показники (приріст кількості або обсягу наданих послуг, підвищення рівня споживання послуг сільськими жителями, приріст обсягу реалізації рекреаційних послуг тощо); показники-індикатори оцінки впливу програмних заходів на об'єкт цільового управління та на розвиток комплексу послуг в цілому (приріст валової доданої вартості, створеної в ІТКП, зменшення радіуса обслуговування, підвищення ступеня охоплення сільських населених пунктів об'єктами сфери послуг, збільшення частки малих підприємств у загальному обсязі реалізації платних послуг населенню тощо); ресурсні показники (обсяги фінансових, матеріальних, трудових ресурсів, необхідних і залучених для виконання програми); показники ефективності програми (економічної, соціальної, інтегральної); показники-регулятори програми, які впливають на процес її реалізації (регіональні фінансові резерви на забезпечення безпе-

ребійного фінансування програм, регіональні замовлення на виконання робіт для цілей регіональних програм в ІТКП, податкові пільги тощо).

Розглядаючи будь-яку регіональну програму як управляему систему, яка має “вхід” (цільові завдання, ресурси) і “вихід” (параметри, яких ми хочемо досягти), програмні показники доцільно згрупувати на показники на “вході” (кількість підприємств сфери послуг, щільність мережі) і показники на “виході” (обсяг споживання послуг в розрахунку на одного сільського жителя, частка малих підприємств у загальному обсязі реалізації послуг тощо). Такий підхід дозволяє забезпечити комплексну характеристику структурних компонентів, програм, порівняльний аналіз стану системи до і після програмного управління.

Сучасна ситуація в системі ІТКП обумовлює необхідність вироблення нової концепції щодо управління виконанням програми. Це зумовлено в першу чергу тим, що в умовах функціонування підприємств різних форм власності ускладнюється контроль за реалізацією програм в зв'язку з їх необов'язковістю для підприємств недержавного сектору. Відсутність належного механізму забезпечення виконання програм може скомпроментувати їх як функціональний елемент державного і регіонального регулювання ринків послуг. Необхідними умовами реалізації цього завдання слід вважати: легімітацію програм (затвердження місцевими органами влади), їх нормативно-правове забезпечення, гарантії фінансового і ресурсного забезпечення програмних заходів, організацію управління програмами, аналітичне обслуговування, створення режиму економічного сприяння реалізації програм. В сучасних умовах успішна реалізація програми вимагає не стільки удосконалення механізмів контролю за виконанням програмних заходів, скільки розробки заходів та інструментів регулювання процесу реалізації програми. Це вимагає підвищення ступені самостійності територіальних органів управління щодо регулювання цін і тарифів, місцевих податків, виділення місцевих ресурсів, більш активного використання тих важелів, які є в їх арсеналі. В якості інструментів регулювання виконання регіональних програм доцільно використати: запровадження режиму максимального сприяння приватним та іноземним інвестиціям у галузі виробництва сфери послуг, задіяних в програмі;

звільнення від оподаткування коштів державного та місцевого бюджетів, виділених цільовим фінансуванням на програмні заходи; запровадження пільгового оподаткування підприємств і організацій всіх форм власності, які фінансують заходи як учасники програм за рахунок власних коштів; сприяння у наданні пільгових цільових кредитів учасникам регіональних програм; передбачення за рішенням місцевих органів управління можливості звільнення від податків учасників регіональних програм, особливо програми розвитку обслуговування сільського населення, та програми обслуговування соціально-незахищених громадян, а також коштів, виділених у розмірі спонсорських пожертвувань на ці програми.

Визначальну роль в організації управління регіональними програмами повинен відігравати відділ комплексного розвитку сфери послуг, як головний орган управління ними. За ним слід закріпити такі функції, як: організація фінансування програмних заходів, контроль за діяльністю учасників програми, внесення пропозицій у відповідні органи місцевої та державної влади стосовно фінансування програми, правил оподаткування та кредитування її учасників; нормативно-методичне забезпечення, корегування програм, внесення змін і доповнень; організація аналітичного забезпечення, взаємодії з усіма суб'єктами ринку, структурами державного, інституціонального та громадського регулювання, організація моніторингу реалізації програми.

Викладені методичні підходи до вирішення проблеми побудови і організації реалізації регіональних програм в сфері ІТКП дозволили відпрацювати зміст та методики розробки найважливіших з них для досліджуваного регіону. До них слід віднести, в першу чергу, Програму розвитку і підтримки малого підприємництва.¹ З огляду на організаційні та економічні проблеми розвитку малих підприємницьких структур в сфері послуг, регіональна програма розвитку малого підприємництва має за мету мобілізувати можливості територіальних органів управління та ресурсний

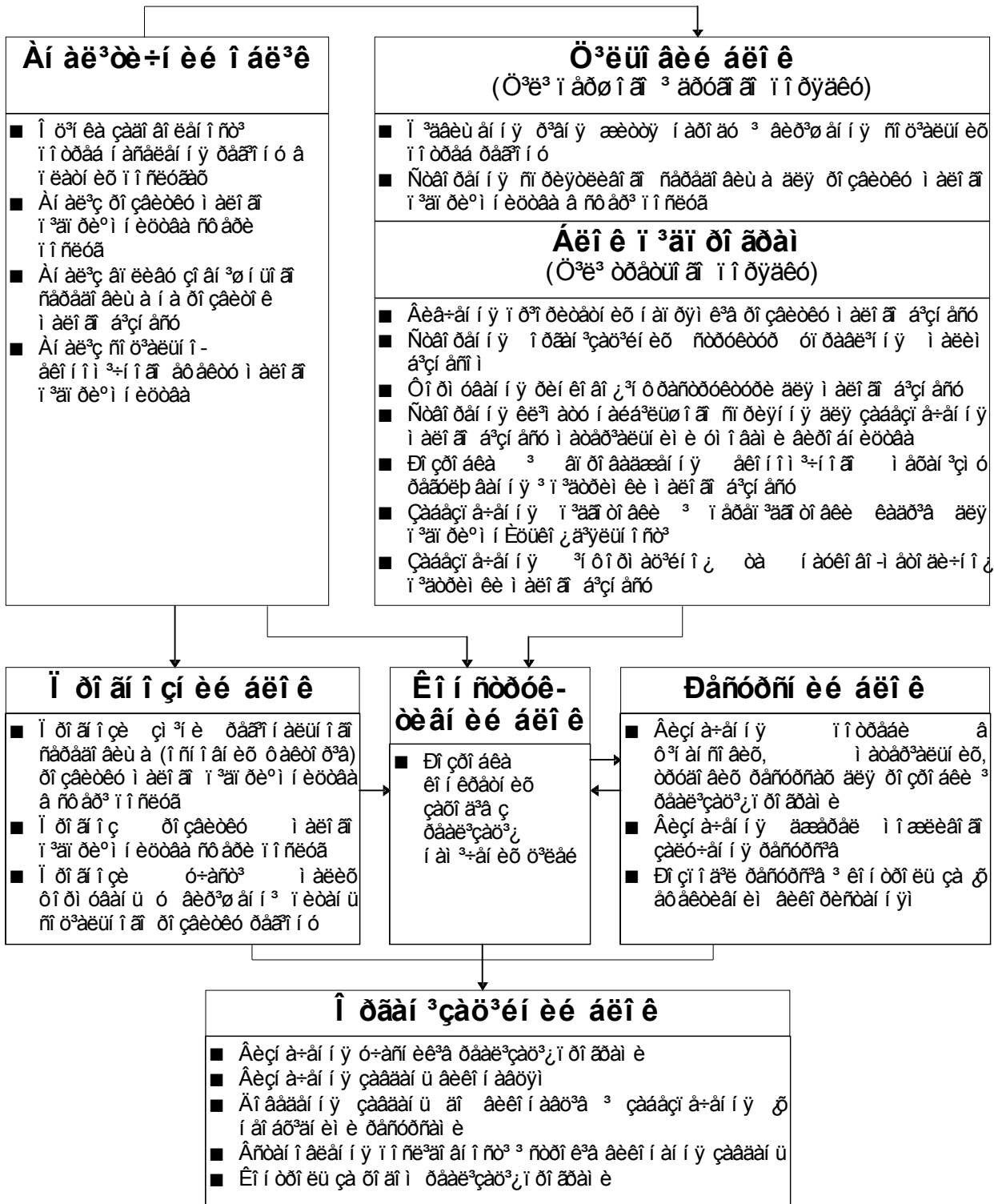

Примітка. ¹ Запропонована методика апробована в Тернопільській обласній адміністрації і отримала позитивну оцінку.

потенціал регіону на створення сприятливих умов для розвитку малого бізнесу в сфері послуг і вироблення ефективного організаційного та економічного механізму його регулювання та підтримки, спрямування його діяльності на вирішення соціальних та економічних проблем ІТКП та РГС.

Проведена згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 3.04.1996р. №404 в міністерствах та регіонах робота з розробки Державної та регіональних програм розвитку малого підприємництва на 1997-1998 роки, створила певну організаційну та методичну базу щодо цілеспрямованої дії на процеси розвитку малого підприємництва як складової ринкових перетворень. Однак, ознайомлення з досвідом розробки цих програм в регіонах, свідчить, що в основу визначення системи заходів покладені інтуїтивні підходи, в них не в достатній мірі врахована специфіка сфери послуг, соціальна орієнтація діяльності якої вимагає вибіркового підходів щодо стимулювання малого бізнесу в окремих її видах.

Розробка і реалізація програми розвитку і підтримки малого бізнесу в сфері послуг спрямовуються на: формування регіональних та локальних ринків послуг, покращення задоволення потреб населення в платних послугах, забезпечення зрівноваженого розвитку підприємництва на території адміністративних районів, створення нових робочих місць, структурну перебудову ІТКП. Користуючись запропонованою вище структурою регіональних програм в сфері ІТКП, її зміст можна конкретизувати таким чином (рис. 4.3).

Рис. 4.3. Структура регіональної програми розвитку і підтримки малого підприємництва в сфері послуг населенню.

Аналіз, як складова розробки програми, повинен носити системний характер, тобто включати питання оцінки місця малого бізнесу в реалізації цілей задоволення потреб населення в послугах, його співвідношення з іншими формами підприємництва, просторових аспектів розвитку малого бізнесу, особливостей та ін-

тенсивності розвитку в системі певних галузевих груп, його впливу як фактору інституціональних перетворень на структуру ІТКП, зовнішнього середовища розвитку малого підприємництва на території регіону (факторів сприяючої та стримуючої дії), порівняльної ефективності підприємств малого бізнесу та інших типів підприємств сфери послуг, абсолютної ефективності у функціонуванні ІТКП та РГС.

Виходячи з результатів аналізу та виявлених проблем формується основна ціль програми, через структуризацію і побудову дерева цілей - система цілей програми та блок підпрограм.

Враховуючи сучасні можливості регіональних органів управління, проблематичність вибору найбільш важливих напрямків роботи на основі врахування найрізноманітніших факторів, які не мають загального вимірника, для забезпечення узгодженості цілей програми, вибору системи підпрограм найбільш придатним є метод “колективної експертної оцінки”. Процес побудови дерева цілей включає: побудову функціонального “дерева цілей”, комплексу цілереалізуючих систем; попередню їх оцінку і відбір; розробку цільових нормативів і ранжування цілей. Останнє здійснюється шляхом визначення коефіцієнтів відносної важливості (КВВ) елементів та коефіцієнтів взаємної корисності елементів конкретного рівня (K_i^{BK}) [186.-С.65]. Цілі регіональної програми розвитку і підтримки малого підприємництва в сфері послуг з урахуванням глибини вичерпаності проблеми доцільно представити чотирма рівнями. Основною ціллю програми є підвищення рівня життя і вирішення соціальних проблем регіону, які реалізуються через ціль другого рівня - створення сприятливого середовища для розвитку малого підприємництва в сфері послуг. Конкретизацію цілі другого рівня в елементах третього рівня “дерева цілей”, здійснюємо на основі розрахунку інтегральних оцінок КВВ за формулою:

$$(4.22) \quad K_i = \frac{\sum_{s=1}^N K_{is}}{N},$$

де K_i - інтегральна оцінка i -го елемента; K_{is} - оцінка i -го елемента, яку дав s -й експерт; N - кількість експертів. Коефіцієнт взаємної корисності i -го елемента для всіх інших елементів даного рівня “дерева цілей” (K_i^{BK}) розраховується за формулою:

$$(4.23) \quad K_i^{bk} = \sum_{i=1}^n K_{ii}^{bk},$$

де K_i^{bk} - коефіцієнт взаємної корисності елемента третього рівня “дерева цілей” для кожного елемента даного рівня, враховуючи корисність елемента для себе; n - кількість елементів даного рівня. Ранжування елементів третього рівня “дерева цілей” програми, здійснене на основі опитування експертів і розрахунку інтегральних оцінок КВВ, наведене в додатку Л табл.Л.1. Здійснення інтегральної оцінки КВВ окремих елементів четвертого рівня “дерева цілей” передбачає:

визначення величини W_{js} -КВВ j -го елемента четвертого рівня з урахуванням КВВ для кожного s -го експерта:

$$(4.24) \quad W_{js} = \sum_{i=1}^m K_{jis} K_i^{bk},$$

де K_{jis} - КВВ j -го елемента четвертого рівня “дерева цілей” для j -го елемента третього рівня, визначений s -м експертом; m - кількість елементів третього рівня “дерева цілей”;

визначення величини W_j - інтегрального КВВ j -го елемента четвертого рівня для реалізації цілей елементів третього рівня, які він деталізує з врахуванням їх КВВ для всієї групи експертів:

$$(4.25) \quad W_j = \frac{\sum_{s=1}^N W_{js}}{N}.$$

Застосування наведених формул дозволило здійснити ранжування елементів четвертого рівня “дерева цілей” регіональної програми розвитку і підтримки малого підприємництва сфери послуг, що наведені в додатку Л табл.Л.2, а використання методики в цілому - побудувати “дерево цілей” програми (рис. 4.4).

Рис. 4.4. Дерево цілей регіональної програми розвитку малого підприємництва в сфері послуг.

Одним із завдань регіональної програми є кількісна оцінка показників, на які в своєму розвитку повинен орієнтуватись малий бізнес та регіональні органи управління у виконанні функцій з його підтримки. Вирішення цього завдання вимагає розробки групи короткострокових прогнозів і, зокрема, прогнозів зміни зовнішнього середовища (основних факторів) розвитку малого бізнесу в сфері послуг населенню регіону, платіжної, інфраструктурної та трудоворесурсної ємності регіонального (локального) ринку послуг для малого бізнесу, прогнозу розвитку малого підприємництва для досягнення нормативних параметрів програми, прогнози участі малих формувань у вирішенні фінансових та соціальних проблем регіону. Визначальним в цій сукупності повинен стати прогноз обсягу та структури попиту населення на платні послуги. В умовах невизначеності, складності, неординарності економічної ситуації перехідного періоду найбільш прийнятною для цих цілей є двофакторна модель, згідно якої попит на послуги прогнозується як функція змінних (грошових доходів та індексу цін на послуги). Побудова виробничої функції $y = F(x_1, x_2)$ залежності обсягу попиту (y) від грошових доходів населення (x_1) та індексу цін на послуги (x_2) для Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей, дозволила отримати показники обсягу платоспроможного попиту на найближчий період за трьома варіантами зміни прогнозних значень факторів x_1 та x_2 : песимістичний - грошові доходи населення не зміняться, ціни на послуги зростуть в 2 рази; середній варіант - одночасне зростання грошових доходів населення і цін на послуги; оптимістичний варіант - грошові доходи населення зростуть в 1,5 рази, ціни не зміняться. Обсяги прогнозного попиту на послуги, наведені в додатку М.

Отримані результати дозволяють розрахувати платіжну ємність регіональних ринків послуг (S'_{tm}) для розвитку малого бізнесу, як різницю між прогнозованим попитом (S'_t), прогнозованим попитом, який задовольнятиметься через наявну мережу підприємств (S'_{tm}), і прогнозованим попитом, який задовольнятиметься в порядку самообслуговування (S'_{tc}):

$$(4.26) \quad S'_{tm} = S'_t - S'_{tm} - S'_{tc}.$$

Для досліджуваних областей платіжна прогнозована ємність регіональних ри-

нків для розширення малого бізнесу розрахована в: а) песимістичному варіанті (обсяги надання послуг діючої мережі скоротяться на 10%, частка самообслуговування зросте на 10%), б) середньому (обсяги надання послуг діючої мережі не будуть скорочуватись, частка самообслуговування залишиться незмінною); в) оптимістичному (обсяги надання послуг підприємствами діючої мережі зростуть на 10%, частка самообслуговування скоротиться на 10%) (додаток Н табл.Н.1-Н.3).

Важливим аспектом прогнозного блоку програми має бути прогноз потреби в об'єктах малого бізнесу для цілей компенсації нестачі об'єктів інфраструктури (інфраструктурної ємності малого бізнесу). Показники введення в дію об'єктів сфери послуг i -го виду (NU_{ip}) обчислюється за формулою [194.-С.115]:

$$(4.27) \quad NU_{ip} = H_{zr}^o NP_{ip} - H_{zr}^o P_{ip} (1 - q_{ip} t),$$

де H_{zr}^o - чисельність населення регіону на початок розрахункового періоду; NP_{ip} - нормативна забезпеченість об'єктами сфери послуг; P_{ip} - фактична забезпеченість 1000 чол. населення об'єктами i -го виду послуг на початок розрахункового періоду; q_{ip} - коефіцієнт вибуття матеріальної бази об'єктів i -го виду послуг; t - прогнозно-розрахунковий період.

Прогноз інфраструктурної ємності локальних ринків послуг Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей для залучення малого бізнесу, зорієнтований на досягнення нормативної забезпеченості мережі, наведений в додатку П табл.П.-П.3. Отримані результати свідчать, що найбільша інфраструктура ємність для розширення малого бізнесу в побутовому обслуговуванні населення (в Тернопільській області вона складає сумарно на 1996-2000 рр. - 1392.7 роб.місць в будинках, підприємствах та пунктах побуту, у Львівській - 1623,56 роб.місць, Івано-Франківській - 3153,3 роб.місць), в житлово-комунальному господарстві (в Тернопільській - 3522 місця в готелях, в Івано-Франківській - 3847,6 місць, Львівській - 6257,9 місць). Отримані результати можна використати для прогнозного розрахунку можливості створення робочих місць, а відповідно можливого залучення незайнятого населення до виробничої діяльності через систему малого бізнесу.

Певну специфіку має насичення конструктивного блоку програми розвитку і

підтримки малого бізнесу. Розробку і проведення конкретних заходів програми доцільно здійснювати в рамках підпрограм, сформованих в результаті ранжування цілей. У відповідності до цілей третього і четвертого рівня, які реалізуються в системі названих підпрограм, слід витримати такі основні вимоги до формування їх змісту.

У підпрограмі “Визначення пріоритетних напрямків розвитку малого підприємництва в сфері послуг населенню регіону” при визначенні пріоритетів врахувати: забезпеченість населення регіону основними соціально-значимими видами послуг, що входять до складу мінімального споживчого бюджету і не можуть бути задоволені шляхом самообслуговування; рівень дефіцитності платних послуг в розрізі видів, рівень привабливості окремих галузей і видів діяльності сфери послуг для розвитку малого бізнесу, “трудопоглинання” окремих видів підприємництва, наявність ресурсів, здатних забезпечити високу економічну і соціальну ефективність розвитку малих формувань в сфері послуг. Врахування даних критеріїв та результатів анкетного опитування керівників сільськогосподарських підприємств в регіонах дозволили виділити такі пріоритетні напрямки розвитку малого бізнесу в сфері послуг: у побутовому обслуговуванні населення - послуги хімчистки та пралень, лазень, ремонт побутових машин, приладів та телерадіоапаратури в сільській місцевості, послуги з переробки сільськогосподарської продукції, послуги прокату малогабаритної техніки та специфічних знарядь для ведення домашнього підсобного господарства; в галузі пасажирського транспорту - перевезення сільських жителів з населених пунктів, які не мають автобусного сполучення, дітей до місць навчання, в галузі зв'язку - доставка посилок і бандеролей інвалідам, людям похилого віку, надання поштових послуг на дому для даної категорії громадян; у сфері житлово-комунального господарства-послуги по розвитку комунальної мережі для жителів сільської місцевості, в системі культури - послуги з організації дозвілля дітей; у туристсько-екскурсійному обслуговуванні - організація сімейного відпочинку на вихідні; в охороні здоров'я - надання профілактичних, оздоровчих, консультаційних послуг для інвалідів та інших соціально-незахищених громадян, організація ре-

алібітаційних центрів; у сфері фізкультури та спорту послуги лікувальної фізкультури для інвалідів. У підпрограмі “Створення організаційних структур управління розвитком малого підприємництва” поряд з визначенням структур виконавчої влади, відповідальних за управління процесами розвитку малого підприємництва, доцільно передбачити заходи з налагодження зв’язків з аналогічними структурами в зарубіжних країнах, використання зарубіжного досвіду в регіоні, у підпрограмі “Формування ринкової інфраструктури для розвитку малого підприємництва в сфері послуг населенню” - конкретні завдання з формування елементів ринкової інфраструктури для потреб малого бізнесу в регіоні. У підпрограмі “Створення клімату максимального сприяння для забезпечення малого підприємництва сфери послуг матеріальними умовами виробництва” необхідно включити заходи з організації мережі гуртової та роздрібної торгівлі засобами виробництва для малого бізнесу, організації виставок, ярмарок, аукціонних продаж специфічних засобів виробництва для малих бізнесових структур сфери послуг, налагодження та розширення виробництва спеціального, малогабаритного обладнання, виявлення наявних в регіоні незавантажених виробничих потужностей для перепрофілювання їх на виробництво устаткування для малого бізнесу, сприяння розвитку малих інноваційних підприємств, зорієнтованих на технічне вдосконалення основних фондів сфери послуг, заходи з паспортизації нежитлових приміщень, створення банку даних про наявність невстановленого устаткування, об’єкти незавершеного будівництва, які можуть бути використані малими підприємствами сфери послуг, систему стимулів виробникам обладнання для малого підприємництва сфери послуг, у підпрограмі “Розробка і впровадження економічного механізму регулювання і підтримки малого бізнесу в сфері послуг населенню регіону” слід передбачити дії з запровадження сучасних механізмів фінансово-кредитної підтримки малих формувань в сфері послуг, вдосконалення режимів оподаткування та ціноутворення; у підпрограмі “Підготовка та перепідготовка кадрів для підприємницької діяльності в сфері послуг, створення системи адаптації широкого кола населення до ринкових умов” - заходи з підготовки кадрів різного профілю, проведення профорієнтаційної

діяльності, поширення серед населення найпростіших знань з основ ринкової економіки та організації підприємницької діяльності; у підпрограмі “Забезпечення інформаційної та науково-методичної підтримки малого підприємництва” - формування ділової консультативної мережі, організацію випуску інформаційних бюлетенів, методичних рекомендацій, типових пакетів документів з питань створення і реєстрації малих підприємницьких структур, організації обліку та звітності розрахунків з бюджетом, складання бізнес-планів.

Незважаючи на організаційний характер програми, надання заходам реальності вимагає ресурсного і, в першу чергу, фінансового її обґрунтування. Формування ресурсного блоку слід розглядати як ітераційний процес узгодження прогнозованого, необхідного на її розробку та реалізацію обсягу фінансових ресурсів з обсягом ресурсів, які реально можуть бути спрямовані з різних джерел фінансування.

В результаті формування перерахованих блоків Програма розвитку і підтримки малого підприємництва повинна бути представлена кількісно-визначеними параметрами-показниками (додаток Р табл. Р.1), що дозволить більш якісно здійснювати її моніторинг. Запропонована методика розробки регіональної програми дозволить перетворити її в дієвий інструмент формування конкурентного середовища в сфері послуг.

Визначальним фактором структурного повороту в економіці РГС Галичини повинен стати розвиток рекреаційної діяльності, забезпечити який можливо лише через механізм цілеспрямованої дії регіональних органів управління, мобілізацію ресурсів шляхом розробки цільових регіональних програм.

Розроблена в складі Державної програми соціально-економічного розвитку Карпатського регіону підпрограма “Розвиток рекреаційної індустрії” створила належну методичну базу щодо формування та забезпечення реалізації програм між-регіонального характеру. Разом з тим недостатньо розвинутими залишаються об’єкти рекреації місцевого значення, поза увагою залишається формування та функціонування приміських зон, баз вихідного дня. Все це в сукупності вимагає розробки програм локального типу, які формуються і реалізуються на рівні області, або

навіть адміністративного району.

Основна мета програми - підвищення задоволення потреб населення регіону в рекреаційних послугах, створення належних умов оздоровлення та відпочинку. Розробка і реалізація програми спрямовується на створення сприятливого організаційно-економічного, соціального та економічного середовища для розвитку рекреації, формування ринку конкурентоздатних послуг на основі ефективного використання історико-культурного та природо-ресурсного потенціалу території.

Користуючись визначеними методологічними підходами її зміст можна представити, як сукупність блоків, насичення яких відображає специфіку розвитку ІТКП рекреаційного типу (рис. 4.5).

Тісне переплетення процесу надання рекреаційних послуг з процесами відтворення рекреаційних ресурсів обумовлює специфіку аналітичного блоку програми, зокрема, необхідність аналізу поряд з фактором рівня грошових доходів населення таких специфічних факторів попиту на рекреаційні послуги, як медико-біологічні, демографічні, соціально-економічні, оцінки в складі факторів пропозиції місцевих рекреаційно-природних умов, геополітичного положення регіону, екоприродного середовища, наявності рекреаційних зон. Важливо згрупувати останні за рівнем регіонального значення: міжрегіональні, регіональні, приміські, визначити потенційні рекреаційні зони.

Формуючи програму доцільно здійснити ретроспективний аналіз розвитку рекреаційної індустрії за 5-10 років, виявити причини, які його стримують. Здійснюючи аналіз умов та тенденцій розвитку рекреаційної діяльності в регіоні, слід врахувати, що в сучасній статистичній звітності вона не розглядається в якості цільового структурного елементу, розосереджена в різних блоках і недостатньо представницька. Це вимагає додаткового збору інформаційних первинних даних діяльності об'єктів рекреації на території регіону, даних відділу земельних ресурсів, відділу охорони природи, геологічних об'єднань та інших організаційно-управлінських структур.

Рис. 4.5. Структура регіональної цільової програми “Розвиток рекреаційної діяльності”.

При аналізі ресурсної бази рекреації слід вивчити динаміку зміни земельних площ, введених під рекреаційне використання, розглянути комплексні схеми розміщення рекреаційних зон на території регіону, а також схеми розміщення продуктивних сил, схеми районних планіровок. Зміну мережі рекреаційних об’єктів, в тому числі за

відомчою приналежністю, формами власності можна проаналізувати на основі статистичної звітності ($\Phi-4$ - відпочинок), а якість роботи рекреаційної сфери - на основі інформації, що акумулюється у первинних звітах санаторно-курортних та туристсько-екскурсійних об'єктів. Важливе місце в системі аналітичних досліджень повинна зайняти оцінка споживання рекреаційних послуг.

Специфіка рекреаційної діяльності, обумовлена орієнтацією на локальні ресурси і суттєвим впливом природного фактору, обумовлює специфіку прогнозованого блоку регіональної програми рекреації. Поряд з прогнозами факторів попиту на рекреаційні послуги (захворюваності, стану споживчого ринку) існує об'єктивна необхідність формування прогнозів освоєння рекреаційного потенціалу регіону, розвитку транспортної мережі, можливостей трудозабезпечення, прогнозів інвестиційної привабливості рекреаційної діяльності в тому чи іншому районі тощо. Специфічних підходів вимагає прогноз рекреаційної ємності регіону.

Ємність регіонального (локального) ринку рекреаційних послуг визначається попитом і пропозицією. Однак на відміну від ринку повсякденних послуг, де платіжна ємність регіональних та локальних ринків визначається платоспроможним попитом населення регіону, платіжна ємність регіонального (локального) рекреаційного ринку обумовлюється різноманітними факторами (сезонністю, видом рекреаційної послуги, рівнем сформованості попиту) і обмежується ресурсною місткістю регіону, що в свою чергу визначає повноцінний (коли підтверджується пропозицією), або прихований (коли не забезпечується пропозицією) попит. Звідси оцінка ємності регіональних та локальних ринків рекреаційних послуг вимагає визначення рекреаційної місткості ресурсів. Аналіз теоретичних підходів дозволяє визначити такі з них, як: оцінка природо-ресурсної рекреаційної місткості, що ґрунтується на методології природо-рекреаційного потенціалу [214.- С.65-66]; оцінка екологічної рекреаційної місткості, що ґрунтується на нормативах максимальних екологічних навантажень на ландшафти; оцінка матеріально-технічної місткості рекреаційної території на основі аналізу забезпечення рекреаційної діяльності об'єктами рекреаційної, виробничої та соціальної інфраструктури; оцінка ресурсного (в тому числі кадрового, фінансового,

матеріально-технічного забезпечення рекреаційної діяльності.

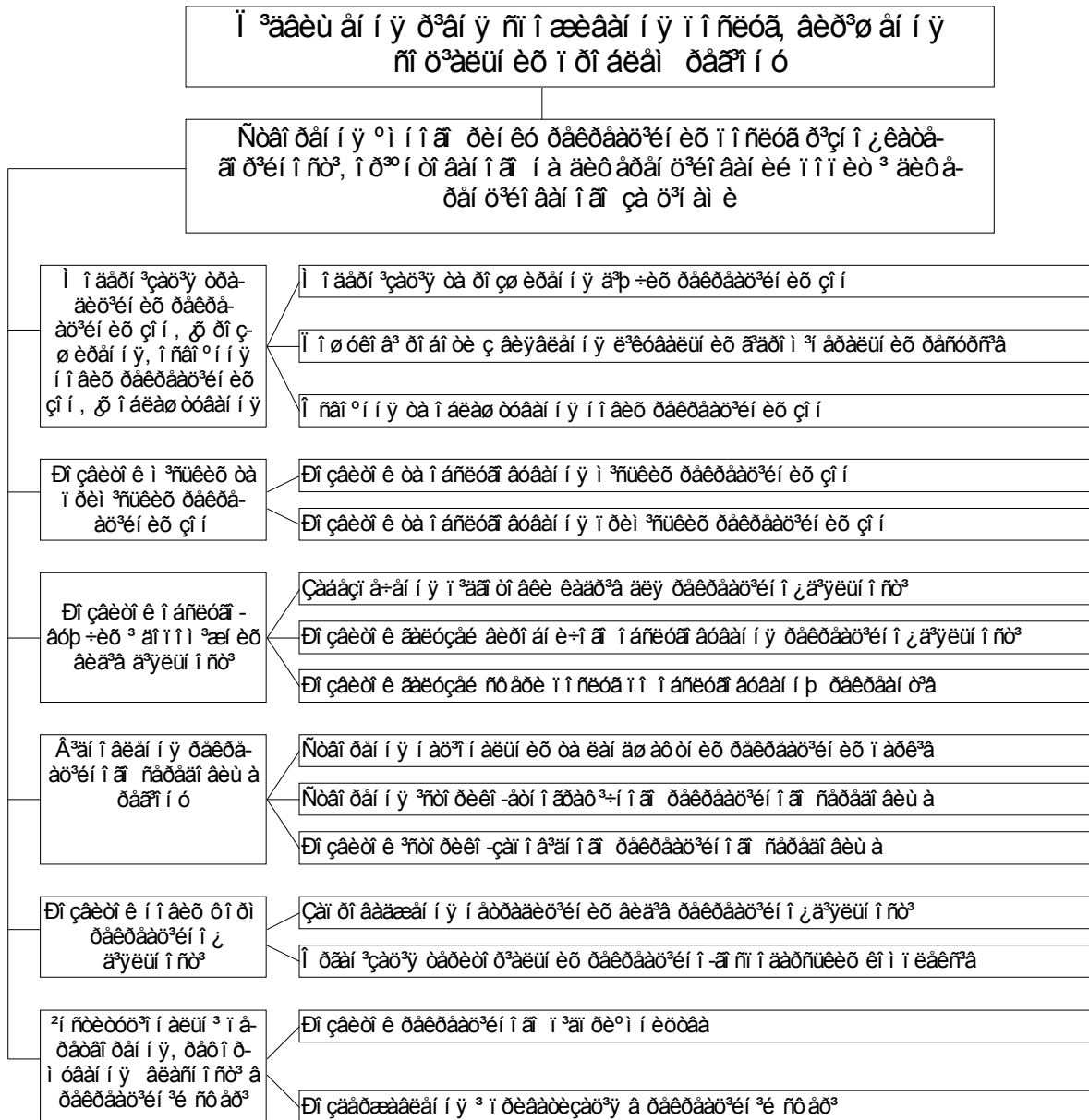
Вказані підходи можуть бути покладені в основу прогнозів рекреаційної місткості регіонів. Прогнозуючи величину ємності рекреаційного ринку в процесі розробки регіональної програми слід синтезувати дану інформацію з прогнозною інформацією про фактори попиту, визначивши цим самим ємність локального рекреаційного ринку як певну кількість (вартість) послуг, яку може поглинути ринок за певних умов у визначений проміжок часу. Іншими словами, необхідно обрати модель, яка б врахувала сезонність попиту, територіальну локалізацію рекреаційної діяльності, місткість рекреаційних об'єктів певного типу, місткість рекреаційних об'єктів в період максимального розгортання. Таким вимогам могла б відповісти мультиплікативно-аддитивна модель розрахунку ємності рекреаційного ринку послуг:

$$(4.28) \quad Str = \sum_{i=1}^n (Mri + Ai + Soi) \cdot kie \cdot kic \cdot kiq \cdot kil ,$$

де S_{tr} - ємність рекреаційного ринку послуг; M_r - кількість (вартість) i -го виду послуг, яку може поглинути організована мережа об'єктів рекреації; A_i - кількість (вартість) i -го виду послуг, яка може бути надана через альтернативні форми обслуговування рекреантів; S_{oi} - кількість (вартість) виду послуг, яка задовольняється через самообслуговування (неорганізований) туризм; k_{ie} - коефіцієнт еластичності споживання i -го виду рекреаційних послуг в залежності від зміни цін (або грошових доходів населення); k_{ic} - коефіцієнт сезонності споживання i -го виду послуг; k_{iq} - коефіцієнт диференціації споживання виду послуг в залежності від рівня грошових доходів населення; k_{il} - коефіцієнт територіальної локалізації рекреаційної діяльності i -го виду (4.1).

Визначаючи рекомендовану методику, як один із підходів до розрахунку прогнозної ємності регіональних та локальних ринків рекреаційних послуг, вважаємо що в процесі розробки регіональної програми розрахунки мають носити багатоваріантний характер і базуватись на аналогових моделях, нормативних (раціоналізованих) розрахунках, методиках експертної оцінки та ін. Результати аналізу та прогнозу стану, тенденцій та факторів розвитку рекреаційної індустрії в

регіонах Галичини та залучення методів колективної експертної оцінки дозволило сформуванню цілей другого порядку в “Програмі розвитку рекреаційної діяльності”, здійснити реструктуризацію та ранжування цілей і після побудови дерева сформуванню блоку підпрограм (рис. 4.6).

Рис. 4.6. Дерево цілей регіональної програми розвитку рекреаційної діяльності.

Ціллю другого порядку в регіональних програмах розвитку рекреаційної діяльності є створення ємного ринку рекреаційних послуг різної категорійності, орієнтованого на диференційований попит і диференційованого за цінами. Статистична обробка даних “колективної експертної оцінки”, зокрема розрахунки ко-

ефіцієнтів відносної важливості та коефіцієнтів взаємної корисності, дозволили отримати ранжування цілей третього і четвертого порядку програми (додаток Р табл.Р.2-Р.3), а сформоване “дерево цілей” - зміст основних підпрограм регіональної програми розвитку рекреаційної діяльності:

підпрограма “Модернізація традиційних зон і їх розширення, освоєння нових рекреаційних зон, їх облаштування” містить заходи з розширення мережі об’єктів санаторно-курортного та туристсько-екскурсійного обслуговування, об’єктів виробничої і соціальної інфраструктури на території зон, здійснення пошукових робіт з виявлення і вивчення перспективних лікувальних гідромінеральних ресурсів, заходи з реконструкції діючих об’єктів з врахуванням сучасних вимог щодо комфортності обслуговування, освоєння, облаштування нових рекреаційних зон, освоєння і реконструкції нових туристичних місцевостей з новим будівництвом комплексу будівель і споруд, обладнання санаторно-курортних споруд на належному рівні комфортності;

підпрограма “Розвиток обслуговуючих і допоміжних видів діяльності” передбачає цілеспрямовану діяльність на будівництво доріг, регенерацію автошляхів рекреації, налагодження повітряних зв’язків, розвиток прирекреаційного сільськогосподарського виробництва, заходи з розвитку служби зв’язку рекреації, розвитку і переоснащення об’єктів комунального господарства і побутового обслуговування населення, модернізації, реконструкції і будівництва об’єктів громадського харчування, розвиток об’єктів з надання банківських та страхових послуг рекреантам, розвиток вищих і середніх закладів з підготовки фахівців з рекреаційної діяльності, будівництво житла, шкільних, дошкільних та інших соціально-культурних закладів для забезпечення умов життєдіяльності працівників сфери рекреації;

підпрограма “Розвиток міських та приміських рекреаційних зон передбачає заходи з упорядкування відпочинку в гідропарках, зонах водоймищ (річках, озерах, ставках), будівництво відкритих і критих автостоянок, приміських мотелів, кемпінгів, автокемпінгів, під’їзних шляхів до місць приміського відпочинку, будівництво об’єктів громадського харчування, барів, ресторанів, експрес-кафе то-

що;

підпрограма “Відновлення рекреаційного середовища регіону” - містить комплекс робіт з дендрології парків в рекреаційних зонах, створення рекреаційних зон державних природних національних парків, природних ландшафтних рекреаційних парків, підготовку до рекреаційного використання спелеоресурсного потенціалу регіону, створення історико-заповідних рекреаційних та етнографічно-рекреаційних територій;

підпрограма “Розвиток нових форм організації рекреаційної діяльності” передбачає заходи з створення територіально-господарських комплексів типу санаторний комплекс, рекреаційне селище, гірськолижний центр, санаторно-оздоровчий, туристський, відпочинковий комплекс, комплекс елітарної рекреації, міжнародний рекреаційний центр, створення курортних технополісів, освоєння нетрадиційних видів рекреаційної діяльності;

підпрограма “Інституціональні перетворення, реформування власності в рекреаційній сфері” - синтезує дії з розвитку приватної підприємницької туристської, санаторно-курортної, відпочинкової діяльності, розвитку спільних підприємств з участю іноземних інвесторів, створення зон вільного підприємництва рекреаційного профілю, проведення поетапної інвентаризації об’єктів санаторно-курортного та туристсько-екскурсійного обслуговування, оцінки спелеоресурсів, цінності гідромінеральних ресурсів регіону, проведення кадастрової оцінки рекреаційних та курортооздоровчих земель, групування об’єктів за відомчим призначенням та рівнем рентабельності для визначення переліку, що підлягає приватизації, встановлення етапності приватизації для різних категорій рекреаційних об’єктів, встановлення механізму моніторингу післяприватизаційної діяльності об’єктів.

Враховуючи специфіку рекреаційної діяльності, і, зокрема, її територіальну відокремленість від місць проживання як рекреантів, так і досить часто людських ресурсів, задіяних в їх обслуговуванні, в ресурсному блоці програми слід передбачити декілька аналітико-розрахункових зрізів ресурсного обґрунтування програми і, зокрема: трудоворесурсний (розрахунок трудової ємності локального рекреаційного рин-

ку, рекреаційної зони, розрахунок потреби за професіями, трудових ресурсів окресленої території, фактичного і очікуваного рівня зайнятості); фінансовий (прогноз потреби в фінансових ресурсах, розрахунки необхідних і можливих обсягів бюджетного фінансування, обсягів фінансування з інших джерел); інвестиційний (прогноз інвестиційної активності в сфері рекреації регіону, розрахунки необхідного і можливого обсягу реальних інвестицій), транспортно-забезпечуючий (розрахунки потреби у будівництві, розширенні автомобільних, залізничних, повітряних шляхів сполучення, розрахунки потреби в транспортних засобах для обслуговування рекреантів), інфраструктурно-забезпечуючий (розрахунки потреби в об'єктах виробничої, рекреаційної та соціальної інфраструктури для забезпечення необхідної комфортності обслуговування).

Сформована в умовах галузевого принципу управління відомча розосередженість об'єктів рекреаційної діяльності загострює проблему організації виконання програми. Формуючи організаційний блок регіональної програми розвитку рекреаційної діяльності, слід врахувати, що на сьогодні функції управління нею розпорозшені між цілим рядом управлінських структур. Так, зокрема, питаннями розміщення рекреаційних зон та їх просторової організації займаються управління архітектури та містобудування відповідних регіональних органів управління; резервування земель для рекреаційного освоєння, формування заповідних територій різного рангу є прерогативою земельних відділів відповідних органів місцевої влади, рекреаційне освоєння лісів - управління лісового господарства. Проблеми санаторно-курортного лікування знаходяться у віданні управлінь охорони здоров'я, туристсько-екскурсійного обслуговування та відпочинку - у відділах туризму і екскурсій, або у відділах платних послуг управлінь торгівлі та послуг, проблеми антропогенного впливу рекреаційної діяльності - в полі зору природоохоронних відділів. За таких умов синхронність учасників програми в реалізації її завдань, а, відповідно, і реальність виконання програми може бути досягнута через створення координаційного центру з питань організації розробки і реалізації програми, функції якого міг би виконувати

відділ комплексного розвитку сфери послуг регіону.¹

Формування перерахованих блоків “Програми розвитку рекреаційної діяльності” дозволяє побудувати систему кількісних показників її оцінки, які можуть бути покладені в основу моніторингу її реалізації (додаток Р табл.Р.4).

Таким чином, механізм розробки і реалізації регіональних програм в сфері послуг населення будується на спільності цілей першого порядку, спільності методичних принципів регіонального програмування в цій сфері та синтезуванні специфічних особливостей кожної програми, що дозволяє вивести теоретичні розробки на конкретну прикладну діяльність в сфері регіонального управління.

4.3. Організація інвестування та координація інвестиційної діяльності як інструменти просторового розвитку регіональних та локальних ринків послуг

Розвиток регіональних та локальних ринків послуг тісно пов'язаний з перспективами і наслідками інвестиційної діяльності в них. Інвестиційна криза, яка охопила економіку України, призвела до двох негативних явищ в розвитку економічного потенціалу ІТКП - скорочення мережі інфраструктурних об'єктів, поглиблення територіальної диспропорційності в їх дислокації.

Аналіз територіальної організації ІТКП, сформованої в результаті трансформаційних перетворень, що відбулись в ньому в останній період (2.3), дозволив виявити спектр суперечностей, які негативно відображаються на кінцевих результатах функціонування комплексу: суперечності між госпрозрахунковими критеріями розміщення підприємств сфери послуг і критеріями соціальної справедливості; суперечності між інтересами міністерств та відомств, які мають свої об'єкти сфери послуг на території, та інтересами території в комплексному розвитку; суперечності між розміщенням підприємств, що формуються як ініціативні підприємницькі структури, і за-

---

Примітка. ¹ Методика формування програми апробована і впроваджена в роботі Яремчанської міської ради Івано-Франківської області.

вданнями зрівноваження умов життя населення на території адміністративних районів; суперечності між необхідністю першочергового інфраструктурного облаштування території і структурою виробничих інвестицій; суперечності між сформованим адміністративним поділом і необхідним ареалом для вирішення завдань просторового розвитку мережі об'єктів обслуговування, зон їх обслуговування; суперечності між величиною створюваного в регіоні (області, адміністративному районі) чистого продукту і потребами фінансування розвитку ІТКП; суперечності між потребою розширення інфраструктури об'єктів сфери послуг і рівнем інвестиційної активності в цю сферу в тому чи іншому регіоні.

Інтегрованість цих суперечностей вимагає аналізу причин їх виникнення та цілісного підходу до їх розв'язання. Проведені дослідження свідчать, що загострення проблеми інтересів в інвестиційному процесі в ІТКП викликано не тільки інвестиційною кризою, але й недоліками територіальної організації ІТКП, які залишились в спадок від старої системи організації інвестиційного процесу, зміною умов інвестиційної діяльності і складу інвесторів в економіці перехідного періоду, неможливістю застосування старих прийомів вирішення просторових та інвестиційних проблем, невідпрацьованістю механізмів інвестиційного менеджменту в практиці діяльності інвесторів та регіональних органів управління.

Інвестиційна криза в сфері послуг викликана поряд з загальними (скорочення можливостей інвестиційної діяльності підприємств в умовах економічного спаду, напруженість державного та місцевого бюджетів, нерозвиненість ринку капіталів, фондового ринку, незацікавленість і неготовність до активної ролі в інвестиційному процесі банків, відсутність умов для нарощування підприємствами власних інвестиційних ресурсів) і специфічними причинами - відсутність структурних зрушень в сторону розвитку галузей, які зорієнтовані на споживчий ринок, невизначеність стратегічно привабливих напрямів в сфері послуг для зовнішніх та внутрішніх інвесторів, недосконалість і затягнутість процесів приватизації ІТКП, які не дозволили сформувати власника, орієнтованого на інвестиції.

В умовах планової економіки інфраструктура сфери послуг в регіонах форму-

валась під впливом багатьох каналів фінансування її об'єктів, недостатньої ролі місцевих бюджетів в їх складі, слабості існуючих на той час механізмів концентрації ресурсів на ці цілі. Фактично інвесторами в розвиток ІТКП виступали: держава (в особі державних та регіональних органів управління за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів), громадські організації (профспілки, творчі спілки), підприємства сфери послуг (за рахунок коштів, одержаних від госпрозрахункової діяльності), підприємства (колгоспи, організації) за рахунок коштів, передбачених на соціальний розвиток. Для індустріальних центрів будівництво відомчих об'єктів за рахунок фондів соціального розвитку підприємств стало домінуючим. В сільській місцевості основна частина інвестиційної діяльності в сфері ІТКП закріпилась за колгоспами та радгоспами. Така структура інвесторів і джерел фінансування дозволила класти в основу регулювання інвестиційної діяльності механізм прямого управління інвестиціями. Розміщення об'єктів сфери послуг в процесі будівництва здійснювалось на основі галузевих і територіальних схем розміщення продуктивних сил, районних планіровок, запровадження ступінчастої системи міжпоселенського обслуговування на основі планових нормативів забезпеченості об'єктами сфери послуг відповідного контингенту населення. Проблема невідповідності створюваного в територіальних одиницях продукту потребам інвестування розвитку мережі сфери послуг вирішувалась через централізований перерозподіл ресурсів створеного національного доходу. Практикувався механізм дольової участі підприємств та організацій у будівництві об'єктів сфери послуг, закріплення за місцевими органами управління статусу єдиного замовника. На практиці ж місцевим Радам доводилось вирішувати ці проблеми з міністерствами, відомствами, підприємствами ціною великих зусиль. В умовах формування ринкових відносин, коли діяльність підприємств повинна спрямовуватись на зниження затрат виробництва з метою підвищення конкурентності своєї продукції, забезпечення гарантованої рентабельності виробництва послуг, використання таких підходів стає неприйнятним. Слід врахувати, що в економіці перехідного періоду суттєво змінюється склад інвесторів в ІТКП.

Модель інвестицій в сфері послуг в сучасних умовах включає: власні кошти

підприємств сфери послуг, незначні централізовані капітальні вкладення у вигляді незбалансованих бюджетних та позабюджетних ін'єкцій, незначні кошти банків у вигляді середньострокових і довгострокових вкладень, кошти іноземних інвесторів, незначні фінансові надходження з фондового ринку, який починає формуватись.

Оцінка ситуації, яка складається в сучасному інвестиційному процесі в ІТКП, свідчить про необхідність пошуку нових механізмів регулювання інвестиційної діяльності, вирішення проблем просторового розвитку і географії капіталовкладень в сферу послуг. Інвестиційна діяльність багаточисленного складу інвесторів в ІТКП на території регіону не повинна бути стихійним процесом, викликаним бажанням того чи іншого інвестора інвестувати капітал в ту чи іншу галузь сфери послуг регіону. Оскільки процес цієї діяльності в результаті його завершення може мати суттєвий вплив (позитивний або негативний) на розвиток ІТКП і РГС, то він повинен здійснюватись при тісній взаємодії її суб'єктів з одного боку, органів місцевого управління з другого, відпрацюванні механізмів їх участі в ньому. Досвід країн з розвинутою ринковою економікою свідчить, що інвестиційна діяльність в тій чи іншій сфері РГС вимагає стрункої системи її організації і координації дій інвесторів.

В дореформений період роль регіональних органів управління в організації і координації інвестиційної діяльності з ІТКП зводилась до функцій: виділення майданчика будівництва, погодження обсягів будівництва з потужностями будівельних організацій в період інвестиційного буму, вирішення проблеми збалансованості будматеріалами, залучення підприємств, організацій до пайової участі у будівництві об'єктів сфери послуг. Ознайомлення з практикою діяльності регіональних органів управління в сфері організації та координації інвестиційної діяльності свідчить, що не зважаючи на суттєві зміни в характері та умовах інвестиційного процесу, регіональний менеджмент в ній залишається недостатньо дієвим та ефективним. Недосконалість правової бази інвестиційної діяльності, нечітка визначеність функцій регіональних органів управління в економіці ринкового типу, поєднуючись з невідповідністю менеджерів державних і приватних підприємств до аналізу і підготовки інвестиційних проектів і їх впровадження, недостатньою фіксацією обсягів інвестуван-

ня в офіційній статистиці, недостатньою діяльністю регіональних органів управління в залученні іноземних інвестицій та стимулюванні внутрішніх інвесторів, збереженям багатьох елементів попереднього механізму капітальних вкладень, стає гальмом інвестиційного процесу в сфері послуг регіону, призводить до порушення принципів її територіальної організації і зниження ефективності її функціонування.

Спектр охарактеризованих проблем визначає перелік завдань, які повинні вирішувати учасники інвестиційного процесу в ІТКП. До них слід віднести:

досягнення регіональних стандартів з рівнях обслуговування всіх категорій населення незалежно від типу територіально-адміністративної одиниці;

реалізація концепції оптимальної територіальної організації сфери послуг з точки зору підвищення економічної та соціальної ефективності її функціонування;

вибір пріоритетних напрямів інвестицій з окремі сектори ІТКП з метою його реструктуризації та вирішення проблем структурної перебудови економіки регіону;

забезпечення діалектичного поєднання інтересів інвесторів і території в сферах їх пересічення (створення робочих місць, підготовка кадрів для підприємств сфери послуг, створення необхідних умов для життєдіяльності населення, в тому числі працівників підприємств, що інвестують, розвиток виробничої інфраструктури, реалізація природоохоронної політики);

раціональне використання ресурсів для комплексної забудови міст і сільських населених пунктів, врахування вимог щодо їх планіровки, створення приміських зон, зон відпочинку, санаторно-курортних комплексів;

забезпечення посилення інтегрованості ІТКП, диверсифікації виробництва послуг, розвиток комбінування і кооперації, створення системи інфраструктури об'єктів сфери послуг, яка зачіпає інтереси багатьох галузей та інвесторів;

оцінка масштабів діяльності держави (регіональних органів управління) в галузі інвестиційних рішень і розміру держаних інвестицій;

залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій для активізації процесів розвитку локальних ринків послуг, особливо в депресивно вражені галузі та регіони;

нейтралізація дій ринкових цін на вибір напрямку інвестицій в приватному се-

кторі;

економічна, соціальна та екологічна оцінка інвестиційних проектів в сфері ІТКП;

забезпечення обґрунтованості інвестиційних рішень на основі багатоваріантних та багатофакторних оцінок, координація дій в їх реалізації, “відслідковування” зовнішніх змін, негативних явищ, аналіз кон’юнктури будівельного ринку.

В сфері вирішення цих завдань можна виділити три найважливіших спектри спільної дії регіональних органів управління з інвесторами: стратегічне планування, координація інвестиційної діяльності, організація інвестиційного процесу в ІТКП. Стратегічне планування, як принципово нова форма управління інвестиційною діяльністю для вирішення проблем просторового розвитку ІТКП, покликане забезпечити: реалізацію просторової стратегії, як системи концептуальних положень про найбільш ефективні напрямки його розвитку; оптимальне розміщення мережі об’єктів з метою досягнення регіональних стандартів обслуговування; визначення пріоритетних напрямків інвестицій, вироблення критеріїв щодо відбору, оцінки та стимулювання інвестиційних проектів; досягнення міжгалузевої комплексності в розвитку ІТКП. Основна мета стратегічного планування економічного розвитку ІТКП в регіоні - виробити інвестиційну стратегію і оптимальне розміщення послуг. Формою стратегічного планування можуть стати бізнес-плани, які розробляються учасниками регіонального інвестиційного процесу. Враховуючи їх склад, визначену нами концепцію організаційно-економічного механізму функціонування ІТКП як єдність складових саморегулювання і демократичного регулювання, очевидно, що для забезпечення цілеспрямованості стратегічного планування, поєднання інтересів виробників послуг і території, бізнес-плани мають бути представлені двома принципово відмінними, але орієнтованими на єдину ціль їх видами: регіональним бізнес-планом розвитку ІТКП, бізнес-планами інвесторів. Бізнес-план інвестора, як базовий документ обґрунтування ефективності, доцільності і концепції реального інвестиційного проекту в сфері ІТКП, є стандартним для більшості країн з розвинутою ринковою економікою документом, який дозволяє сформулювати у інвестора чітке уявлення про масштаби і форми

бізнесу, обсяг необхідних інвестицій і терміни їх повернення, ризики, пов'язані з реалізацією проекту та інші його характеристики. Стратегічний план економічного розвитку сфери послуг на території регіону (регіональний бізнес-план), покликаний сприяти виробленню вірних управлінських рішень щодо залучення доцільних інвестиційних проектів в ІТКП і видачі дозволу на їх розміщення на тій чи іншій території. На відміну від регіональних програм в сфері ІТКП, які покликані стати важелем його структурної перебудови і розв'язання "вузьких місць", і носять елементи вказівного характеру для учасників програм, регіональний бізнес-план покликаний стати інформаційним документом, як для управлінців, так і інвесторів, що виступає інструментом координації розміщення інвестицій і підприємницької діяльності в ІТКП. Якщо розробка бізнес-планів інвесторів в Україні знаходиться в зародковому стані, то доцільність формування регіональних бізнес-планів і їх використання в практиці регулювання інвестиційної діяльності та вирішення проблем просторового розвитку ІТКП не визначена навіть на рівні постановки проблеми.

Розробка проектів будівництва об'єктів в різних галузях сфери послуг в дореформений період здійснювалась спеціалізованими галузевими інститутами. Основною продукцією таких проектів була технічна документація. З трьох основних аспектів проекту - технічного, маркетингового, фінансового, основна увага зосереджувалась на першому. Основним документом з будь-якого проекту було техніко-економічне обґрунтування (ТЕО), в розробці якого домінували галузеві підходи. ТЕО використовувались в основному для обґрунтування виділення коштів державного бюджету. В сучасних умовах, коли суттєво розширюється склад інвесторів в ІТКП, як за статусом (державні і недержавні), так і джерелами фінансування, ТЕО в розробленій його формі є недостатнім, виникає потреба більш ефективного планування проектів з врахуванням стратегічної орієнтації на основі інтегрованого фінансового і економічного аналізу, запровадження методів і технології бізнес-планування, як на рівні інвесторів (фірм), так і на рівні регіональних органів управління.

Звідси надзвичайно актуальним для практики і теорії стає відпрацювання ме-

тодологічних і методичних аспектів бізнес-планування. Ознайомлення з вітчизняною та зарубіжною літературою [28.-С.121], дозволяє сформувати таку структуру бізнес-плану інвестора в ІТКП: коротка характеристика інвестиційного проекту, його мета, висновки про перспективність та найбільш доцільні форми; характеристика галузі сфери послуг, в якій реалізується проект; характеристика видів послуг, які надаватимуться; розміщення об'єкта; аналіз ринку; плановий обсяг і структура послуг, які надаватимуться; забезпеченість обсягу послуг основними факторами виробництва; стратегія маркетингу; управління реалізацією інвестиційного проекту; оцінка ризиків, форми їх страхування; фінансовий план; стратегія фінансування. Для забезпечення єдності в обґрунтуванні інвестиційних проектів така структура бізнес-плану рекомендується для всіх типів інвесторів, в тому числі держави в особі регіональних органів управління. Якщо інвестиційний проект виконується за рахунок змішаного фінансування (органів місцевої влади і фірм), то бізнес-план за запропонованою формою розробляється спільно.

Регіональний бізнес-план, як форма регулювання інвестиційної діяльності, будується, виходячи з припущення, що всі інвестори (державна, підприємства всіх форм власності, іноземні інвестори, громадяни) виступають як підприємці в ІТКП. Звідси через його розробку доцільно вирішувати таке коло питань: аналіз факторів розвитку підприємництва, в т.ч. державного в сфері послуг; оцінка сприйнятливості регіоном розвитку підприємництва в різних її галузях з метою визначення перспективності інвестування; обґрунтування стратегії розвитку підприємництва та інвестування на основі узгодження інтересів підприємницьких структур, населення і території, просторової стратегії, зокрема; вироблення концепції і вибір методики регулювання інвестиційної діяльності учасників інвестиційного процесу з метою реалізації просторової стратегії; залучення інвесторів до реалізації загальнонаціональних і регіональних програм в сфері ІТКП.

Визначене коло проблем, які вирішуються через регіональний бізнес-план, дозволяє представити його для суб'єктів інвестиційної діяльності та підприємців, як орієнтир доцільності або недоцільності інвестування в окремих галузях сфери послуг

на території регіону, для регіональних управлінських структур - як основу для вироблення концепції щодо стимулювання або стримування певних видів інвестиційної діяльності в окремих галузевих і територіальних секторах ІТКП. За своїм місцем в управлінні інвестиційним процесом в сфері послуг регіону, регіональний бізнес-план виступає як відправна точка для розробки бізнес-планів інвесторів, визначає напрями діяльності регіональних органів управління з координації та організації інвестиційного процесу, є джерелом достовірної інформації про ресурсно-організаційний потенціал регіону і можливості розвитку бізнесу в ІТКП.

Представлення бізнес-плану в якості концептуальної стратегічної основи управління інвестиційним процесом та окреслення кола проблем, які ним вирішуються, дозволяє визначити склад вихідної інформації та основні типові розрахунки в процесі його формування. До них слід віднести: бізнес-карти фактичного стану розвитку підприємництва в ІТКП, оцінку природних, людських, організаційних ресурсів, стану розвитку виробничої і соціальної інфраструктури, паспорти населених пунктів, регіональні стандарти рівнів обслуговування, прогноз потреби у створенні робочих місць в сфері послуг, прогноз потреби у розвитку інфраструктури сфери послуг, прогноз платіжної ємності регіонального (локального) ринку послуг, оцінка інвестиційної привабливості регіону і галузей сфери послуг, оцінка перспектив економічного зростання в регіоні, рівня можливої нестабільності економіки, перспектив рентабельності виробництва послуг, ступені монополізації ринку. Групування даної інформації дозволяє представити структуру регіонального бізнес-плану розвитку ІТКП як сукупність двох укрупнених блоків: інформаційно-аналітичного та блоку стратегії інвестиційної діяльності і розвитку підприємництва в ІТКП.¹

Інформаційно-аналітичний блок в свою чергу можна структурувати за розділами: загальні умови інвестиційної діяльності і розвитку підприємництва в ІТКП -

---

Примітка. ¹ Методика регіонального бізнес-плану апробована в Тернопільській обласній адміністрації та впроваджена в практиці роботи Золочівської районної адміністрації Львівської області.

сильні і слабкі сторони, характеристика галузей сфери послуг, в яких реалізуватимуться інвестиційні проекти; оцінка факторів розвитку підприємництва в сфері послуг регіону - природних, організаційних, людських; оцінка стану територіальної організації ІТКП; регіональні маркетингові дослідження локального ринку послуг; оцінка інвестиційної привабливості галузей сфери послуг; оцінка інвестиційної привабливості районів (населених пунктів) в складі регіонального (локального) ринку послуг; управлінський регіональний клімат для інвесторів.

В перелік блоку стратегії інвестиційної діяльності доцільно виключити такі розділи: тенденції розвитку локального ринку послуг; просторова стратегія і розміщення підприємств сфери послуг; стратегія регіонального маркетингу; оцінка масштабів державного підприємництва та державного інвестування в ІТКП; стратегія стимулювання та залучення недержавних, в тому числі іноземних інвестицій; стратегія управління реалізацією інвестиційних проектів в сфері ІТКП.

Перший розділ інформаційно-аналітичного блоку регіонального бізнес-плану повинен містити характеристику та оцінку основних законодавчих актів та постанов місцевих органів влади, що регулюють інвестиційну та підприємницьку діяльність в регіоні, пільги та обмеження, які запроваджені на території щодо неї. Основне завдання розділу - привернення уваги інвесторів до сфери послуг, як сфери вигідного інвестування в даному регіоні.

Функціональне навантаження розділу “Характеристика галузей сфери послуг, в яких реалізуватимуться інвестиційні проекти” - відображення середовища підприємницької діяльності в тій чи іншій галузі. В ньому повинна бути знайдена інформація про види послуг, які надаються, форми господарювання, задіяні у виробничому процесі з надання послуг, ступінь монополізації і конкуренції, обсяги інвестицій, здійснені в окремі галузі сфери послуг, розподіл підприємницької діяльності за формами власності. Як для підприємців так, і для регіональних органів управління корисною була б розробка практичних бізнес-карт підприємницької діяльності в сфері послуг регіону. Дослідження, проведені в регіонах Галичини, дозволили скласти такі бізнес-карти для Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей (додаток С

табл.С1-С.3).

Інвестиційна діяльність в сфері послуг досягає більшої економічної і соціальної ефективності в тих регіонах, де для цього більше сприятливих умов. Тому в якості самостійного розділу доцільно розробляти інформаційний розділ про фактори розвитку підприємницької діяльності в регіоні, на основі якого визначається його інвестиційна привабливість. Інформацію, необхідну для врахування сприяючих і стримуючих сил розвитку підприємницької діяльності, доцільно згрупувати в три основні блоки: людські ресурси, фізичні ресурси, організаційні ресурси (додаток Т). Її джерелом можуть бути дані регіональних управлінь статистики, документація управлінь та відділів виконавчої влади, довідки, матеріали спеціальних обстежень, контактні зв'язки. Запровадження регіонального бізнес-плану як постійної форми координації інвестиційного процесу в ІТКП, вимагає формування комп'ютерної бази даних для цих цілей.

Для вирішення проблем просторового розвитку особливе значення має розділ “Аналіз територіальної організації мережі”, в якому доцільно здійснити її аналіз за показниками: індексів рівня обслуговування, рівня територіальної доступності об'єктів, ступеня охоплення об'єктами сфери послуг сільських населених пунктів, щільності мережі, ступені комплексності набору об'єктів сфери послуг в таксономічних одиницях різного рангу і їх відповідності регіональним стандартам (додаток Д табл. Д.3.1-Д.6.3). Аналітична частина даного розділу по можливості повинна бути доповнена відповідними картографіями та картосхемами.

Важливе значення для реалізації просторової стратегії розвитку і вибору управлінських рішень має оцінка інвестиційної привабливості регіону для інвестицій в ІТКП. При її визначенні до уваги слід прийняти уже відпрацьовані в теорії концептуальні підходи [17.-С.75] та специфічні, сприяючі інвестиціям в сферу послуг, фактори. До останніх слід віднести: рівень попиту населення на послуги, наявність в регіоні ресурсів для розвитку підприємництва, рівень розвитку ринкових відносин та підтримки підприємництва в регіоні. Визначені фактори складають перелік основних синтетичних показників K_1 , K_2 , K_3 , кількісна оцінка яких дозволяє розрахувати інтег-

ральний показник (I_p) оцінки привабливості регіону для інвестицій в сферу послуг. Кожен із синтетичних показників (K_i) синтезує в собі ряд факторів нижчого порядку, які визначаються як аналітичні. Так зокрема синтетичний показник K_1 , може бути конкретизований такими аналітичними показниками, як грошові доходи населення (U_1), обсяг послуг, реалізованих на душу населення регіону (U_2), щільність населення (U_3), питома вага міського населення (U_4), високий рівень кореляційного впливу яких на рівень споживання послуг доведений нами в 2.3.

До аналітичних показників, які синтезуються в синтезованому показнику K_2 слід включити: густоту автомобільних доріг (U_5), наявність природо-рекреаційних ресурсів (U_6), наявність сконструйованого оточення (будівель, об'єктів незавершеного будівництва, елементів виробничої інфраструктури), наявність інфраструктури інвестиційного комплексу (U_7), наявність побутової інфраструктури (U_8), наявність ринкової інфраструктури (U_9). Рівень розвитку ринкових відносин і підтримки підприємництва в регіоні, як синтетичний показник (K_3), синтезує в собі такі аналітичні показники: питома вага підприємств недержавних форм власності в загальній кількості підприємств (U_{10}), рівень розвитку підприємництва - кількість малих і середніх підприємств на 1000 чол. населення (U_{11}), рівень розвитку ринку капіталів - питома вага недержавних інвестицій в сумарному обсязі інвестицій в ІТКП (U_{12}), обсяги субсидій з місцевого бюджету на підтримку підприємництва (U_{13}), пільги, які надаються підприємницьким структурам та інвесторам в сфері ІТКП (U_{14}).

Синтетичні показники (K_i) по окремих районах (населених пунктах) визначаються на основі сум рангових значень (U_i) аналітичних показників, що входять до їх складу:

$$(4.29) \quad K_i = \sum_{i=1}^n U_i,$$

де n - число аналітичних показників в складі (K_i).

На основі кількісної оцінки синтетичних показників інтегральний показник (I_p) оцінки привабливості регіону для інвестицій в сферу послуг визначається як добуток рангового значення кожного синтетичного показника (K_i) на його значимість (Q_{ik}) (у

%), яку, як і рангові значення аналітичних показників, можна встановити на основі експертних оцінок

$$(4.30) \quad I_p = \sum_{i=1}^m K_i Q_{ik},$$

де m - кількість синтетичних показників (K_i).

Оцінка інтегральної привабливості регіону найбільш прийнятна і необхідна для послуг, орієнтованих на ресурси і служить інформаційною основою спрямування інвесторів в певні регіони. Використання запропонованої методики дозволило нам оцінити інвестиційну привабливість адміністративних районів Тернопільської області для інвестицій та підприємництва в рекреаційних послугах (додаток У).

Разом з тим аналіз регіональних та локальних ринків послуг свідчить, що за своєю ефективністю різні види послуг суттєво відрізняються навіть у високо привабливих для інвестицій регіонах. Цей факт вимагає оцінки інвестиційної привабливості галузей. Остання визначальне значення має для послуг повсюдного характеру, оскільки формуючи інформацію для інвесторів про інвестиційний клімат в окремих видах обслуговування, для регіональних органів управління вказує, куди ініціативний бізнес та інвестиції підуть, а де потрібна їх підтримка.

В оцінці привабливості галузей і видів діяльності сфери послуг для інвесторів можна виділити два підходи: виходячи з показників ефективності; виходячи з інтегральних показників оцінки привабливості. В основі першого підходу лежить орієнтація на показники середньогалузевої (середньовидової) ефективності (рентабельність, прибутковість активів і т.д.). Так аналіз, проведений в регіонах Галичини за показником рентабельності побутових послуг (табл.4.6), показав, що за цим критерієм найбільш привабливим для інвесторів в досліджуваних регіонах є індивідуальне пошиття взуття, послуги прокатних пунктів, послуги пралень, найнижчу інвестиційну привабливість мають послуги лазень, фотографій, ремонт швейних, хутрових і трикотажних виробів, тобто соціально-значимі послуги, інвестування в які повинно мати максимум підтримки від регіональних органів управління.

Таблиця 4.6. Розподіл видів побутового обслуговування населення за рівнем ін-

вестиційної привабливості на основі показників середньообласної рентабельності¹

№ п/п	Види послуг	Області						Місце в шкалі приваб. в середньому для 3-ох областей
		Івано-Франківська		Львівська		Тернопільська		
		рентаб. реалізованих послуг	місце в шкалі привабливості	рентаб. реалізованих послуг	місце в шкалі привабливості	рентаб. реалізованих послуг	місце в шкалі привабливості	
1	Ремонт взуття	5,3	13	27,5	6	-5,2	21	16
2	Індивідуальне пошиття взуття	103,2	1	63,3	1	39,0	4	1
3	Ремонт швейних, хутрових, трикотажних виробів, головних уборів	25,2	22	9,0	16	-28,7	22	20
4	Індивідуальне пошиття швейних, хутрових виробів та головних уборів	-1,0	17	13,0	12	8,6	13	12
5	Індивідуальне пошиття та в'язання трикотажних виробів	7,7	12	11,6	13	14,2	10	17
6	Ремонт телерадіо-апаратури	23,8	3	-3,8	21	79,6	1	7
7	Ремонт холодильників, пылесосів, натирачів підлоги, пральних та швейних машин	2,8	15	1,4	19	5,5	15	18
8	Ремонт інших побутових машин та приладів	10,4	11	15,8	10	23,9	6	13
9	Ремонт та виготовлення металовиробів	2,0	16	15,0	11	21,3	9	15
10	Ремонт і технічне обслуговування транспортних засобів	-20,1	19	29,9	4	48,2	2	8
11	Ремонт меблів	21,5	5	9,8	14	41,3	3	5
12	Виготовлення меблів	10,8	10	35,3	3	35,9	5	4
13	Хімічна чистка та фарбування одягу	10,8	9	22,7	9	9,7	12	14
14	Послуги пралень	14,7	8	23,5	7	22,4	8	3
15	Ремонт та будівництво житла	-22,4	21	8,8	17	1,3	18	21
16	Послуги фотографій	39,4	2	9,2	15	13,3	11	6
17	Послуги лазень	-16,9	18	-52,1	22	-0,2	20	22
18	Послуги перукарень	2,8	14	8,4	18	3,3	16	19
19	Послуги прокатних пунктів	21,4	4	28,1	5	23,4	7	2
20	Транспортні послуги	-21,6	20	52,4	2	0,1	19	11
21	Ритуальні послуги	19,4	6	0,4	20	5,6	14	9
22	Інші послуги	15,2	7	23,3	8	1,9	17	10

Розрахунок інтегральних показників оцінки привабливості галузей, як і розрахунок інтегральних показників привабливості регіону, може здійснюватись на основі синтетичних показників привабливості галузей, до яких доцільно віднести: рівень прибутковості діяльності галузі (підгалузі) (P_1), рівень перспективності галузі (підгалузі) (P_2), рівень інвестиційного ризику, характерного для галузі (підгалузі) (P_3). Кожен з трьох агрегованих показників оцінюється на основі аналітичних показників,

Примітка. ¹Розраховано за даними Міністерства статистики України [297].

які в ньому синтезуються. Для рівня прибутковості діяльності галузі (P_1) це можуть бути: рівень прибутковості всіх використовуваних активів (q'_1), розрахований як відношення суми балансового прибутку до суми всіх використовуваних активів; рівень прибутковості власних активів (q'_2), розрахований, як відношення суми балансового прибутку до суми власних активів; рівень прибутковості реалізації послуг (q'_3), розрахований як відношення суми прибутку від реалізації послуг до його обсягу; рівень прибутковості затрат (q'_4), розрахований, як відношення суми прибутку від реалізації послуг до суми поточних затрат.

При розрахунку синтетичного показника (P_2) - рівня перспективності розвитку галузі можна використати такі аналітичні показники: значимість галузі в економіці ІТКП (q'_5), що визначається часткою послуг галузі в загальному обсязі реалізації послуг населенню регіону; значимість галузі в економіці РГС (q'_6), що визначається часткою доданої вартості, створюваної в галузі сфери послуг, в загальному обсязі створюваного РГС валового внутрішнього продукту; стійкість галузі до економічного спаду (q'_7), що оцінюється як співвідношення динаміки обсягу реалізації послуг даної галузевої групи до динаміки обсягу реалізації платних послуг населенню регіону, або як співвідношення обсягу реалізації послуг даної галузі до динаміки обсягу валового внутрішнього продукту; соціальна значимість галузі для регіону (q'_8), розрахована на основі показника частки зайнятих в галузі в загальній чисельності зайнятих в регіоні; забезпеченість перспектив зростання власними фінансовими ресурсами (q'_9), розрахована як питома вага капітальних вкладень за рахунок власних коштів галузі; знаходження галузі в певній стадії життєвого циклу (“народження”, “зростання”, “розширення”, “зрілості”, “спаду”) (q'_{10}), яке визначається на основі аналізу структури споживання послуг населенням і щорічних приростів (спадів) обсягів реалізації послуг в досліджуваних регіонах в останні 3 - 5 років; ступінь державної та регіональної підтримки розвитку галузі (q'_{11}), що визначається за показниками обсягу державних капітальних вкладень в галузь, обсягів державного кредитування, податкових пільг.

В оцінці рівня інвестиційного ризику, характерного для галузі, доцільно враху-

вати: рівень розвитку конкуренції (q'_{12}), розрахований як показник кількості фірм, які функціонують в даній галузі; рівень інфляційної стійкості послуг даної галузі (q'_{13}) як співвідношення динаміки індексу цін на даний вид послуг до динаміки індексу цін на платні послуги в цілому в даному регіоні; рівень соціальної напруженості в галузі (q'_{14}), визначений на основі співставлення середнього рівня заробітної плати працівників галузі з реальним рівнем прожиткового мінімуму в даному регіоні. Розрахунок синтетичних показників привабливості (P_i) галузей сфери послуг визначається як сума рангових значень (q'_i) аналітичних показників, що входять до їх складу:

$$(4.31) \quad P_i = \sum_{i=1}^n q'_i,$$

де n - число аналітичних показників, агрегованих в P_i .

Інтегральний показник (I_u) оцінки привабливості галузі сфери послуг в даному регіоні розраховується на основі сумування добутків рангового значення кожного синтетичного показника (P_i) на його значимість (G), визначену експертами у відсотках:

$$(4.32) \quad I_u = \sum_{i=1}^m P_i \cdot G_i,$$

де m - число синтетичних показників, агрегованих в інтегральному показнику інвестиційної привабливості галузі сфери послуг в даному регіоні.

Якщо оцінка привабливості галузей і регіонів визначає потенційні умови інвестування з боку зовнішнього середовища регіону, або пропозиції (галузі), то регіональні маркетингові дослідження ринку дозволяють більш повно вивчити локалізований на території попит, зорієнтувати на особливості його формування в різних сегментах регіонального чи локального ринку, оцінити готовність території і населення, що тут проживає, сприйняти тип підприємництва, який розвиватиметься в результаті інвестиційних дій. Це зумовлює розробку розділу “Регіональні маркетингові дослідження локального ринку послуг” (локальний маркетинг). Регіональні маркетингові дослідження, синтезуючи інтереси отримання інформації територією (при плануванні стратегії економічного розвитку) та інвесторами (при визначенні доцільності роз-

ширення економічної діяльності, наприклад, розвитку туризму в цій місцевості), виконують функцію маркетингу для економічного розвитку. Мета таких досліджень - здобути підтримку щодо започаткування або розширення певних видів підприємницької діяльності з боку населення, зацікавленого в розширенні робочих місць і споживанні послуг, дати інформацію регіональним органам управління та інвесторам для вибору одного із альтернативних варіантів рішень. Програма таких маркетингових досліджень має включати: пізнання місцевого ринку, встановлення на основі аналізу сильних і слабких сторін території, пріоритетів розвитку, сегментацію регіонального чи локального ринку послуг у відповідності з специфічними потребами окремих груп споживачів, його секторальну географічну характеристику, включаючи географічні моделі концентрації бізнесів. В принципі маркетингові дослідження регіонального (локального) ринку послуг для цілей економічного розвитку повинні пронизувати всю структуру регіонального бізнес-плану.

Завершальним в інформаційно-аналітичному блоці є розділ “Управлінський регіональний клімат для інвесторів”, покликаний дати інформацію про управлінські послуги та засоби регулюючо-сприяючої дії регіональних органів управління на підтримку інвестиційної та підприємницької діяльності в ІТКП регіону. За змістом цю інформацію доцільно згрупувати в два блоки: інформація про установи і організації, що сприяють інвестиційно-підприємницькій діяльності або регулюють її, та інформацію про умови, які створює місцева влада для неї. До останніх слід віднести: сприяння у встановленні контактів з фінансовими інституціями, з бізнес-партнерами, надання інформації про розвиток локального ринку послуг, захист інвесторів на території відповідної локальної зони, сприяння в отриманні виробничих та невиробничих приміщень, створення регіональних фондів заохочення за вклад в локальний розвиток, допомога фірмам в інтеграції інвестицій для реалізації спільних проектів, пільги по кредитах та податках тощо.

Блок стратегії інвестиційної діяльності регіонального бізнес-плану виражає активну позицію регіональних органів управління у формуванні інвестиційної політики в ІТКП і вирішенні проблем просторового розвитку в майбутньому часовому періоді.

Це визначає зміст його основних розділів. Так, зокрема розділ “Тенденції розвитку локального ринку послуг” слід зорієнтувати на прогноз попиту і пропозиції, цін, конкуренції, змін співвідношень між ними, прогноз ємності локального ринку, його активності, виявлення і прогноз факторів, що впливають на його кон’юнктуру і, як результат, прогноз ділової активності в окремих його географічних і секторіальних частинах. Ключовою проблемою даного розділу є виявлення на основі здійснених прогнозів змін в регіональному середовищі та прогноз поведінки інвесторів в умовах нейтральності регіональних структур управління щодо тенденцій просторового розвитку ІТКП.

“Просторова стратегія та планування розміщення інвестиційних проектів” залишаються визначальними для регіонального бізнес-планування. Через цей розділ здійснюється внесення елементів стратегічного планування в планування розміщення виробництва послуг (підприємництва та інвестицій). Досвід просторового планування в США та країнах Західної Європи показує, що елементи стратегічного планування задіяні в ньому через здійснення стратегічного передбачення, виникнення в майбутнє, переборення невизначеності в локальному розвитку, розміщення процесів просторового розвитку в часі та вироблення управлінських дій на реалізацію інтервентської стратегії щодо пожвавлення економічного розвитку в окремих зонах (населених пунктах), та оптимізації територіальної організації виробництва. Просторова стратегія - це система концептуальних положень про найбільш ефективні напрями розвитку продуктивних сил, задіяних в ІТКП і, зокрема, найбільш ефективний варіант розвитку складових ІТКП, його територіальної організації та збалансованості розвитку в складі РГС. Просторова стратегія визначає позицію регіональних органів управління щодо вирішення таких завдань:

- поетапне досягнення регіональних стандартів обслуговування, формування в регіонах центрів обслуговування та комплексів об’єктів обслуговування для кожного типу населених пунктів, просторова компоновка об’єктів сфери обслуговування як елементів певного системного об’єкта, формування міжпоселенських систем обслуговування, які охоплюють міські і сільські населені пункти;

- визначення шляхів вирішення проблеми поєднання принципів соціальної справедливості та економічної доцільності, забезпечення прибутковості підприємств в процесі їх розміщення (через вибір форм обслуговування - екстравертна, інтравертна, стаціонарна; суміщення надання видів послуг на спільній матеріальній і організаційній основі, розвиток комбінування та кооперування; створення пільгових режимів інвестування та підприємництва в депресивно вражених територіях тощо); вибір варіантів щодо реалізації принципів територіальної організації ІТКП;

- визначення змісту інтавертної стратегії щодо різного типу територій і станів локального ринку послуг (вражених кризою, в стані зрівноваженого розвитку, в положенні на інтенсивний розвиток) через політику впливу на інвесторів та через розробку і здійснення адекватної бюджетної стратегії в сфері міжбюджетних відносин на державному, регіональному і локальному рівні. При виборі орієнтовної для координації інвестиційної діяльності моделі територіальної організації і розміщення мережі слід враховувати: типи населених пунктів, радіус обслуговування в залежності від виду послуг, щоденний, періодичний чи епізодичний вид обслуговування, вигоди і збитки, пов'язані з розміщенням, для рекреаційних послуг - природні і ландшафтні умови, наявність вільних людських ресурсів. З метою врахування процесу економічної доцільності важливо розрахувати сумарну економію, яку можна отримати в різних варіантах просторового вирішення проблеми (просторового зближення чи просторового розосередження об'єктів). Для цього необхідно прорахувати доходи і витрати, пов'язані з формуванням і функціонуванням територіального комплексу послуг а) у варіанті просторового зближення, наприклад, концентрації у вигляді культурно-побутових центрів; б) у варіанті просторового розосередження за видами діяльності. Різниця між сумарними доходами ($\sum D_i$) і сумарними витратами:

$$(4.33) \quad \sum_{i=1}^n D_i - \sum_{j=1}^m W_j \rightarrow \max,$$

де W_j - види витрат, до яких в обов'язковому порядку відносяться інвестиції в будови і споруди, на під'їзні шляхи, на комунікації, визначає вибір моделі розміщення. Інформація про доходи, очікувані від підприємницької діяльності може бути

отримана з пропонованих інвестиційних проектів або бізнес-планів інвесторів.

При виборі моделі розміщення об'єктів ресурсорієнтованих галузей сфери послуг, для яких обмежуючим фактором є не тільки капітал, але й природо-рекреаційні та людські ресурси, може бути використаний метод лінійного програмування.

Для практичної реалізації просторової стратегії і вироблення управлінських рішень важливо виробити шкалу критеріїв, яка б синтезувала цілі стратегії з фактичним станом регіонального чи локального ринку послуг та реальними умовами інвестиційно-підприємницької діяльності. Така шкала може бути сформована на основі відпрацьованої для регіону системи регіональних стандартів, регіональних маркетингових досліджень та розрахунків інвестиційної привабливості регіону та галузей сфери послуг (табл.4.7).

Таблиця 4.7.Шкала критеріїв для вибору управлінських рішень щодо реалізації стратегії просторового розвитку ІТКП.

Населені пункти	Регіональний стандарт	Фактичний стан мережі об'єктів	Інвестиційна привабливість регіону	Інвестиційна привабливість галузі
районні центри $i = 1 \dots n$ міста $j = 1 \dots m$ селища міського типу $S = 1 \dots k$ села з числом жителів 1000 і більше чоловік $P = 1 \dots Z$ села з числом жителів 500-999 чол. $t = 1 \dots T$ та інші	R_{sj}	F_{sj}	I_p	I_u

Вона дозволяє: оцінити ступінь невирішеності проблем для кожного населеного пункту; визначити населені пункти і види об'єктів, які мають найбільш позитивні характеристики для активної інвестиційної діяльності незалежних інвесторів та розвитку підприємництва; визначити населені пункти, де підприємництво та інвестиційна діяльність визначаються та прогнозуються як недостатньо активні і вимагають стимулюючих дій щодо інвестиційної діяльності з боку владних структур місцевого рівня; визначити населені пункти, депресивно вражені території з надзвичайно низькою інвестиційною активністю в ІТКП (або її відсутністю), які вимагають державних

інвестиційних ін'єкцій, субсидій з вищестоящих бюджетів, цільового бюджетного фінансування, включаючи реалізацію спеціальних програм.

Принципова відмінність пропонованих підходів від використовуваних в дореформений період у вітчизняній практиці, полягає у врахуванні ініціативності інвестиційної діяльності та розвитку підприємництва в ІТКП, орієнтованого на інвестиційну привабливість регіонів та галузей.

Формуючи модель просторового розвитку, важливо здійснити прогноз поведінки інвесторів та підприємців за умов реалізації політики інтервенції з метою поживлення локального розвитку сфери послуг в окремих районах і населених пунктах, конструювання територіальної системи обслуговування, підйому депресивно вражених територій тощо. При цьому доцільно сформувані прогнози бізнес-карти як орієнтири майбутньої географічної концентрації бізнесів.

Мета стратегічного планування економічного розвитку ІТКП полягає не тільки у визначенні просторової стратегії, але й задіянні ринкових сил та органів державного управління, усієї територіальної спільноти в її реалізації. Це вимагає формування стратегії локального маркетингу, визначення масштабів державного інвестування та підприємництва і виділення їх в якості самостійних розділів регіонального бізнес-плану.

В стратегії локального маркетингу реалізується функція його впливу на подальший розвиток локального ринку послуг і ділову активність інвесторів-підприємців. Дослідження діяльності регіональних органів управління в регіонах Галичини свідчать, що на сьогодні в реалізації цих функцій вони займають недостатньо активну позицію. Для вирішення проблем інвестування в цілях реалізації просторової стратегії слід передбачити: створення іміджу регіону і галузей ІТКП для забезпечення інвестиційної привабливості через організацію виставок, обмінів пропозиціями, організацію реклами, проведення заходів, які породжують інвестиції (інвестиційні місії в регіони, інформаційні семінари); передача маркетингових повідомлень, в тому числі фактичних і прогнозованих моделей концентрації бізнесів (бізнес-карт) інвесторам; здійснення обширної реклами цілей просторового розвитку та інвестиційної діяльно-

сті через радіо, телебачення, електронні засоби інформації; занесення інформації про плани інвестування в банки даних, інформаційні мережі для використання їх широким колом інвесторів, підприємців та споживачів послуг; організація публікацій про інвестиційні проекти, переваги бізнесу в регіонах і окремих видах обслуговування, видання цільових буклетів і ділових довідників; проведення заходів з надання інвестиційних послуг.

В основу концептуальних підходів щодо масштабів державних інвестицій в ІТКП повинні бути покладені такі реалії: збереження державного бюджетного сектору в ІТКП; поєднання в інвестиціях у виробничу діяльність в сфері послуг інвестицій у вигляді капітальних вкладень і придбання об'єктів приватизації; традиції у механізмах капітальних вкладень в сфері послуг; невідповідність необхідних сумарних капітальних вкладень, обумовлених потребами розширення мережі для їх відповідності регіональним стандартам, величині можливих сумарних капітальних вкладень, які спрямовуються незалежними інвесторами, особливо в недостатньо інвестиційно привабливих регіонах та галузях; обмежені можливості бюджетів. Звідси, вихідною точкою у визначенні масштабів державних інвестицій має бути попереднє дослідження інвестиційних ресурсів в сферу послуг. До них включаються всі види грошових та інших активів, які залучаються для здійснення вкладень в об'єкти інвестування. Для реалізації просторової стратегії в ІТКП необхідно: спрогнозувати потребу в обсягах інвестиційних ресурсів, необхідних для поетапного досягнення регіональних стандартів обслуговування, і зокрема, на забезпечення потреб в об'єктах обслуговування [186.-С.189-190], вивчити можливості формування інвестиційних ресурсів за рахунок різних джерел, в тому числі за рахунок державного і місцевого бюджету, визначити методи фінансування окремих інвестиційних програм і проектів, оптимізувати структуру джерел фінансування.

Необхідний обсяг фінансових ресурсів для реального інвестування в ІТКП можна розрахувати на основі необхідних для досягнення регіональних стандартів приростів потужностей об'єктів сфери послуг в розрізі основних типів об'єктів (ΔM_i) та показників питомих капітальних вкладень на одиницю приросту потужності (K_p):

$$(4.34) \quad K_{W\Delta M_i} = \Delta M_i \cdot K_p + I_z,$$

де I_z - інші затрати, пов'язані з будівництвом, розширенням мережі об'єктів в ІТКП. До уваги слід прийняти, що в загальну суму інвестиційних ресурсів на створення інфраструктури ІТКП повинні бути включені вкладення в оборотні активи нових підприємств.

Такий підхід дозволяє пов'язати прогнози розрахунки інфраструктурної ємності локального ринку послуг (4.2), орієнтованої на досягнення регіональних нормативів, з орієнтовними обсягами необхідних інвестиційних ресурсів і пошуком варіантів їх забезпечення. Необхідні обсяги державних інвестицій (K_{wd}) можуть бути визначені як різниця між обсягом необхідних інвестиційних ресурсів (K_w) та прогнозованим обсягом інвестиційних ресурсів незалежних інвесторів (K_{wn}). Остаточне визначення обсягу бюджетного фінансування інвестицій в ІТКП здійснюється поширеним в зарубіжній практиці методом оцінки інвестиційних рішень в рамках системи "планування - проектування - бюджет" [339.-С.141]. Оскільки в сфері ІТКП може реалізуватись ряд державних проектів, то регіональні органи управління повинні підібрати їх ефективний портфель. При цьому до уваги можуть бути прийняті проекти, які мають позитивну чисту дисконтну вартість (ЧДВ). Оскільки проекти державних капіталовкладень, як правило призводять до збільшення бюджетних видатків, існують макроекономічні обмеження та обмеження в наявних ресурсах, то число державних проектів, які мають позитивну ЧДВ теж обмежується. В основу відбору доцільно покласти критерій максимізації сумарної (ЧДВ). Це дозволить реалізувати державні (муніципальні) проекти, ефективність капіталовкладень яких найвища.

Конкретні управлінські рішення щодо залучення та стимулювання інвестицій недержавних інвесторів для реалізації стратегії просторового розвитку ІТКП, містить розділ "Стратегія стимулювання та залучення недержавних, в т.ч. іноземних інвестицій". За діючим в Україні законодавством цілі, напрямки види і обсяги інвестицій інвестор визначає самостійно. Разом з тим передбачено, що в цілях реалізації економічної, соціальної, екологічної політики держава застосовує механізми регулювання умов інвестиційної діяльності, і, зокрема, систему податків з диференціацією

суб'єктів і об'єктів оподаткування, податкових ставок і пільг, проведення кредитної та інвестиційної політики через режим прискореної амортизації основних фондів, надання фінансової допомоги у вигляді дотацій, субсидій, субвенцій, бюджетних позик на розвиток окремих регіонів, галузей, виробництв, державних норм і стандартів, визначення умов користування землею, водою та іншими природними ресурсами, політики ціноутворення, проведення експертизи інвестиційних проектів та інших заходів [83].

Цілий ряд перерахованих інструментів може бути використаний для реалізації просторової стратегії розвитку ІТКП в процесі координації інвестиційної діяльності на регіональному рівні. Остання відноситься до системи практичних дій регіональних органів у вирішенні проблем реалізації просторової стратегії та управління інвестиціями в ІТКП за умов динамічних процесів в ринку послуг, ринку капіталів, ринку будівельних робіт. В умовах перехідної економіки за її допомогою забезпечується перехід від прямого планування розміщення об'єктів сфери послуг, до механізму сприяння розміщенню інвестиційних проектів в бажаних місцях. За умов багатоканальності фінансування і гострої суперечності між соціальними інтересами населення, як споживача, та економічними інтересами інвесторів-підприємців, координація інвестиційної діяльності покликана забезпечити вирішення двох глобальних завдань: визначення доцільності її концентрації в тій чи іншій галузі ІТКП в конкретному регіоні або населеному пункті; координацію, об'єднання, залучення різних джерел інвестування.

Вирішення першої проблеми пов'язується з розрахунком оптимальної потреби в інфраструктурі об'єктів в ІТКП. Їх нестача по відношенню до попиту викликає, як правило, очікування обслуговування, а надлишок - простої суб'єктів підприємницької діяльності. У першому і в другому випадку виникають економічні втрати. Простої суб'єктів обслуговування викликають втрату обсягу послуг, які б вони могли надати, виходячи з своїх виробничих потужностей, матеріальних і трудових ресурсів, відповідно, простої устаткування, в кінцевому рахунку - зниження рентабельності і банкрутство підприємств. Нестача суб'єктів ринку викликає суттєві втрати у спожи-

вача, зокрема населення від очікування (черги, втрати часу на доїзд до об'єкта обслуговування), збільшення показника територіальної доступності послуг і можливості досягнення регіональних стандартів обслуговування, особливо в сільській місцевості.

Якщо прийняти число виробників послуг як число каналів обслуговування, а число споживачів послуг, як число вимог в обслуговуванні, та задачу визначення оптимальної потреби в об'єктах сфери послуг можна представити як одну із задач теорії масового обслуговування[329.-С.59-60]. Постановка задачі полягає у виборі оптимального економічного рішення для системи в цілому. За критерій оптимальності приймаються мінімальні сумарні втрати системи. Для визначення втрат від очікування обслуговування (населення) і втрат від простою каналів обслуговування (виробників послуг) позначимо відповідні показники економічних втрат в одиницю часу c_1 і c_2 . Тоді, якщо середнє число вимог на обслуговування рівняється $\bar{v}$, середнє число суб'єктів ринку (каналів обслуговування) дорівнює $\bar{s}$, сумарні втрати в одиницю часу складуть величину:

$$(4.35) \quad C = c_1 \bar{v} + c_2 \bar{s}$$

Аналіз виразу (4.35) дозволяє виявити умови, при яких величина приймає мінімальне значення. Сумарні втрати можна зменшити, змінюючи число каналів або інтенсивність навантаження, через організаційні заходи (наприклад, організацію виїзного обслуговування) тощо. Оскільки в практиці крім прямих втрат, слід врахувати затрати, пов'язані з роботою каналу обслуговування (наприклад, поточні експлуатаційні), то ввівши їх величину (c_3s) у формулу, маємо:

$$(4.36) \quad C = c_1 \bar{v} + c_2 \bar{s} + c_3 s$$

Реалізуючи цілі просторової рівнодоступності послуг для різних територіальних груп населення, місцеві органи влади можуть вибрати модель, при якій втрати населення звести до мінімуму, можливого при умові, що простої каналу не будуть перевищувати деяку фіксовану величину. При цьому для інвесторів підприємців доцільно створити пільгові умови оподаткування, запровадити податкові канікули тощо. Керуючись обраною моделлю, регіональні органи управління здійснюють відбір

і оцінку інвестиційних проектів, оцінку економічної і соціальної ефективності, зокрема, пропонують (підтримують, або затверджують) місце їх розміщення, розробляють стимулюючі або обмежуючі заходи. При виконанні цих функцій враховуються стратегічні цілі - зміна галузевої чи регіональної спрямованості інвестиційних проектів, зміна технологічної або відтворюючої структури капітальних вкладень, відповідність пріоритетним напрямкам інвестування в ІТКП.

Відбір та експертиза інвестиційних проектів як координаційна функція регіональних органів управління, передбачає розгляд і оцінку бізнес-планів окремих інвестиційних проектів первинний відбір інвестиційних проектів для більш поглибленого вивчення, експертизу відібраних проектів за критерієм економічної та соціальної ефективності в регіоні. При оцінці бізнес-плану місцевими органами влади слід розглянути його стратегічні цілі, ступінь відпрацьованості проекту, наявність типової документації і кошторису затрат з експертизою незалежного аудитора. В поданій документації має бути розрахована сума інвестиційних ресурсів, період здійснення інвестицій до початку експлуатації, термін окупності інвестицій.

Критеріальним показником у відборі реальних інвестиційних проектів на основі результатів їх експертизи міг би стати синтетичний показник рангових значень показників їх ефективності, в якості яких можна використовувати прийняті в зарубіжній практиці показники - індекс доходності проекту (I_d), чистий приведений доход (D_y), термін окупності (T_o), та показники ефективності для регіону - приріст виробництва послуг на 1 грн. інвестицій (E_{pi}), приріст робочих місць за проектом (ΔR_M) (табл. 4.8).

Таблиця 4.8. Шкала показників для регіональної експертизи інвестиційних проектів.

Номер проекту	D_y		I_d		T_o		E_{pi}		ΔR_M	
	Кількісна оцінка	Ранг	Кількісна оцінка	Ранг	Кількісна оцінка	Ранг	Кількісна оцінка	Ранг	Кількісна оцінка	Ранг
Проект №1	D_{y1}	Re_1	I_{d1}	Re_1	T_{o1}	Re_1	E_{pi1}	Re_1	ΔR_{M1}	Re_1
Проект №2	D_{y2}	Re_2	I_{d2}	Re_2	T_{o2}	Re_2	E_{pi2}	Re_2	ΔR_{M2}	Re_2
Проект №3	D_{y3}	Re_3	I_{d3}	Re_3	T_{o3}	Re_3	E_{pi3}	Re_3	ΔR_{M3}	Re_3

Пропонована шкала дозволяє вибрати пріоритетні з них за критерієм:

$$(4.37) \quad Y_j = \sum_{e=1}^s Re \rightarrow \min,$$

де Y_j - синтетичний показник j -го проекту, $j=1 \dots \bar{m}$, Re - рангові значення показників ефективності проектів.

Мотиваційною основою реалізації другого завдання координації діяльності інвесторів в ІТКП є виявлення можливостей і мобілізації інвестиційних ресурсів з метою активізації його розвитку в тих чи інших регіонах (територіально-адміністративних одиницях). В сучасних умовах в якості основних джерел можуть бути використані: кошти підприємств, що надають платні послуги населенню (амортизаційні відрахування, частина чистого продукту, що спрямовується на розвиток виробництва, іммобілізований в інвестиційну частину надлишок оборотних активів, кошти держави, інвестована через продаж частка основних фондів); кошти бюджету (кошти у вигляді прямого фінансування з місцевого і державного бюджету, субсидії з місцевого або вищестоящого бюджету); кошти іноземних інвесторів, позичкові кошти (довгострокові кредити банків, цільові державні кредити на цільові програми, або розвиток окремих видів обслуговування, податковий інвестиційний кредит через запровадження податкових канікул). В умовах недостатньої інвестиційної активності банків як форму довгострокового кредиту для малих підприємств доцільно використовувати інвестиційний лізинг, що надається в натуральній формі у вигляді основних фондів і погашається поступово. В якості позичкових коштів перспективи в інвестуванні ІТКП має інвестиційний селенг, як форма передачі майна за певну плату.

Для забезпечення потреб ІТКП в інвестиціях доцільно переглянути механізм бюджетного фінансування інвестиційного процесу і не тільки через запровадження програмно-цільових підходів (див. 4.2), але й через залучення державних ресурсів у фінансовий ринок, зокрема через державні цінні папери, орієнтовані на певні програми, державні кредити і змішане фінансування.

Для збільшення частки кредитів в структурі джерел інвестування ІТКП доцільно використовувати пільгові ставки оподаткування інвестиційних активів, створювати особливий режим функціонування банків, які найбільше пристосовані до іннова-

ційної діяльності, використовувати місцеві замовлення на участь вибраних банків в інвестиційних програмах, сприяти об'єднанню коштів підприємств-інвесторів та банків в реалізації спільних інвестиційних проектів. Більш сприятливі умови в інвестуванні в ІТКП повинні бути створені в процесі приватизації. Для цього доцільно передбачити продаж пакетів акцій об'єктів приватизації сфери послуг під інвестиційні зобов'язання інвесторів, передбачити безкоштовну передачу (або за низькими цінами) об'єктів незавершеного будівництва в сфері послуг під залучення інвестицій. З метою стимулювання активізації інвестиційної діяльності в окремих галузях і регіональних секторах ІТКП поряд з передбаченими законодавством важелями доцільно запровадити страхування інвестицій, яке б фінансувалось за рахунок спеціального бюджетного фонду страхових гарантій надання кредитів, уповноважених банками за пільговими ставками із спеціального бюджету.

Завдання забезпечення ефективності інвестиційної діяльності в ІТКП, особливо за умов інтервентної політики місцевої влади щодо залучення інвестиційних проектів в окремі регіональні сектори, вимагає організації інвестиційного процесу на стадії реалізації інвестиційних проектів. Чітка взаємодія по всій ланці інвестиційного процесу, від передпрограмних досліджень до будівництва і введення в експлуатацію об'єкта знижує ступінь інвестиційного ризику. Використовувані в зарубіжній практиці форми реалізації інвестиційних проектів недостатньо використовуються в практиці діяльності регіональних органів управління. Розширення кола інвесторів та виробників будівельних послуг вимагає: застосування механізмів конкурентних торгів, особливо для державних і регіональних проектів, з послідуєчим заключенням контрактів з ліцензованими фірмами; розвитку структур самореалізації будівельного ринку - будівельних спілок, асоціацій; формування інфраструктури будівельного ринку для надання проектних, консультативних та інжинирингових послуг.

Запропоновані концептуальні, методичні та практичні підходи дозволяють узгодити просторові проблеми розвитку ІТКП з стратегією комплексного розвитку РГС, координувати дії регіональних органів управління, інституцій інфраструктури ринку, суб'єктів інвестиційно-підприємницької діяльності у вирішенні цієї проблеми.

4.4. Удосконалення механізмів економічного регулювання розвитку і функціонування регіональних та локальних ринків послуг

Нетиповість регіональних та локальних ринків послуг в економіці перехідного періоду, специфіка соціального навантаження, яке вони несуть в цей період, загальні тенденції реформування управління вимагають перегляду економічних механізмів, які забезпечують регулювання їх розвитку і функціонування.

Мета економічного регулювання регіонального (локального) ринку послуг полягає в забезпеченні реалізації трьох основних вимог - ефективності діяльності суб'єктів ринку та ІТКП в цілому, справедливості в забезпеченні суспільними послугами, стабільності в розвитку і недопущенні різних відхилень економічного циклу.

Аналіз практики застосування економічних методів регулювання регіональних та локальних ринків послуг в зарубіжних країнах свідчить, що визначальними в їх складі є методи фінансово-бюджетного регулювання. З їх допомогою реалізуються життєво важливі функції організаційно-економічного механізму розвитку і функціонування ІТКП: здійснення державної участі і державного підприємництва в наданні послуг; соціальний захист в процесі споживання послуг, зрівноважений розвиток ринків послуг на території, підтримка бюджетів нижчого рівня для забезпечення можливостей надання послуг; підтримка і стимулювання підприємництва в ІТКП. Реалізація вказаних функцій в економіці перехідного періоду вимагає врахування теоретичних моделей фінансово-бюджетного регулювання ринків послуг, напрацьованих світовою науковою думкою, з одного боку, та проблем трансформації фінансово-бюджетних механізмів, сформованих в плановій економіці, з другого.

Багатогранні аспекти фінансово-бюджетного регулювання, які визначають особливості функціонування ринків послуг, прямо або опосередковано впливають на них, розглядалися в працях Аткинсона Е.Б., Боскина М.Дж., Баумоля І.Дж., Варьяна Х.Р., Даймонда П.Р., Нозика Р., Роулса О., Стігліца Дж.Е., Тобина Р., Самуельсона П. та ін. Сутність вибору моделі фінансово-бюджетного регулювання розвитку сфери послуг в теорії зводиться до вирішення трьох важливих проблем: участі держави у фінансуванні суспільних послуг, а, відповідно, проблеми перерозподілу доходів

через бюджет; вибору системи оподаткування; регулювання бюджетів різних рівнів з метою забезпечення умов фінансування сфери послуг.

При виборі рекомендацій відносно ролі держави у забезпеченні фінансування сфери суспільних послуг, в світовій науковій думці сформувались такі основні нормативні теорії: теорія “мінімальної держави” [Нозик, 1974], згідно якої держава виконує тільки функції захисту населення від крадіжок і шахрайства, а відповідно її перерозподільча діяльність пов’язується тільки з забезпеченням цих мінімальних функцій з обслуговування населення; теорія одностайності та ефективності по Парето, зорієнтованої на допущення надання більшого добробуту одному при умові недопущення зниження добробуту іншому; Роулсіанська теорія максимізації добробуту індивідуума, який виявився в найгіршому положенні з точки зору добробуту (модель “max-min”, 1971р.); теорія егалітарних соціальних преференцій [Тобін, 1970,], яка передбачає зрівняльний розподіл таких послуг, як медичне обслуговування, освіта, житлові, тобто необхідність надання їх на рівні гарантованого мінімуму.

Відправним пунктом фінансово-бюджетного регулювання є модель Парето-оптимум, згідно з якою конкурентна економіка приводить до такого розподілу ресурсів, що видатки на виробництво не можна перерозподілити без того, щоб збільшення випуску одного продукту не призвело до зменшення іншого, а загальний випуск продукції не можливо перерозподілити таким чином, щоб в результаті цього перерозподілу підвищення життя одного споживача не призводило до погіршення життя іншого. Парето-оптимум визначається через сукупність граничних умов, що вимагають рівності між граничними нормами трансформації у виробництві та граничними нормами заміщення у споживанні. Безпосереднім наслідком цих умов є правило ціноутворення за граничними витратами [285.-С.53]. Ці граничні умови підтримують Парето-оптимальну рівновагу, якщо ринки існують для всіх товарів, ринкові ціни відображають всі витрати і прибутки, пов’язані з виробництвом і споживанням, не існує ніяких зовнішніх ефектів, має місце падіння розмірів економії на масштабах виробництва.

Особливістю регіональних та локальних ринків послуг є наявність суттєвих ві-

дхилень від цих передумов, що викликає збої в ринковому механізмі. До них слід віднести: наявність послуг, які споживаються спільно (санепідемологічні, імунізації тощо), загальна доступність яких незалежно від сплати індивідів призводить до їх неконкурентності і відсутності зацікавленості надавати приватним сектором; наявність послуг з зовнішніми ефектами, що породжує неспівпадання між ринковими цінами і соціальними оцінками, а відповідно недостатність їх виробництва з боку приватного сектору (послуги освіти, охорони здоров'я, транспорту): наявність природних монополій (газопостачання, водопостачання, електропостачання, телекомунікації, громадський транспорт), які дозволяють державі забезпечити більш високий обсяг виробництва цих послуг при більш низьких цінах; необхідність досягнення соціального оптимуму в споживанні послуг, що не завжди забезпечується за умов Парето-оптимуму.

Всі перераховані відхилення обумовлюють необхідність застосування урядом перерозподільчих функцій, і, зокрема, прямого фінансування з боку держави проєктів в сфері послуг, субсидювання виробників і споживачів послуг, організації державного підприємництва, застосування механізмів прямого і непрямого дотування тощо. За умов централізованої планової економіки перераховані функції були гіперболізовані. Через бюджет фінансувались поточні витрати, пов'язані з функціонуванням бюджетних установ сфери послуг, експлуатаційні, пов'язані з підтриманням в належному стані об'єктів її інфраструктури, капітальні вкладення, пов'язані з створенням нової мережі. Дефіцит бюджету автоматично фінансувався банком. Капітал підприємствам сфери послуг в основному надавався у вигляді позичок. Сформува-лось багато позабюджетних фондів, які використовувались для забезпечення надання послуг окремим категоріям споживачів.

Сформований за умов заданої макроекономічної стабілізації, коли ціни на послуги встановлювались урядом і не відображали дефіцитів ринку, фінансово-бюджетний механізм функціонування ІТКП не прийнятний для умов відкритої економіки, де більшість цін встановлюються ринком. При виробленні політики фінансово-бюджетного регулювання ІТКП в умовах перехідної економіки до уваги слід при-

йняти: трансформаційні зміни в умовах функціонування ІТКП, як з точки зору ресурсів, так і з точки споживання; масштаби збоїв у функціонуванні ринкового механізму в сфері послуг; завдання у сфері розподілу і забезпечення соціального оптимуму при споживанні послуг; втрати ефективності через компенсаційні втручання.

В ході економічних реформ усунуто ряд державних функцій з фінансування послуг, скоротився обсяг ресурсів, що перерозподіляються через бюджет для цих цілей, практично знизилась, а з часом можуть припинитися дотації галузям сфери послуг (комунальному господарству, закладам культури). Суттєві зміни відбулися в шкалі прямих державних видатків в сферу послуг, які щорічно скорочуються і фінансуються нижче запланованих обсягів (додаток Ф.) На відміну від адміністративно-командної моделі, де держава централізувала доходи і розподіляла їх під планово-управлінські рішення щодо розвитку сфери послуг, в моделі перехідної економіки на ринку послуг суб'єктами фінансових відносин виступають підприємства різних форм власності і рівнів економіки, споживачі - громадяни і сім'ї, фінансово-комерційні посередники - інститути кредиту, банки, страхові компанії, бюджети всіх рівнів.

Статтями видатків бюджетів, пов'язаних з наданням послуг населенню, стають видатки, обумовлені фінансуванням соціально-культурних заходів, здійсненням державного регулювання цін, соціальним захистом населення в процесі споживання послуг, деякими затратами в сфері послуг. В період переходу до ринку центр тяжіння у вирішенні проблеми державного фінансування ІТКП переміщується на рівень регіонів. Аналіз структури видатків місцевих бюджетів областей досліджуваного регіону свідчить, що на ці статті припадає в сукупності біля 80% бюджетів (табл. 4.9).

Значна перевантаженість бюджетів, пов'язана з зростанням зобов'язань з соціального захисту населення (43,8%) і в перспективі більше їх зростання різко звужує можливості прямих видатків на розвиток соціально-культурної сфери, що негативно відображається на забезпеченні поточних витрат, пов'язаних з оплатою праці, придбанням необхідних матеріальних ресурсів, та експлуатаційних, пов'язаних з здійсненням поточних і періодичних ремонтів та капітальних відновлювальних робіт. Скорочення прямих дотацій в галузі житлово-комунального господарства, громадсь-

кого транспорту супроводжується різким зростання прямих і непрямих субсидій споживачам. З запровадженням стовідсоткової оплати комунальних послуг частка дотацій в бюджетах різко знизиться.

В результаті проведених заходів з укріплення місцевого самоврядування і скорочення міжрегіональних трансфертів відбувся перерозподіл зобов'язань по доходах і видатках місцевих бюджетів, що привело до неординарних стартових умов у фінансах регіонів. Політика покриття все більшої частки соціальних видатків місцевих бюджетів за рахунок розширення місцевої податкової бази призвела до нагромадження в деяких регіонах депозитів при незначній ролі їх управлінських структур у зборі податків і навпаки. Сукупність перерахованих змін в поєднанні з неможливістю міністерств забезпечити свої бюджетні зобов'язання в сфері послуг ускладнила проблеми її фінансування.

Таблиця 4.9. Структура видатків бюджетів областей, пов'язаних з фінансуванням та фінансово-бюджетним регулюванням розвитку і функціонування ІТКП (на матеріалах бюджетів Галичини) (1995)¹.

Статті видатків	Частка в сумарних видатках бюджетів областей, %
1. Непрямий вплив на соціальний захист при наданні соціально-значимих послуг у вигляді:	
- затрати на утримання територіальних центрів і відділів соціальної допомоги на дому	1,3
- компенсація абонементної плати та витрат на встановлення телефонів ветеранам війни	0,04
- цільова допомога (виплата) на проживання громадян з мінімальними доходами	0,14
Виплата населенню на покриття витрат на оплату житлово-комунальних послуг	9,9
2. Фінансування заходів, пов'язаних із здійсненням державного регулювання цін в сфері послуг	
- в т.ч. дотації житлово-комунальному господарству	9,5
- відшкодування різниці за природний газ	14,3
- компенсація витрат на утримання інженерних споруд на селі (водопроводів, ліній електропередач)	0,07
3. Фінансування соціально-культурних заходів і установ: в т.ч.	44,8
- освіти	21,9
- культури і засобів масової інформації	1,65

Примітка. ¹ Розраховано за даними обласних фінансових управлінь Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей.

- охорони здоров'я	20,8
- фізичної культури та молодіжних заходів	0,35
4. Затрати в галузях сфери послуг: в т.ч.	
- розвиток та утримання житлово-комунального господарства	0,84
- фінансова підтримка кіномережі і придбання фільмів українських кіно-студій	0,04
- дотації спортивним спорудам	0,02

Обмеженість бюджетних ресурсів, як в державі в цілому, так і на рівні регіонів вимагають максимального підвищення ефективності використання державних коштів в соціальних цілях, забезпечення комплексного підходу до управління фінансовим забезпеченням процесу розвитку ІТКП. Аналіз проблем фінансово-бюджетного механізму функціонування сфери послуг в регіонах свідчить, що подальше його удосконалення повинно здійснюватись через розробку теоретичних і практичних пропозицій в таких напрямках: перегляд державних видатків в ІТКП, удосконалення управління ними; відпрацювання критеріїв і удосконалення механізмів соціального захисту в процесі надання послуг; удосконалення механізмів взаємовідносин між бюджетами різних рівнів і пошук варіантів вирішення проблеми зрівноваженого розвитку сфери послуг на території регіонів; удосконалення системи оподаткування з метою більш активної участі суб'єктів ринку послуг у формування фінансових ресурсів ІТКП.

В умовах закритої економіки, високого ступеня централізації фінансів, управління видатками в сферу послуг регіону, як функція регіональних органів управління і важлива сторона фінансової діяльності не розглядалось. Розширення прав регіонів у фінансовому забезпеченні ІТКП в перехідній економіці вимагає побудови цілісної моделі процесу управління ними. До найбільш суттєвих проблем, які потребують вирішення при цьому в регіонах слід віднести: відбір послуг, які повинні надаватись безплатно, забезпечення ефективності РГС при акумуляції коштів для безкоштовного надання послуг, вибір критеріїв розподілу безплатних послуг між споживачами.

Особливістю безплатних послуг є те, що вони в умовах ринку надаються за цінами, нижчими витрат виробництва, їх ринкова вартість оцінюється вартістю затрачених ресурсів, розглядається як обмежений випадок субсидіювання, а їх споживання не вимагає моніторингу. В їх склад, в першу чергу, слід віднести послуги, попит

на які нееластичний (послуги санепідемообслуговування, імунізації), послуги, які споживаються індивідуально, але мають зовнішні ефекти (послуги охорони здоров'я, освіти, деякі послуги культури).

Акумуляція коштів для забезпечення безплатного надання послуг призводить до зниження економічної ефективності системи і РГС, зокрема. Це вимагає компромісу між перерозподілом для надання безплатних послуг і ефективністю, яка передбачає обмеження перерозподілу. Згідно з теорією державного сектора оптимальне рішення може бути досягнуте за рахунок правила вирівнювання суми граничних норм заміщення і граничної економічної норми перетворення [347.-С.664]. Його досягнення вимагає вибору варіанту видатків на послуги, визначення (обмеження) контингенту споживачів, пошуку варіантів підвищення ефективності використання державних видатків.

Світова практика при виборі контингенту споживачів використовує три основних підходи: зрівняльний, орієнтований на забезпечення повного кола споживачів державними послугами на мінімальному (або середньому) рівні; вибіркового, орієнтований на певну цільову групу (наприклад, обдарованих дітей в системі освіти, хронічно хворих в системі здоров'я); комплексний, розрахований на вимірювання можливостей споживачів і некомерційного сектора сфери послуг. В регіональних та локальних ринках України в економіці перехідного періоду, де має місце поєднання відносно поширеної бідності і обмеженості ресурсів, вибір контингенту споживачів безплатних послуг повинен визначитись характером послуги, її соціальним значенням і прибутковістю. Так, в системі освіти послуги загальноосвітніх шкіл, які є більш прибутковими [285.-С.201], повинні бути об'єктом повного безплатного забезпечення, тоді, як послуги вищої школи, прибутковість яких є нижчою, повинні фінансуватись за вибілковими методами. Практичне вирішення цієї проблеми в регіонах України стосовно освітніх послуг означає вибір таких варіантів: у загальноосвітній школі - забезпечення безплатного надання послуг, гарантованого державою, при розвитку приватних освітніх послуг з використанням індивідуальних цін; у вищій школі - забезпечення безплатного навчання для цільової групи і розвитку програми позик на

освіту для решти громадян у вигляді урядових позик за процентними ставками, нижчими ринкових, або позик приватних кредитних установ під гарантії держави; при набутті другої освіти - організація платного навчання груп споживачів, незалежно від джерел оплати (особиста або зацікавлених організацій).

Більш ефективне використання державних видатків в системі охорони здоров'я регіонів вимагає:

визначення кола послуг, ефективно надання яких повинен забезпечити державний сектор. До них слід віднести послуги первинної медичної допомоги, послуги, що споживаються колективно, послуги вторинної медичної допомоги лікувального характеру, що мають зовнішній ефект;

визначення кола послуг, які можуть надавати лікувальні заклади (підприємці) приватного сектору з залученням державних субсидій і попереднього ліцензування. До них можуть бути включені послуги вторинної медичної допомоги лікувального характеру, що мають зовнішні ефекти;

окреслення кола послуг, які можна повністю залишити за приватним сектором.

Подальше удосконалення управління державними видатками в галузевому підкомплексі охорони здоров'я ІТКП пов'язане з пошуками варіантів скорочення витрат на рівні продуцентів послуг, переміщенням частини процедур на амбулаторно-поліклінічне лікування, раціоналізацією лікарняних послуг з врахуванням рівня регіону, розвитком фінансового планування на основі програмних підходів щодо побудови бюджетів охорони здоров'я (реалізація програм охорони здоров'я дітей та жінок, програм профілактики захворювань, програм підтримки літніх людей), поступовим запровадженням медичного страхування і планування фінансування медичних послуг через національну програму медичного страхування.

Оцінка ситуації в бюджетному фінансуванні ІТКП вимагає перегляду моделі розподілу витрат. "Політичний тип", коли рівень державних витрат в сферу послуг формується в процесі голосування, не дозволяє забезпечити ефективний розподіл державних ресурсів. Разом з тим сучасний рівень забезпеченості населення регіонів України не дозволяє застосувати модель "рівноваги за підпискою", при якій кожен

індивід робить добровільний внесок коштів в сумі, яку він бажає. За таких умов в практиці роботи регіональних органів управління має перспективу модель Ліндала, яка є спробою досягти Парето ефективного розподілу суспільних благ і має формальну схожість з моделлю досконалої рівноваги [364].

Негативним явищем бюджетного процесу в регіонах України, яке ускладнює проблему комплексного розвитку ІТКП, є відсутність перспективного планування і стратегічної спрямованості бюджетів. Якщо капітальні витрати, пов'язані з реалізацією інвестиційних проектів, враховуються в сучасній вітчизняній практиці з розподілом по роках майбутнього інвестиційного періоду, то поточні та експлуатаційні беруться до уваги, причому недостатньо, лише в рамках річних бюджетних дій. Об'єктивна необхідність переходу до перспективного планування місцевих бюджетів, яка б стала гарантією більш обгрунтованого вирішення проблем фінансування ІТКП вимагає прогнозу поточних і експлуатаційних витрат при оцінці інвестиційних проектів, наприклад, через застосування коефіцієнтів оперативних і експлуатаційних потреб в рамках інвестиційної програми, розрахунку на рівні кожного сектору сфери послуг завдань з поточних і експлуатаційних видатків та організації контролю за ними.

З формуванням ринкових відносин основними джерелами фінансування державних видатків в ІТКП повинні стати: пряме відшкодування видатків з допомогою зборів за користування послугами, податки з споживачів послуг, асигнування із загальних надходжень, за умов нестачі поточних доходів - позики під капіталовкладення (муніципальні позики).

Реальні можливості забезпечення регіональних стандартів сфери послуг на основі державних видатків пов'язані з необхідністю подолання дефіциту державного і місцевих бюджетів, що вимагає укріплення їх доходної бази, скорочення витрат, що носять непродуктивний характер, ліквідації безповоротного кредитування підприємств, подальшої передачі частини комунальних, житлових послуг та послуг транспорту в приватний сектор, збільшення частки плати за послуги в складі інших форм компенсації затрат, запровадження аудиту видатків на послуги, застосування цілю-

вого фінансування сфери послуг, виділення пріоритетів по витратах. В умовах скорочення надходжень з державного бюджету - одним з варіантів вирішення проблеми фінансування розвитку ІТКП може стати муніципальна позика під капітальні проекти з наступною гарантованою виплатою. В регіонах України, де у населення недостатньо коштів, реальними позичальниками, крім нього, могли б стати банки, підприємства, громадські організації, іноземні кредитори. Гострота проблем ІТКП вимагає становлення в регіонах нової кредитно-фінансової системи, де соціальні проблеми в сфері послуг могли б вирішуватись не тільки державою, але й демократичними інститутами - кредитними спілками, Пенсійним фондом, страховими компаніями.

Зростання соціальної відповідальності регіональних органів управління і невідповідність їй обсягів доходів місцевого бюджету вимагають удосконалення методологічних підходів до вирішення проблем соціального захисту населення в процесі споживання послуг. Впровадження форм захисту, які б не знизили стимули до інвестицій, вичленяє такі з них: відбір послуг, споживання яких вимагає певних механізмів соціального захисту для певного обмеженого кола споживачів; відбір споживачів на які поширюється механізм соціального захисту; відбір форм соціального захисту. Виходячи з запропонованої моделі соціального механізму ринку послуг (див.3.4) економічне регулювання соціального захисту в процесі споживання послуг слід представити як сукупність двох блоків заходів: заходів тимчасової дії, які дозволяють перехідній економіці більш плавно здійснити процедури соціальних перетворень, як, наприклад, вже діючих (табл. 4.10); заходів постійної дії, які слід залишити на етапі сформованих ринкових відносин.

Вихід на реальні Ціни в споживанні послуг житлово-комунального господарства, транспорту і інших галузей вимагає орієнтації системи субсидіювання на чітко окреслену групу споживачів послуг, відбір якої за умов багатоманітності форм доходів і складності процедури перевірки бідності залишається проблематичним. Виходом з положення може бути визначення відносної бідності порівняно з переважаючим рівнем Життя в конкретному регіоні (наприклад, при середньодушовому сукупному доході, рівному 50% від середнього, як це прийнято в країнах Спільного ринку)

[285.-С.162], застосування самоорієнтуючих форм соціального забезпечення через місцеві системи допомоги щодо окремих осіб.

Аналіз механізму функціонування локальних ринків послуг в країнах з розвинутою ринковою економікою та оцінка ситуації в регіонах України, дозволяє сформулювати такий класифікатор послуг, що вимагають перерозподільчих субсидій:

послуги, які носять громадський характер і плата на них застосовується для забезпечення дисципліни споживання. Механізм субсидій покликаний забезпечити мінімальний рівень споживання цих послуг для малозабезпечених. В дану групу послуг доцільно віднести послуги водо-, газо-, електропостачання;

соціально-значимі послуги, які надаються частково державою, а частково приватним сектором, мають зовнішній ефект, а значить є інтерес до збереження їх надання в державному секторі і разом з тим настільки життєнеобхідні, що існує доцільність створити умови споживання їх за неповну вартість в приватному секторі для малозабезпечених громадян. До таких слід включити послуги громадського транспорту, вторинної медичної допомоги та деякі інші;

утилітарні послуги, які не можуть бути забезпечені через самообслуговування, мають негативну еластичність, тобто попит на них з зростанням грошових доходів падає (послуги з ремонту одягу, взуття, меблів, послуги дитячих дошкільних закладів).

Принципове значення для ефективності функціонування ІТКП та РГС мають способи субсидіювання послуг. При їх виборі важливо врахувати зовнішній вплив субсидій на економіку РГС в цілому. Переключення бюджетних коштів на масштабне субсидіювання в ринку житлово-комунальних послуг та послуг громадського транспорту має негативний соціальний та економічний ефект на локальних ринках послуг освіти, охорони здоров'я, культури, що вимагає перегляду способу субсидіювання.

Механізм субсидій не повинен сприяти відродженню дефіцитності в ІТКП. Запровадження цін на послуги нижче цін виробника може збільшити попит на деякі з них, а, відповідно, відродження нелегітимних способів їх розподілу. Такі механізми

небезпечні для санаторно-курортних послуг, телефонного зв'язку, платних послуг вищої школи, житлових, іноземного туризму. Слід врахувати, однак, що субсидія не викличе значного збільшення попиту на послуги, якщо вона не є суттєвою часткою доходів споживача, а субсидійована послуга не характеризується високою еластичністю по відношенню до доходу.

З врахуванням викладеного, а також світової практики застосування товарних субсидій, можна визначити такі способи субсидіювання споживання послуг, які доцільно було б застосувати в регіональних та локальних ринках:

прямі субсидії виробникам послуг з відповідним продажем послуг за цінами нижче собівартості. Такі субсидії доцільні для життєвонеобхідних послуг вторинного медичного обслуговування, громадського транспорту, де збільшення субсидії не викличе зростання попиту на дану послугу та витіснення ними інших видів послуг;

прямі субсидії споживача у вигляді грошової компенсації для категорій, нездатних за рівнем середньодушового доходу отримати життєво-необхідний мінімум цих послуг. Призначення таких субсидій повинно коригуватись з політикою заробітної плати з тим, щоб великі масштаби субсидій не дали негативного впливу на інші ринки, а емісійне підвищення оплати праці не звело до нуля їх значення. Даний тип субсидій доцільно застосовувати на житлові, комунальні послуги для звуженого кола категорій споживачів;

непряме субсидіювання через пільгове оподаткування виробників для послуг, що мають негативну еластичність (послуги з ремонту взуття, одягу, меблів, послуги дитячих дошкільних закладів), або в силу об'єктивних причин, обумовлених негативним впливом кризових явищ, залишаючись високо соціальнозначимими, стали неконкурентними (послуги з ремонту побутової техніки, господарського інвентарю, послуги лазень та інші в сільській місцевості).

Однією з найскладніших проблем економічного регулювання ІТКП є вирішення проблем його зрівноваженого розвитку на території. В першу чергу це пов'язується з системою адміністративного управління бюджетами відповідно до розподілу функцій в наданні послуг та системою міжбюджетних відносин.

Закладені законодавством України принципи самостійності в складанні та використанні бюджетів всіх рівнів ще не підкріплені відповідними економічними механізмами. Згідно Конституції України фінансовою основою місцевого самоврядування є доходи місцевих бюджетів. Разом з тим держава фінансово підтримує його. Вона фінансує надані органам місцевого самоврядування окремі повноваження органів виконавчої влади в повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету або шляхом віднесення до місцевого бюджету в установленому законом порядку окремих загальнодержавних податків.[150.-С.143, 57-58]

Таким чином, на можливості вирішення проблем ІТКП в територіальних одиницях впливають способи вирівнювання доходів місцевих бюджетів через механізм використання загальних (регулятивних) доходів та виплати прямих субсидій та субвенцій від вищестоящих до нижчестоящих рівнів влади. Не зважаючи на певні зрушення в укріпленні фінансової бази регіонів, регулятивні доходи, субсидії та інші центральні надходження складають відносно більшу частину, ніж власні (постійні) доходи місцевих бюджетів. В такій ситуації місцева влада не може в достатній мірі контролювати власні фінанси, а, відповідно, вирішувати проблему забезпечення необхідних рівнів обслуговування. Не сприяє зрівноваженому розвитку сфери послуг на регіональному рівні система відносин між державним, обласним і місцевим бюджетом, яка діяла і продовжує діяти в сучасних умовах. Система регулятивних субсидій, покликана забезпечити однакоvu підтримку всім територіям, закріплюється щорічно для різних областей за різними показниками, як правило нижчими для територій, які мають збільшення власних доходів, а отже діє як антистимульна. Регулятивні доходи безпосередньо пов'язані з діяльністю підприємств, розміщених на території, а отже фінансові можливості розвитку ІТКП суттєво залежать від рівня економічного розвитку регіону та економічного стану його підприємств. Відсутність можливості прогнозувати доходно-розподільчу формулу в поєднанні з загальною економічною невизначеністю приводить до нестабільності в доходному секторі місцевих бюджетів та неможливості здійснювати цілеспрямовану діяльність по досягненню регіональних стандартів обслуговування в територіальних одиницях. Не зва-

жаючи на законодавче розширення власної доходної бази місцевих бюджетів за рахунок розширення місцевих податків і зборів, вона залишається недостатньою для фінансування ІТКП за умов передачі в комунальну власність широкого кола об'єктів соціально-побутової сфери.

Досвід країн Східної Європи, які здійснюють перехід до ринкової економіки свідчить, що вирішення проблем зрівноваженого розвитку сфери послуг пов'язується з реструктуризацією міжбюджетних відносин, зниженням повноважень центру у фінансуванні сфери обслуговування при одночасному виробленні і реалізації державної політики підтримки кризових територій. Для вимірювання умов виробництва і споживання послуг, як один з варіантів розглядається диференційований підхід до територій, як при формуванні доходної частини бюджетів, так і при розподілі коштів державного бюджету [315.-С.25].

Одним із напрямків розв'язання проблем фінансового забезпечення належного рівня обслуговування для всіх адміністративно-територіальних одиниць має стати пошук можливостей укріплення доходної бази місцевих бюджетів за рахунок розширення сплат користувачів. Поряд з уже використовуваними доцільно запровадити плату за користування міським майном по його ринковій вартості, плату за благоустрій території, плату за користування зонами відпочинку, звалищами і смітниками. Зростаюча відповідальність місцевих та регіональних органів управління за надання послуг вимагає укріплення ролі місцевих податків і зборів, фіксації розподілу регулятивних доходів на області, райони і міста.

В перехідній економіці, для якої характерні суттєві відмінності в рівнях економічного і соціального розвитку адміністративно-територіальних одиниць, вирішення проблеми зрівноваженого розвитку сфери послуг повинно передбачити подальше використання міжрівневих субсидій, як форми “дефіцитного” фінансування послуг. При цьому удосконалення цієї системи має йти в напрямку забезпечення стабільності, прозорості і справедливості субсидій. Це вимагає запровадження системи перспективного (наприклад, п'ятирічного) планування доходів бюджету для регіонів всіх рівнів, які б дозволили фіксувати загальнодержавні субсидії для обласного бюджету,

обласні для районного та власні джерела. Перспективним для вирішення проблем забезпечення регіональних стандартів обслуговування було б створення на рівні областей і районів регіональних фондів регулювання соціальної забезпеченості регіону.

У визначенні обсягів та розподілі міжрівневих субсидій можна використати три методичні підходи:

1. Метод пропорційності, суть якого полягає в тому, що міжрівневі субсидії слід виділяти регіонам (областям, адміністративним районам, територіальним громадам) обернено пропорційно доходу на душу населення в даній місцевості і прямо пропорційно чисельності населення цієї місцевості. Така методика могла б бути використана як основа укрупнених попередніх розрахунків при перспективному плануванні бюджетів різних рівнів. Визначення за її допомогою величини пакетний субсидій не дає можливості оцінити масштаби їх використання для розвитку сфери послуг безпосередньо, скільки передбачає вирішення і інших соціально-економічних проблем і виступає як форма регулювання бюджетів різного рівня.

2. Метод розрахунку нормативного бюджетного фінансування на одного жителя в окремій галузі сфери послуг. Суть розрахунку базується на попередній диференціації нормативів бюджетного фінансування для окремих територіальних одиниць з врахуванням коефіцієнтів впливу факторів, що визначають диференціацію потреб у фінансових ресурсах (коефіцієнт розвитку матеріально-технічної бази, коефіцієнт захворюваності, коефіцієнт статеві-вікової структури населення тощо), та визначенні обсягів бюджетного фінансування на потреби галузей сфери послуг для даної території. Алгоритм диференціації нормативів бюджетного фінансування можна представити таким чином (табл.4.10).

Обсяг міжрівневих бюджетних субсидій слід визначати як різницю між потребою у фінансуванні сфери послуг даної території і можливостями місцевого бюджету. Застосування цієї методики передбачає розподіл субсидій в орієнтації на обслуговування населення території на уже створеній матеріально-технічній базі в сфері послуг.

3. Метод розрахунку потреби в субсидіях на комплексне покриття капітальних,

експлуатаційних і поточних затрат. Його суть полягає в поетапному розрахунку: нормативної забезпеченості об'єктами сфери послуг з врахуванням чисельності населення територіальної одиниці різних соціально-демографічних груп, для яких є відповідні галузеві нормативи (стандарти - NP_{ip}); нормативного введення об'єктів (C_i) регіону (територіальної одиниці) для досягнення нормативної забезпеченості (NV_{ip}), обсягів капітальних вкладень в об'єкти (C_i) регіону для досягнення нормативних значень забезпеченості (K_{ip}), обсягів асигнувань в об'єкти (C_i) регіону для досягнення нормативних значень забезпеченості з врахуванням потреб на покриття експлуатаційних та оперативних затрат в рамках діючих інвестиційних програм (K_{ip}'), питомих нормативів асигнувань у i -ті об'єкти сфери послуг ($N\Delta K_{ip}'$) в грн. на одну людину; нормативів повного бюджетного фінансування одного жителя території з врахуванням капітальних, експлуатаційних і поточних затрат об'єктами сфери послуг даного регіону (N_{fip}), необхідних сумарних обсягів бюджетного фінансування розвитку та функціонування бюджетного сектора сфери послуг регіону (територіальної одиниці) ($\sum O_f$).

Таблиця 4.10. Алгоритм диференціації нормативів бюджетного фінансування в сфері послуг.

Галузь	Алгоритм	Значення показників
Охорона здоров'я	$N_{fozt} = N_{fozb} \times k_{mtz} \times k_{zt}$ (4.38)	N_{fozb} , N_{fozt} - базовий і диференційований для території норматив бюджетного фінансування в охорону здоров'я на одного жителя; k_{mtz} - коефіцієнт розвитку матеріально-технічної бази і кадрового потенціалу охорони здоров'я території; k_{zt} - коефіцієнт захворюваності на території.
Освіта	$N_{fot} = N_{fob} \times k_{mto} \times k_{sw}$ (4.39)	N_{fob} , N_{fot} - базовий і диференційований для території норматив бюджетного фінансування в освіту на одного жителя; k_{mto} - коефіцієнт розвитку матеріально-технічної бази і кадрового потенціалу освіти території; k_{sw} - коефіцієнт статеві-вікової структури населення даної території (% 6-18 років)
Фізкультура і спорт	$N_{fvt} = N_{fvb} \times k_{mtv} \times k_{sw}^1$ (4.40)	N_{fvb} , N_{fvt} - базовий і диференційований для території норматив бюджетного фінансування в фізкультуру і спорт на одного жителя; k_{mtv} - коефіцієнт розвитку матеріально-технічної бази і кадрового потенціалу фізкультури і спорту території; k_{sw}^1 - коефіцієнт статеві-вікової структури (активних груп населення) даної території
Культура	$N_{fkt} = N_{fkb} \times k_{mtk} \times k_{sd}$	N_{fkb} , N_{fkt} - базовий і диференційований для території норматив

(4.41)	бюджетного фінансування в культуру на одного жителя; K_{mtk} - коефіцієнт розвитку матеріально-технічної бази і кадрового потенціалу культури території; K_{sd} - коефіцієнт соціально-демографічних груп даної території
--------	---

Алгоритм розрахунків можна представити таким чином:

$$(4.42) \quad NP_{ip} = \frac{1}{H_{zr}} (H_{mr}^k NP_{ir} + H_{sr}^k NP_{im} + \dots + H_{zj}^k NP_{ij}) \quad [193.-С.110]$$

де $H_{mr}^k, H_{sr}^k, \dots, H_{zj}^k$ - чисельність населення території (територіальних одиниць) різних соціально-демографічних груп, для яких є відповідні галузеві нормативи; NP_{im}, NP_{ij} - галузеві нормативи розвитку матеріальної бази i -го підрозділу бюджетних закладів (C_i);

$$(4.43) \quad NV_{ip} = H_{zr}^o NP_{ip} - H_{zr}^o P_{ip} (1 - q_{ip}, t)^t \quad [193.-С.115]$$

де P_{ip} - фактична забезпеченість 1000 чол. населення i -ми об'єктами C_i на початок розрахункового періоду; H_{zr}^o - чисельність населення території (територіальної одиниці) на початок періоду; q_{ip} - коефіцієнт вибуття матеріальної бази i -го об'єкту; t - розрахунковий період (5-10-15р.)

$$(4.44) \quad K_{ip} = NV_{ip} \cdot NC_{ip}$$

де NC_{ip} - середня кошторисна вартість будівництва одиничної потужності i -тих об'єктів на весь розрахунковий період;

$$(4.45) \quad K_{ip}' = K_{ip} \cdot r_a$$

де r_a - коефіцієнт збільшення асигнувань на оперативні та експлуатаційні функції для покриття цих потреб в рамках діючих інвестиційних програм;

$$(4.46) \quad N\Delta K_{ip}' = \frac{2K_{ip}'}{t(H_{zr}^h + H_{zr}^k)}$$

де t - розрахунковий період.

$$(4.47) \quad N_{fipdt} = N_{fipdt} + N\Delta K_{ip}'$$

де N_{fipdt} - норматив бюджетного фінансування одного жителя території для забезпечення обслуговування діючими C_i об'єктами;

$$(4.48) \quad \sum O_f = N_{fipdt} \cdot H_{zr}^t$$

де H_{zr}^t - чисельність населення даної території (територіальної одиниці).

Потреба в бюджетних міжрівневих субсидіях визначається як різниця між визначеною сумою і можливостями профінансувати її з боку місцевого бюджету регіону (територіальної одиниці).

Запропонована методика визначення і розподілу міжрівневих пакетних субсидій може бути використана для фіксації її величини для районів і територіально-адміністративних одиниць в рамках стратегії поступового досягнення регіональних стандартів обслуговування по установах бюджетної сфери (охорони здоров'я, освіти, культури, фізкультури і спорту).

Для вирішення проблем регулювання зрівноваженого розвитку ІТКП до фондів регулювання соціальної забезпеченості регіонів крім бюджетних коштів могли б залучатися кошти підприємницького сектору, зарубіжних інвесторів, зацікавлених в розвитку об'єктів соціальної інфраструктури на території регіону.

Крім пакетних міжрівневих субсидій у вирішенні проблем розвитку сфери послуг на території адміністративних районів можуть бути використані спеціальні цільові субсидії для реалізації певних програм, передбачених в сфері послуг місцевими органами при недостатності у них власних коштів (будівництва комунальних мереж, соціально-побутових центрів тощо), які відзначаються великою капіталомісткістю. Вирішення проблеми фінансування капіталомістких проектів в сфері ІТКП на території регіонів може здійснюватись на умовах пайової фінансової участі місцевих бюджетів в "програмах допомоги".

Для фінансування спеціальних програм в сфері комунального господарства, розвитку рекреаційних зон регіонального значення, створення лікувальних центрів доцільно було б застосовувати принцип неспівпадання території надання послуг з географічними межами адміністративних одиниць, об'єднавши в такі програми територіальні громади навіть з різних адміністративних районів.

Однією з форм взаємовідносин між центром (областю) і місцевими органами влади в містах, районах, селищах в напрямку зрівноваженого розвитку сфери послуг могло б стати використовуване в зарубіжній практиці укладання, визначених через індикативний план контрактів на види і обсяги спільних робіт з розвитку сфери пос-

луг та зобов'язань з фінансування [353.-С.30].

З розвитком ринкових відносин в системі регулювання розвитку сфери послуг на території регіонів все більшу роль відіграватимуть методи непрямой дії на локальні ринки послуг шляхом активізації його через запровадження політики пожвавлення господарської активності в депресивних територіях, підтримки підприємництва, і в першу чергу малого. Проголошення, але практично повне недотримання принципів системності при формуванні системи державної підтримки підприємництва [265], у тому числі малого, стало основною причиною низької ефективності його функціонування.

В арсеналі елементів економічного регулювання підприємництва визначальне місце займають режими оподаткування та засоби і джерела фінансово-кредитної підтримки. Згідно принципу нейтральності податкової системи податки повинні бути єдиними для всіх типів підприємств. Однак висока чутливість малого підприємства до коливань економічного циклу обумовила запровадження в практиці ряду зарубіжних країн особливих режимів оподаткування. Для України, регіональні та локальні ринки послуг в якій недостатньо конкурентні і намітилась тенденція до згортання малого бізнесу, такі підходи об'єктивно необхідні. Проте з 1992 року податкові пільги практично не використовуються ні для регулювання розвитку підприємництва в цілому, ні для регулювання розвитку малого бізнесу, що блокувало його в ряді галузей сфери послуг.

Певні дії на стимулювання підприємництва передбачені в Концепції державної політики розвитку малого підприємництва [152.-С.4]. В механізмі сплати податків суб'єктами малого підприємства передбачається перехід юридичних осіб на єдиний сукупний податок, обчислювальний за результатами фактичної діяльності, встановлення його граничного розміру, а також запровадження системи патентів для фізичних осіб, які займаються підприємницькою діяльністю. Згідно з Концепцією держава забезпечує стимулювання розвитку малого підприємства у пріоритетних напрямках шляхом встановлення сприятливого режиму оподаткування та звільнення від податку частини прибутку, що спрямовується на рефінансування малих підпри-

ємств, встановлення прискорених норм амортизації активної частини основних фондів [152.-С.3].

Запропонований урядом пакет документів з реформування податкової системи уже не передбачає диференціації податків для підприємств малого, середнього і великого бізнесу. Податок на додану вартість, як один із основних регулятивних в сфері послуг не нараховується для послуг з навчання, утримання дітей в дошкільних та шкільних закладах, курсів, гуртків, студій, в яких навчаються діти віком до 18 років, надання послуг з охорони здоров'я, послуг з поховання, послуг з доставки пошти та грошової допомоги громадянам, послуг міського та міжміського автотранспорту, послуг з оброблення землі багатодітним сім'ям, ветеранам та інвалідам. Разом з тим, як складова ціни, він нараховується на такі життєво необхідні населенню послуги, як послуги з ремонту одягу, взуття, меблів, що діє регресивно по відношенню до його малозабезпечених верств. Пільги по податку на додану вартість передбачаються єдиними, без права запровадження їх місцевими органами управління.

Новим законодавством з метою розширення бази оподаткування ліквідується ряд пільг щодо сплати податку на прибуток, які мають безпосереднє відношення до вирішення проблеми розвитку сфери послуг і, зокрема, скасування пільг будівельним організаціям, що будують в сільській місцевості об'єкти побуту, культури, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, освіти, зв'язку та інших об'єктів соціальної сфери, пільги за рахунок зниження суми податку на прибуток при його використанні на реконструкцію і модернізацію виробництва. Закріпивши відрахування податку на прибуток за бюджетами територіальних громад, законодавство не передбачило його самостійності щодо диференціації податків для різних суб'єктів підприємництва та об'єктів оподаткування. Таким чином запропоновані заходи з реформування податкової системи в Україні не узгоджені з державною політикою підтримки малого бізнесу в 1997-1998р.р., не орієнтовані на розширення прав місцевих органів управління з формування доходів місцевих бюджетів і запровадження стратегії їх використання на перспективу, на вирішення останніми проблем розвитку сфери послуг в залежності від стану кон'юнктури в локальних ринках послуг.

Необхідність регіоналізації управління сферою послуг вимагає посилення ролі місцевих органів управління у вирішенні проблем податкової політики, в першу чергу стосовно малого підприємництва, активного використання закріпленого законодавством права на встановлення податкових пільг щодо надходжень до їх бюджетів [97.-С.1].

Враховуючи складність паралельного вирішення проблем подолання бюджетного дефіциту і запровадження режиму пільгового оподаткування, необхідно виробити чіткі методичні підходи щодо об'єктів і суб'єктів такого оподаткування, які не допустили б суб'єктивних рішень. Критерієм для режиму податкових пільг для підприємств можуть бути: величина бізнесу (розмір прибутку, величина валового доходу, обсяг реалізації послуг), цілі пільгового режиму - стимулювання розвитку пріоритетних виробництв, модернізації, інвестиційної діяльності, реалізації соціальних цілей. Ініціювання надання податкових пільг на місцевому рівні та врахування великої кількості критеріїв доцільно будувати на основі шкали диференціації суб'єктів оподаткування в залежності від сукупності ознак, які відображають значимість даного виду бізнесу для вирішення соціальних проблем регіону, умов його функціонування, характеру послуг тощо (табл.4.11).

Таблиця 4.11. Система критеріїв диференціації суб'єктів оподаткування для ініціювання надання податкових пільг на місцевому рівні

	Рівень оподаткування					
	низький		середній		високий	
	рівень показника	ранг	рівень показника	ранг	рівень показника	ранг
Соціальна значимість послуги	висока	1	середня	2	низька	3
Основний контингент відвідувачів	з низькими доходами	1	з середніми доходами	2	з високими доходами	3
Елестичність послуг	негативна	1	середня	2	висока	3
Рівень конкуренції на ринку	високий	1	середній	2	низький	3
Інвестиційна привабливість галузі	низька	1	середня	2	висока	3
Рік роботи	1-й	1	2-й	2	3-й і більше	3
Рівень кон'юнктури в даному виді обслуговування	низький	1	середній	2	високий	3

Статус підприємництва в шкалі оподаткування на основі цих вихідних даних визначається сумою рангів (S_j) оцінок представниками місцевих органів влади для i -го типу підприємства (підприємництва) у сфері послуг:

$$(4.49) \quad S_j = \sum_{i=1}^m R_{ij}$$

де R_{ij} - ранг оцінки даний j -му типу підприємства (підприємництва) за i -ми критеріями. При виборі суб'єктів для надання податкових пільг в групу з низьким рівнем оподаткування відносяться підприємства з найменшим значенням (S_j). Система вагомих обґрунтувань, отримана місцевими органами влади для ініціювання надання податкових пільг, може бути використана як основа для фінансово-кредитної підтримки підприємництва, і в першу чергу малого, з боку кредитних, фінансових та інших структур.

Поряд з субсидіями для підприємств, діяльність яких носить неприбутковий характер, на рівні регіонів можуть бути реалізовані:

механізми державного кредитування, орієнтовані на можливості малого бізнесу. За умов недоступності через високі процентні ставки кредитів комерційних банків і небажання останніх співпрацювати з малим бізнесом із-за великого ризику, слід створювати спеціальні державні фінансові інститути (банки для малого бізнесу), які надають кредити на умовах нижчих процентних ставок, ніж в комерційних банках;

механізми державного гарантування позик і страхування кредиту, наданого малим підприємствам. Таку функцію могли б виконувати під егідою регіональних органів управління спеціальні асоціації з гарантування позик, отримуваних малими підприємствами від комерційних банків і приватних фірм;

механізми залучення до фінансового забезпечення малих підприємств кредитів комерційних банків через звільнення оподаткування прибутків, одержаних комерційними банками від вкладення коштів в малі підприємства сфери послуг;

запровадження НБУ продажу кредитних ресурсів комерційним банкам при умові використання певної частини коштів для цільового довгострокового кредитування малого бізнесу.

Для вирішення проблеми розвитку ІТКП доцільно більш широко використовувати інститут колективного фінансового управління через створення в регіонах фон-

дів спільних інвестицій, які як асоціативні структури могли б стати гарантами кредитів, що надаються малим підприємствам сфери послуг комерційними банками; з розвитком ринку цінних паперів - фондів спільного володіння цінними паперами з незначним їх мінімумом; товариств колективного управління з капіталом для облігацій, банків фінансування малих підприємств на акціонерній основі.

В ситуації, що склалась, забезпечення реальної фінансової підтримки малого підприємництва сфери послуг можливе за умов акумуляції і пільгового вкладання фінансових коштів через створення регіональних фондів фінансової підтримки малого підприємництва, спроби утворення яких в досліджуваних регіонах, не були доведені до кінця. В межах законодавчої бази в них можуть бути залучені: передбачені на ці цілі кошти місцевих бюджетів, кошти інвестиційних державних проектів, в яких беруть участь підприємницькі структури ІТКП, кошти позабюджетного фонду приватизації, кошти, виділені міжнародними фінансовими організаціями в якості фінансової допомоги, кошти, одержані від сплати за видачу ліцензій суб'єктам підприємництва, кошти за їх реєстрацію, за оренду приміщення нежитлового фонду та місце під розміщення об'єкта, кошти комерційних банків, згідно виділених квот та пріоритетного продажу кредитних ресурсів Національним банком, які кредитують підприємців на пільгових умовах, кошти великих і середніх підприємств, регіональних спілок (асоціацій малого бізнесу).

З розвитком асоціативних структур в регіональних та локальних ринках послуг перспективною в фінансово-кредитній підтримці малого підприємництва є участь товариств взаємного кредитування та кас взаємодопомоги. Відрахування юридичних осіб на створення таких товариств доцільно виключати з сум, взятих за базу оподаткування. Широкі можливості в фінансовій підтримці малого бізнесу може забезпечити система регіональних контрактів і муніципальних замовлень з ним на забезпечення реалізації державних і регіональних цільових програм в сфері послуг.

Формування ринкових відносин в ІТКП супроводжуватиметься розвитком горизонтальних зв'язків різного типу, що створить можливість використовувати відпрацьовані в зарубіжній практиці такі способи фінансових проблем, як "франчайзи"

та лізинг. “Франчайзи” як угода між великими підприємствами (організаціями) і малими (франчайзі) може забезпечити її учасникам зменшення витрат на рекламу, розширення комерційних можливостей, зниження ризику підприємницької діяльності, отримання за пільговими цінами сировини та виробів, зниження витрат на освоєння нової продукції і, в кінцевому рахунку, підвищення ефективності виробництва.

Лізинг, як комерційний кредит в натуральній формі, встановлює такі відносини між організацією (користувачем) та організацією (лізинговою компанією), при яких остання здійснює придбання необхідного для виробника устаткування і передає його йому у тимчасове користування. З застосуванням фінансового лізингу лізингова компанія фінансує угоду. Застосування лізингу в функціонуванні суб’єктів локальних ринків послуг може дозволити вирішити проблему придбання сучасного устаткування та технології, ширше використовувати прискорену амортизацію, до чого особливо чутливий малий бізнес, зменшити терміни окупності інвестицій та ризик. Особливо перспективним для вирішення проблеми ІТКП є фінансовий левередж, який дозволив би вирішувати великі лізингові проекти (будівництво водопроводів, каналізаційних систем, об’єктів міжрайонного значення) через об’єднання капіталів декількох лізингових компаній. З допомогою лізингового левереджу в досліджуваному регіоні Івано-Франківської, Тернопільської та Львівської областей можна було б вирішити проблему створення рекреаційних комплексів. Необхідність вирішення проблем укріплення матеріальних умов підприємництва в сфері послуг вимагає створення компаній з лізингу нерухомості та лізингових відділів при заводах, що виробляють устаткування для сфери послуг.

З розвитком ринкових відносин суттєвих змін надалі повинен зазнавати механізм кредитного регулювання ІТКП. Кредитне регулювання ринків послуг має зосередитись на: кредитному обслуговуванні соціальних державних і регіональних програм, кредитуванні діяльності підприємницьких структур в сфері послуг, яке здійснюється в рамках нормативного регулювання; кредитування надання послуг під державний контракт (наприклад, підготовка спеціалістів) або муніципальне замовлення (обслуговування інвалідів, пенсіонерів), стимулювання інвестицій в ІТКП че-

рез регулювання процентних ставок, норм обов'язкових резервів. Враховуючи специфіку локальних ринків послуг в їх кредитному обслуговуванні доцільно застосовувати спеціальні кредити (кредит на сезонні роботи, наприклад, для організації санаторно-курортного обслуговування, що полегшує фінансування господарського циклу), миттєвий кредит, короткострокова позика для покриття від'ємного сальдо. Формування реального кредитного ринку і відносин конкуренції між суб'єктами позичкового капіталу дозволило б створити умови, при яких процес споживання послуг кредитуватиметься, як по лінії виробників, так і споживачів. Таким чином, в економіці перехідного періоду механізм фінансово-кредитного регулювання локальних ринків послуг виступає як сукупність дій з фінансового забезпечення та дій фінансового та кредитного регулювання, в яких поєднуються ринкові та неринкові інструменти (рис. 4.7).

Оцінка еволюції цінового механізму в регулюванні регіональних та локальних ринків послуг (3.1) та концептуальні підходи щодо його місця в системі організаційно-економічного механізму (3.3) дозволяє визначити основні напрямки діяльності щодо відпрацювання функцій регулювання цін на державному і регіональному рівнях.

В залежності від домінуючого типу управління, що зберігається в перехідній економіці функції державного регулювання цін закріплюються: за центральними відомчими структурами (послуги залізничного транспорту, морського, повітряного транспорту, туристсько-екскурсійні, санаторно-курортні, послуги правового характеру, банківські, зв'язку), територіальними та галузевими органами управління в регіонах (автомобільного транспорту, зв'язку, житлово-комунального господарства, культури, охорони здоров'я, непрофільних підприємств), чисто територіальними - послуги побутового обслуговування, непрофільних підприємств місцевого підпорядкування. Регулювання цін в локальних ринках послуг може здійснюватись по двох каналах:

пряме регулювання цін і тарифів, до якого слід віднести встановлення державними та іншими інститутами певних лімітів цін, які не можуть бути перевищені в

процесі вільного ціноутворення, пряме нормування цін, що допустиме в умовах кризи щодо послуг по утриманню дітей в дитячих дошкільних закладах, послуг, оплата за які є обов'язковою - житлово-комунального господарства, громадського транспорту, зв'язку, встановлення правил ціноутворення через встановлення граничних рівнів рентабельності, нормування витрат, прив'язку ціни послуги до її якості, декларування цін;

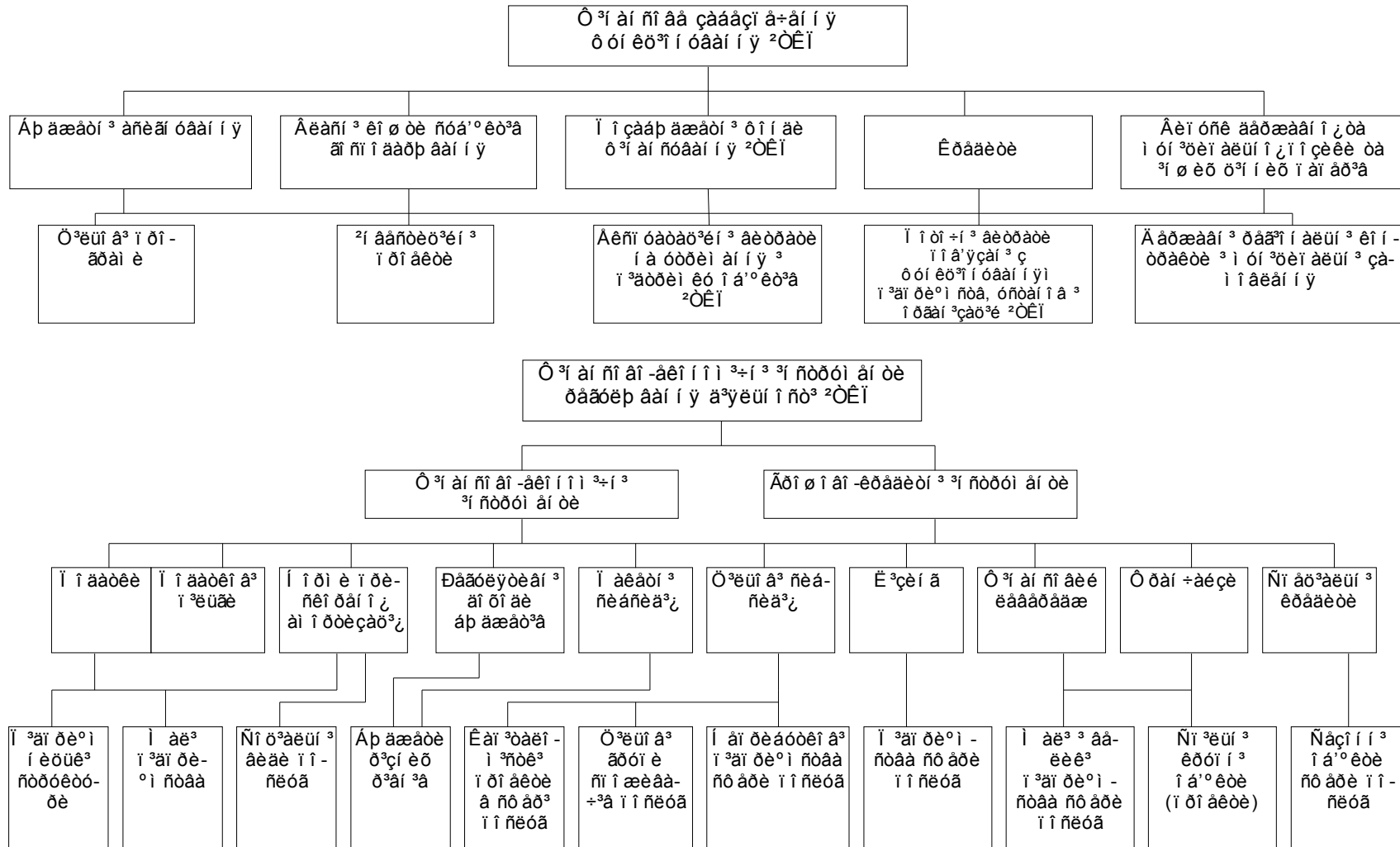

Рис. 4.7. Фінансово-кредитний механізм регулювання та функціонування ІТКП в економіці перехідного періоду (рекомендована модель).

вплив на попит і пропозицію через різке скорочення державного попиту і пропозиції і державного споживання послуг охорони здоров'я, освіти, культури, що дозволить вплинути на ціни на них і на їх структуру; бойкот послуг при грубих порушеннях якості, екологічних порушень (для рекреаційних послуг) тощо.

Згідно з Законом про ціни і ціноутворення державні фіксовані та регульовані ціни і тарифи встановлюються на послуги, виробництво яких зосереджено на підприємствах, що займають монопольне становище на ринку. Ознайомлення з діяльністю служб, які займаються контролем за додержанням дисципліни цін в досліджуваних областях свідчить, що ними сформовані переліки послуг монопольних утворень на регіональних ринках, тарифи на які підлягають державному регулюванню. В якості основних інструментів регулювання використовуються декларування цін та встановлення граничних рівнів рентабельності. Одержана сума виручки внаслідок порушення дисципліни цін підлягає перерахуванню у доход організації. До позабюджетних фондів місцевих Рад виплачуються штрафи у двократному розмірі необгрунтованого одержання сум. Органи статистики забезпечують нагляд за динамікою цін і тарифів на послуги, розробляють індекси їх зміни, враховують їх вплив на рівень життя населення. Таким чином, в роботі місцевих органів влади з регулювання цін в локальних ринках послуг домінують методи прямого адміністративного впливу, діяльність обмежується контрольно-фіксуєчими функціями.

Необхідність більш активного впливу на якість обслуговування, здійснення структурних зрушень та реалізації соціальних функцій в ІТКП зобов'язує розширити арсенал горизонтальних засобів впливу на ціноутворення в локальних ринках послуг. В якості таких можна рекомендувати: зобов'язання по цінах між місцевою адміністрацією асоціаціями (спілками) підприємців; застосування індикативних цін при оформленні регіональних та муніципальних замовлень на послуги; укладання на високо соціально-значимі послуги угод з підприємцями, що їх надають при відповідних пільгових умовах оподаткування, кредитування або надання фінансової компенсації з фондів фінансової підтримки підприємництва; регулювання розмірів націнки для підприємств сфери послуг з різним рівнем соціального навантаження; виділення в

процесі розробки і затвердження преїскурантів цін на побутові послуги цін на послуги першорядної необхідності, що визначають тип підприємства і дають йому право на пільгові умови діяльності; жорсткий контроль ціноутворення в підприємствах з високою та підвищеною соціальною значимістю функцій за умови повної або часткової компенсації незаміщуваних витрат на рахунок бюджетів. З розвитком ринкових відносин в локальних ринках послуг повинен відбуватись поступовий перехід від прямого адміністративного регулювання цін до опосередкованого регулювання через податкову, фінансово-бюджетну та кредитну політику, методологічні підходи по відношенню до яких викладені вище.

В площині проблем, які сформувались в результаті кризових явищ в ІТКП досліджуваних регіонів, запропонований механізм економічного регулювання повинен спрямовуватись на вирівнювання і підйом кон'юнктури ринку через поетапне вирішення двох завдань: стабілізацію; впровадження політики економічного зростання і створення заділів прогресивних змін в сфері послуг.

ВИСНОВКИ

1. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що нова економічна ситуація, яка сформувалася в Україні на етапі переходу до ринкових відносин, потребує перегляду структури регіональних господарських систем в користь переорієнтації їх на галузі, пов'язані з задоволенням суспільних та індивідуальних потреб населення, вироблення нової концепції розвитку сфери послуг, забезпечення механізмів її функціонування, адекватних характеру виробничих і соціальних відносин, властивих перехідній економіці.

Відпрацьована в дисертації концепція розвитку сфери послуг в сучасних умовах передбачає її розвиток як єдиної цілісної системи, яка є складовою систем вищого порядку, зокрема РГС, в напрямку трансформації в регіональні і локальні ринки послуг.

Оцінка ініціативних та протекціоністських дій з їх формування свідчить, що основні організаційні форми цього процесу виявились недостатньо послідовними, недостатньо швидкими, недостатньо контрольованими та недостатньо економічно і соціально ефективними для ІТКП та РГС процесами. Внаслідок недосконалості законодавства і управлінських дій, невирішеності ряду методологічних проблем, відсутності об'єктивної оцінки соціальних наслідків і реальної підтримки підприємництва, не чітко визначеної соціальної орієнтації процесів ринкотворення, в регіонах сформувалось підґрунтя для специфічної моделі регіональних та локальних ринків послуг з нетиповими характеристиками збалансованості попиту і пропозиції, нетиповим характером конкуренції і специфічним механізмом ціноутворення. В регіонах викристалізовується модель споларизованого розвитку регіональних та локальних ринків послуг зі зростаючими нерівномірностями в територіальних рівнях обслуговування, в рівнях і структурі споживання різними групами населення.

2. Констатація цього явища дозволяє зробити висновок щодо необхідності здійснення свідомих дій управлінських структур та підприємницького сектора на реалізацію стратегії побудови моделі регіональних і локальних ринків послуг, яка б відповідала критеріям соціально-орієнтованої ринкової економіки. Враховуючи склад-

ність ситуації в територіальних комплексах послуг, вважаємо, що реалізація цієї стратегії повинна здійснюватися в умовах поетапного формування в них ринкових відносин, і, зокрема: через припинення руйнівних процесів, гальмування спаду виробництва послуг, створення умов для відновлення інвестицій в цю сферу, незначну структурну трансформацію, яка не дасть відчутних змін в формальних показниках галузевої і територіальної структури ІТКП - на першому етапі; повну стабілізацію, відновлення вітчизняних та здійснення іноземних інвестицій, що сприятиме поліпшенню галузевої, видової, виробничо-компонентної та територіальної структури ІТКП - на другому; формування оптимальних інституціональних, галузевих, територіальних пропорцій, більш розвинутих ринкових відносин, які б дозволили реалізувати модель зрівноваженого, соціально-орієнтованого ринку послуг - на третьому.

3. Основними напрямками регіональної політики в розвитку територіальних комплексів послуг, які забезпечили б розв'язання цього завдання, слід вважати:

3.1. удосконалення організаційних механізмів реформування власності, створення більш сприятливих організаційно-економічних умов для ефективної реалізації права комунальної та приватної власності з врахуванням рекомендацій, викладених в дисертації;

3.2. реалізацію трансформаційної моделі управління на принципах: поступової заміни прямого керівництва суб'єктами господарювання на регулювання їх діяльності в ринках послуг; створення дублюючої системи в рамках основних елементів регулювання через залучення до неї різноманітних інститутів державного управління і місцевого самоврядування, інститутів громадського регулювання, інституцій ринкової інфраструктури; зміни організаційної структури управління через перехід від дивізіонального (галузевого) до функціонального типу управління, створення єдиного координаційного центру розвитку ІТКП, який міг би стати ядром інститутів демократичного регулювання ринку послуг;

3.3. реалізацію моделі соціального механізму в ринках послуг через формування і запровадження обґрунтованих в дисертації регіональних стандартів сфери послуг для кожного типу територіальних таксономічних одиниць, розглядаючи їх як

основу вироблення управлінських рішень щодо організаційних та економічних впливів на розвиток ІТКП; удосконалення системи міжбюджетних відносин, практики застосування товарних та міжрівневих бюджетних субсидій; залучення громадських та ринкових інституцій до його реалізації;

3.4.розвиток інститутів демократичного регулювання регіональних і локальних ринків послуг, зосередження їх діяльності на спільному виробленні соціальної політики, нормативних параметрів функціонування ринку, контролю за якістю обслуговування, цінами, захисті інтересів виробників і споживачів послуг;

3.5.інтенсивний розвиток малого підприємництва, об'єднання зусиль загальнодержавних та регіональних структур в забезпеченні запропонованих в дисертації форм організаційної, матеріальної та фінансово-кредитної підтримки з діяльністю неурядових структур (спілок, асоціацій, фондів тощо);

3.6.забезпечення зрівноваженого розвитку сфери послуг на території регіонів, оптимізацію просторової структури ІТКП через застосування принципово нових механізмів - координації інвестиційної діяльності в рамках визначеної просторової стратегії, комбінування способів субсидювання та об'єднання коштів, активізацію локальних ринків послуг через запровадження політики поживлення господарської активності в депресивно вражених територіях;

3.7.перегляд функціональних механізмів забезпечення розвитку ІТКП, побудова нових механізмів, заснованих на поєднанні елементів саморегуляції з зовнішніми впливами на ринок з боку інститутів демократичного регулювання.

4.У контексті загальної концепції регіональної політики в розвитку ІТКП доцільним є врахування специфіки його галузевих підкомплексів, визначених для них в дисертації пріоритетів і врахування їх в прийнятті управлінських рішень. Результати досліджень свідчать, що такими слід вважати: в побутовому обслуговуванні населення - поряд з поглибленням ринкових перетворень застосування важелів регіонального впливу щодо відновлення прогресивних форм побутового обслуговування (кооперування, мобільних форм обслуговування), вдосконалення інфраструктури, реанімації мережі об'єктів на селі, проведення паспортизації підприємств, забезпе-

чення через запровадження пропонованих в дисертації заходів соціальної орієнтації приватизаційного процесу, постприватизаційної підтримки найбільш соціально-значимих підприємств, ліцензування діяльності з надання побутових послуг, процес виробництва яких вимагає спеціальної підготовки, усунення небезпечної деформації на ринку послуг щодо їх номенклатури, асортименту та якості в умовах низької платоспроможності населення; у пасажирському транспорті - вироблення і реалізація політики щодо меж розумної конкуренції, яка б при сучасному стані транспортних засобів і транспортної інфраструктури гарантувала безпеку перевезень, укріплення матеріально-технічної бази транспорту, формування автотранспортних пасажирських підприємств у кожному районі досліджуваних областей, створення транспортно-логістичних точкових ВЕЗ, розширення та реконструкцію автомобільних та залізничних мереж; у галузі зв'язку - створення режиму максимального сприяння участі іноземного капіталу та іноземних компаній в розвитку даного галузевого підкомплексу, запровадження інтегрованих послуг зв'язку; у галузі культури - демонтаж існуючої структури управління культурою, перехід від прямого управління нею до підтримки через культурно-мистецькі інституції неприбуткового характеру діяльності різних форм власності при забезпеченні утримання найбільш важливих для національної культури закладів; створення умов господарської самостійності культурно-мистецьких інституцій, перебудови механізму їх функціонування в сфері культури; в галузевому підкомплексі освіти - перехід до нової системи фінансування освіти, розвиток інститутів кредитування населення для забезпечення платних форм отримання освіти у вищій школі, узгодження напрямків підготовки спеціалістів з потребами ринку праці, забезпечення пропорції у підготовці за різними рівнями акредитації, покращення територіального розміщення закладів освіти; в охороні здоров'я - зміна принципів господарювання в закладах системи охорони здоров'я через їх роздержавлення і впровадження різних форм власності, реформування системи фінансування і зміна системи управління в зв'язку з передачею більшості об'єктів до комунальної власності; створення незалежної економічної бази охорони здоров'я шляхом формування регіональних державних соціально-страхових медичних фондів; в галузевих

підкомплексах санаторно-курортного та туристсько-екскурсійного обслуговування - соціально-орієнтована реструктуризація досліджуваних РГС, оптимізація компонентно-функціональної структури туристсько-екскурсійних та санаторно-курортно-оздоровчих галузевих підкомплексів, розширення ємності туристичного ринку та ринку санаторно-курортних послуг, розвиток комбінування в санаторно-курортному і туристсько-екскурсійному обслуговуванні, модернізація, розширення і раціонально економічне розміщення інфраструктурних об'єктів, реконструкція і обладнання транспортної мережі; в галузевому підкомплексі фізкультури і спорту - поліпшення фізкультурно-оздоровчої діяльності у виробничій і соціально-побутовій сферах, збереження і вдосконалення інфраструктури видів спорту, розширення мережі дитячих спортивних шкіл, перебудова організаційно-управлінської структури фізичної культури і спорту з врахуванням реальних умов функціонування галузі в економіці перехідного типу; в галузевих підкомплексах банківських, фінансових, правових послуг - інтенсивний розвиток альтернативних форм нотаріального та юридично-консультативного обслуговування, розширення мережі банківських інститутів з кредитування житлового будівництва, навчання та ін., розширення фінансово-посередницьких послуг населенню, спрямованих на забезпечення його активної участі у ринку цінних паперів тощо, розвиток інших видів послуг ділового характеру; в житлово-комунальному господарстві - розвиток недержавних форм обслуговування, формування асоціативних об'єднань споживачів житлово-комунальних послуг, формування середовища, спрямованого на раціональне використання ресурсів, задіяних в житлово-комунальне обслуговування.

5. Для реалізації визначених напрямів регіональної політики в практичній діяльності регіональних органів державного управління і місцевого самоврядування рекомендується запровадити відпрацьовані в дисертації нові методологічні підходи, методики, аналітико-прогностичні матеріали та пропозиції, які принципово змінюють аналітико-інформаційну базу та механізми прийняття управлінських рішень і, зокрема:

методику оцінки територіальних рівнів обслуговування на основі інтегрально-

го показника - синтетичного зваженого рівня обслуговування, яка дозволить усунути недоліки використовуваних методів оцінки рівня розвитку сфери послуг, забезпечити реальну оцінку рівня економічного потенціалу ІТКП для прийняття управлінських рішень щодо активізації інвестиційної діяльності та розширення мережі в окремих адміністративно-територіальних одиницях;

методику аналізу локальних ринків послуг за стадіями життєвого циклу полуг для визначення видів послуг, організація надання яких вимагає протекціоністських дій з боку інститутів демократичного регулювання;

методику визначення ємності регіональних та локальних ринків послуг для використання отриманих даних при виконанні функцій інформування агентів ринку щодо можливостей розширення бізнесу, вирішення проблем збалансованості споживчого ринку та ринку праці;

систему індикаторів розвитку сфери послуг у відповідності з встановленими пріоритетами індикативного плану, які б дозволили об'єктивно оцінювати ступінь досягнення цільових установок цієї перехідної форми регулювання ринку послуг, посилити її дієвість на збалансований розвиток ІТКП в складі РГС;

систему показників ефективності функціонування ІТКП та його компоненти малого бізнесу в складі РГС, яка виражає принципово новий підхід автора дисертації до оцінки місця сфери послуг в регіональному відтворювальному процесі, визнання її як рівноправного учасника економічного виробництва, відхід від виключно мікро-економічних підходів до оцінки результативності підприємництва;

методику прогнозування ресурсних умов надання послуг в регіоні на базі застосування гравітаційних моделей, зокрема моделі відносного потенціалу доходу, на основі якої через співставлення прогнозованої потреби в робочих місцях з пропонованими можливостями їх утворення і функціонування місцевою владою дозволить виробити стратегію щодо регіонів, в яких доцільно активізувати приватні інвестиції або передбачити субсидіювання для цілей досягнення регіональних стандартів;

систему блоків регіонального аналізу та методик (методики оцінки впливу базових на обслуговуючі галузі на основі районних мультиплікаторів зайнятості, мето-

дики визначення напрямку перекладення податкового тягаря на основі цінової еластичності попиту, методики визначення ступеня концентрації та локалізації галузей сфери послуг, орієнтованих на ресурси, та відповідності їм інших галузей ІТКП на основі індексів, коефіцієнтів, кривих локалізації та ін.), які забезпечують характеристику якісно нового стану ІТКП, як інституції ринку, усувають недоліки діючої практики регіонального аналізу, яка не забезпечує системність в оцінці ІТКП, виявлення причинно-наслідкових зв'язків в його розвитку, взаємозв'язків, що визначають рішення, які приймають підприємці;

методологічних підходів до побудови регіональних програм в сфері послуг, особливість і принципова відмінність яких від застосовуваних в науці і практиці полягає у застосуванні при відборі проблем для програмного вирішення теорії обслуговування систем з пріоритетом, використанні в нормативному прогнозуванні моделей з векторами рішень (зокрема загальної моделі в умовах невизначеності), вибору при побудові дерева цілей єдиної цілі першого порядку, розподілу фінансових ресурсів на програми за умов їх обмеженості на основі багатоаспектної оцінки та моделі оптимального розподілу;

методику стратегічного планування та координації інвестиційної діяльності, яка є принципово новим підходом до вирішення проблем просторового розвитку ІТКП за умови ініціативної інвестиційної діяльності підприємців-інвесторів. На відміну від використовуваних в умовах планової економіки планів розміщення мережі в орієнтації на формування ступінчастої системи обслуговування, нормативів забезпеченості об'єктами груп населення та ТЕО, такий методичний підхід забезпечує стратегічну орієнтацію інвестиційної діяльності на основі інтегрованого фінансового та економічного аналізу та потреб досягнення регіональних стандартів;

моделі визначення оптимальної потреби в інфраструктурі об'єктів ІТКП, яка дозволяє розв'язати одну з найскладніших проблем просторового розвитку сфери послуг - поєднання соціальних цілей і економічної ефективності для підприємців;

систему критеріїв та методику диференціації суб'єктів оподаткування для ініціювання податкових пільг на місцевому рівні, яка за умов бюджетного дефіциту до-

зволяє об'єктивно визначити тип підприємства для їх надання;

методики визначення обсягів міжрівневих бюджетних субсидій, які доцільно використовувати як основу для забезпечення справедливості і прозорості механізму субсидіювання та забезпечення зрівноваженого розвитку ІТКП.

Впровадження ряду рекомендованих методик в практику роботи Тернопільської обласної, Золочівської районної адміністрації, Тернопільського, Яремчаського міськвиконкомів підтвердила їх ефективність в управлінській діяльності.

6. Практичне спрямування дисертаційного дослідження полягає також у виробленні пропозицій щодо реалізації кон'юнктурної політики в сучасних регіональних ринках послуг. Макроекономічна оцінка станів РГС та ІТКП, досягнутих в результаті проведення роботи з стабілізації, підтягування цін на послуги до їх реальної вартості, експансії конкурентного середовища через політику підтримки малого бізнесу, формування економічної бази ринкових відносин через механізм приватизації дозволяє, незважаючи на їх недостатню результативність, розпочати (при продовженні дій з реанімації територіальних систем обслуговування) впровадження політики економічного зростання і створення заділів прогресивних змін в сфері послуг. Конкретні дії з вирішення цієї проблеми повинні, на думку автора дисертації включити:

стимулювання інвестиційного попиту за рахунок розширення нагромаджень підприємств сфери послуг через підвищення норм амортизаційних відрахувань, пільгове оподаткування прибутку, що спрямовується на інвестиції, застосування термінових інвестиційних рахунків, які мають ряд пільг як для банку, так і для підприємців, збереження частки бюджетного фінансування інвестиційних проектів у сфері послуг з метою доповнення інвестиційного попиту;

стимулювання споживчого попиту через індексацію заробітної плати та соціальних виплат, зниження ставок оподаткування трудових доходів, проведення політики збільшення частки заробітної плати у валовому внутрішньому продукті, компенсацію надходжень в бюджети, викликаних такими механізмами регулювання, через диференційовану податкову політику, прогресивне і більш високе оподаткування доходів від власності в порівнянні з оподаткуванням доходів підприємницьких стру-

ктур і трудових доходів;

вибіркову підтримку економічного зростання окремих підкомплексів або видів послуг ІТКП, зокрема соціально-значимих та визначених як пріоритети;

вибіркову підтримку методами фінансово-бюджетного, кредитного та організаційного регулювання рівнів обслуговування та економічного зростання в сфері послуг окремих територій і адміністративно-територіальних одиниць.

Поєднання запропонованих в дисертації організаційних дій на створення ринкового середовища в ІТКП, моделі управління та системи функціональних механізмів, які її забезпечують, дозволить реалізувати визначену стратегію побудови соціально-орієнтованої моделі регіональних та локальних ринків послуг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Абрамов В., Радомисельский М. Підприємства, малий бізнес і ринкова конкуренція//Економіка України.-1995.-№11.-С.67-70.
- Абрамов М.А. Производство и сфера обслуживания.-М.:Мысль, 1977.-239с.
- Агафонов Н.Т. Территориально-производственные комплексы и региональное природопользование.-М.:Знание, 1980.-48с.
- Агеев А.И. Предпринимательство: проблемы становления и культуры.-М.:Наука, 1991.-106с.
- Акопов В.И., Гаджиев Ю.А. Сфера услуг: территориальная организация и эффективность функционирования.-Сыктывкар, АН СССР, Коми филиал, 1984.-235с.
- Актуальні проблеми управління територіями в Україні: Матеріали науково-практичної конференції 26-27 листопада 1992р.-К.: 1993.-348с.
- Алексеев А.А., Юхименко В.В., Рыбченко Е.В. Методика территориальной дифференциации норм потребности в бытовых услугах по синтетическим индексам экономического развития//Опыт разработки и внедрения автоматизированных систем планирования и управления народным хозяйством.-К.: ГлавНИИ ВЦ, Госплан УССР, 1974.-С.24-32.
- Алымов Н.Н., Кочерга А.М. и др. Социальная инфраструктура: вопросы теории и практики.-К.:Наукова думка, 1982.-180с.
- Анализ и прогнозирование развития экономики региона/Под.ред. Прокопенко Н.Д. АН Украины.-К.: Наукова думка, 1991.-226с.
- Афанасьев В. Малый бизнес: проблемы становления// Российский экономический журнал.-1993.-№2.-С.59-66.
- Бандман М.Н. Территориально-производственные комплексы: теория и практика предплановых исследований.-Новосибирск: Наука, 1980.-256с.
- Барановский А. Рынок страховых услуг в Украине//Финансовая Украина.-1995.-№21.-С.31-32.
- Барановський О. Державна підтримка малого бізнесу: світовий досвід і Україна//Економіка України.-1993.-№6.-С.74-79.
- Баринов В.Т. Региональные проблемы управления и планирования сферы обслуживания населения.-М.:Наука, 1989.-145с.
- Беседин В.Ф. Государственное регулирование рыночной экономики.-К.: Наукова думка, 1992.-110с.
- Білоус Г. Розвиток підприємництва - справа державна// Зарплата і праця.-1995.-№12.-С.9-11.
- Бланк И.А. Инвестиционный менеджмент.-К.:МП "Итем" ЛТД "Юнайтед Лондон Трейд Лимитед", 1995.-448с.
- Болдаков В. Об инфляции, мультипликации, “холодном душе” и заработной плате//Финансовая Украина.-1995.-№10.-С.22-23.
- Борманн Дитер. Менеджмент: Предпринимательская деятельность в рыночной экономике.-К.: 1992.-480с.
- Бос Хендрикус. Размещение производства.-М.:Прогресс, 1970.-342 с.
- Будавей В.Ю. Долгосрочные народнохозяйственные программы.-М.: Мысль,

1980.-207с.

Бузгалин В.А. Переходная экономика: курс лекций по политической экономии.- М.: Таурус-Протерос, 1994.-472с.

Бурак П. Региональные программы социального развития в условиях формирования рынка//Российский экономический журнал.-1996.-№3.-С.18-24

Вагов А. Развитие системы платных услуг//Плановое хозяйство.-1991.-№1.-С.98-104.

Васьков С.Т. Территориальное управление в новых условиях хозяйствования.-М.: Экономика, 1990.-190с.

Ватенин Н.Т. Социальная инфраструктура народнохозяйственного комплекса (политэкономический аспект регионального развития).-М.: Наука, 1984.-172с.

Вдовиченко М., Лайко П., Булавка О., Гайчук О. Напрями реформування соціально-побутового обслуговування сільського населення.// Економіка України.-1994.-№10.-С.55-60.

Вернер Беренс, Питер М. Хавранек. Руководство по оценке эффективности инвестиций. Пер.с англ.-М.:АОЗТ "Интерэксперт", 1995.-527с.

Виленский А. Государственная политика Японии по отношению к малым и средним предприятиям//ЭКО.-1992.-№6.-С.135-142.

Винокурова Н. Методы анализа уровня жизни в территориальном разрезе/Динамические модели территориального планирования.-М.:Наука, 1972.-С.136-169.

Витренко Н.М. Социальная инфраструктура Украины: оценка уровня и перспектив развития.-К.: Наукова думка, 1993.-125с.

Вісник сприяння парламентам України.-1996.-№2.-С.8.

Гаврилишин О. Основні елементи теорії ринкової системи.-К.: Наукова думка, 1992.-128с.

Гезліт Генрі. Економіка в одній лекції (Основи теорії і практики).-Львів: Українсько-американський фонд "Сейбр-світло", 1995.-166с.

Географическое изучение территориальной организации сферы обслуживания: Сб. Моск.филиала ГО СССР.- М.:1976.-154с.

Гладун З. Міністерство охорони здоров'я України як центральний орган державної виконавчої влади//Право України.-1995.-№7.-С.38-40.

Гладун З. Система виконавчої влади України (організаційно-правові проблеми вдосконалення).-К.: Інститут держави і права ім.В.М.Корецького НАН України, 1996.-19с.

Голікова Т. Про структуру державної та комунальної власності//Економіка України.-1995.-№8.-С.47-49.

Голубков Е.П. Использование системного анализа в принятии плановых решений.-М.: Экономика, 1982.-160с.

Горбунов Э.П. Структура и эффективность общественного производства.- М.:Мысль, 1974.-199 с.

Граниш В.В. Хозяйственный механизм в системе платных услуг.-К.: Наукова думка, 1993.-135с.

- Гргеарян А.К., Овесян Р.М. Опыт картографирования сферы обслуживания Армянской ССР/Тематическое картографирование в СССР.-Л.:Наука, 1967.-С.3-16.
- Грейсон Дж. К.мл. О.Деля К. Американский менеджмент на пороге XXI века: Пер. с англ. /Авт.предисл. Б.З.Мильнер.-М.:Экономика, 1991.-319с.
- Гуревичев М.М. Государственное регулирование в условиях рыночной экономики.-К.:Основи, 1993.-214 с.
- Гурне Б. Державне управління: Пер. з франц. В.Шовкуна.-К.:Основи, 1993.-165с.
- Даніель Кауфман. Планово-адміністративне регулювання - шлях до спонтанної лібералізації?.-К.: Світовий банк, Україна, 1994, травень.-62 с.
- Державна програма приватизації майна державних підприємств, 1992 (Додаток)//Державний інформаційний бюлетень про приватизацію.-1992.-№1.
- Джефри Сакс. Рыночная экономика и Россия: Пер. с англ./ ВВСМРМ.-М.:Экономика, 1994.-331с.
- Дмитриев В.И. Основы изучения и прогнозирования спроса на бытовые услуги.-М.:Легпромиздат, 1986.-304с.
- Дмитриев В.И. Проблемы методологии прогнозирования потребления бытовых услуг.-М.: Легкая индустрия, 1979.-288с.
- Долишний М.И., Бойко Е.И., Петрович И.М. Социально-экономический потенциал региона.-К.: Наукова думка, 1985.- 218с.
- Долишний М.И. Социально-экономические проблемы непроизводственной сферы.-К.:Наукова думка, 1984.-213с.
- Долішній М., Кравців В. Карпатський регіон у контексті державної економічної політики: оцінка стану і стратегія розвитку//Економіка України.-1995.-№8.-С.27-32.
- Долішній М.І. Проблеми і перспективи соціально-економічного розвитку Карпатського регіону//Українські Карпати: проблеми і перспективи.-Львів:-1993.-С.13-15.
- Долішній М.І. Регіональні проблеми соціально-економічного розвитку України.-К.:Препринт, 1991.-60с.
- Домінік Ру, Даніель Сульє. Управління.-К.: Основи, 1995.-441с.
- Евдокименко В.Н. Регіональна політика розвитку туризму.-Чернівці: Прут, 1995.-97с.
- Евсеев В.И. Потребление услуг непроизводственной сферы.-К.: Наукова думка, 1987.-113с.
- Евтеев О.А. Единый качественный показатель для комплексного развития картографирования обслуживания населения//Вестник Московского университета. География.-1967.-№3.
- Економіка України та шляхи її подальшого реформування. Матеріали Всеукраїнської наради економістів, 14-15 вересня 1995р.-К.: "Генеза", 1996.-323с.
- Епіфанов А.О., Чопанов Т.Г. Механізм регулювання комплексного соціально-економічного розвитку обласного регіону в умовах переходу до ринку.- Харків: Основи, 1993.-112 с.
- Ермошенко Н.Н. Антимонопольное законодательство и конкуренция.-К.:Укр

- НИИНТИ Госкомэкономике СССР, 1991.-52с.
- Ермошенко Н.Н., Борсученко Э.И. Формы предпринимательства за рубежом.-К.:Укр НИИНТИ Госкомэкономике, 1991.-80с.
- Ехануров Ю.И. Инфраструктура рынка: проблемы создания и развития.-К.: Общество "Знание" Украины, 1992.-45с.
- Євдокимова І. Відображення балансу послуг в системі національних рахунків//Економіка України.-1995.-№10.-С.24-31.
- Європейська Хартія про місцеве самоврядування//Страсбург, Рада Європи, Відділ видань і документів. №92-871-8, травень, 1980.
- Жилищно-коммунальное хозяйство: проблемы управления.-М.:Стройиздат, 1990.-280с.
- Жильцов С.В. Основы формирования хозяйственного механизма в сфере услуг.-М.:Из-во МГУ, 1991.-220с.
- Жовнер М. Місце сфери послуг у народному господарстві та її структура//Економіка Радянської України.-1991.-№1.-С.3-10.
- Жук О. До ринку платних послуг//Економіка України.-1991.-№11.-С.34-37.
- Жук О. Малий бізнес у світі та в Україні//Економіка України.-1995.-№7.-С.33-39
- Жуков С.В. Развивающиеся страны: сфера услуг и экономический рост.-М.: Наука, 1991.-199с.
- Загладина С.М. Обращение товаров и услуг в экономике США.-М.: 1975.-275 с.
- Закон СРСР "Про індивідуальну трудову діяльність"//Відомості Верховної Ради СРСР.-1986.-№47.
- Закон України "Про бібліотеки і бібліотечну справу"//Відомості Верховної Ради України.-1995.-№7.-Ст.45.
- Закон України "Про власність" (із змінами, внесеними Законами України, Постановою Верховної Ради України, Декретами Кабінету Міністрів України)//Галицькі контракти.-1996.-№42.-С.22-28.
- Закон України "Про господарські товариства" (із змінами, внесеними Законами України, Декретом Кабінету Міністрів України)//Галицькі контракти.-1996.-№42.-С.40-50.
- Закон України "Про господарські товариства"//Відомості Верховної Ради України.-1991.-№49.-Ст.682.
- Закон України "Про Державний бюджет України на 1994 рік"//Відомості Верховної Ради України.-1994.-№20.-Ст.120.
- Закон України "Про Державний бюджет України на 1995 рік"//Відомості Верховної Ради України.-1995.-№16.-Ст.111.
- Закон України "Про Державний бюджет України на 1996 рік"//Відомості Верховної Ради України.-1996.-№16.-Ст.71.
- Закон України "Про зв'язок"//Відомості Верховної Ради України.-1995.-№20.-Ст.143.
- Закон України "Про інвестиційну діяльність"//Відомості Верховної Ради України.-1991.-№47.-Ст.646.
- Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні"//Закон і бізнес.-1997.-16

липня.

Закон України “Про музеї і музейну справу”//Відомості Верховної Ради України.-1995.-№25.-Ст.191.

Закон України “Про об’єднання громадян” (із змінами, внесеними Законами України)//Галицькі контракти.-1996.-№42.-С.54-57.

Закон України “Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності” (із змінами, внесеними Законами України, Декретом Кабінету Міністрів України)//Галицькі контракти.-1996.-№42.-С.67-68.

Закон України “Про оподаткування доходів підприємств і організацій”//Відомості Верховної Ради України.-1992.-№23.-Ст.333.

Закон України “Про оподаткування прибутку підприємств”//Відомості Верховної Ради України.-1995.-№4.-Ст.28.

Закон України “Про оренду майна державних підприємств та організацій”//Відомості Верховної Ради України.-1992.-№30.-Ст.416.

Закон України “Про патентування деяких видів підприємницької діяльності”//Відомості Верховної Ради України.-1996.-№20.-Ст.82.

Закон України “Про підприємництво” (із змінами, внесеними Законами України, Декретом Кабінету Міністрів України)//Галицькі контракти.-1996.-№42.-С.28-32.

Закон України “Про підприємства в Україні” (із змінами, внесеними Законами України, Декретом Кабінету Міністрів України)//Галицькі контракти.-1996.-№42.-С.32-40.

Закон України “Про приватизацію державного житлового фонду”//Відомості Верховної Ради України.-1992.-№36.-Ст.524.

Закон України “Про приватизацію майна державних підприємств”//Відомості Верховної Ради України.-1992.-№24.-Ст.348.

Закон України “Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)”//Відомості Верховної Ради України.-1992.-№24.-Ст.350.

Закон України “Про систему оподаткування”//Діло.-1997.-№22.

Закон України “Про статус гірських населених пунктів в Україні”//Відомості Верховної Ради України.-1995.-№90.-Ст.58.

Закон України “Про туризм”//Відомості Верховної Ради України.-1995.-№31.-Ст.241.

Закон України “Про формування місцевих органів влади і самоврядування”//Відомості Верховної Ради України.-1994.-№22.-Ст.144.

Закон України про внесення доповнення до Декрету Кабінету Міністрів України “Про заходи щодо завершення комерціалізації підприємств і організацій державної торгівлі, громадського харчування та сфери послуг”//Відомості Верховної Ради України.-1993.-№51.-Ст.477.

Закон України про внесення змін до Закону України “Про місцеві Ради народних депутатів України та місцеве і регіональне самоврядування”//Відомості Верховної Ради України.-1992.-№31.-Ст.348.

Закон України про внесення змін до Закону України “Про оренду державного

майна”//Відомості Верховної Ради України.-1995.-№31.-Ст.244.

Закон України про внесення змін до Закону України “Про приватизацію майна державних підприємств”//Відомості Верховної Ради України.-1992.-№42.-Ст.603.

Закон України про внесення змін до Закону України “Про приватизацію майна державних підприємств”//Відомості Верховної Ради України.-1994.-№24.-Ст.183.

Закон України про внесення змін до Закону Української РСР “Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування (нова редакція)”//Відомості Верховної Ради України.-1992.-№24.-Ст.387.

Закон України про внесення змін і доповнень до Закону України “Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)”//Відомості Верховної Ради України.-1996.-№34.-Ст.160.

Закон України про внесення змін і доповнень до Закону України “Про оренду майна державних підприємств та організацій(нова редакція)”//Відомості Верховної Ради України.--1995.-№15.-Ст.99.

Закон України про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР “Про освіту”//Відомості Верховної Ради України.-1996.-№21.-Ст.84.

Закон України про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України”//Відомості Верховної Ради України.-1992.-№32.-Ст.453.

Закон України про доповнення Декрету Кабінету Міністрів України “Про місцеві податки і збори”//Відомості Верховної Ради України.-1993.-№32.-Ст.340.

Закон України про доповнення Житлового кодексу Української РСР”//Відомості Верховної Ради України.-1995.-№29.-Ст.218.

Закон Української РСР “Про бюджетну систему Української РСР”//Відомості Верховної Ради УРСР.-1991.-№1.-Ст.1.

Закон Української РСР “Про власність”//Відомості Верховної Ради УРСР.-1991.-№20.-Ст.249.

Закон Української РСР “Про захист прав споживачів”//Відомості Верховної Ради УРСР.-1991.-№30.-Ст.379.

Закон Української РСР “Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування”//Відомості Верховної Ради УРСР.-1991.-№2.-Ст.5.

Закон Української РСР “Про освіту”//Відомості Верховної Ради УРСР.-1991.-№34.-Ст.451.

Закон Української РСР “Про підприємництво”//Відомості Верховної Ради УРСР.-1991.-№14.-Ст.168.

Закон Української РСР “Про підприємства в Українській РСР”//Відомості Верховної Ради УРСР.-1991.-№24.-Ст.272.

Закон Української РСР “Про систему оподаткування”//Відомості Верховної Ради України.-1991.-№39.-Ст.510.

Закономерности развития непромышленной сферы и повышения жизненного уровня/Козак В.Е., Новиков В.Н., Верховодова Л.Т. и др.-Киев: Наукова думка, 1989.-256с.

- Заставецька О. Тернопільська область: географічні основи комплексного економічного і соціального розвитку.-Тернопіль: 1993.-203с.
- Заставний Ф.Д. Географія України.-Львів: Світ, 1994.-472с.
- Заставний Ф.Д. Территориальные производственные комплексы.-К.:Наукова думка, 1979.-222с.
- Заставний Ф.Д. Территориальные предплановые прогнозы.-К.:Наукова думка, 1988.-182с.
- Збірник інформаційно-довідкових матеріалів щодо організації побутового обслуговування населення.-К.:Укрсоюзсервіс, 1996.-50с.
- Звіт про світовий розвиток.-К.:Абрис, 1994.-253с.
- Звіт фонду державного майна України про хід приватизації в 1993 та I півріччі 1994р.//Державний інформаційний бюлетень про приватизацію.-1994.-№9.-С.7-11.
- Иванов Г.П. Непроизводственная сфера и социалистическое воспроизводство.-М.:Из-во МГУ, 1978.-12с.
- Иванов Е.Л. Народнохозяйственное прогнозирование в принципиально новых условиях// Экономические науки.-1992.-№2.-С.3-7.
- Иванова Н.В. Географические проблемы территориальной организации общественного обслуживания населения (на примере Пермской области):Автореф.дис. канд.геогр.наук. Пермь, 1971.-24 с.
- Иванченко В. О новой парадигме государственного регулирования и планологии//Вопросы экономики.-1993.-№11.-С.72-74.
- Изард У.Методы регионального анализа.-М.:Прогресс, 1966.-153с.
- Изтелмедов Б.И. Региональный хозяйственный механизм: формирование, функционирование, моделирование.-М.:Экономика, 1992.-129с.
- Ичитовкин Б.Н. Малые формы хозяйствования.-М.:Экономика, 1991.-197с.
- Інструкція про порядок обліку реалізації платних послуг населенню.-К.: Міністерство статистики, 1993.-23с.
- Калинин П.М. Воспроизводство регионального общественного продукта (Схемы, модели, балансы).-М.: Наука, 1984.-228с.
- Карсекін В., Сипливи́й Ю. Удосконалення організаційно-економічного механізму державного регулювання діяльності підприємств сфери послуг//Економіка України.-1996.-№8.-С.67-72.
- Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег: Пер. с англ.-М.:1978.-345с.
- Кендэл М. Ранговые корреляции.-М.: Статистика, 1975.-214с.
- Кит У., Котланд Д. Стратегическое планирование и хозяйственная политика.-М.:Прогресс, 1982.-192 с.
- Клебанова Н.С., Ковалёва Т.М. Опыт разработки комплексных программ развития производства товаров народного потребления и сферы услуг.-К.:Укр НИИН-ТИ Госплана УССР, 1991.-66с.
- Климович М. Инвестиционные контракты и приватизация объектов социальной инфраструктуры города//Российский экономический журнал.-1995.-№7.-С.10-13.
- Козак В.Е. Непроизводственная сфера: вопросы теории.-К.:Наукова думка, 1979.-312с.

- Козак В.Е. Производительный и непроизводительный труд.-К.:Наукова думка, 1971.-211 с.
- Козак В.Е., Новиков В.М., Верховодова Л.Т. Непроизводственная сфера в условиях перехода к рыночной экономике.-К.: Наукова думка, 1993.
- Комплексна програма соціального розвитку і підвищення добробуту в області на період до 2005р.-Івано-Франківськ, 1989.-183с.
- Комплексний прогноз соціально-економічного і науково-технічного розвитку УРСР на період до 2005р. (Розділ "Західний регіон УРСР").-Львів, 1991.-107 с.
- Конкуренция, малый бизнес//Деньги и кредит.-1992.-№3.-С.32-33.
- Конституція України//Відомості Верховної Ради України.-1996.-№30.-Ст.141.
- Концепція адміністративної реформи в Україні (Проект).-Київ, 1996.
- Концепція державної політики розвитку малого підприємництва.-К.:1996.-14 с.
- Корецький Л.М., Смаль И.В. Научно-методические аспекты экономико-географического исследования территориальных рекреационных систем//Методологические проблемы современной географии.-К.: Наукова думка, 1993.-С.49-104.
- Корнев В., Лукашенко А. Державна політика стимулювання малого бізнесу//Економіка України.-1993.-№2.-С.86-88.
- Корягина Т.И. Платные услуги в СССР.-М.: Экономика, 1990.-160с.
- Кочерга А.И. Сфера обслуживания населения (вопросы социалистического воспроизводства).-М.: Мысль, 1979.-293с.
- Кравченко В. Регіональна політика держави, пріоритети і цілі//Урядовий кур'єр.-1995.-№126.
- Кудров В. Прогноз основных тенденций развития Западной Европы до 2015г.//Экономические науки.-1991.-№10.-С.66-77.
- Кузьмін О. Що таке франчайза?//Діло.-1993.-№75.-С.11.
- Куценко В. Освіта на порозі ХХІ століття//Економіка України.-1995.-№12.-С.60-67.
- Куценко В.И. Региональные особенности развития социально-культурной сферы.-К.:Наукова думка, 1984.-244с.
- Куценко В.И. Сфера услуг: новые подходы.-К.: Политиздат Украины, 1989.-176с.
- Лаженцев В.И. Экономико-географическая концепция территориального планирования.-М.:Наука, 1990.-128с.
- Лаженцев В.И., Бурьян М.С. Экономико-географический анализ уровней производственного и социального развития районов [по матер. Коми АССР]//Академия наук СССР, Коми филиал.-Сыктывкар, 1986.-76с.
- Лазаренко П. Соціальне відродження села як умова зміцнення Української держави//Економіка України.-1996.-№3.-С.4-10.
- Лексин В.Н., Шевцов А. Региональная политика России : концепции, проблемы, решения. Приоритеты региональной политики. Муниципализация социальных объектов приватизированных предприятий//Российский экономический журнал.-1995.-№5-6.-С.51-54.
- Лесів Йосиф. Сучасні методи менеджменту, основані на ринковій економіці.-

Ужгород: Карпати, 1994.-254с.

Лившиц А.Я. Введение в рыночную экономику. Т.2.-М.:Из-во "Станкин", 1992.-126с.

Мазур В. Обслуживание и ремонт жилья нуждаются в привлечении частного института//Финансовая Украина.-1995.-№17.-С.18.

Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В.2 т., т.1: Пер.с англ.-Баку: Азербайджан, 1992.-399с.

Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В.2 т., т.2: Пер.с англ.-Баку: Азербайджан, 1992.-404с.

Макроекономічний огляд України.-К.:Український фонд підтримки реформ.-1995.-№7.

Малий бізнес України: у цифрах, фактах//До міжнародного Конгресу малого бізнесу в м.Києві 26-28 квітня 1995.-Київ: 1995.-27с.

Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е издание, т.23.

Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е издание, т.24.

Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е издание, т.26, ч.1.

Мартынов В. Кооперативы и рыночная экономика (вариант Швеции)//Мировая экономика и международные отношения.-1991.-№8.-С.87-100.

Медведчук С.В. Напрями розвитку приватних навчальних закладів в Україні//Препр. НАН України, Інст рег.дослідж.-Львів: 1995.-69с.

Медицинское страхование...в Израиле, в Швеции//Украина и бизнес.-1995.-№46.-С.5.

Мельник А.Ф. Державне регулювання економіки перехідного періоду.-Тернопіль: Збруч, 1995.-179с.

Мельник А.Ф. Державне регулювання економіки.-К.:ІСДО, 1994.-272с.

Мельник А.Ф. До питання оцінки територіальних рівнів побутового обслуговування населення. Проблеми підвищення ефективності суспільного виробництва//Вісник Львівського університету. Серія економічна. Випуск 10.-Львів:1977.-С.19-22.

Мельник А.Ф. Особливості розвитку підприємництва в сфері послуг//Шляхи розвитку підприємництва в умовах ринку.-Тернопіль: Збруч, 1992.-С.57-73.

Мельник А.Ф. Развитие платных услуг на селе//Вопросы экономики.-1989.-№7.-С.82-89.

Мельник А.Ф. Территориальное планирование бытового обслуживания населения, проблемы и пути его совершенствования: Автореф. дис... канд.эк.наук: Львовск.университет.-Львов, 1975.-20с.

Мельник А.Ф., Мовчан Л.М., Полякова Т.Е., Попович Т.М. Практикум з прогнозування і державного регулювання економічного та соціального розвитку.-К.:ІСДО, 1995.-255с.

Мельник А.Ф., Попович Т.М., Васіна А.Ю., Желюк Т.Л. Малий бізнес як фактор розвитку ринкових засад в сфері послуг регіону//Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції "Актуальні проблеми розвитку економіки України в перехідний період до ринку."-Тернопіль: ТАНГ, 1996.-С.6-12.

- Меркушева Л.А. Вопросы определения уровня обслуживания населения//Экономико-географические проблемы формирования территориально-производственных комплексов Сибири. Вып.2.-Новосибирск-Иркутск, 1970, С.48-60.
- Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента: Пер.с англ..-М.:Дело, 1993.-702с.
- Методика оцінки вартості об'єктів приватизації. Затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 8 вересня 1993р. №717/Правові аспекти приватизації в Україні. Т.1: Збірник законодавства з питань приватизації.-К.: Руська правда, 1996.-538с.
- Методика оцінки об'єктів приватизації. Затверджена постановою Каб.Міністрів України від 18 січня 1995р. №36, (п.35 в редакції постанови КМ №437 від 20.06.95р.)/Правові аспекти приватизації в Україні. Т.1: Збірник законодавства з питань приватизації.-К.:Руська правда, 1996.-538с.
- Методические указания к разработке целевых комплексных программ по решению региональных проблем по формированию и развитию территориально-производственных комплексов//Совершенствование хозяйственного механизма.- М.:Правда, 1980.-272с.
- Методичні рекомендації до розробки комплексних планів економічного та соціального розвитку Української РСР, додатки, частина II.-К.:Держплан УРСР, НДЕІ, 1990.-167с.
- Методичні рекомендації до розробки комплексних планів економічного та соціального розвитку Української РСР, додатки, ч.І.-Київ: Держплан УРСР, НДЕІ, 1990.-398с.
- Методичні рекомендації по розробці регіонального зрізу Державної програми економічного і соціального розвитку України.-К.: Міністерство економіки, НДЕІ, 1996.-36с.
- Методичні рекомендації про порядок планування платних послуг.-Київ: Міністерство економіки, 1991.-45с.
- Методологические и методические положения разработки внутриобластных (локальных) программ.-Новосибирск:Наука, 1983.-78с.
- Методологические положения разработки крупных территориальных программ.-Новосибирск:Наука, 1984.-306с.
- Минервин И. Государственная политика поддержки предпринимательства за рубежом//Экономист.-1993.-№12.-С.80-88.
- Михайлов М.Н. Хозяйственный механизм регулирования социального развития региона в условиях рыночной экономики.-Л.:Из-во ЛФЭИ, 1991.-126с.
- Мільштейн Л. Регіональне прогнозування і програмування: методичний аспект//Економіка України.-1991.-№11.-С.55-57.
- Місцеве самоврядування в Україні (історія, проблеми, пропозиції).-К.: Фонд сприяння становленню і розвитку місцевого та регіонального самоврядування України, 1994.-160с.
- Місцеве та регіональне самоврядування України (випуск 2).-К.: Фонд сприяння

- становлення і розвитку місцевого та регіонального самоврядування України, 1992.-74с.
- Моделирование территориально-производственных комплексов (методология, теория и метод)/Под ред.А.Г.Ващенко.-Львов:Из-во Львовского университета, 1981.-136с.
- Народне господарство України у 1992р. Статистичний щорічник.-К.:Техніка, 1993.-464с.
- Народне господарство України у 1993р. Статистичний щорічник.-К.:Техніка, 1994.-468с.
- Народне господарство Української РСР в 1990р. Статистичний щорічник.-К.:Техніка, 1991.-496с.
- Науменко Т. Украинская земля - туристическая земля//Международный туризм.-1994.-№2.-С.11-14.
- Непроизводственная сфера в условиях перехода к рыночной экономике/АН Украины, Ин-т экономики. Отв.ред.В.Н.Новиков.-К.:Наукова думка, 1993.-198с.
- Нечаев Ю. Преодоление инвестиционного кризиса в Украине//Финансовая Украина.-1995.-№18.-С.10-11.
- Никоров Т.И. Антитрастовое регулирование и конкуренция//США.-1990.-№3.-С.92-98.
- Новіков В., Корягін Ю. Економічні проблеми іноземного туризму в Україні//Економіка України.-1992.-№7.-С.37-41.
- Новые явления в накоплении капитала.-М.: Прогресс, 1966.-213 с.
- Нудельман М.С. Социально-экономические проблемы рекреационного природопользования.-К.: Наукова думка, 1987.-190с.
- Об'єкти незавершеного будівництва по Тернопільській області станом на 1.01.1995р.-Тернопіль: Збруч, 1995.-66с.
- Обзор современного бизнеса//Департамент торговли США, июль 1977, табл.3.14.
- Организация планирования и управления предприятиями связи/Е.В.Дёмина, К.Е.Йодкр, Л.П.Майодин, К.П.Резникова.-М.: Радио и связь, 1990.-352с.
- Організаційно-економічний механізм формування ринку в регіоні/Під ред.А.Ф.Мельник.-Тернопіль:НДІ "Проблеми людини", 1993.-130с.
- Осипов Ю.М. Государственное программирование капиталистической экономики.-М.: Из-во Московского университета, 1979.-174с.
- Основи законодавства України про культуру//Відомості Верховної Ради України.-1992.-№21.-Ст.294.
- Основы инвестирования.-М.: Церих, 1992.-216 с.
- Панасюк Б. Макроекономіка: диспропорції та їх причини// Економіка України.-1995.-№6.-С.14-18.
- Парначев В.Г. Малый бизнес в сфере услуг.-М.: Знание, 1991.-63с.
- Пациорковский В.В. Платные услуги населению: состояние и перспективы.-М.:Наука, 1991.-112 с.
- Пешехонов А. Перестройка экономики и организации здравоохранения//Вопросы экономики.-1987.-№7.-С.29-47.

- Пивоваров С.Э. Методология комплексного прогнозирования развития отрасли.- Ленинград: Наука, 1984.-192с.
- Писаренко С.М. Целевое планирование и территориальные комплексы.- К.:Наукова думка, 1983.-170с.
- Повзнер П.Я. Государственно-монополистический капитализм и теория трудовой стоимости.-М.:Экономика, 1978.-316 с.
- Положення про обласну, Київську, Севастопольську міську державну адміністрацію. Затверджене Указом Президента України від 21 серпня 1995//Голос України.-1995.-№166.
- Положення про районну, районну у містах Києві, Севастополі державну адміністрацію. Затверджене Указом Президента України від 21 серпня 1995//Голос України.-1995.-№166.
- Поповкін В. Концептуальні основи соціально-економічного розвитку Українських Карпат: Українські Карпати: проблеми і перспективи.-Львів:-1993.-С.14-20.
- Поповкін В.А. Регіонально-цілісний підхід в економіці.-К.: Наукова думка, 1993.-246с.
- Правдин Д.И. Непроизводственная сфера: эффективность и стимулирование.- М.:Мысль, 1973.- 301с.
- Правові аспекти приватизації в Україні. Збірник законодавства з питань приватизації.Т.1.-К.: Руська правда, 1996.-538с.
- Правові аспекти приватизації в Україні. Збірник законодавства з питань приватизації.Т.2.-К.: Руська правда, 1996.-538с.
- Приватизація державного майна в Україні в 1995р.//Державний інформаційний бюлетень про приватизацію.-1996.-№3.-С.21-26.
- Про вдосконалення механізму приватизації в Україні і посилення контролю за її проведенням:Постанова Верховної Ради України від 24 липня 1994 року//Відомості Верховної Ради України.-1994.-№37.-Ст.345.
- Про державну програму демонополізації економіки і розвитку конкуренції:Постанова Верховної Ради України від 21 грудня 1993 року//Відомості Верховної Ради України.-1994.-№9.-Ст.42.
- Про Державну програму приватизації:Постанова Верховної Ради України від 26 січня 1994 року//Відомості Верховної Ради України.-1994.-№19.-Ст.113.
- Про забезпечення управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності, у процесі його приватизації:Указ Президента України від 19 червня -995 року №459/95//Урядовий кур'єр.-1995.-№93.
- Про затвердження Методики оцінки вартості об'єктів приватизації та оренди:Постанова Кабінету Міністрів України від 2 вересня 1992 року №522//Зібрання постанов Уряду України.-1992.-№11.-Ст.265.
- Про затвердження Методики оцінки вартості об'єктів приватизації:Постанова Кабінету Міністрів України від 8 вересня 1993 року №717//Зібрання постанов Уряду України.-1994.-№2.-Ст.31-32.
- Про затвердження Методики оцінки вартості об'єктів приватизації:Постанова Кабінету Міністрів України від 18 січня 1995 року №36//Урядовий кур'єр.-1995.-

№13-14.

Про затвердження Положення про Державний комітет України по туризму: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1993 року №625//Зібрання постанов Уряду України.-1993.-№12.-Ст.271.

Про затвердження Положення про Державну адміністрацію залізничного транспорту України: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 липня 1993 року №586//Зібрання постанов Уряду України.-1993.-№12.-Ст.264.

Про заходи щодо забезпечення приватизації у 1995 році: Указ Президента України від 23 червня 1995 року №468/95//Голос України.-1995.-№122.

Про заходи щодо прискорення процесу малої приватизації в Україні: Указ Президента України від 30 грудня 1994 року №827/94//Збірник Указів Президента.-1994.-Вип.4.

Про зміцнення економічних основ самоврядування міст України: Указ Президента України //Державний інформаційний бюлетень про приватизацію.-1994.-№16.-С.11.

Про комерціалізацію діяльності підприємств і організацій сфери послуг: Указ Президента України//Голос України.-1992.-№61.

Про концепцію Національної програми відродження села на 1995 роки: Постанова Верховної Ради України від 4 лютого 1994 року//Відомості Верховної Ради України.-1994.-№23.-Ст.163.

Про Концепцію побудови національної статистики України та Державну програму переходу на міжнародну систему обліку і статистики: Постанова Кабінету Міністрів України від 4 травня 1993 року №326//Зібрання постанов Уряду України.-1994.-№2.-Ст.27.

Про корпоратизацію підприємств: Указ Президента України від 15 червня 1993 року №210/93//Збірник Указів Президента.-1993.-Вип.2.

Про надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 4 лютого 1995 року №89//Зібрання постанов Уряду України.-1995.-№14.-Ст.107.

Про національні заклади культури: Указ Президента України від 11 жовтня 1994 року №587/94//Збірник Указів Президента.-1994.-Вип.4.

Про незадовільний соціальний захист населення у зв'язку з підвищенням тарифів на житлово-комунальні послуги: Постанова Верховної Ради України від 21 березня 1995 року//Відомості Верховної Ради України.-1995.-№15.-Ст.105.

Про основні напрями бюджетної політики на 1996 р. (Бюджетна резолюція): Постанова Верховної Ради України від 7 липня 1995 року//Відомості Верховної Ради України.-1995.-№28.-Ст.214.

Про перелік об'єктів, які не підлягають приватизації у зв'язку з їх загальнодержавним значенням: Постанова Верховної Ради України від 3 березня 1995 року//Відомості Верховної Ради України.-1995.-№16.-Ст.115.

Про Положення про державне регулювання цін (тарифів) на продукцію виробничо-технічного призначення, товари народного споживання, роботи і послуги монопольних утворень: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 лютого 1995

року №135//Зібрання постанов Уряду України.-1995.-№5.-Ст.127.

Про Порядок надання і розміри грошових компенсацій вартості санаторно-курортного лікування деяким категоріям громадян:Постанова Кабінету Міністрів України від 3 квітня 1995 року №236//Зібрання постанов Уряду України.-1995.-№7.Ст.161.

Про приватизацію об'єктів незавершеного будівництва:Указ Президента України від 14 жовтня 1993 року №456/93//Збірник Указів Президента.-1993.-Вип.4.

Про проведення секторного аналізу економіки:Постанова Кабінету Міністрів України від 4 серпня 1993 року №602//Урядовий кур'єр.-1993.-№121.

Про розмежування державного майна України між загальнодержавною (республіканською) власністю і власністю адміністративно територіальних одиниць (комунальною власністю):Постанова Кабінету Міністрів України від 5 листопада 1991 року №311//Зібрання постанов Уряду України.-1991.-№12.-Ст.124.

Про стан фінансування освіти в Україні:Постанова Верховної Ради України від 28 квітня 1995 року//Відомості Верховної Ради України.-1995.-№19.-Ст.140.

Прогнозирование социально-экономического развития региона: вопросы теории и методики.- М.: Наука, 1981.-177с.

Програма державної підтримки підприємництва в Україні// Біржа.-1993.-№6.-С.4-6.

Программно-целевое планирование развития городов и регионов.-Ленинград: Наука, 1987.-197с.

Программно-целевое управление жилищно-коммунальным хозяйством Украинской ССР/М.И.Молдаванов, Н.М.Витренко, В.Л.Ганский. Под ред. Т.М.Доброва.- К.:Будівельник, 1989.-176с.

Производственно-территориальные комплексные формирования.-К.:Наукова думка, 1982.-200с.

Проскуряков В.М., Самоукин А.И. Экономический потенциал социальной сферы: содержание, оценка, анализ.-М.:Экономика, 1991.-298 с.

Пятакова Ф. Региональное прогнозирование потребности в товарах и услугах.-К.: Техника, 1991.-215с.

Разумнова И.И. Мелкий бизнес и эффективность американской экономики. Науч.аналит.обзор.-М.:1990.-44с.

Райт Г. Державне управління.-К.:Основи, 1994.-191с.

Райт Г. Розподіл управлінських функцій між центральною та місцевою владою.- К.:Інститут державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1995.-86 с.

Рамзес В.Б. Социально-экономическая роль сферы услуг в современной Японии.- М.:1975.-87 с.

Реалізація платних послуг населенню підприємствами в розрізі Міністерств, відомств, організацій за 1995 рік. Стат.бюлетень II-III ч.-К.:Міністерство статистики України, 1996.-135 с.

Реалізація платних послуг населенню підприємствами всіх форм власності за

- 1994.-К.:Міністерство статистики України, 1995.-149 с.
- Реалізація платних послуг населенню підприємствами різних форм власності за 1993 рік. Стат.бюлетень ІУ ч.-К.:Міністерство статистики України, 1994.-218 с.
- Реалізація платних послуг населенню України за 1993.-К.:Міністерство статистики України, 1994.-292 с.
- Реалізація платних послуг населенню України по видах послуг в розрізі регіонів та форм власності за 1995 рік. ч.1, т.І-ІІ.-К.: Міністерство статистики України, 1996.-398 с.
- Реалізація платних послуг підприємствами різних форм власності за 1994 рік. Стат.бюлетень ІУ ч.-К.:Міністерство статистики України, 1995.-314 с.
- Региональное управление: методология и моделирование.-Харьков: Основа, 1991.-96с.
- Региональные социально-экономические программы//Вестник Моск.ун-та, Сер.6, Экономика.-1989.-№3.-С.23-28.
- Регулирование территориального развития в условиях рыночной экономики/Штульберг Б.М., Кетлико В.В., Полянёв А.О., Левитская Е.Н.-М.: Наука, 1993.-287 с.
- Розвиток соціальної інфраструктури. Стат. Бюлетень.-К.: Міністерство статистики України, 1994.-216 с.
- Розпутенко І. Управління державними видатками в перехідних економіках.-К.: Основи, 1993.-223с.
- Рутгайзер В.М. Ресурсы развития непроеизводственной сферы.-М.:Мысль, 1975.-229с.
- Рутгайзер В.М. Социальная сфера: проблемы планирования.-М.: Экономика, 1989.-239с.
- Саати Т.Л. Математические методы исследования операций. Пер.с англ.-М.: Воениздат, 1963.-173 с.
- Саати Т.Л. Элементы теории массового обслуживания и её приложения: Пер.с англ.-М.: Советское радио, 1965.-139 с.
- Садков В.Г. Программно-целевой метод в автоматизированной системе плановых расчётов административной области.-Томск:Из-во Томского ун-та, 1986.-324с.
- Саенко Ю.И. Моделирование показателей развития социальной инфраструктуры/АН УССР. Авт.ред. Н.Н.Чуриков.-К.:Наукова думка, 1981.-168с.
- Самуэльсон П. Економіка: Підручник.-Львів: Світ, 1993.-493с.
- Самуэльсон П. Экономикс. В 2-х т.-М.:МГП “Дагон ВНИИСИ”, 1992.
- Семенов И. Предпринимательские ассоциации в странах Восточной Европы и в России//МЭ и МО.-1992.-№4.-С.119.
- Семенов В.С. Сфера обслуживания и её работники.-М.:Экономика, 1986.-148с.
- Следзь С. Цены: большого скачка не будет. Будут маленькие, но много//Финансовая Украина.-1995.-№7.-С.18-19.
- Собівартість і рентабельність побутових послуг в 1995р. в розрізі видів (Україна та регіони).-К.: Міністерство статистики, 1996.-98 с.
- Собівартість і рентабельність реалізованих побутових послуг.-К.:Міністерство

статистики України, 1995.-108 с.

Соловьев В.Ф., Рыбалкин В.Е., Дякин Б.Г. Основы рыночного хозяйства (о принципах функционирования рынка, зарубежном опыте, наших проблемах и задачах).-М.:Международные отношения, 1992.-128с.

Солодков М.В., Полякова Т.Д., Овсянников Л.Н. Теоретические проблемы услуг и непроизводственной сферы при социализме.-М.:Из-во МГУ, 1969.-217с.

Солодков М.В., Тарасюк Т.И. Непроизводственная сфера в общественном производстве при социализме.-М.:Из-во МГУ, 1976.-176с.

Соціально-трудоуовий потенціал: теорія і практика, Ч.І.-К.: Наукова думка, 1994.-261с.

Соціально-трудоуовий потенціал: теорія і практика. Ч.ІІ.-К.: Наукова думка, 1994.-208с.

Статистичний щорічник України за 1994 рік.-К.:Техніка, 1995.-519 с.

Студенцов В. США: поиск оптимальных решений отраслевого регулирования//Плановое хозяйство.-1990.-№7.-С.37-43.

Сфера услуг в США: новые явления и структурные сдвиги.-М.:1985.-220с.

Сфера услуг: новая концепция развития/В.М.Рутгайзер, Т.И.Корягина, Т.И.Арбузов и др.-М.:Экономика, 1990.-158с.

Схема развития и размещения производительных сил Ив.Франковской области на период до 2005г.-Киев: АН УССР, 1990.-113 с.

США при администрации Клинтона//Экономика, политика, идеология.-1993.-№2.С.42-46.

США: сфера услуг в экономике.-М.: Наука, 1971.-413с.

Тейл Г. Прикладное экономическое прогнозирование.-М.: Прогресс, 1970.-509с.

Тенденції української економіки, місячний бюлетень, 1995. Європейський центр економічного аналізу України, Міністерство економіки України.-К.:1995.211 с.

Территориальная структура производственных комплексов /М.М.Паламарчук, Г.В.Горленко и др.-К.:Наукова думка, 1981.-311с.

Территориально-производственные комплексы: опыт и проблемы формирования/Под.ред. М.К.Бандмана, А.И.Чистобаева.-Л.: Наука, 1990.-214с.

Тонкова С. Териториален менеджмент на социално-икономическая модель на перехода към позарна икономика. Сб. Управления на прехода. Т.І. Свищов, България, 1996.-360с.

Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии. Второе перераб.изд.-С.Петербург: Изд.юрид. книжного склада "Право", 1911

Україна в цифрах, 1995. Короткий статистичний довідник Міністерства статистики України.-К.:Техніка, 1996.-113с.

Україна. Соціална сфера у перехідний період. Аналіз світового банку.-К.:Основи, 1994.-245с.

Управление региональными программами в США и Канаде.-М.: Наука, 1992.-87 с.

Федив И.И., Мельник А.Ф. Селу - городской уровень обслуживания.-К.:Техніка, 1985.-168с.

- Флоря С.И. География общественного обслуживания сельського населения Молдавской ССР (в связи с проблемами развития обслуживания). Автореф. дис. канд.географ.наук.-М.:1972.
- Фрідман Роман, Рапачинський Анджей та ін. Приватизація в Росії, Україні та країнах Балтії.-К.:Основи, 1994.-319 с.
- Хаггет П. Пространственный анализ в экономической географии.-М.: 1968.-280с.
- Хейк Пол, Джексон Пітер. Вчись аналізувати ринок: Пер.з англ.-Львів:Сейбр-Світло,1995.-270с.
- Хейне П. Экономический образ мышления.-М.:1991.-704с.
- Ходов Л. Государственное воздействие на цены в экономике западных стран//Экономические науки.-1995.-№10.С.77-81.
- Хорев Б.Е. Территориальная организация общества: актуальные проблемы регионального управления и планирования в СССР.-М.:Мысль, 1981.-320с.
- Худо В.В. Організаційно-економічний механізм розвитку підприємництва в сфері науки і наукового обслуговування:Автореф.дис...канд.екон.н.-Львів: НАН України, Інститут рег.досліджень, 1995.-24с.
- Четыркин Е.М. Теория массового обслуживания и её применение в экономике.- М.: Статистика, 1971.-101с.
- Чех-Сомбати Л. Разработка синтетического показателя для международного сопоставления жизненного уровня на основе показателей в натуральном измерении. Жизненный уровень.-М.:1966.-314 с.
- Чумаченко М. Проблеми регіонального самоврядування в Україні//Економіка України.-1993.-№6.-С.3-13.
- Чумаченко Н.Г. Очерки по экономике региона.-К.: Наукова думка, 1995.-338с.
- Чумаченко Н.Г. Экономика региона: теоретические основы, функциональная деятельность. -Донецк, ИЭП НАН Украины. Проект доклада ИЭП НАН Украины, 1995.-50с.
- Чумаченко Н.Г., Емельянов А.С., Мушкетик Л.М. Научно-методические основы комплексного планирования экономического и социального развития региона.-К.: Наукова думка, 1980.-343с.
- Чухно А.А. Перехід до ринкової економіки.-К.:Наукова думка, 1993.-275с.
- Шаблій О.И. Межотраслевые территориальные системы. (Проблемы методологии и теории).-Львов: Вища школа, Из-во при Львовском госуниверситете, 1976.-200с.
- Шаблій О. Актуальні методологічно-теоретичні проблеми дослідження компонентної структури Карпатського регіону//Українські Карпати:проблеми і перспективи. -Львів: 1993.-С.36-44.
- Шаблій О.І., Занько Ю.С., Прокопчук Р.В. Галузева структура господарського комплексу Карпатського регіону та напрямки її трансформації/Проблеми соціально-економічної географії Західного регіону України.-Львів, 1993.-С.123-132.
- Швырков Ю.М. Социалистическое планирование и капиталистическое программирование.-М.: Экономика, 1978.-216с.
- Шмидт Г. (Германия) Социальная политика как составная часть социальной ры-

- ночной экономики//Вестник Московского университета. Серия 6. Экономика.- 1994.-№5.-С.31-33.
- Шнейдерман И.М. Статистика услуг.-М.:Статистика, 1974.-152с.
- Шнипер Р.И. Регион: экономические методы управления. -Новосибирск: Наука. Сиб. Отд-ние, 1991.-320с.
- Шнипер Р.И., Воевода И.Н., Гузнер С.С. Региональная программа и принципы её разработки: Вопросы межотраслевого взаимодействия. Наука, 1986.-201с.
- Шнипер Р.И., Новосадов А.С. Региональные проблемы рынковедения: экономический аспект.-Новосибирск. Наука. Сиб.изд.фирма, 1993.-191 с.
- Эклунд К. Эффективная экономика - шведская модель: Пер.со швед.- М.:Экономика, 1991.-349 с.
- Экономика областных рынков в переходной период (Материалы международной научно-практической конференции 18-19 ноября 1993г. Сумы).-Киев, 1993.-212 с.
- Энтони Б. Аткинсон, Джозеф Э. Стиглиц. Лекция по экономической теории государственного сектора:Учебник:Пер. с англ.-М.:Аспект пресс, 1995.-832с.
- Юхименко В.В. Экономическое регулирование сферы платных услуг.-К.:Наукова думка, 1992.-101с.
- Юхименко В.В., Андреев Г.В. Хозяйственный расчёт в бытовом обслуживании населения.-К.: Техніка, 1992.-191с.
- Якобсон Л.И. Экономические методы управления в социально-культурной сфере.-М.:Экономика, 1991.-189с.
- Якобсон Л.И. Эффективность и качество работы в непроизводственной сфере.- М.:Экономика, 1984.-135с.
- Япония 1989. Ежегодник.-М.: Главная редакция восточной литературы изд-ва "Наука", 1991.-178 с.
- Arand C. Rupied B. Intruduction a jadministration locale. Paris, Ed de Jeparagne, 1988.
- Arrow, H.J. (1971a) "Equality in public expenditure", Quarterly Journal of Economics, 409-415.
- Baumol, M.Y. (1967) "Macroeconomics of unbalanced growth: the anatomy of urban crisis". American Economic Review, 415-426.
- Buchanan Y.M. (1970) The Public Finances (3 erd end), Irwin, Homewood, Illionois.
- Ciersch, Herbert, ed Towards a Market Economy in Central and Eastern Europe-Berlin i Springer-Verlag, 1991.
- Deamand, P.L. (1968), "Negative taxes and the poverty problem: a review artiche" National Tax Journal 288-303.
- Dillinger, William (1994) Decontralization and its Implicanions for Service Delivery, Washington, D.S.:The Word Bank.
- Edita Jakubowich. Ośrodkі ustucowe dolneco ślaska (na przykladzie szkolnctwa średnieceo). Wroclaw. Acta universitatis wratislaviensis.-1994-s.69-97.
- Edita Jakubowicz. Zastosowanie modelu grawitacji do wysnaczania granic oddziały wania Centrów regionalnich Polski. Wroclaw. Asta universitatis wratislaviensis, №438,1979.-s.65-85.
- Europejska klasyfikacja dzialalnosci.-Warszawa. Ośrodek Badawczo-Rozwojowy

Statystyki. 1994.-124c.

Harbison F., Myers Ch.A. Education, Manpower and Economic Growth. Strategies of Human Resource Development. N.Y. 1964, c.39.

Lindhl, E. (1919), "Positive Lösung, Die Cerechtigkeit der Besteuerung", traukladet as "Just taxation-a positive solution" in Classch in the Theory of Public Finance, R.A. Musgrave and A.T. Peacock (eds) Macsmillan, London.

Mangrensson, Tage and Lane, Jan Erik (1987) "Sweden" in Cantrol and Local Government Relations: A. Comperative Analysis of western.

Miller R., Cote M. Crowing the Next Silion Valley. A., Cuide for Succesfull Regional Planning. Massa-Schusest-Toronto "Lexington Books", 1987.

Murphy R. Adantive Process in Economic Systems, New Vork, 1965.

OE GD Economic Outlook, June, 1990 p.-195 December, 1993, p.33-44.

Ölschläger/E.Wienstein. Allgemeine Wirtschafts-politik, München, 1985.-C.39-50.

Significant Features of Fiscal Federallism, 1976-1977 Edditon, Washington, 1987, Vol.2, p.81.

Stoor Gerry (1991) Introdition: Treads in European Local Government in Local Government in Europe: Trends and Developments, Richard Batloy and Gerry Stoker, editors, London: Mac Millan.

United Nations Departament of Social Affairs, Statistical Office. International Standart Industrial Classification of All Economic Activities, Statistical Papers. Series M. №4, Review, 2 N.Y. 1968.

W.Isard, G.Frentel, Regional and National Product Projastions and theiz Interzaalatins, "Longe Economis Projegtion", Y.16, (New jersey), 1959, p.436-438.

W.Isard, Location and Space-Economy, New York, 1956, p.11, 12, 17-19, 42-50, 58-60, 68-70, 143, 144, 152-154, 239-242, 270-280.